

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана

Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№5 (49) 2017

90

лет

академику НАН РК,
доктору юридических наук,
Сартаеву Султан Сартаевичу

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal

№5 (49) 2017

Бас редактор – **Е.О. Алауханов**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2017

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурашулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мемлекеттік заң кеңесшісі (Ташкент)
Байделдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., с.ғ.д., профессор
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Галтов З.С., с.ғ.д., профессор
Галик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., -а.ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., з.ғ.д., профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Конягин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедирлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰОУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ҚР Жазушылар Одағының төрағасы, ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сағадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдықова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н., з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишиманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Туреужкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсыннов С.Т., з.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нхи Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурашулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, государственный советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., д.п.н., профессор
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф. (Москва)
Галилов З.С., д.п.н., профессор
Галик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешиов Р., д. с.-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Еллобаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., Председатель Союза Писателей Казахстана, поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н., д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Масаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Кублева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Қурманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсьнов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нхи Think, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, General Prosecutor RK
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Burhanov K.N., Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Chairman of the Writers' Union, Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor
Sydykova L.Ch., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law, professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Agibaev A.N., Dr. of Law, professor
Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Тұлқибас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 5 (49) 2017 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 25.09.2017 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №97.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

МАЗМУНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

Алауханов Е.О.

ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ПЕРСОНА С МИРОВЫМ ИМЕНЕМ

(90 – летию академика С.С. Сартаева)..... 12

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ - ART

Ли Сан Ву (Lee Sang Woo), Ли М.А.

ИНТЕРВЬЮ С ДИРЕКТОРОМ ЕВРАЗИЙСКОГО ИНСТИТУТА ИСКУССТВ
И КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА, ПРОДЮСЕРОМ- ГОСПОДИНОМ ЛИ САН ВУ16

Әбілдина Ғ.

САЛТ – ДӘСТҮР МЕН ТЕЛЕВИДЕНИЕ19

Нұрпейіс Б.К., Жақсылықова М.Б.

С.БАЛҒАБАЕВ ПЬЕСАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДА

АЛАТЫН ОРНЫ22

Джуманиязова Р.К.

МУЗЫКОЗНАНИЕ КАЗАХСТАНА: ОСОБЕННОСТИ И ЗАДАЧИ

СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА25

Абильдина Г.

ПОЭТИКА ТВ: ПУТИ И ПОИСКИ28

Шарипова Д.С.

СИНТЕТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОРНАМЕНТАЛЬНОСТЬ

В ИЛЛЮСТРАЦИЯХ КОНСТАНТИНА БАРАНОВА31

Бегембетова Г.З.

СЛЫШАТЬ МУЗЫКУ СЕРДЦЕМ

(к 30-летию творческой деятельности Жанин Аубакировой)35

Мүсілім Әмзе

КҮЙШІ, ДИРИЖЕР МӘЛІК ЖАППАСБАЕВ ЖАЙЛЫ39

Туякбаева А.Ш.

ҰЛТТЫҚ КИІМ ЖӘНЕ КИНО42

Жаханова Ф.Н.

АНАЛИЗ СЦЕН СНОВ В ФИЛЬМАХ ДАРЕЖАНА ОМИРБАЕВА ПО ТЕОРИИ

«ТОЛКОВАНИЕ СНОВИДЕНИЙ» ЗИГМУНДА ФРЕЙДА45

Серікболова А.

ҚАЗАҚТЫҢ ӘН АЙТУ МӘНЕРІ ЖАЙЛЫ ДӘСТҮРЛІ ТҮСІНІКТЕР47

Сәт Ғ.А.

СӨЙЛЕУ ӨНЕРІ.....50

Игембаев Б.С.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨРКЕМ СУРЕТТІ ФИЛЬМДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ

ДУБЛЯЖДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 52

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА - PEDAGOGY

Атемова Қ.Т., Турсунходжаева Н.А.

БАСТАУЫШ СЫҢЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН

МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ56

Смагулова А.С., Қуванбакиева А.Н., Садыкова Ж.Е.

ПОЛИЯЗЫЧНЫЕ СПЕЦИАЛИСТЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ59

Крыкбаева С.М.

МЕКТЕПТЕ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ

ТҮРҒЫДА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ63

Хамзина Ш.Ш. ДИАГНОСТИКА УРОВНЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ К ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ ШКОЛЬНИКОВ	66
Беркінбаева Г.О., Исаева Ж.И., Бұғыбаева Ж.Б. ТІЛДІ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДИАЛОГТІК СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ	70
Ташкеева Г.К., Садирбекова Д.К., Сариева А.К. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАПИСАНИЯ ДИПЛОМНОЙ РАБОТЫ	74
Исабекова Г.Б., Саметтин Гундуз, Райымбекова Д.Л. КӨПМӘДЕНИЕТТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	78
Каримова Б.С., Дүйсебек А.Т., Михалев Р.К. БИОАДЕКВАТНЫЕ ПОДХОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ И РЕСУРСЫ, КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	82
Вахдет Таракчы, Тұрсын Х.М., Атемова Қ.Т. МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ	85
Қудабаева П.А., Пошаев Д.Қ., Беркнмбаев К.М. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ВЕРБАЛЬДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ	88
Рахметова Р. С. САБАҚ ҮРДСІНДЕ СТУДЕНТТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУДІҢ МӘНІ	93
Рахметова Р.С. БІЛМАЛУШЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ МАҢЫЗЫ	97
Калиакбарова Л.Т. К ВОПРОСУ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ-ПИАНИСТОВ В ПЕДАГОГИКЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	101
Жубанова Ш.А., Калиева А.А., Тұхтабаева А.С. КРИТЕРИИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	105
Саденова А.Е., Курманова Т.В., Азнабакиева М.А. ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	111
Казыбай А.А. «ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТЫ» ЖАСАП ШЫҒАРУ БАРЫСЫНДА БОЛАШАҚ ҰСТАЗДАРДА ЖОБАЛАУ ІСКЕРЛІГІНІҢ ДАМУЫ	114
Касымова Р. С., Амантай Ж.А. ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПЕНИТЕНЦИАРНОМ УЧРЕЖДЕНИИ	118
Касымова Р. С. ОЗАТ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ ҮЙРЕНУ, ЗЕРТТЕУ, ТАРАТУ, ПАЙДАЛАНУ МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТЫ	122
Сарбасова Қ., Бекмағамбетов А., Беялова А. ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	125
Ризаходжаева Г.А., Акешова М.М., Беркнмбаев К.М. СТРУКТУРНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА	128

Сыдықов Б.Д. , Хабибуллаев Ж.О. МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	134
Сағдуллаев И., Аюпова М. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫНДАҒЫ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ ҮЛГІСІ	138

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Қажыбек Е.З. ЛАТЫННЕГІЗДІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ РЕФОРМАСЫ – МЕМЛЕКЕТ БЕТБЕЙНЕСІ	144
Қажыбек Е.З. МОДЕРНИЗАЦИЯ ПИСЬМЕННОСТИ – ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ	147
Ашенова А.Т., Байболат Л.Б., Ахметова Қ.А. ҚАЗАҚ ТІЛІН МУЛЬТИМЕДИЯ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	150
Абдуова Б.С. ҚАЗАҚ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЫНЫҢ РЕҢКТЕРІ, СИМВОЛИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ	153
Әбдуәлиұлы Б., Түсіпбекова М., Қоңыратбаева Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ СТАНДАРТТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	155
Әлтай А.Д., Айтұғанова С.Ш. ЖИЕМБЕТ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЭЛЕГИЯЛЫҚ САРЫН	159
Қазыбек Г.Қ. ТАНАКӨЗ ТОЛҚЫНҚЫЗЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ	163
Камалқызы Ж., Ғабит Нұсқабай ЖАЗУШЫ БЕКЕЖАН ТІЛЕГЕНОВТИҢ «ҚАРА ЖЕЛ» РОМАНЫ ЖАЙЫНДА	166
Абдуова Б.С. ТІЛ МӘДЕНИЕТІН МЕҢГЕРУ ЖАСТАРҒА ЖАТ ПА?	172
Токтагазин М. ИНТЕРНЕТ И ИНТЕРНЕТ-СМИ КАК ОСНОВНОЙ КАНАЛ КОММУНИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЕДИНОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ	175
Токтагазин М. ИСТОКИ И ЭВОЛЮЦИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА В ПУБЛИЦИСТИКЕ	179
Амангелді А.Ә., Сахитжанова З.О. И.ГЕТЕНІҢ «ФАУСТ» ЖӘНЕ Б.МАЙЛИННІҢ «РАУШАН-КОММУНИСТ» ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ПРОБЛЕМАТИКАСЫ	182
Василишина Е.Н. КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ «СВЕРХ-Я»: ИГРЫ РАЗУМА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ	185
Сағыманқызы Б. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МӨЛШЕР ЕСІМДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСТАРЫ	189
Ахметова М.К., Аюпова Г.К., Галиева Б.Х. К ВОПРОСУ О ПОЛИЯЗЫЧИИ В КАЗАХСТАНЕ	193
Исақұлова Ш.Қ., Ілиясова Д.С. ГАЗЕТ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ	198
Сұлтанғалиева Р.Б., Мұханбетова Ж.Ө. ЗОБАЛАҢ ЖЫЛДАР ЗАРДАБЫ ЖӘНЕ С. ЕЛУБАЙДЫҢ «АҚ БОЗ ҮЙ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ	204

Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С., Саденова А.Е. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ПАРАДИГМА КАК ЧАСТЬ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ	208
Пангереев А.Ш. ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	211
Абилхасимова Б.Б. РЕЧЕВАЯ АГРЕССИЯ В РЕВОЛЮЦИОННЫХ ГАЗЕТАХ КАЗАХСТАНА	216
Жунисова М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ(Ә.Құрышжанұлының еңбектері бойынша).....	221
Көпбосынов Б.К. СИНГАРМОНИЗМНІҢ ТІЛДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ, МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕҢГЕЙЛЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ ЖАЙЛЫ ТҮЖЫРЫМДАР	225
Жунисова М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ (лингвистикалық аспект).....	228
Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. ҚАЗАҚ ЖАЗБА МӨТІНДЕРІНДЕГІ ӘРІП ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ СТАТИСТИКАСЫ	231
Жұбанов А.Қ., Карбозова Б.Д. ИНЖЕНЕРЛІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАЛПЫ ТІЛ ТЕОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ АТҚАРАТЫН КЕЙБІР ҚЫЗМЕТТЕРІ	235
Бабаева К.С. О РОЛИ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЧТЕНИЮ	240
Пангереев А.Ш., Умирбаев А.С. РОМАНДЫҚ ЭПОСТА ТОПОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ	242
Тілешова Қ.Е. СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАР ЖӘНЕ СТИЛЬ	246

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ - TECHNICS

Орынбек Ш.В. ANALYSIS OF FORECASTING METHODS	250
--	-----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ - МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ - MEDICINE

Чегедекова Ш.Б., Хисметова З.А. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И СТРАНАХ СНГ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР	254
--	-----

Есберген Оразович АЛАУХАНОВ

«Заслуженный деятель Казахстана»
доктор юридических наук, профессор,
Президент Казахстанского международного
криминологического клуба

ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ПЕРСОНА С МИРОВЫМ ИМЕНЕМ (90 – летию академика С.С. Сартаева)

Султан Сартаевич - выдающийся академик, внесший неопределимый вклад в развитие отечественной юриспруденции, формирование правового государства и процветание нашей суверенной страны. Большая часть трудовой и научной деятельности юбиляра связана с Конституцией Республики Казахстан. Его ученики работают в министерстве, парламенте, посольстве и других крупных национальных компаниях.

Жизнь - безгранична, состоит из интересных и загадочных явлений. Бывают моменты, когда человеческая жизнь проходит, не замечая присущие ему черты характера и деяний. А мы, с Устазом-Учителем, хотя и родились на одной земле, мне выпала удача встретиться с ним только в 90-х годах. Теперь разрешите мне остановиться на жизненных вехах нашего аги:

Родился он 15 октября 1927 года в ауле Жанакорган, Жанакорганского района Кзыл-Ординской области Республики Казахстан.

Является почетным заведующим кафедрой Казахского национального университета им. аль-Фараби, почетным профессором этого университета, Таразского, Семейского государственных университетов, лауреатом премии имени Рафика Тургунбекова Киргизской юридической академии при Правительстве Киргизской Республики.

В 1949 году окончил Алма-Атинский государственный юридический институт по специальности юрист, в 1952 году работал в этом же институте, с 1955 года по настоящее время работает на юридическом факультете КазГУ (ныне КазНУ). В 1960-1969 годах - декан юридического факультета, в 1977- 1997 годах - заведующий кафедрой теории и истории

государства и права. В 1990 году - член Президентского совета, в 1992-1995 годах депутат Верховного Совета Казахской ССР 12-13 созывов. Общий трудовой стаж профессора С.С. Сартаева составляет 70 года (из них 65 лет научно- педагогическая деятельность).

В 1952 году в Московском юридическом институте защитил кандидатскую диссертацию на тему «Образование и становление Казахской Социалистической Автономной Республики». В 1970 году в МГУ им. М.В. Ломоносова защитил докторскую диссертацию на тему «Проблемы высшего органа народного представительства и строительства социалистической государственности Казахстана». В 1975 г. член-корреспондент Академии Наук Казахской ССР, в 1996 г. - академик Академии социальных наук РК, с 2003 г. (30 июня) - академик Академии высшей школы Казахстана, с 2004 года академик НАН РК, в 1992 г. (27 августа) ему присвоено почетное звание заслуженного деятеля науки РК.

Область научного исследования - конституционное право, теория и история государства и права, административное право. Соавтор разработки и принятия Конституции РК, основополагающих важнейших для становления молодого независимого государства законопроектов. Он один из первых, кто аргументировал необходимость внедрения в Казахстане президентской формы правления, развития парламентаризма. Ему принадлежат исследования процесса развала СССР и образования независимых государств СНГ; он основал научную школу конституционного права, теории и истории государства и права.

Султан Сартаевич является автором более 600 научных трудов, в том числе десятков

научно-познавательных статей, 50 брошюр, учебников и учебных пособий, 25 монографий, сборника 10-томных стихов, изданных в 2002-2005 годах; одним из соавторов важнейших законопроектов Республики: Закона о языках, Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, Закона об учреждении поста Президента Казахской ССР, Конституционного Закона о государственной независимости Республики Казахстан, Закона о гражданстве РК; бессменным председателем совета по присвоению докторских и кандидатских степеней при КазНУ им. аль-Фараби. Им подготовлено 5 докторов наук и около 50 кандидатов наук.

Награжден орденом «Знак Почета» (17 июля 1981 г.), медалью «За освоение целинных земель» (29 апреля 1958 г.), медалью «Ветеран труда» (31 октября 1985 г.), Почетной Грамотой Верховного Совета Казахской ССР, нагрудным значком Министерства высшего и среднего образования СССР «За трудовое отличие» (приказ Минобр № 118/4-1 от 3 октября 1983 г.), медалью к 100-летию юбилею академика АН Грузинской ССР И.А. Джавахашвили (7 октября 1976 г.), нагрудным значком «Отличник пограничной службы» 2-й степени, «Победитель соцсоревнования» (четырежды - по итогам 1973, 1975, 1978, 1979 годов), в 2007 году орденом «Парасат». В 2004 году был удостоен золотой медали Швейцарского центра образования за достижения в научно-педагогической деятельности. Он также награжден вторым по значению после ордена Манас орденом Киргизии «Данк» с лентой.

В начальные годы обретения страной суверенитета Султан Сартаевич Указом Президента был назначен членом Президентского Совета. Он является одним из авторов разработки и принятия проекта Закона о внедрении в республике президентской формы правления. «Думаю, что рано или поздно, все Союзные республики перейдут на президентскую форму правления. В пользу моего данного мнения служат несколько объективных причин. Как показывает опыт многих стран мира, эта форма правления наиболее эффективна в оперативном принятии решений по самым важным государственным вопросам. Наша республика не терпит в этом смысле промедления: ждущих своего оперативного решения неотложных и

острых социальных, экономических, если хотите, даже вопросов внутренней и внешней политики страны, великое множество. Таких проблем, накопившихся в период застоя, немало и в других республиках. И все это привело к необходимости внедрения во всех республиках президентской формы правления. Мы сейчас находимся в стадии подготовки правовых законов, проповедующих уважение вообще к закону строительства правового государства. Вот один из объективных факторов в пользу внедрения президентского правления в республике. Вот, посмотрите сами, Президент республики является связующим звеном между руководяще-исполнительным органом и законодательным органом в лице Верховного Совета. И не только, он еще представляет собой движущую силу в ускорении процесса законотворчества, имеющего важнейшее значение в повседневной жизни страны» - утверждает Сартаев.

Как непосредственный разработчик проекта Закона о назначении поста Президента Казахской ССР Султан Сартаевич еще говорил о различии между нашим Законом и Союзным Законом о Президенте СССР. «Не могу сказать, что нет точек соприкосновения между нашим и союзным законами о Президенте. Эти различия заключатся в следующих моментах: общие принципы и основные концепции, связанные с назначением Президентства в целом совпадают. Сам закон был составлен с учетом экономических, социальных и иных особенностей республики. Например, в нашем Законе сказано, что Президент оказывает помощь власти Советов в претворении в жизнь их планов. Такого пункта в Союзном законе нет. И еще: Президенту СССР предоставлено право приостановления силы постановлений и указов Совета Министров СССР. Но наши полномочия, предоставленные Президенту, намного шире. Президент наш вправе внести свои предложения и замечания в Комитет Конституционного надзора по поводу Законов СССР, касающихся нашей республики. При необходимости Президент республики вправе приостановить силу постановлений и указов Совета Министров, а также подзаконных актов, принятых центральными министерствами; Президент наш может служить противовесом все противоречащим социально-экономиче-

ским, экологическим интересам, Конституции нашей любых положений и мер».

Вот таковы суждения Султана Сартаевича о Президентской власти, внесшего достойный вклад в образование правового государства. Коль мы суверенная страна, то и это и есть один из основополагающих принципов создания правового государства. О благих деяниях Султана Сартаевича, которые служат молодым ярким примером для подражания, можно говорить бесконечно. Потому что Султеке является личностью, человеком, многое повидавший, и многое познавший на протяжении всей своей сознательной жизни, наполненной глубоким смыслом, оправданной целью.

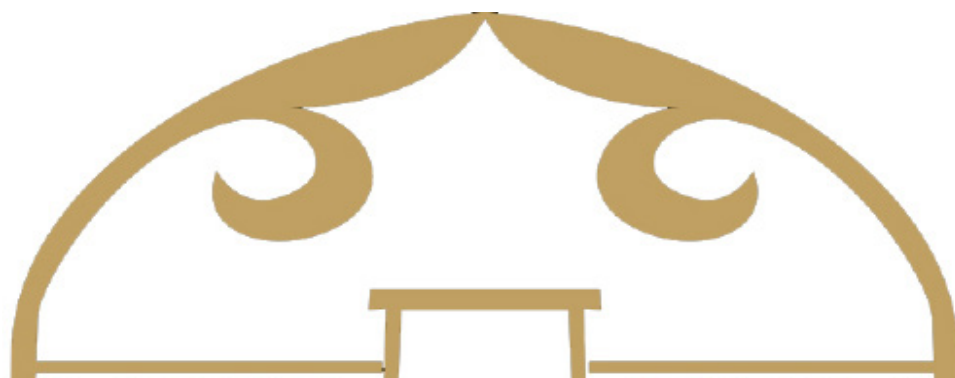
Лучшие воспитанники Султеке занимают высокие государственные должности, вплоть до министра. У казахов бытует пословица: «Что увидел в родном гнезде, то и пожинаешь». Все воспитанники, полупившие мудрые уроки сартаевской школы, ныне вносят свои достойные лепты в становление и развитие страны казахов.

Сегодня Султану Сартаевичу исполняется 90 лет – это возраст идеального совершенства. Мы твердо уверены: патриарх казахской юридической науки еще долго и упорно будет бороздить бесконечные морские просторы под звучным названием - научный мир.

Юбилей Сартай Сартаевича это событие для всей страны, и, особенно, для юристов Казахстана. В связи с знаменательной датой хочется пожелать дорогому такой феноменальной личности крепкого здоровья, научного и творческого долголетия, новых достижений и достойных учеников, семейного благополучия и счастья.

Вы мудры, умны, добры,
Повидав до сей поры.
Много всякого в пути,
Дай Вам Бог вперед идти.

Быть здоровой, не болеть,
Всё, что хочется, иметь.
Ваш совет нам лишь во благо,
Крепкого всегда вам шага!

**ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ART**

Ли Сан Ву (Lee Sang Woo)

респондент, кандидат искусствоведения, историк балета,
доктор исторических наук, профессор Пусанского университета, артист балета Мариинского театра,
балетмейстер Сеульского Государственного балетного театра,
директор Евразийского института искусств и культурного центра, импресарио,
Республика Южная Корея

Ли Марина Андреевна

интервьюер, преподаватель, концертмейстер,
пианист Евразийского института искусств и культурного центра
(Республика Казахстан- Республика Корея), e-mail: leesw3007@hanmail.net

ИНТЕРВЬЮ С ДИРЕКТОРОМ ЕВРАЗИЙСКОГО ИНСТИТУТА ИСКУССТВ И КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА, ПРОДЮСЕРОМ- ГОСПОДИНОМ ЛИ САН ВУ

В наше время открываются огромные возможности для специалистов в сфере искусства. Интересный опыт для себя можно получить и за пределами республики. В том числе, музыка не имеет географических границ и языковых преград. Проработав в Казахстане в качестве преподавателя и концертмейстера в Республиканской средней специализированной музыкальной школе им. К.Байсейитовой (Алматы), Карагандинской областной средней специализированной музыкальной школе для одаренных детей ,а также в Колледже искусств им.Таттимбета и Школе искусств№2 клуб Юнеско (Караганда) около двадцати лет, я получила интересное профессиональное предложение от интересного человека – с которым хочу познакомиться и вас.

Мне всегда везло с коллегами и в человеческом и в профессиональном плане. Повезло с самого начала с педагогами еще с музыкальной школы. Сальникова Тамара Эриховна – добрая и понимающая, именно благодаря ей я была профессионально сориентирована в тот период когда еще была на распутье, и не знала на чем остановить свой выбор. Гринштейн Вероника Ефимовна не жалела на меня своего времени, и даже в момент подготовки

к переезду в Германию она давала мне ежедневные многочасовые уроки специальности, желая как можно больше вложить в меня знаний и умений , настоящий педагог и профессионал. Холопайнен Елена Васильевна – тонкий музыкант и интересный человек, подготовивший меня к поступлению в Алма-Атинскую Государственную консерваторию, где меня взяла под свое крыло и выпустила в профессиональную жизнь Нурланова Гульнара Сакевовна – Музыкант с большой буквы и чудесный человек, безмерно мною уважаемый и любимый. Всем своим педагогам я бесконечно благодарна. С замечательными людьми меня сводила и моя профессиональная деятельность. Рядом со мной всегда были коллеги, у которых было чему поучиться , и с которыми интересно было общаться не только на профессиональные темы. Мой последний год работы был ознаменован поездкой на вокальный конкурс им.С. Лемешева в Москву (в качестве концертмейстера), где наша подопечная, учащаяся Школы искусств №2 Диана Губайдуллина взяла первое место. Конкурс был высокопрофессиональный, конкуренцию составляли учащиеся Музыкального училища им. Гнесиных, ГИТИСа, и др.уч.заве-

дений. И вот поступило интересное предложение поработать за границей. Совершенно иная система образования и музыкальной культуры, другой подход и технологии. Для того чтобы изучить все это и поделиться нашими методами обучения, я приехала в Республику Корея. Пока все удастся, надеюсь и в дальнейшем система нашего образования даст свои плоды на благодатной почве.

Итак, после небольшого представления себя хочу рассказать немного о месте, где мне посчастливилось работать. Начнем с того, что Евразийский институт одновременно и центр искусства находится в живописном месте Конджю, прямо посреди гор. Неописуемые красоты, звуки природы, все это как нельзя более способствует творческому настроению. Замечательный японский рояль Kawai – настоящее счастье для пианиста. Чудесный, очень доброжелательный коллектив, в котором все как одна семья. И руководство в том числе. В основном меня окружает профессорский состав. Профессор филологии г-н Ко, профессор филологии и журналист г-жа Ким. И человек, о котором пойдет в дальнейшем речь – наш директор господин Ли Сан Ву.

Итак, беседа-интервью с профессором Пусанского университета, балетмейстером Сеульского Государственного университета, кандидатом искусствоведения, доктором исторических наук, директором Евразийского культурного центра, импресарио, автором книг о балете – Сан Ву Ли, который также раньше танцевал в труппе Мариинского театра, у Макарова А.А. в Санкт-Петербургском балетном театре и в Театре оперы и балета Санкт-Петербургской консерватории им.Римского –Корсакова у Н.А.Долгушина.

Интервьюер: *Здравствуйте г-н Ли. Мне очень приятно познакомиться и сотрудничать профессионально с таким интересным человеком. Я думаю, что многим читателям тоже будет интересно познакомиться с вами. Ваша деятельность выходит за рамки вашего образования, и при этом тесно связана с искусством. В данный момент Вы*

работаете концертным импресарио, а также являетесь директором своего собственного Института искусств и Евразийского культурного центра. Расскажите поподробнее, что входит в ваши продюсерские обязанности и какова направленность вашего центра.

Г-н Ли: Здравствуйте. Мне тоже было очень приятно познакомиться с вами и хотелось бы поделиться своими планами по поводу деятельности моего центра, который, как я надеюсь, станет связующим звеном между культурой Европы и Азии, т.е., я намерен сделать так чтобы Центр стал местом, где представители творческой интеллигенции разных стран будут обмениваться опытом исполнительским, педагогическим. Как импресарио, я занимаюсь организацией концертов в Корее, планирую приглашать именитых исполнителей и коллективы из России, Казахстана и других стран, а также организовываю поступление учащихся из стран СНГ в местные ВУЗы.

И.: *Вы учились в Москве и Петербурге. В чем принципиальная разница балетного образования в странах СНГ и Южной Корее, что переняли в своей педагогической деятельности и внедрили в методику преподавания корейского балета?*

Г-н Ли: Да, конечно, разница в системе балетного образования наших стран колоссальная. Благодаря многолетней истории, балет России имеет глубокие корни и, конечно, сложившуюся высокопрофессиональную школу. В данный момент многие корейские преподаватели и артисты балета получили образование в России, либо уже в Корее учились у педагогов, получивших образование в странах СНГ, и, в связи с этим, уровень корейского балета стремительно растет, что в очередной раз подтверждают результаты на последних профессиональных конкурсах. Мною была разработана методика преподавания балетного искусства для учащихся университетов. Также вышли в свет мои книги на русском и корейском языках «Основы классического танца» (перевод с русского авт. -А. Ваганова), «Развитие танцевального искусства Кореи и национальный балет», «Русский балетный театр. От возникновения до начала 20 века. Проблемы формирования и развития», «Школа русского классического танца» (четыре уровня обучения). Ежегодно публикуюсь в международных изданиях разных стран. А также провожу регулярные мастер классы для учащихся всех уровней. В ближайшее время будет проходить мастер класс для учащихся среднего уровня обучения, буду ставить станок на основе урока классики школы А.Я. Вагановой. Надеюсь, все эти действия будут способствовать еще большему развитию балетного искусства в Корее.

И.: *Корейское балетное искусство, какое оно? Есть ли связь классического корейского балета с традиционным танцевальным искусством?*

Г-н Ли: Европейский балет в Корее появился впервые в 1926 году, сказало влияние Японии, колонией которой была наша страна в тот период, и куда европейский балет пришел немного ранее. Вначале ставились одноактные балеты, «Шопениана», второй акт «Лебединого озера», потому что, не было необходимой профессиональной базы: танцоров, музыкантов, материальная сторона тоже играла в военное время свою роль. В 60-ых годах в Корее стал появляться на свет корейский балет т.е., композиторы, взяв за основу национальные исторические сюжеты и мотивы уже создают свой неповторимый танец. В 70-ых годах открылся Государственный Театр оперы и балета в Сеуле, в 80-90 годах современный корейский балет бурно развивается. Приглашаются русские балетмейстеры Б. Эйфман, Ю. Григорович, О.Виноградов, преподаватели, артисты балета из Мариинского и Большого театров, которые ставят европейские классические и современные постановки. Современный корейский балет заимствовал сюжеты в корейском фольклоре, а также движения и пластику корейских национальных танцев.

И.: *Вы говорили, что годы учебы в Петербурге были для вас самыми счастливыми. Расскажите об этом. Какие ваши самые яркие воспоминания о городе, любимые уголки в Питере? С какими трудностями пришлось столкнуться?*

Г-н Ли: Петербург без преувеличений, мой любимый город. Самые светлые воспоминания связаны с ним. Конечно, были свои трудности, в первую очередь - язык в период обучения, разница в системе образования. Очень близка по духу питерская погода. Самое главное и дорогое воспоминание – люди. Преподаватели, друзья. Мне посчастливилось общаться и в годы учебы и в годы профессиональной деятельности с очень интересными людьми, которые представляют собой целую эпоху в России: Н.Долгушин, А.Макаров, Т.Кузовлева и мн.др.. Восхищает искренность, доброжелательность русских людей, их желание помочь в трудный период. Со многими друзьями я общаюсь до сих пор. А также в памяти постоянно всплывают любимые места в Питере: Эрмитаж, Эрмитажный театр, Летний сад, Малая Садовая ...

И.: *По роду своей деятельности вы побывали во многих странах, расскажите о них.*

Г-н Ли: Ну, в первую очередь, я посетил все страны Союза. В том числе и Казахстан. Меня приятно удивило насколько гостеприимны, доброжелательны и добры люди. Казахстан очень красивая страна, с красивыми горами и красивыми людьми. Говорят, новая столица у вас тоже очень

современная и красивая. Я побывал во многих странах мира. Конечно, каждая чудесна по своему и поэтому у меня возникла мысль объединить как можно больше стран в творческий союз. Европа и Азия, я надеюсь в скором времени, в стенах моего Евразийского центра будут взаимодействовать посредством музыки, танца, сценического искусства.

И.: *Расскажите о вашей продюсерской деятельности. Какие проекты вы готовите сейчас? И, если можно, поподробнее о мюзикле который посвящен городу вашего детства. Где и как он будет исполняться? В каком формате будет представлен?*

Г-н Ли: В данный момент мы готовим проект мюзикла о городе Конджю. Городская мэрия сделала заказ на создание этого мюзикла для своих горожан. Конджю - это живописный город с древнейшей историей. Именно эта история и лежит в основе либретто мюзикла. Это будет грандиозное шоу на площади, будут задействованы известные в Корее артисты вокального и танцевального жанров, оркестр. Музыка, слова и режиссуру также доверили лучшим профессионалам Кореи. Параллельно мы работаем над подготовкой классического мюзикла, который тоже будет представлен в городе Конджю. Также хочу представить новый проект, где интегрируются камерная музыка и современный театр кукол. Думаю, это будет интересно.

И.: *Я думаю читателям будет интересно, чем вы занимаетесь в свободное от работы время. Если таковое имеется. Ваши увлечения, любимые писатели, композиторы, фильмы, хобби, спорт.*

Г-н Ли: Путешествия по миру, чтение книг, люблю наше Южное море, люблю классическую музыку, особенно первый концерт Чайковского и второй и третий концерты Рахманинова, вообще предпочитаю фортепианную музыку.

И.: *И, напоследок, поделитесь с читателем Вашей мечтой, в воплощение которой вы верите.*

Г-н Ли: Это скорее ближайшие планы, а не мечта. В скором времени я планирую открыть театр, это будет большая творческая площадка, на которой я также думаю объединять страны Европы и Азии, приглашать большие творческие коллективы. И в качестве культурного обмена представлять другим странам корейских артистов. Уверен, все это произойдет в ближайшее время и у людей искусства появится еще одна возможность проявить себя, получить новые знания и просто найти новых друзей и в моем Евразийском центре и в новом театре.

САЛТ – ДӘСТҮР МЕН ТЕЛЕВИДЕНИЕ

***Түйін:** Ақпарат құралдарының ішінде Телевизияның жойқын күш екенін бәрі біледі. Бір қарағанда елдің қорғаныс қуатындағы аса жойқын қарулардан да күшті құрал. Телевизия кез – келген оқиганы, кез – келген қайраткерлікті, тарихи болмысты, бүкіл галамды үйіңізге әкеліп, көзіңізге көрсетіп, құлағыңызға естіртіп, қолыңызбен ұстағандай етіп бермей ме? Оның басты ерекшелігі – айдалада болып жатқан оқиганы бүкіл әлемге сол сәтте, сол күні жеткізіп үлгеретін шапшаңдығында. Телевидение – ақпарат құралдары бөлігі ғана емес, ол шығармашылық түрі.*

***Резюме:** Сегодня с уверенностью можно говорить, что, телевидение огромная информационная сила среди СМИ. Он даже сильнее порой любой военной мощи. Телевизия – не только средство массовой коммуникации, но и вид творчества. Телевидение способно охватить самые широкие слои населения, которые остаются за пределами влияния других средств массовой коммуникации. Это способность телевидения объясняется особенностями его физической природы, определяющими специфику телевидения как средства создания и передачи сообщения.*

***Кілт сөздер:** телевизия, шығармашылық, мәдениет, дәстүр, қайнарқөз, адамгершілік, тағдыр, ұлт.*

***Ключевые слова:** телевизия, творчество, культура, традиция, истоки, человечность, судьба, нация.*

Ұлттық тұғыр, ұлттық бағыт-бағдар мәдениет саласы үшін ғана емес, бүгінде бүкіл дүниежүзі үшін ортақ категорияға, ортақ іске айналып отырған нарық экономикасы үшін де қажет. Іргелі ел болудың, қуатты мемлекет болудың ең үлкен тетігі – ұлттық экономиканы көркейте білу керек екендігі әркімге де керек нәрсе. Қай елде болсын, экономикалық саясат пен ұлт тағдыры өте тығыз байланыста болып келген. Ең алдымен ұлт тағдырын, сол ұлт ішіндегі адам тағдырын ойлап, осы бағытты мықтап ұстанған экономикалық реформа шын мәнінде адам үшін, солардың әл-ауқатының, күн көрісінің де деңгейін көтеру үшін ғана емес, олардың рухани өсуін, өнері мен мәдениетінің өрлеуін, оқу-білім дәрежесінің биіктеп отыруын қамтамасыз ету үлкен жетістік.

Әлемнің дамыған мемлекеттерінің бірінде жүргізілген сауалнамадан белгілі болғандай, жеке кісінің 12 пайызы, ал отбасымен 88 пайызы теледидар алдында отыратындығы айқындалды. Теле-

дидар – бос уақыт ермегі, әсіресе кешкі ас кезінде әрбір отбасының ерекше мән беретін көк жәшігі. Қызықты хабарлар болса, кісілерді үйде тұзақтап, одан әрі тамашалауға құмарттырады.

Нарыққа бағынған мемлекетте ешқандай идеология болмайды – мыс. Дәл осылай ойлау – әрі аңғырттық, әрі ақылсыздық. Бұл күндері өркениетті ел атанып жүрген, өзіміз өнеге алуға ұмтылып жатқан капиталистік елдердің өзінде ұлттық идеология қалтқысыз қызмет етеді. Олар өз ұлтының мүддесі мен идеалын мемлекет заңдары мен саясатының өн бойына қоса өріп, жымын білдірмей, сіңіріп жібереді. Тәуелсіздігіне 25 жыл толғалы отырған Қазақстан сияқты өз елімізге ұлттық идеология ауадай қажет.

Өнер қай кезеңде де ізденісті, сезімталдық пен сергектікті талап етеді. Ізденіс бар жерде ілгерілеу мен атақ-абырой да бірге жүреді. Сондықтан да бүгінде «синкретті» өнер саналатын теледидар төріне шығып, оның «жұлдыздар шоғырына» қосылуы кез-келген пенденің маңдайына жазылмаған. Оған интеллектуалдық алымдылық пен биіктік, тереңдік пен ойлылық керек. Осы жолды адаспай тауып, көрермен көңілінен шығып, қызыл сөзден сымбатты ойлар құрау да шеберліктің шыңына жеткен пенделердің ғана маңдайына жазылған. Айтыла-айтыла жауыр болған, көрсетіле келе көз үйренген көріністерден әбден ығыр болған көрерменді теледидар алдында ұстап отыру үшін де білімге қоса біліктілік, көсемдікке қоса көрегенділік, әрі кейіпкер сөзінен «жанды ойды» үзіп алып, одан әңгімені шеберлікпен өрбітуге де шын талғампаздық керек.

Қазақ халқының атадан балаға мұра болып жеткен дүниелері көп. Ұмыт болып бара жатқан салт-дәстүрді қайта жаңғырту қазақ халқының борышы, міндеті. Салт-дәстүр ғасырдан-ғасырға, атадан балаға жететін құндылыққа толы дүние. Салт-дәстүрімізді біріміз сақтап біле білсек, бірімізге ұмыт болған жәйттер де бар. Халық арасында: «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» деген халық даналығы. Осыдан жүз жыл бұрынғы әдет-ғұрыптардың көпшілігі қазір ұмытылып, халық санасынан өшіп бара жатқаны жасырын емес, тіпті кейінгі жастарға ол ертегі секілді көрінеді. Дегенмен көзіміз ашық, көкірегіміз ояу.

Салт-дәстүрлерімізге көз салсақ: Бесікке бөледен бастап, тұсау кесу, сүндетке отырғызу, қыз ұзату, ұрын келу, жар-жар, беташар айту, шілдеханна т.б. Бүгінде, Егеменді елімізде өмір кешіп, халықтық қалып пен ата салтының қайнар бұлағына

ат басын бұрып, бесік түзеуге бет алған жайымыз бар. Ұлттық дәстүр – халықтық даналық қасиеті, асыл қазынасы деп қарап, мен бағдарламамды салт-дәстүрдің насихаттауына арнап, халқыма жеткіземін,- деген хабарлар жеткіліксіз. «Ел болам десең, бесігіңді түзе», - дейді қазақ халқы даналығы. Бабаларымыздың ежелгі қағидасын келер ұрпаққа жеткізу үшін, қазақ халқының салтын, дәстүрін, әдет-ғұрпын телебағдарлама өзегіне айналдыру қажет.

Салт-дәстүрдің ең бірінші түп-қазығы деп, мен бесікті айтар едім. Себебі, бесік – ұлттық өнеріміздің төл туындысы, салтымыздың жұрнағы. «Есік көргенді алма, бесік көргенді ал», - деп қазақ халқы бекер айтпаған, салт-дәстүрдің өзегі де осында. Қазіргі жастарға бесікке бөлеудің жол-жоралғысын үйрету де бағдарлама бастауы болуы шарт.

Бесік – қазақ ұғымында киелі орын. Әрбір қазақтың шаңырағында бесіктің болуы біздің ұлттық дәстүріміздің қасиеті. Көшпелі ғұмыр кешкен бабаларымыздан қалған қасиетті бесікке мұра ретінде қарап, әрбір қазақтың от басы ошақ қасында сақталуы тегін емес .

Салт – ұлттың ұрпақ тәрбиесінен, мәдени тұрмысы мен шаруашылық тіршілігінен көрініс бере отырып, адамның дүниеге келуімен бірге өрбіп, о дүниеге аттанып кеткенше құндақтайтын, тербетін алтын бесігі болса, ал дәстүр - сол салттың өмірде әлденеше рет қайталанып, тіршіліктен ұзақ уақыт тұрақты орын алған түрі.

Жалпы қазақ халқы сияқты тумысынан батыр да, дана, шешен халық жоқ. Ұлт намысын бірінші кезекке қойған. Қаздауысты Қазыбек бабамыз сол ұлтты, сол халықты былай суреттеп: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп найзаға үкі таққан елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзымызды ақтай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ қарпысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең, шабысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз. Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз. Сен қобылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа үйреткен жас тұлпар, жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммін жабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітімінді айт, не тұрысатын жерінді айт» , - депті.

Осы бір монологтан ұлттық қасиет, ұлттық мақтаныш сезім, «елім» деп еңіреген , «халқым» деп қайысқан, «Отаным» деп жанын құрбандыққа шалар қазақ халқының ұлттық деңгейі көрініп тұр. Осындай рухты,жаны жалындап тұрған ұрпақтар-

дан ұрпақ болып біздер тарадық. Олай болса, біз тегін ұрпақтар емеспіз. Дегенмен жетпіс жылдан астам уақыт бойы кеңестік дәуірімізде бар ұлт адамдарына бір қалыптан өткізетіндей тәрбие ұсынылып келінді. Аяулы азаматтарымыз Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтарды қудалап, түрмеге жапты, олардың еңбектері де жойылды. Ұлттық болмысымызға түскен дерттің, кеселдің негізгі себептерінің бірі осы.

Шүкіршілік, рухани өмірімізде болып жатқан жаңалықтар тәрбие ісіне басқаша қарауға мәжбүр етті. Өз халқымыздың тарихына үңіліп, жоғымызды жоқтап, (соның ішінде салт-дәстүрімізді), барымызды қадірлеуге бабалар рухына тәубе етуге дағдылана бастадық. Ұлтымыздың ұрпақ тәрбиелеудегі, әулет жалғастырудағы өмір тәжірибесін, салт-дәстүрлерін тәрбие жұмысына енгізуге ниет жасауымыз да жақсылықтың нышаны. Бұның бәрін мысал ретінде айтып отырмын. Себебі қазіргі кезде салт-дәстүрімізден жұрдай қалдық, әдет-ғұрпымызды мүлдем білмейміз, не телеарналардан көрсетпейді, не ол туралы кітаптар да жазылмайды деген мақалаларды көп оқитын болдық. Сөздің шындығына келсек, салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа арналған кітаптарды қай дүкен сүрелеріне барсаңыз да таппайсыз. Бірақ радио, телеарналарда аз да болса насихатталып келеді. Меніңше, біздің салт-дәстүріміздің бәрі ұмытылған жоқ, тек жұмыла кірісіп әріқарай сол жолды ұстануына жол берсек нұр үстіне нұр болады. Қазақтың қай бір өнерін алып қарасаңыз, тәрбие мен тәлімі мол. Кезінде ауыл ішінде әжелеріміз, жеңгелеріміз, кішісі болсын үлкені болсын киіз басып, кілем тоқып азан-қазан ауылдың ісі аңқып тұратын. Қай ауылға барсаңыз шебер, қолынан өнер таматын, бес саусақ өнер иелері болатын. Сол әдемі көріністерді еске түсіргенде бір жылылық, сағыныш сезімдері келеді. Сол дүниелерді қайта жаңғырту мына біздің қолымызда. Ескіні жаңарту - жаңаны жаңғырту емес, керісінше, жақсыны толықтыру, байыту болмақ. Әрі өз алдына бір өнер. Ол – қолөнері. Қай өнер болмасын ол – халық мұрасы. Өткеннің тарихы, шежіресі. Ғасырлық одан да ұзақ ғұмыры бар қайнар көзі.

Негізі өнердегі қиындық - «ізденіс» деген ұғыммен астасып жатады. Қиындықсыз, жан киналыссыз өмірге өнер келмейді. Сондықтан салт-дәстүрімізді, өнерімізді насихаттап, жаңартып, жаңғыртуымызға әлі де күш сала кірісіп, біріміз кітап жазып, біріміз соны қолға алып, біріміз енді насихаттап, біріміз содан телехабар жасасақ көп нәтижеге жетеміз.

Қазақ өзіне тән ұлттық салт-санасынан мүлде қол үзіп, алақан жайып қалған емес қой. Дала төсіндегі сай-сала құшағында шоғыр-шоғыр ауылдарда ұлттық дәстүрді, қасиетті тамырын аз да болса жайып қолдана берді және қолдана береді де.

Әсіресе, сырттан елге ағылған қандастарымыз ата дәстүр – салтты сақтап ала келгенін көріп жүрміз.

Әлемдік дүниеге шықтық, жақсылық – алдымызда дейміз. Рухани байлыққа иеміз деп жар саламыз. Әзірше, қазақтар орыс әлеміне, бүкіл адамзаттың рухани дүниесіне жеттік деген ұғыммен өмір сүріп келеміз. Өз тілімізге жоғары мәртебе бергенімізше, жағдай солай болатын да шығар. Қалай дегенде де телекөрерменнің қазақ тіліндегі хабарларға сусап отырғанын ұмытпасақ.

«Біз өз ақпарат – рухани дүниеміздің аясында ғана томаға тұйық қала алмаймыз. Жылдар бойы ой – санамызды тұзақтап алған Мәскеудің телеарналарының көшірмесі дәрежесінде қалып қоюға болмайды. Бөтен елдің журналистері батыл келеді, кей дүниені қызғанады, өздігінше түсінеді, жат пиғыл – тілеуі де болады. Оған да қырағы, сақ болу қажет. Жириновскийді немесе Солженицинді әшкерелеу керек болса да, оны дәйекті, ғылыми дәлелдермен әшкерелеу керек» - деп жазды белгілі қоғам қайраткері, публицист Камал Смайылов [1].

«Тоқырау» деп таңбаланған жылдар да, «қайта құру» деп көсемсінген кешегі өткен ғасырдағы кезендерде де біз өз «қажетімізді» орталықтан алып отырғанымыз аздай, басымызды дуалап тастағандай солардан қалған жұрттан әлі де іздестіре береміз. Өзімізше ойлап, өз менталитетімізге лайықты дүние жасаудан тайсақтап келеміз. Неге? Түсінбей – ақ қойдым. Әлі де өзімізге таяу да алыс шет елдің хабарларының баламасын жасамақ боламыз. Қазақ телемәдениетінің басында отырған кешегі Кенжеболат Шалабаев пен Камал Смайылов сынды ұлтжанды басшылық жоқтығынан да осы күйде болармыз-ау. Әрине, ауызды ку шөппен сүртпей – ақ қояйық. «Қазақстан» телеарнасында бірнеше тәуір хабарлар баршылық. Бірақ, бүгінгі көрерменге олар аздық етеді. Коммерциялық каналдардың қазақша хабарлар беруі тіпті сын көтермейді. Қазіргі астыртын өтіп жатқан идеялық әрі идеологиялық тартыстың нәтижесі ертеңгі ұрпақ – болашақ зиялы орта өкілдеріне кесел болып шықпасына кім кепіл?! Оның себебі, ХХІ-ші ғасырдың озық жетістігі – теледидарды әлі де дұрыс пайдалана алмай келеміз. Оның басшылығында отырған азаматтар мен азаматшалар әр хабарды ақылмен ұйымдастырып, сол арқылы ұлттық құндылықтарымызды, мәдениетіміз бен салт – дәстүрімізді санамызға сіңіре дәріптесе мәселенің түйіні дұрыс шешілген де болар еді.

Жиырма бес жыл толған Егемендік дегенді жадағай түсінбей, қолдағы барға құрғақ қанағат жасамай, бүгінгі ырысымызды ертеңгі берекеге айналдыру үшін де теледидардан өтетін дүниелерді сұрыптап, салмақтап, саралап ұсынса, ұрпақ тәрбиесіне әжептәуір ықпалын тигізер еді. Иә, ұрпақ тәрбиесінде ТВ-ның алар орны ерекше.

Бүгінгідей нарық қыспағы жағадан алғанда телевизия аса қажетті құралға айналып отыр. Көгілдір экран елді тұрмыс ауыртпалығынан, болашағына деген сенімсіз ойларынан бір сәтке серпілту, өмірге деген құштарлығын арттыру мақсатында өз міндетін сәтті атқарып отыр. «Тіл сөйлеу, сөйлесу, оқу - үйрену, жазу сызу арқылы өседі. Бұл үшеуінің бірде біріне көңіл аудармау да үлкен қылмыс», - дейді академик жазушы Ғ. Мүсірепов [2]. Тіл тағдырына қатысты өзекті үш мәселенің қайсысын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Себебі, жүйе - жүйесімен сөйлей білу қоғамдық - саяси, әлеуметтік - экономикалық, мәдени - рухани өміріміздің қай саласында болмасын, бұдан кім-кімнің де бейтарап қала алмайтыны да аян. Сөйлеу мәдениеті - ауызекі тілге қатысты проблемалардың ішіндегі ең маңыздысы. Телевизиядағы қуатты саналатын екі тетіктің бірі – сөз, екіншісі – көрініс.

Қорытындылай айтқанда, елдің бүгінгісі кешегі тарихымен астасып жатады. Өткенінен хабары жоқ жандардың болашаққа да берері шамалы. Халықтың тарихи тағлымы ұрпақ тәрбиесі мен оған берген өнегесіне байланысты. Келешектің кемшін болмауын ойлаған ел бүлдіршінін бесіктен тәрбиелейді. Одан әрі дәстүр - өнегесін санаға сіңіреді. Осының бәрі халықтың өзіндік қолтаңбасы бар тағлымынан туындайды.

Ғасырдан-ғасырға жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан осынау әдет-ғұрыптарымыз бен салт-дәстүрімізді халқымыздың асыл мұрасы ретінде бағалап, оларды көздің қарашығындай сақтап, ілгері дамытып отыру - өркенді де өнегелі іс. Сол жолда ақпарат құралдарының орны зор.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Смайылов К., «Салмақтың бәрі - қазақта», «Қазақ әдебиеті». 10 желтоқсан 1993 ж.
2. Мүсірепов Ғ., Шығармалар жинағы, А., 1974
3. Тұрсынов Қ., Көгілдір экран құпиялары., «Қазақ университеті»., 1998
4. Борецкий Р., Телевидение – это искусство., 1997
5. Қазақтың салт-дәстүрлері., 1993.
6. Қабдолов З.: Сөз өнері - А; Қазақ университеті., 1992
7. Фрумкин Г. Телевизионная режиссура., М., Академ. проект., 2009
8. Вейцман Е. Очерки философии кино., М., «Искусство», 1978
9. Фрейлих С. Теория кино., М., Ак.проект., 2008
10. Фрумкин Г. Сценарное мастерство., М., Ак.проект., 2008
11. Утилова Н. Монтаж., М., Аспект Пресс., 2004
12. Карпушкин М. Уроки мастера., М., ГИТИС., 2005
13. Әбілдина Ф. «ТВ өнері: теориясы мен технологиясы», А., «Қазақ Университеті», 2012.

Нұрпейіс Б.К.

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
өнертану докторы, tanu.14@mail.ru

Жақсылықова М.Б.

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
өнертану кандидаты, torjargan@mail.ru

С.БАЛҒАБАЕВ ПЬЕСАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Түйін. Авторлар бұл мақаласында қазіргі таңдағы қазақ драматургиясының өзекті мәселелерін С.Балғабаеттың пьесалары негізінде көтереді. Қазақ драматургиясының тақырыптық-көркемдік деңгейі, замандас бейнесін жасаудағы ізденістерін жан-жақты қарастырады. С.Балғабаеттың драматургиялық шеберлігі, бейне жасаудағы және тартыс құрудағы ерекшелігі баяндалады.

Резюме. В этой статье авторы исследуют актуальные проблемы современной казахской драматургии на основе пьес С. Балғабаета. Всесторонне рассматривают тематический и художественный уровень казахской драматургии, поиски, направленные на создание образа современника. Анализируются особенности создания образов и выстраивания конфликта, драматургическое мастерство С. Балғабаета.

Summary. In this article the authors examine topical issues of contemporary Kazakh dramaturgy using the example of S. Balgabayev's plays. They give full consideration to the thematic and artistic level of Kazakh dramaturgy, to the attempts at creating the image of contemporary hero. The peculiarities of character and conflict development, playwriting mastery of S. Balgabayev are analyzed.

Қазіргі қазақ драматургиясы арнасынан асып-тасып, кемерінен төгіліп жатпаса да, осы әдебиеттің қиын жанрына батыл араласып, керуенін алға тартып жүргендер жоқ емес. Дегенмен, «драматургия – айрықша жанр. Қазір сахнада қойылып жүрген шығармалардың көбі әлі драматургия емес, сахналық проза немесе сахналық публицистика. Драманың өзіндік ерекше тылсым сырлары бар, оның дамуын, композициясын, кульминациясын жасай алу, әртүрлі образға керекті сөз табу, қызықты диалог өру, 400-500 беттік романның жүгін 30 бетке сыйғыза білу – қиын» [1]– деп, қазақтың көрнекті жазушы-драматургы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Дулат Исабековтің айтуы бекер емес. Драмалық жанрдың барлық талап-тілегіне толық жауап беретін дүние жасау жазушылық қабілетті ғана емес, сахна заңдылықтарын мейлінше еркін меңгеруді де талап ететіні белгілі. Ал сахналық тартысты тудыру, табу, құрау бір айтқанға ғана оңай шаруа.

Сондықтан болар қазақ драматургиясы жайымен дамып, өз ізденістерін кешеуілдеп беріп жататыны.

«Қазір қазақ драматургиясы жалпы драмаға тән қасиет-сапарларға-жанрлық структуралар мен формаларға түгел ие. Аз уақыттың ішінде қалыптасқан, тарамдалған жанрлық жүйе ұлтымыздың жаңа мәдениетімен, әдебиетімен бірге есіп, жетіліп отырды. Танымдық, тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер - драматургия тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал - диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады» [2, 1 б.] - деген драма зерттеушісі Р.Нұрғалиев қазақ драматургиясындағы жанрлық ерекшеліктің де мәселелерін бағамдап, ұлттық пьесалардың көркемдік деңгейіне тиісті бағасын беріп кеткені белгілі.

Күрмеуі күрделі жанрды бағындыру кез-келген көк аттының бағына бұйырмайтыны сөзсіз. Алайда, дәл осы біз сөз етіп отырған драматургияда өз бақытын тауып, еліміздегі маңдай алды театрлардың репертуарын толықтырып жүрген драмашыларымыздың орасан зор еңбегін әрқашанда талдап-саралауды уақытылы жүзеге асыруды да ұмытпағанымыз абзал.

Қазақ драматургиясының көшіне кешеуілдеп қосылса да, жиырмадан астам үлкенді-кішілі формадағы пьесаны дүниеге әкелген Сұлтанәлі Балғабаеттың ұлттық театрды дамытуға сіңірген еңбегі елеулі. Көрнекті жазушы-драматург және қоғам қайраткері, Халықаралық әдеби «Алаш» сыйлығы мен Қазақ ПЕН-клубы сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Сұлтанәлі Балғабаеттың есімі көзі қарақты көрерменге етене жақын.

Қаламгердің драматургияға араласуына түрткі болған Төлен Әбдіқовтың «Біз үшеу едік» спектаклі екенін ол әрдайым өз естеліктерінде айтып та, жазып та жүр. Тырнақалды пьесасы «Қыз жиырмаға толғанданы» Қазақстанның халық артисі, режиссер Райымбек Сейтметов алғаш рет Ғабит Мүсірепов атындағы Қазақ академиялық Балалар мен жасөспірімдер театрының сахнасында қойғаннан бастап оның драматург ретіндегі айы оңынан

туды деуге болады. Сол себепті Сұлтанәлі Базарбайұлы драматургияда бағын ашқан марқұм Р.Сейтметовтың аруағына тағзым етіп, үнемі алғысын жаудырып отыратыны бар.

Жазушының драматургиялық шеберлігінің қалыптасуына әсер еткен тағы бір тұлға белгілі орыс театр режиссері Виктор Манжурин. Ол Балалар мен жасөспірімдер театрында А.П.Чеховтың «Шағаласын» сахналағанда осы ұжымда әдебиет бөлімінің меңгерушісі болған Сұлтекең дайындық барысының басы мен қасынан табылып, өзіне қажетті тәжірибені жинақтап жүрді. Сахнаның сыртқы ғана емес, ішкі әлемімен қоян-қолтық танысуыда осы кез.

Орыс драматургиясы, соның ішінде Антон Чеховтың пьеса жазудағы шеберлігін жоғары бағалайтын С.Балғабаев астары терең, айтар ойы салмақты, «кейіпкерлері шай ішіп отырып-ақ, өмірлері күйреп жататын» жазушыға еліктеуді кем-қор көрмеді. Керсінше, шынайы өмірдің үнсіз ағысын өз пьесаларында да көрсетуге талпынды.

Осылайша, ешқандай драматургиялық мектепсіз-ақ, өмірдің өзінен үйреніп, дүниетанымы мен білімінің арқасында шеберлікке машықтанған С.Балғабаевтың пьесалары бүгінде Қазақстанымыздың ғана емес, алыс-жақын шетелдік театрлардың төрінен көрінуде. Драматург пьесаларының бүгінгі таңда да өзектілігін жоймауы оның көрермен арасында мол сұранысқа ие болып, кең тарағандығынан да танылады.

Сұлтанәлі драматургиясының негізгі өзегі – әйелдер тақырыбы. Оның қай пьесасын алсаңыз да «тәңірдің тандап бір жаратқан жаны» – әйелдердің тағдыры менмұңдалап тұрады. Әлемдік драматургияда әйелдер тақырыбына көп қалам сермегендер қатарында гректен шыққан Еврипид, француздық Жан Расин, норвегтік Ибсен, орыстарда А.Чехов, т.б. болса, қазақта нәзік жандылар жайлы өндіре жазған да осы Сұлтанәлі Базарбайұлы екеніне ешкімнің таласы жоқ.

Оның қаламынан туған «Қыз жиырмаға толғанда» (1983), «Біз де ғашық болғанбыз» (1986), «Ең әдемі келіншек» (1990), «Ғашықсыз ғасыр» (1995), «Әйелдер әлемі немесе ең жақсы еркек» (1998), «Мен сізді түсімде көрдім» (2007), «Мәңгілік махаббат әні» (2015), «Құдағилар хикаясы» (2016), «Жұлдызың жансын, жаным!» (2016), т.б. осының айғағы. Автор пьесаларындағы әйелдердің жұмбақ әлемін әспеттеудегі, олардың нәзік жанды табиғатын ашудағы шеберлігі кемел. «Күнделікті тіршіліктегі драматизмді» суреттеуде қаламгер мұңлы әзілді, езу тартқыза отырып, ойланту әдістерін жақсы пайдаланғандықтан пьесаларында драмалық пен комедиялық айшықтар астасып, беретін әсері одан да қоюлана түседі.

«Ғашықсыз ғасыр» драмасы қазіргі таңдағы ең өзекті мәселе – отбасылық құндылықтарды сақтап-насихаттау жайын сөз етеді. Бас кейіпкер

Дәукеннің (Дәуітрахымбай) бір қарағанда төрт тұғыласы түгел. Жұмыс орнынан бөлінген пәтерінде өзі жас, әрі әдемі келіншегі Айжан екеуі айрандай ұйыған отбасы болып ғұмыр кешуде. Алайда бұл тыныштықты жаңа көршілері бұзады. Ерлі-зайыпты Сарман мен Зияданың сүреңсіз өмірі Дәукенге ой салады. Сырттай бақытты жандай болып көрінген Дәукеннің де ішкі жарасы бар екен. Жанындай жақсы көрген бірінші отбасынан шарасыздан қол үзген оның тұла бойы тұңғышын көрмей сағынғанына да біраз уақыт болған. Бұл сырын екінші жары Айжанға да ашып-жарып айтқан емес. Осылайша жаңа пәтерге қоныс аударғанымен оның өткен өмірі қайтадан есігінен қаққандай болды да, жастықпен жасаған қателіктері жайлы ойланады.

Автор кейіпкерлерін қарапайым тұрмыстық ортада көрсеткенімен олар өмірдің мәні жайлы толғанады.

С.Балғабаев драмаларының ерекшелігі оларды сахналағанда да жоғалмай, керсінше актерлік партитура арқылы байып, жандана түседі. Өткен ғасырдың сексенінші жылдары қойылған «Қыз жиырмаға толғанда» спектаклі Ғ.Мүсірепов театрының сахнасында ұзақ жылдар жүріп, көрерменнің көзайымына айналған еді. Елдің қойылымға деген сүйіспеншілігі соншалық, тіпті кіретін билет таппаған нөпір халық қайталап-қайталап көрсетуді талап еткенін замандастарымыздан жиі естиміз. Ал өзіміз көзімізбен көріп, куә болған «Ғашықсыз ғасыр» спектаклі әлі күнге дейін есімізде. Тәжірибесі мол, қолтанбасы қалыптасқан театр режиссері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әубәкір Рахимов қойған бұл пьеса КСРО және Қазақстанның халық артисі, КСРО және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты, актриса Фарид Шәріповаға арналып жазылғанын білеміз.

Елу жыл отасқан ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың күйреуін суреттейтін драмада басты кейіпкер Фариданың өмірі арқылы тағдыры осы тақылеттес әйелдердің жинақтық бейнесі жан-жақты ашылады. Отбасы мен жұбайы үшін бар күш-жігерін арнаған Фариданың өмірлік серігі Қайырбектің опасыздығы оның жанын жабырқатып, тірнектеп жинаған ар мен абыройдың, дүние-мүліктің бір мезетте он тиындық құны қалмайды. Ғұмырының көбі өтіп, азы қалғанда әйелдің жан-жүрегінде ойран болған көңіл, күйреген сезім ғана салтанат құрды. Өмірдің мәні мен мағынасынан айырылған Фариданың сырты күлгенімен іші «өлген» кейпі драмада жақсы ашылады.

Күнделікті өмірдің трагизмін шебер жеткізген автор ойын актриса Ф.Шариповада жақсы ұққандыққан Фарид бейнесі лирикалық сыршылдығымен, астарлы мұңымен тартатын. Сахна шеберінің сүйікті рольдерінің қатарына кіретін бұл бейне шынайылығымен, нанымдылығымен ерекшеленді. Спектакль режиссері кейіпкердің ішкі

жан-дүниесін, мән-мазмұнын ашатындай айшықты мизансценаларды орынды құра біліп, соның нәтижесінде қойылым идеясы айғайсыз-ақ, көз жасынсыз-ақ айшықталып, тереңдей түскен. М.Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының репертуарында өз орнын ойып алған аталмыш пьеса, еліміздің басқа да сахналарының көркін кіргізуде.

С.Балғабәев өз драматургиясында әлеуметтік және тарихи тақырыптарды да кеңінен көтеріп, қоғамдық маңызы бар өзекті мәселелерді айтудан жалыққан емес. «Тойдан қайтқан қазақтар» (1996), «Өтірік айтпайтын адам» (2008) комедияларында бүгінгі күннің келбеті, тыныс-тіршілігі күлкілі жағдайлар арқылы суреттелсе, ал «Бостандық алар күн туса...», «Қыл үстіндегі ғұмыр» атты пьесалары қазақтың бір туар тұлғалары Мұстафа Шоқай мен Илияс Омаровтың өмірлік жолына, қайраткерлігіне арналған.

Оның балалар драматургиясына деген емеурініде ерекше. «Жымбала, Миқо және қасқыр», «Менің әжем сыйқыршы», «Айпадтан шыққан алтын сақа», т.б. пьесалары бүлдіршіндердің сүйіп тамашалайтын қойылымдары қатарында. Қазақ балалар драматургиясының өркендеуінде өзіндік із қалдырған жазушы-драматургтің аталмыш дүниелері балақайлардың дүниені түйсінуге, өзін-өзі тануға, өзіндік бағыт-бағдар табуына септігін табиғаты ерекше пьесалар қатарында. Сәбилердің өз тілінде түсінісуіне, оқиғаны аса күрделендірмей, қабылдауға қарапайым етіп құра білуі де драматург шеберлігін байқатады.

С.Балғабәевтың пьесаларды аударуға бағытталған жұмыстары да нәтижесіз емес. О.Жанайдаровтың «Жастық туралы» пьесасын төл тілімізге тәржімалаған С.Балғабәев түпнұсқаның поэтикалық сарынын, кейіпкерлер ерекшелігінен туындай-

тын сөз тіркестерін барынша жүрекке қонымды етіп жасай алғаны қуантады.

Сұлтанәлі Балғабәевтай жазушы-драматургтердің көркем шығармашылығы арқылы қазақ драматургиясы қанатын кеңге жаюға талпынуда. Бірақ қазақ драматургтерінің туындыларын насихаттаудың, олардың көпшілік арасында таратудың жаңа заманғай сай тетіктерін ойластыру мәселелері әлі де өз шешімін күтіп тұр. Сонымен қатар, қазіргі драматургиямызда енді ғана еншілерін бөліп алып, бас көтеріп келе жатқан жас драматургтердің шығармашылығын бағалауды да дер кезінде өткізуді және оларға қолдау көрсетуді де назардан тыс қалдырмау қажет деп ойлаймыз.

«Қазақ пьесалары алғаш жеке кітапша болып жарияланғаннан бері (1914 ж.) сексен бес жылдан асты. Тарих үшін онша көп мерзім саналмас осы уақыттың ішінде қазақ драматургтері әлемдегі озық, дамыған елдер әдебиетінде бар негізгі, жетекші, басты жанрлық формаларды ұлттық топ-пырағында жаратып, халқымыздың рухани байлығының қатарына қосты» [2, 25 б.]- деп жазған екен Р.Нұрғалиев «Драма өнері» кітабында. Ал бүгінде, яғни, 2017 жылы М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасының алғашқы қойылымы Ойқұдықта ойналғанына 100 жыл уақыт толып отыр. Бір ғасырлық тарихы бар драма өнерін жандандыра дамыту жас буын драматургтердің қолында. Болашақ драмашыларымыздан күтеріміз де мол. Ағалар салып кеткен сара жолды өшірмей, өз соқпақтарын қалдыратынына кәміл сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Д.Исабековпен сұхбат. *BAQ.kz*. порталынан
2. Р.Нұрғалиев. *Драма өнері*. Алматы. «Санат» баспасы, 2001 ж. – 480 б.

Джуманиязова Раушан Кенесовна
кандидат искусствоведения,
проректор по научной работе и международным отношениям КНК им. Курмангазы
г. Алматы, Rau_j@mail.ru

МУЗЫКОЗНАНИЕ КАЗАХСТАНА: ОСОБЕННОСТИ И ЗАДАЧИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА

Резюме: В статье рассматривается современное состояние музыковедения в Казахстане как части мировой науки. Приводятся данные о совместных исследованиях, доказываются необходимость практикоориентированности науки, рассмотрения проблем в широком контексте, обосновывается роль арт-индустрии. Определяются методы изучения культурной идентичности, которые будут релевантны исключительно в сопоставлении с другими культурами.

Түйін: Мақалада Қазақстандағы музыкатанудың қазіргі жағдайы, ғылымның әлемдік бөлігі ретінде қаралады. Бірлескен зерттеулер туралы деректерде Арт-индустрияның ролі негізделіп, ғылымның тәжірибедегі қажеттілігі дәлелденді яғни мәселелерді кең тұрғыда қарастырады. Сонымен қатар басқа мәдениеттермен салыстырғанда мәдени бірегейлікті зерттеу әдістері анықталады.

Summary: The article considers the current state of musicology in Kazakhstan as a part of world science. Data on joint research are presented, the necessity of practical orientation of science, consideration of problems in a broad context is proved, the role of the art industry is justified. Methods for the study of cultural identity are identified, which will be relevant only in comparison with other cultures.

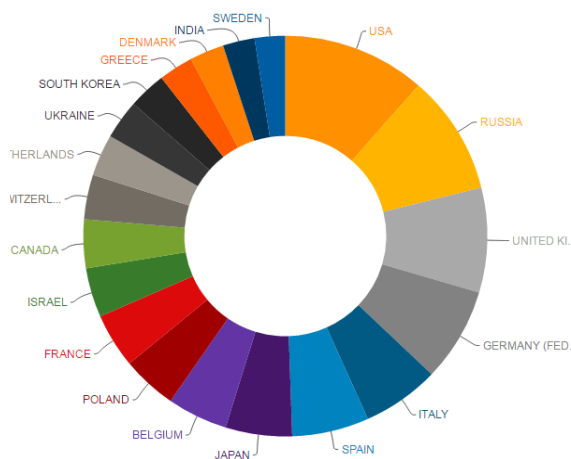
Отечественное музыковедение, равно как и все другие отрасли знания и жизни, переживает очередной переходный период. Это связано с объективной сменой поколений, глобальными переменами в мире, новыми музыкальными явлениями и запросами общества. Многолетнее бытование в рамках советской науки о музыке имело ряд безусловных преимуществ: есть генеральное направление, расставлены ключевые понятия, обозначены актуальные задачи и вопросы. Однако, были и методологические и идеологические крайности, предопределившие ущербность и уязвимость развития науки.

Это явление или феномен – советское искусствознание – в настоящее время получает осмысление в разных работах, в которых подчеркивает-

ся, что «... развитие советского музыковедения, в том числе институциональное, во многом было обусловлено не только имманентной логикой или социальным контекстом, но и необходимостью участвовать в решении социально-политических задач, на что во многом и была направлена профессиональная подготовка музыковедов...» [1, 2]. Позже, в 90-е годы в Казахстане активно развивалось этномузыковедение, признанное самым востребованным и перспективным направлением. Искусствоведы погрузились в изучение мифологии, этнографии, истории, пытались сформулировать ключевые культурные коды нации.

Надо отметить, что «турбулентность» коснулась, конечно, не только постсоветских стран. Музыковеды Европы, Америки, Великобритании также озабочены состоянием научной мысли, поиском релевантной методологии исследований. В настоящее время профессиональные связи между учеными становятся обязательными, особенно в рамках Болонского процесса, в который включены и образовательные учреждения, и научные институты страны.

В открытом доступе представлены весьма показательные данные, иллюстрирующие уровень вовлеченности наших ученых в мировую науку. Так, функционируют около 28500 журналов с рецензируемыми публикациями, в которых 9000000 авторов ежегодно публикуют 2500000 статей. Публикационная активность ученых Казахстана при этом выше, чем коллег из Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана. Интересна и география журналов, в которой 46% занимает Европа, 17% Северная Америка, 16% Тихоокеанский регион, 13% Латинская Америка, 5% Ближний Восток и 3% Россия. С точки зрения дисциплинарного соотношения 24% приходится на гуманитарные науки, в число которых почти «математической погрешностью» выглядят журналы по искусствознанию. Растет количество коллабораций между учеными разных стран и между научными организациями. Clarivate Analytics InCites, основываясь на количестве цитирования, приводит интересную диаграмму по сотрудничеству Казахстана с зарубежными странами:

Судя по этой диаграмме, можно предположить, что многонациональный Казахстан тяготеет к науке и культуре таких же многонациональных стран. Таким образом, отечественные ученые не замыкаются в себе, пытаются определиться в мировом научном сообществе. Такая установка – на мировой контекст – становится гарантией объективности разрабатываемых научных концепций, особенно, когда речь идет о культуре и искусстве. Осознание и артикуляция собственной культурной идентичности возможны только в сопоставлении или противопоставлении другим культурам. Обязательный широкий контекст формирует новые установки для казахстанского музыковедения: изучение современной и традиционной музыки как уникального проявления закономерностей и многообразия мира.

Сегодня наиболее емкий и наглядный показатель жизнеспособности индивида – УСПЕХ, во всех его достоинствах и недостатках. Успешный человек, нашедший свои пути и методы самореализации в определенной сфере, рассматривает избранную область комплексно, что также является знаковой приметой современной науки и искусства. В ряду стратегически новых задач искусствоведения – практикоориентированность. В частности, наиболее актуальные проблемы современного музыковедения связаны не с абстрактным теоретизированием, а с максимальной близостью к практике. Не случайно, в последнее время предметом интереса музыковедов становятся вопросы интерпретации в различных контекстах. Кроме того, обращение к собственно проблематике современного искусства, его типологии, предпосылок, специфики и перспектив, обозначает новые тенденции в исследовании, связанные с необходимостью изучения живого процесса, того, что называется «здесь и сейчас». Веянием времени стал массовый приток исполнителей в музыковедение, что, впрочем, уже несколько лет реализуется на

уровне программ послевузовского музыкального образования в странах Европы и Америки.

Слиянность практики с ее изучением обозначает особый тип синкретизма современного бытования искусства, когда существовавшая коммуникативная триада «композитор-исполнитель-слушатель» дополняется новым элементом – исследователем. Четкая дисциплинарная стратификация, дифференцирующая сочинительство, исполнительство, восприятие и, тем более, музыковедение, типичная для музыковедения прошлого века, позволяла формировать условия для достижения максимального профессионализма.

Вместе с тем, подобное разделение на отдельные «ведомства» внутри неделимой, в принципе, сферы, каковой является музыка, включает в себе опасность полного размежевания всех компонентов музыкального процесса, и, как следствие, уничтожения собственно искусства как вида человеческой самореализации.

Еще одна примета современного искусствоведения в Казахстане – развитие музыкальной критики и арт-менеджмента, вырастающих из сугубо прикладных сфер в самостоятельную отрасль знания. В этом веянии большое значение имеет современная реальная практика бытования и развития искусства и объективные законы рынка. В экономике XXI века креативные индустрии становятся значимой, а в некоторых странах и ведущей отраслью. Сложившееся положение – особый статус творческих индустрий – связано как с ключевыми характеристиками художественного производства, так и с мировыми тенденциями развития культуры и искусства.

О все возрастающей роли арт-индустрии свидетельствуют международные форумы, научно-исследовательские работы, статистические данные. Культура признается серьезным ресурсом экономики, уже укоренившимися стали такие понятия, как культурно-экономическое развитие, экономика впечатлений, экономика переживаний [3]. В Казахстане специальности «арт-менеджмент» обучают во всех творческих вузах, музыкальная критика становится инструментом регулирования и стимулирования сферы искусства и культуры. В интернете и в различных печатных изданиях появляются обзоры, посвященные освещению концертов, выступлений приезжих и отечественных исполнителей. При этом особую активность проявляют не музыковеды, а исполнители, а зачастую – и вовсе потребители искусства, меломаны. В таких условиях музыковедение становится реальным «игроком» культурной жизни, обеспечивая неделимость искусства и его восприятия.

Глобализационные процессы, которые последние полвека так волновали и пугали привержен-

цев традиционных культур и ценностей, стали будничной реальностью. Каждая школа находит свои собственные пути примирения с действительностью, формирует уникальные модели эволюции, приводя к новым художественным явлениям. Музыкальная культура Казахстана, генетически связанная с казахской традицией, демонстрирует свои варианты решений. Искусство в эпоху глобализации остается тем единственным элементом, который позволяет сохранить связи с традиционной культурой этноса, что собственно и определяет самобытность современной музыкальной культуры страны.

В изучении казахской традиционной музыки к настоящему времени уже выработаны методологические принципы исследования, сформировались научные школы и традиции, и даже сложилась достаточно целостная концепция Истории казахской музыки. Парадоксально, но при этом самые простые вопросы, размышления, касающиеся сущности музыки, становятся все более актуальными и востребованными: какова природа казахской традиционной музыки, когда и как она зародилась, в чем ее особенность, каковы истинные законы ее функционирования... В поисках ответов музыковеды обращаются к самым разным отраслям знания, включая работы традиционалистов: итальянского философа Юлиуса Эвола, румынского этнографа и религиоведа Мирча Элиаде, мыслителей Титуса Буркхардта, Фритьофа Шюона, русского философа и геополитика Александра Дугина, философа Евгения Головина и многих других.

Показательно, что зачастую современные композиторские искания интуитивно более правдивы и корректны, чем музыковедческие теории, которые подвержены влияниям идеологии, конъюнктуры и субъективности. Современные произведения композиторов Казахстана представляют собой нестандартное решение вопросов сохранения традиции в условиях глобализационных процессов, естественной эволюции и преемственности.

Таким образом, отечественное музыкознание, развивающееся сегодня подобно «многовекторной политике» страны, имеет бесспорный потенциал, конкретные задачи и ценность, которая может быть актуальна как для Казахстана, так и для мирового сообщества.

Список литературы

1. Марина Раку. Социальное конструирование «советского музыкознания»: рождение метода. // Журнальный клуб Интелпрос. НЛО. - № 137, 2016.
2. У.Р.Джумакова. Культурологические предпосылки изучения творчества композиторов Казахстана. // У.Р.Джумакова. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов: Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с.
3. Новая экономика – экономика переживаний. Интервью с ректором Высшей школы экономики Я.Кузьминовым // Менеджер. 2005 №3 (12).

ПОЭТИКА ТВ: ПУТИ И ПОИСКИ

***Резюме:** В современном ТВ более определенно выявляются контуры собственно телевизионных форм, обозначаются черты и принципы поэтики ТВ, «формализующей», эстетизирующей свойства телевизионного «канала связи». Иначе говоря, рождается особый, отличный от других искусств, имеющий свою специфику вид творческой художественной деятельности – телевизионное искусство. Говоря о поэтике ТВ, нельзя пройти мимо особых свойств телевизионной репродукции, которая «перекодирует» и пересоздает оригинальное произведение.*

***Түйін:** Бүгінгі күнгі ТВ жағдайында телевизиялық үлгілердің белгісі айқын болғандықтан да ТВ поэтикасы мен үдерістері нақты көрініс тауып, телевидениенің «байланыстыру каналы» ерекшелік қасиетін көрсете түседі. Басқаша айтқанда, өзге өнер түріне қарағанда өзіндік шығармашылық түрі қалыптасқан – телевизиялық өнер бар екені айқын. ТВ поэтикасы жөнінде сөз еткенде, телевизиялық шығарманың ерекше қасиетіне сай өзіндік бағдарлама жасау әрі қайта өңдеу мүмкіндігін жоққа шығармаған жөн.*

Во всем мире к проблеме выразительных возможностей ТВ сегодня обращаются специалисты разных профилей: коммуникологи, социологи, эстетики, лингвисты, искусствоведы. В комплексном изучении системы СМК и эстетических особенностей телевидения значительную роль играют социологической и социо – психологический подходы. Как показали некоторые научные исследователи последних лет, комплексный метод наиболее результативен: анализ образной системы телевизионного искусства, закономерностей его развития неотделим от рассмотрения многообразных коммуникативных функций телевидения, типа контакта, механизмов зрительского восприятия.

Существенную помощь в разработке общей теории ТВ и выявлении специфики телевизионного художественного творчества могут, по – видимому, оказать в ближайшем будущем такие дисциплины, как семиотика, психолингвистика, кибернетика. Искусствоведение (телевизиоведение) должно начинать пользоваться данными точных наук; они особенно важны при изучении технических и социально – коммуникативных факторов и осмыслении их роли в творческих процессах. Их очевидно так же, что вопросы становления и эволюции художественного ТВ, специфики «языка телевидения» требуют обращения к истории и творческому опыту старших искусств: театр, живопись, кино.

Диалектику телевизионных поисков трудно понять в отрыве от широкого контекста истории – культурных и художественных процессов. Эстетическая система телевидения формируется на стыке жизненного документа, журналистики и разных, в том числе остро условных, форм искусства. Она органически приняла в себя многие элементы современного театра, кино, литературы, музыкальных жанров, изобразительных искусств (в особенности дизайна и книжной графики).

В то же время практика художественного ТВ нередко заставляет обращаться к проблемам становления и бытования древнейших жанров зрелищной культуры. Новые виды телезрелища, так сказать, провоцируют разнообразие историко – культурные сравнения, придают неожиданную актуальность материалу, связанному с историей фольклорных форм, эстетикой и коммуникативно – содержательными функциями театрами масок.

Художественная культура и ТВ – тема очень широкая, имеющая множество аспектов. ТВ как средство массовой коммуникации, зрелище, обращенное одновременно и каждому и к миллионам, – феномен, порожденный современностью, отмеченный ее печатью и не имеющий никаких аналогий в прошлом. Однако, «если верно, что происхождение искусства проливает свет на его природу», то, говоря об эстетических закономерностях, связанных со спецификой телевизионного контакта, не стоит, очевидно, забывать и о фольклорном образе «волшебного экрана».

Документальность и сиюминутность телевизионного изображения – две точки, где соприкасаются миф и реальность телевидения. «Дикарский», «завораживающий» элемент, который в свое время пронизательно отметил В.Сапак в зрительском отношении к трансляции, как раз и есть, по – видимому, эмоциональный след древней мифологической идеи чудо – зрелище. Эффект присутствия недаром возникает именно как результат мгновенности телевизионного изображения, или, точнее, нашей веры в то, что телевизионные экраны – самого рода окна в дальний мир.

С обаянием этой веры связана, по – видимому, и устойчивость телевизионной ситуации: несмотря на внедрение видеозаписи и убывающую роль прямой трансляции, тип отношений телезрителя с экраном в своей основе остается неизменным.

Исследователи ТВ уже неоднократно отмечали, что характерная для телевизионного контакта острота восприятия не исчезает с переходом к фиксированным передачам. Активность телезрителя,

его готовность к диалогу, игровому поведению, сотворчеству, возникшие как следствие «мгновенности» ТВ, поддерживаются теперь зрительской установкой – бессознательной психологической ориентацией на настоящее время телевидения.

Так «непосредственного» телевизионного контакта, оказавшийся достаточно стабильным, казалось бы, вступает в противоречие с движением технических идей. Развитие телевизионной техники ведет к сближению кино и телевидения. Некоторые теоретики считают даже, что в недалеком будущем возможно их слияние в единую систему. Так, Э.Багиров замечает: «Уже сейчас появляются промежуточные формы, например видеокассеты. Не случайно одни называют их кассетным кино, другие – кассетным телевидением. А в будущем, когда получает развитие театры с телевизионным экраном и в них можно будет смотреть как прямые передачи, так и фильмы, записанные на видеокассету, разграничение кино и телевидения станет еще более относительным».

Многие думают, что техника, как будто ставит под сомнения основной принцип телевидения – трансляционность. Думается, однако же, что коммуникативные и эстетические факторы в известной мере «компенсируют» процесс, вызванный эволюцией телевизионной техники. Трансляционная специфика ТВ поддерживается прежде всего фундаментальным принципом программности. «Среди коммуникативных характеристик ТВ программности принадлежит едва ли не доминирующая роль, - пишет Р. Копылова в книге «Кинематограф плюс телевидение», - Отражая своим содержанием «зlobу дня», а движением - ритм реального времени, связывая в нерасторжимое единство историческое настоящее и настоящий момент миллионов людей, телепрограмма «сиюминутна» в универсальном «смысле».

С универсальным настоящим временем телепрограммы связаны многие насущные проблемы развития аудиовизуальных средств коммуникации. Некоторые из них имеют непосредственное отношение к динамике общекультурного процесса, его возможным направлениям и сложному взаимодействию тенденций, тяготеющих к противоположным полюсам. Скажем, некоторые западные культурологи считают, что индивидуальные видеотеки резко изменят доминирующий тип распрос-транзирования и потребления культуры и приведут в дальнейшем к ликвидации программного ТВ. Это прогноз, конечно, крайний и, по мнению многих специалистов, недостаточно обоснованный. У нас, уже писали, что домашние кассетные системы по своим функциям близки к обычному магнитофону; он, как известно, радио не отменил, хотя и создал новые возможности контакта со звуковыми текстами. По данным социологических опросов, потребность человечества в массовых формах инфор-

мации весьма устойчива, интерес к ежедневным новостям не уменьшается, а даже возрастает. Способы консервации экранных сообщений не могут в этом отношении соперничать с трансляционными системами. Так что, гипотеза о постепенном отмирании массового ТВ и о грядущем «абсолютном торжестве» принципа дифференциации, индивидуализированных контактов человека со звукозрительными текстами, по – видимому, утопична.

Идея simultанности (одновременности), нашедшая универсальное осуществление в структурном принципе программного ТВ, воздействует на восприятие любого сообщения, включенного в телепрограмму. Обще-известно, что художественный кинофильм, показанный по телевидению, воспринимается иначе, чем в кинотеатре. Настоящее время телевизионной ситуации оказывается эстетически активным. Оно способно «пересоздавать» в процессе восприятия произведения других искусств: репродуцируя, внутренне изменять структуру фильма, живописного полотна, симфонии, эстрадного концерта. Эта особенность коммуникативной функции ТВ находится в прямой связи с зрительским интересом к формам, возрождающим эффект присутствия.

Назовем некоторые из них:

Принцип многосерийности воссоздающий в иллюзорном плане настоящее время телезрелища, его текучесть, длительность, «документальность»;

Рубрики, циклы, механизм воздействия которых зиждется, в сущности, на тех же принципах, что и механизм воздействия многосерийных телефильмов. Разница в том, что каждое из сообщений, объединенных темой цикла или рубрики, сюжетно замкнуто и потому их цепь потенциально бесконечна (в реальной практике длительность телевизионных циклов или рубрик зависит, разумеется, от содержательности темы);

Разговорные жанры, создающие иллюзию сиюминутности (и соответственно – эффект присутствия) и побуждающие телезрителей к мгновенному ответу, к диалогу;

Развлекательные передачи, активно втягивающие зрителя в игру при помощи вопросов, на которые он должен дать ответ (конкурсы, викторины и т.д.), и многочисленные телеигры спортивного характера, со свойственной спортивным состязаниям стихией случая, непредрежденностью исхода;

Зрелищные программы с элементами эстрадно – цирковой эксцентриады, музыкального гротеска и т.п. В таких структурах обнажение и заострение условности, декларативность игровой стихии призваны сблизить зрителя и зрелище, сообщить человеку у экрана особую импровизационную настроенность, энергию игры.

Все эти формы, широко распространенные в сегодняшнем ТВ, имеют давние традиции и истории культуры. Многие теоретики ТВ считают, что

такие телевизионные структуры по природе синкретичны. Конечно, мы не вправе говорить, что телевидение возрождает синкретизм в древнем его значении. Слиянность разных видов художественной деятельности, предлагавшая также слиянность зрителя и зрелища (обрядовые действия, карнавал), - некогда полная, реальная – сменилась в наше время дробной, иллюзорной. Экранные изображения – тень жизни, тень игры, поток теней, которые мы вызываем или гасим в любой момент, повернув ручку телевизора. Но то, что телезрелище связано отделенным генетическим родством именно с теми формами культуры, в которых резко выражено синкретическое начало верно.

Границы между жанрами и видами телевизионного искусства становятся все более подвижными. Художники ТВ нередко сталкивают и соединяют разнородный материал, используют в одном произведении разные жанровые и «языковые» выразительные средства. Но вместе с тем все более определенно выявляются контуры собственно телевизионных форм, обозначаются черты и принципы поэтики ТВ, «формализующей», эстетизирующей свойства телевизионного «канала связи».

Иначе говоря, рождается особый, отличный от других искусств, имеющий свою специфику вид творческой художественной деятельности – телевизионное искусство.

Говоря о поэтике ТВ, нельзя пройти мимо особых свойств телевизионной репродукции, которая «перекодирует» и пересоздает оригинальное произведение. Так, например, «мгновенная» телевизионная интерпретация эстрадного аттракциона в момент видеозаписи – акт эстетически активный, экспрессивный. Телевизионный режиссер и оператор, по сути дела, выступают в нем как драматурги: готовый номер «разрушается» и тут же заново воссоздается в движении монтажных планов, динамической организации экранного пространства, ритмах наплывов, «переключке» светотональных (цветовых) и музыкальных тем.

Кроме того, даже в тех случаях, когда ТВ транслирует (или записывает по трансляции) концерт, оно соединяет, совмещает разные точки зрения: исполнительскую, зрительскую, режиссерскую. Их столкновение, взаимодействие, то есть процесс живого эмоционального контакта участников события, и составляет подлинное содержание трансляции. Такая репродукция имеет собственное построение, свою особую сюжетную структуру, которая как бы записывает ситуацию общения. Акт исполнения входит в нее как основная часть документальной ситуации, жизненного события, в котором кроме выступающих участвуют и зрители,

и съемочная группа с ее техническими средствами, и телевизионный зритель – адресат, «реципиент» записанного сообщения. Эстрадный номер, таким образом, включается в зрелище специфически телевизионное, которому нельзя найти эквивалента на живой эстраде.

Так же пересоздается при репродуцировании образ театрального спектакля, живописного полотна и проч. Особой эстетической активностью, как уже говорилось, обладает и сама программная структура телекоммуникации, документальный, жизненный контекст, в который телевидение включает репродукции художественных произведений.

«Чисто техническое вроде бы свойство: способность репродуцировать большое число других систем – оказывается особенностью, определяющей, так сказать, «эстетическое поле» репродуцирующей системы, ее терпимость к самым различным художественным языкам, условностям, стилям, традициям и т.д., - пишет – В.Вильчек. – Основа этой терпимости – документальность репродуцирующей системы. Оперный спектакль и репортаж с места происшествия, экзотический концерт и старая хроника, эксцентрическое представление и реалистический фильм уживаются на телеэкране на правах разных явлений реального мира, стихийно образуя некий необозримый образ – коллаж».

Действительно, телевизионное посредничество приблизило к широким – широчайшим – массам зрителей разнообразные произведения искусств. И вместе с тем заметно опростило, сделало более демократичными самые отношения художника, произведения и зрителя. Телевизионная «мозайка» воздействует на эстетическое чувство каждого из нас. Меняя наш критерий допустимого вторжения реальности в искусство, она оказывает не всегда прямое, порою трудно уловимое, но повседневное и многогранное влияние на современную художественную культуру.

Список литературы

1. Сапак В. Телевидение и мы. М., 1968
2. Копылева Р. Кинематограф плюс телевидение. М., 1977
3. Багиров Э. Пути изучения ТВ.- Искусство кино., 1968 г. №12
4. Вильчек В. Режиссер на телевидении. М.,
5. Кемарская И. Телевизионный редактор. М., 2004
6. Фрумкин Г. Сценарное мастерство. М., 2007
7. Фрумкин Г. Телевизионная режиссура. М., 2009
8. Фабильдина. Телевизия өнері: теориясы мен технологиясы. А., 2012

Шарипова Диляра Сафаргалиевна

кандидат искусствоведения, внс отдела изобразительного искусства
Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова КН МОН РК
dilyarazam@mail.ru

СИНТЕТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОРНАМЕНТАЛЬНОСТЬ В ИЛЛЮСТРАЦИЯХ КОНСТАНТИНА БАРАНОВА

Резюме: Статья посвящена проблематике орнамента и синтеза в произведениях графика К. Баранова и влиянию его творчества на развитие искусства середины XX века. Анализируя личность художника, его творческий путь и ключевые произведения, автор выявляет стилистику произведений мастера и его значение для развития отдельных направлений. Раскрывается его путь от буквализма соцреализма к более сложной интерпретации литературы и роль орнаментального подхода в сложении авторского почерка.

Ключевые слова: графика, иллюстрация, орнамент, пространство, силуэт, узор, миф, эпос, этнография.

Түйін: Мақала К.Барановтың кестесіндегі шығармалар мен синтездеудің проблематикасына және оның жұмысының XX ғасырдың ортасындағы өнерді дамытуға әсеріне арналған. Суретшінің жеке басын, оның шығармашылық жолын және негізгі жұмыстарын талдай отырып, автор магистрлік жұмыстардың стилистикасын және жеке бағыттарды дамытудағы маңызын ашып көрсетеді. Ол өз жолын социалистік реализмнің әдебиетті неғұрлым күрделі түсіндіруге және авторлық қолтаңба құрамындағы сәндік көзқарастың рөліне ашады.

Кілт сөздер: графика, иллюстрациялар, ою-өрнек, кеңістік, сұлба, өрнектер, аңыз, эпос, этнография.

Summary: This article examines of a problems of an ornament and synthesis in works of graphic artist Konstantine Baranov and its impact on the growth of Kazak art of the middle of the 20th century. Analyzing the personality of the artist, his creative path, and the main works, the author reveals the style of the works and its importance for the development of certain art areas. His way from literalism of socialist realism to more complicated interpretation of literature and the role of ornamental approach in creation of author's style had been revealed.

Key words: graphics, illustration, ornament, space, silhouette, pattern, myth, epos, ethnography.

Константин Баранов, обращаясь на раннем этапе своего творчества в 1930 годы к сказкам, основанным на мифологии северных народов, стремится передать в самой декоративно-ритмической основе произведений структуру, события и поэтику мифа. Так, иллюстрируя сказку о герое Альба

остяков, который в погоне за злой богиней разрубил скалу у моря и создал Енисей, Баранов графически, с помощью преломления линий передает тектонические сдвиги в пространстве. Композиция построена ярусами, верхний из них занимает изображение моря. Такую геометрическую, спокойно выстроенную схему график разрушает бурным взаимодействием, происходящим между разными мирами, устанавливая при этом четкие ритмические повторы. Мотив высокой волны повторяется и в силуэтах вздыбленных холмов, отрогах гор, и в кипении речных вод. Все в гравюре насыщено бурным ритмом становления, природными катаклизмами, которые переносятся на лист посредством орнаментального ритма.

В «Северных сказках» события обрамлены овальной вытянутой рамкой, очерчивающий людского границы мира, за которым начинается владения богов и темных духов. По границе этого овала произрастает дикий лес, движутся светила, в целом, происходит циклический бег времени. Линейная форма, своеобразный рокайль становится метафорическим образом, позволяющим отразить пространственно-временной континуум сказки.

Метод обыгрывания упругих, энергетически насыщенных линий, создающих своеобразную орнаментальную композицию в книге, Баранов использует и в станковой графике, обращаясь к мотивам, далеким от сказочных сюжетов. Лист «Прокатный цех» также насыщен линейным строем. Главными героями произведения становятся не рабочие, что предполагается самой индустриальной темой, а тонкие стальные трубы. Их переплетения, спирали, зигзаги позволяют ввести в реалистическую композицию абстрактную игру линий, продемонстрировать бешеный темп работы завода. Ритм и орнаментальность одушевляют предмет, мифологизируют его, трубы отражают силы огня, мощного всплеска природных стихий.

В 1940-50-х годах, будучи главным художником Казгосиздата К.Баранов избирает другую трактовку орнамента. Иллюстрируя казахские сказки и эпос, он полностью уходит в украшательство, испещряя орнаментом каждый сантиметр холста. Богатство и красочность решений костюмов, воинского снаряжения, конской упряжи, карет, блестящее исполнение этих орнаментальных партий подчинено стилистике тональной иллюстрации и отводит орнаменту роль декора, позволяющего

украсить плоскость и создать красивую картинку. Привлечение наследия казахского народного декоративного искусства при общем следовании традициям В.Васнецова и И.Билибина все-таки позволило придать этим работам собственное, оригинальное звучание.

В работе над изданными Академией наук КазССР «Уйгурскими сказками» (1961) Константин Баранов использует опыт, накопленный им 1930-ые годы, когда он находился под сильным влиянием знаменитых мастеров А.Кравченко и П.Староносова. У Баранова в созданных в то время иллюстрациях к «Песням Алтая» И.Ерошина и «Северным сказкам» М.Ошарова пространство листов одухотворено, в нем каждый природный локус словно охраняется духами предков, а между людским и космосом – один шаг.

Однако в работах, посвященном национальному казахскому материалу, мощь и экспрессия Баранова неожиданно исчезает. Думаю, что в этом случае сработывал инстинкт самосохранения, книжный заказ был всегда важным и проверялся в самых высших инстанциях. Эпос рассматривался как классовое явление, излишнее внимание к нему «пахло» политической изменой. Даже в 1953 году, когда Президиум Академии Наук и Президиум Союза советских писателей Казахстана провели итоговую дискуссию по казахскому эпосу, был единодушно признан «реакционными и антинародными» огромный список эпических произведений, среди них – «Едиге» и «Ер Сайын» [5, с. 336]. Помимо «прославления байско-феодалных отношений», героический эпос служил памятью о мифопоэтической картине тюркского мира, в какой-то мере оттесняя на задний план новую советскую тоталитарную утопию. Поэтому для иллюстрирования богатырских преданий и казахских сказок К.Баранов обращался к проверенным схемам. Иллюстрации представляют собой самостоятельные станковые работы, выполненные в гуаши и акварели, являющиеся цветными вклейками к массивным изданиям. Сделанные под большим воздействием круга образов В.Васнецова и с огромным интересом к этнографии, бытоописательные изображения не выходят за рамки дозволенного в искусстве того времени.

Обращение к эпосу «Манас» (1962) открыли художнику совсем другие горизонты вымысла. Свобода, которую обретал мастер в работе над этим материалом, позволяла обнаружить огромный присущий ему романтический запал, дать образ эпической вселенной, в которой все пронизано бесконечным движением, – настолько эти почти игрушечные в сравнении с размерами прежних работ иллюстрации лишены намека на застылость, обладая широким дыханием и эмоциональностью.

Главной задачей автора было передать стремительное движение, в которое активно вовлекается

и читатель. Уже в форзаце дихотомия борьбы отражается в летящих, сжатых, как пружина, фигурах непримиримых врагов Заставка первых страниц книги – аяк кап, дорожная сумка и колчан со стрелами готовят зрителя к долгому пути. Все, что встречается на нем – пейзажи, животные, всадники, – остаются в памяти как мгновенные вспышки, оборачиваясь заставкой или концовкой с изображением жолбарса, тотема Манаса, грифа, оленей, группы всадников, каменной скалы, остро выхваченных в своей неповторимости и в то же время служащих эпическим рефреном.

К. Баранов создает несколько серий, связанных с казахским фольклором. Профессиональные работы замечательного мастера являют собой другую грань сказочного «реализма». У него происходит своего рода «смывание» волшебного с лика сказки, вытеснение чудесного, приводящего к бесповоротному прозаизму живописного описания. Баранов не позволяет ни на минуту отдалиться полету фантазии и четко протоколирует основные события. Это хорошо заметно в иллюстрации к сказке «Канбакшал» (1951), в которой появляется дау. На графическом листе дау возвышается над степью, подобно огромной горе, почти заслоняя собой небо. Масштаб его фигуры осознается, когда взгляд падает на растущие поблизости тополя: в сравнении с великаном они выглядят травинками. Баранов облачает гиганта в простую одежду бедняка: широкие штаны с заплатками, меховой жилет, одетый прямо на тело. Дау К.Баранова – не представитель демонов, злых духов, а деревенский разгильдяй, наделенный огромной силой.

Сокровенность, отличающая сказку, даже в таком юмористическом повествовании не может передаваться так приземлено. Аура волшебства исчезает. Эпоха соцреализма в какой-то степени стимулирует мастеров на опрощение фантастического и К.Баранов остается верен реалистическим повседневным заметкам. Происходящее кроме гиперболизации образов не выдает свою сказочную природу, оставаясь в рамках событийно-бытового времени с его сиюминутностью и изменчивостью.

В 1960-ые годы К. Баранов создает вклейки-иллюстрации к «Батырлар жыры» («Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», 1963). Книга эта прекрасно отражает эпоху, в которой она была создана. Сам монументальный стиль издания, предполагал торжественное и величавое предстояние казахского фольклора массам. Огромная работа, которую проделал К.Баранов, не может не вызывать восхищения. Это был кропотливый, добросовестный труд, благодаря которому фольклорные герои обрели узнаваемый облик, предстали как реальные люди с легко читаемыми на их лицах переживаниями и эмоциями. У зрителя этой книги создается ощущение причастности к чему-то значительному и незабываемому. Это своего рода

графический «пеплум», масштабная историческая постановка, осуществлённая на страницах книги. Как ни велики были ее размеры, параметры листа не выдерживали такой степени величавости.

Стремление Баранова максимально точно воссоздать атмосферу и обстановку прошедшей эпохи, акцентируя внимание на частном – воссоздании примет степного пейзажа, одежды, оружия, описании жеста и мимики героя, – осуществилось в воссоздании точной исторической реконструкции. К примеру, иллюстрация к эпосу «Кыз-Жибек» с изображением кареты героини стала одной из самых красивых в тексте. Сама карета становится волшебным предметом, с чудесным заостренным верху куполом, с множеством прорисованных орнаментов и инкрустаций. Интерес к предметам, к исторической бутафории заслоняет Баранову все остальное.

Во всех графических листах он стремится овладеть мастерством тончайшего наблюдателя и рассказать в подробностях о сказочных событиях. Особенно это заметно в иллюстрациях к эпосу «Кобланды-Батыр». Здесь мы в полной мере можем оценить дарование Баранова как увлекательного рассказчика, для которого книга – это целый процесс познания, получения полной информации о случившемся. Словно сверху наблюдая за чудесным «полетом» скакуна Тайбурыла над вражьем войском, мы можем внимательно изучить и батырское снаряжение, и расстилающийся под ним пейзаж, и суматоху, царящую вокруг юрт во вражеской крепости. Особенности метода Баранова отчетливо прослеживаются в сравнении с живописным полотном «Камбар батыр» 1957 года Всеволода Теляковского. У Теляковского главным становится не происходящие события, а сама атмосфера битвы, значительность происходящего, беспримесный, очищенный от суеты мелких переживаний эмоциональный накал, переданный через красочную феерию небес, натиск огненно-красных масс на золотой фон. Конь у Теляковского не берет препятствие, а парит бронзовым барочным изваянием, как дань условности и игре.

В контексте синтеза искусств такая декорация предстает совершенно отдельным, независимым от книги элементом. Она сама по себе является станковым произведением и не отвечает задаче включиться в общий строй литературы. Поэтому визуальный ряд этих прекрасных работ чрезвычайно далек от самого текста, общего переживания истории, мощной тектоники эпоса. Эпос у Баранова сводится к лирическим ситуациям, камерным, красиво оформленным, с огромной долей театрального искусственного пафоса. Переизбыток этнографических подробностей, общая статика иллюстрации идет вразрез с поступательным ходом событий. За тщательным перечислением деталей, подделки под разукрашенный орнаментирован-

ный стиль к русским сказкам И.Билибина вкупе с васнецовским реализмом исчезает глубина и трагичность происходящего. Наиболее явственными отсылки к Васнецову – в иллюстрации «Смерть Толегена», одной из самых сентиментальных в этом цикле, более близкой массовому искусству с лебедями и страдающим героем.

Итак, иллюстрация остается на уровне пересказа фабулы, внешнего пафоса. Воссоздать дух фольклора, отказавшись от пересказа отдельных сцен, придя к синтетическому с текстом визуальному ряду К.Баранов не стремился. В 1950-ые годы, в стилистике которых созданы эти произведения, общим местом становится принцип создания иллюстрации как отдельного станкового произведения с ясным сюжетом и подробным описанием событий.

Если в иллюстрациях К.Баранова обилие подробностей и описательности снижало до бытовизмов волшебных дух и затейливую фантазию казахских сказок, то в станковой графике этого автора нагруженность орнаментом, наоборот, насыщала трудовые сцены высокими чувствами. К примеру, в листе «материнство» из серии «Алма-Атинские яблоки» (1970). Баранов придерживался повествовательного характера и развития сюжетов во времени. Сценка сельских будней располагает к внимательному рассмотрению: мы видим и украшения, и цветистое платье, заботливо постеленный коврик, разложенные на нем детские игрушки. Прибегая к таким снижающим бытовым деталям, график раскрывает все грани будничной жизни, чтобы полнее и целостнее передать красоту происходящего. Для него здесь нет ничего обыденного, все имеет глубокий смысл и становится поводом для графической игры. Большую часть поверхности листа он украшает флоральным орнаментом, заботливо выписывая каждый цветок. Типологически его подход близок к работе народного мастера, к желанию не упустить в рассказе ни одной детали, тягой к декоративному обобщению. Обращение к такой стилистике диктуется общим мифологическим подтекстом происходящего, связывающим образы цветущего сада и материнства с изображением рая как беспечной юности человечества. Этот скрытый мифологизм порождает наивно-прямолинейный, обращенный к сказочному пластический язык, ведь об устойчивых ценностях принято говорить ясно и доступно.

Тем не менее, графическое чутье не подвело мастера. Насыщение листа линейным узорочьем на первом плане сменяется на втором изящно прорисованной тончайшей сеткой склонившихся друг к другу от порыва ветра деревьев, сквозь которые виден аул вдали.

Насыщенный орнаментальный «сгусток» облегчается прозрачностью просвета, в котором видна стая птиц. Нежная бесплотность заднего плана, как на изображениях рафаэлевских мадонн, вторит

теме счастливого материнства. Основательность фигуры матери, насыщенность ее формы оттеняются этим легким воздушным просветом.

Еще одна культурная ассоциация связана с нагнетанием декоративного начала. Инстинкт красоты вел К.Баранова к усилению орнаментальности. Это роднит его работы с искусством ар нуво (Эжен Грассе. Календарь «Прекрасная садовница» (1896) или модерна, в котором происходит трансформация изображенного в сплошной растительный узор. Линогравюра обладает той же витальностью, которая характеризует произведения начала 20 века. График стремится передать органический рост, природные токи, которые объемлют все в окружающем мире. Непрерывная вязь отражает этот бесконечный круговорот, постоянный про-

цесс становления и увядания. Уравновешенность и ясность царят во всем. Это же можно сказать о выдержанности стиля, о точном следовании заранее выбранной авторской стратегии. Действительность не поймана, а преобразована условностью линогравюры в чудесное видение покоя и счастья.

Многообразие художественных решений, размах творческой индивидуальности графика непосредственно связаны с осуществлением синтеза искусств.

Высокое техническое мастерство, серьезное отношение к ремеслу и интерес к совершенству художественной формы отличало К.Баранова на всех этапах развития искусства книги. Его усилия помогли сделать казахскую литературу и фольклор достоянием миллионов читателей.

Бегембетова Галия Зайнауловна

Кандидат искусствоведения, PhD, доцент кафедры музыковедения и композиции
Казахской национальной консерватории имени Курмангаз, г.Алматы
e-mail: begembetova@mail.ru

**СЛЫШАТЬ МУЗЫКУ СЕРДЦЕМ
(К 30-ЛЕТИЮ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖАНИИ АУБАКИРОВОЙ)**

***Резюме.** В настоящей статье представлен творческий портрет ректора ведущего вуза страны в сфере музыкального искусства, чьи деловые и человеческие качества, профессионализм, коммуникабельность, широчайший кругозор, ответственность, страстная заинтересованность в развитии отечественного музыкального искусства, получили заслуженное признание не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Статья содержит информацию о деятельности народной артистки РК, профессора Жании Аубакировой в качестве ректора, менеджера, музыканта-исполнителя.*

***Түйін.** Осы мақалада іскерлік және адамгершілік қасиеттері, кәсіпқойлығы, тіл тапқыштығы, аса кең ой-өрісі, жауапкершілігі, отандық музыкалық өнерді дамытуға құштар ынталылығы тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар оның шектерінен алыста лайықты танымалдыққа ие болған еліміздің музыкалық өнер саласындағы жетекші жогарғы оқу орнының ректорының шығармашылық портреті берілген. Мақалада ҚР халық әртісі, профессор Жәния Әубәкірованың ректор, менеджер, орындаушы музыкант ретінде қызметі туралы ақпарат беріледі.*

***Summary.** In this article the creative portrait of the rector of the country's leading university the field of musical art is presented, whose business and human qualities, professionalism, sociability, widest knowledge, responsibility, passionate interest in development of the domestic musical art have got the deserved recognition not only in Kazakhstan, but far beyond its borders. The article contains the information on activity of the Peoples' Artist of the Republic of Kazakhstan professor Zhaniya Aubakirova as the rector, manager and musician-performer.*

Путь Казахской национальной консерватории имени Курмангазы – яркая страница истории отечественного музыкального искусства. Ее воспитанники, педагоги играли и играют огромную роль в развитии современной музыкальной культуры.

За годы работы консерватория выпустила несколько тысяч квалифицированных музыкантов, из которых формировались музыкальные силы филармоний, театров, симфонических оркестров, музыкальных учебных заведений. Были созданы высокопрофессиональные исполнительские и композиторские школы. И сегодня, студенты и

выпускники представляют консерваторию на самых престижных международных конкурсах и форумах, а сама консерватория стала центром, где приобретают мастерство музыканты Казахстана, России и зарубежных стран.

72-летняя история, когда то Алматинской государственной, сегодня, Казахской национальной консерватории, связана с деятельностью ректоров, среди которых такие выдающиеся личности казахской культуры как Ахмет Жубанов, Куддус Кужамьяров, Газиза Жубанова, Еркегали Рахмадиев, Дюсен Касеинов. И вот, последние 20 лет, эту почетную и очень непростую эстафету успешно продолжает Народная артистка Республики Казахстан, Лауреат государственной премии Мира и прогресса Первого Президента Республики Казахстан, профессор Жания Аубакирова.

Надо сказать, что ко времени ее назначения на должность ректора консерватории, имя Жании Аубакировой было уже известно не только в Казахстане, но и за его пределами и, конечно, неотделимо от успехов советской пианистической школы. По интеллекту, яркости художественного таланта, характеру, темпераменту, остроте ума и оригинальности она уже тогда заметно выделялась в среде молодых музыкантов. Ее профессионализм был подтвержден различными творческими победами на престижных международных конкурсах, а менеджерские способности проверены опытом руководства фортепианной кафедрой и организацией авторской школы-колледжа.

Начало работы Жании Аубакировой в должности ректора консерватории совпало с непростым периодом становления и развития суверенного Казахстана, с эпохой непрерывных перемен в политической, социальной и культурной жизни республики.

Общая экономическая ситуация в стране сказывалась и на самой консерватории. Это были иветхое здание старого корпуса, и требующий срочного ремонта Большой органнй зал, и разбитые музыкальные инструменты, и низкая заработная плата педагогов. И тогда, конечно, Жания Яхияевна переживала за настоящее и будущее музыкального искусства. В одном из интервью она призналась: «пока в стране идет сильный перекоc в сторону материального, я мечтаю поднять духовный уровень людей, и научить каждого слышать музыку в душе». В таких непростых условиях необходи-

мо было доказывать, что воспитание и подготовка музыкантов принципиально важны для страны, что консерватория – сильный вуз, без ссылки на прошлые заслуги. И началась кропотливая работа по созданию новой концепции высшего музыкального образования, разработке и обновлению государственных стандартов по подготовке музыкантов-профессионалов. В условиях происходящих изменений во всех жизненных сферах все более высокие требования стали предъявляться не только к профессиональным знаниям, умениям и навыкам преподавателя, но и к уровню его личностного саморазвития, психологического самочувствия.

На Жанию Яхияевну была возложена нелегкая миссия преемника и продолжателя высоких традиций знаменитых предшественников. Ей суждено было стать частью звена в исторической эстафете, неся ответственность за множество трудных, напряженных, неоднозначных, но удивительно интересных и волнующих событий. Понимая всю ответственность за происходящее, Жания Аубакирова с первых дней руководства взяла стратегический курс на интеграцию в мировое образовательное пространство, создание инновационной системы преподавания, подготовку квалифицированных кадров качественно новой формации – универсально образованных, обладающих высокой культурой и богатых личностно-творческим потенциалом. При каждой встрече с преподавателями вуза тогда еще молодой ректор подчеркивала необходимость включения в мировую музыкальную культуру, подчеркивала малейшие победы и достижения коллектива, призывала ориентироваться на современные культурные достижения, сотрудничество с другими странами.

В этих сложных условиях Ж.Я. Аубакирова предпринимает дерзкий и смелый шаг – она создает музыкальное агентство «Классика», которое было ориентировано на отечественные и международные творческие проекты. Всеми своими действиями она напоминала предусмотрительного зодчего, заранее рассчитывающего все и затем возводящего здание по детально продуманному плану.

Возложив на себя нелегкую миссию музыканта – просветителя, известная пианистка самозабвенно пропагандирует мировую музыкальную классику и произведения казахстанских композиторов. Ее исполнительскому мастерству, знаменитым «Казахским сезонам» во Франции, классическим концертам с участием известнейших музыкантов рукоплещут лучшие концертные залы Франции, Великобритании, Германии, США, Японии, Южной Кореи, России, Польши, Венгрии, Болгарии, Италии, Финляндии, Израиля, Китая, Греции, Турции и других стран. Параллельно с этим записывается большое количество компакт – дисков, снимаются музыкальные фильмы о наших исполнителях классической музыки. Кстати, фильмы эти

до сих пор удивляют искренностью, тонкостью и глубиной, составляют золотой фонд муз.культуры Казахстана.

Авторитет Жании Яхияевны исключительно высок и среди студентов. Она с увлечением проводит время с молодыми музыкантами, поддерживая их творчество и подчеркивая, что «наша молодежь, живущая в эпоху бурного, стремительного развития – общественного и технического, очень талантливая. Ее ждут великие свершения и в ней мы видим свою надежду. Наше будущее зависит от сегодняшних студентов. Вот почему необходимо использовать все возможные средства для наиболее совершенного и гармонического развития подрастающего поколения. И я всячески буду этому содействовать» (из интервью).

С немислимой скоростью стали расширяться свое информационное пространство и международная деятельность консерватории. По приглашению Жании Аубакировой в Казахстан приезжают с концертами, мастер-классами и в качестве членов жюри различных конкурсов ведущие музыканты с мировыми именами – Йо-Йо Ма, Михаил Плетнев, Денис Шаповалов, Кристоф Мангу, Хэмиш Милне, Станислав Иголинский, Аркадий Севидов, Флоран Боффар, Ами Фламер, Валерий Гергиев, Дориан Уилсон, Марко Пьеробон, Антон Сафронов, Владимир Тарнопольский и многие другие.

Профессорско-преподавательский состав, студенческие оркестры стали выезжать в страны СНГ и дальнего зарубежья для обмена опытом, участия в различных конкурсах, фестивалях, проектах и конференциях. Для педагогов и студентов открылись потрясающие возможности общения со своими единомышленниками, создания «единого братства» музыкантов, свободного от различий в возрасте, мастерстве, опыте, регалиях, делящимися своими мыслями, идеями, переживаниями.

Образование и творчество – это сложно и волнительно, но оно всегда базируется на решении очень конкретных материальных задач. Жания Яхияевна находит время заниматься такими «земными» проблемами, как систематическое укрепление материально-технической базы, увеличение размеров государственного финансирования вуза, заработной платы профессорско-преподавательского состава и др.

Не возможно не признать, что консерватория за последние годы материально преобразилась: два учебных корпуса, три концертных зала, современный телерадиокомплекс, типография, студенческое общежитие, музыкальные инструменты лучших японских и немецких фирм для разных специальностей, современная библиотека, радио «Классика». Первое приобретение инструментов Steinway & Sons, Grotrian-Steinweg, Bluthner, Seiler, August Forster, Yamaha вызывало трепет, сегодня – это привычная реальность консерватории.

Что же происходит с концертной жизнью консерватории? Это самый важный показатель ее успешности. На сегодняшний день в стенах консерватории действуют Смешанный хор, симфонический оркестр, оркестр народных инструментов, ансамбль современной музыки «Игеру», ансамбль барочной музыки «D'EL'SA Consort», ансамбль виолончелистов, фольклорно-этнографический ансамбль «Хассак». Практически каждый день консерватория распахивает двери своих концертных залов, при этом концертные программы выстраиваются уже на год вперед – ведь слушатель сегодня изыскан, требователен и внимателен. Но главное – он благодарен, сотни отзывов и все растущая аудитория тому важное подтверждение.

Выпускники консерватории становятся лауреатами международных и республиканских конкурсов, продолжают обучения в Juilliard School, Universität für Musik und darstellende Kunst Wien, Royal College of Music. Они успешно защищают магистерские и докторские диссертаций. Появился в консерватории и собственный научный журнал «Сарын», который постепенно завоевывает авторитет в мировом музыкознании.

Так кипит сегодня жизнь консерватории – полная ежедневных занятий и поисков новых решений, среди конференций и конкурсов, концертов и научных исследований, творческих проектов и кропотливой работы. А заводится весь этот сложный организм одним человеком – Жанией Аубакировой, успевающей вдохновить коллектив, поддерживать важные инициативы, проконтролировать качество, обеспечить все необходимые условия.

Сегодня, имя Жани Аубакировой уже неотделимо от консерватории, от музыкального образования, от концертной жизни. Очень часто те, кто ее знают, говорят, что она – «сверхчеловек», она способна «сдвинуть горы» ради великой цели. Для нее вполне нормально, например, вечером дать сольный концерт в Париже, а на следующий день улететь с мастер-классами в Южную Корею, но продумать свой летний маршрут таким образом, чтобы заехать в Астану и решить множество наболевших консерваторских проблем на правительственном уровне. Сегодня можно утверждать, известная пианистка и эффективный ректор, Жания Аубакирова, еще и успешный креативный продюсер и менеджер, владеющий современными арт-технологиями и знаниями. В ряду удивительных арт-проектов, которые состоялись благодаря ее личным качествам, убежденности в необходимости, увлеченности идеями, – беспрецедентное грандиозное концертное турне студенческого оркестра консерватории по пяти городам США. Концерты проходили в Лос-Анджелесе в центре Голливуда в концертных залах Калифорнийского университета в Беркли, Массачусетского Технологического института в Бостоне, в Кеннеди-центре в Вашингтоне

и в самом знаменитом зале США Карнеги-холле в Нью-Йорке.

Как-то в одном из своих многочисленных интервью на вопрос о ее загруженности, Жания Аубакирова ответила, что «чем старше я становлюсь, тем больше анализирую и понимаю: все, что связано с музыкой, направлено на изучение внешнего мира, моего внутреннего «я» своих ощущений, физических открытий, озарений состояния вдохновения. С другой стороны, моя административная деятельность – это полное самоотречение. По большому счету она неблагодарна – человеческие возможности слишком ограничены, для того чтобы переделать все, что требуется обществом... совсем недавно я осознала, что если бы я занималась только творчеством, мне было бы скучно и неинтересно. Я люблю общаться с людьми не только с помощью звуков. Общественная работа дает колоссальное знание людей, характеров, ситуаций, и именно этот опыт общения переносится на интерпретацию музыки, делая ее более глубокой и значительной... Два исключаящих друг друга рода деятельности, как оказалось, неразрывно связаны между собой» (из интервью).

Что заставляет и так успешного человека погружаться в сложные вопросы, брать на себя новые обязательства – эти вопросы невольно возникают при знакомстве с Жанией Аубакировой. Не ограничиваясь работой ректора консерватории, занимаясь проблемами авторской школы, являясь концертующей пианисткой, она поднимает и вопросы повышения общего музыкального профессионального уровня по Республике. По сути, она задумалась о возможности формирования музыкальной элиты – тонко чувствующей, образованной, успешной, подвижнической. Именно так возник и начал свою работу в 2001 году международный проект «Восходящие звезды», который был задуман как долгосрочная образовательная программа, нацеленная на своевременное выявление музыкально особо одаренных учащихся, их дополнительное обучение по специальным программам (во время летних и зимних каникул).

Другим примером успешного арт-проекта стал Международный фестиваль классической музыки «Посвящение роялю». Идея фестиваля была в стремлении продемонстрировать богатейшие возможности фортепиано в разных музыкальных ситуациях и сочетаниях. Акцент был сделан на музыкально-художественные впечатления, особые эффекты и оригинальные звуковые образы. Рояль солировал в сопровождении большого симфонического оркестра, струнного квартета, оттеняя звучание человеческого голоса и широкого спектра инструментов из клавишной «семьи» – органа, клавиесина, клавинолы, аккордеона, а также родственных роялю виброфона, маримбы, литавр, тамтама, ксилофона и других. География участников фести-

валя была представлена выдающимися музыкантами из России, США, Великобритании, Германии, Чехии, Японии, Кореи. «Гвоздями программы» стали впервые представляемые в Казахстане произведения для ансамблей пианистов, играющих на нескольких роялях.

А в 2013 году на базе Казахской национальной консерватории им. Курмангазы прошел Международный фестиваль классической музыки "Almaty International Piano Festival", посвященный юбилейным датам Йоганнеса Брамса и Сергея Рахманинова. Программа фестиваля состояла из мастер-классов и концертов известных музыкантов из Европы, России и Казахстана.

Но, пожалуй, одна из самых известных инициатив Жани Аубакировой – это любимое многими радио «Классика». Более десяти лет известная пианистка вынашивала идею создания радио классической музыки, прежде чем 6 июня 2011 года классическая музыка официально зазвучала в эфире. Сегодня это совместный проект консерватории с телерадиокорпорацией «Казахстан», который делает академическое музыкальное наследие доступ-

ным для казахстанских слушателей, обеспечивая свободный доступ аудитории к лучшим образцам музыкального искусства, созданным за несколько последних веков, поддерживая отечественных исполнителей и композиторов.

Сегодня Жания Аубакирова является Народной артисткой Республики Казахстан, Лауреатом Государственной Премии Республики Казахстан, Кавалером Ордена искусств и литературы Франции, обладателем премии Европейской унии искусств, Лауреатом Независимой премии «Платиновый Тарлан», Кавалером Ордена Екатерины Великой II степени «За укрепление дружбы между Казахстаном и Россией», Кавалером Ордена за заслуги перед культурой Республики Польша.

Наверное, нам всем повезло, и в настоящее время талантливый коллектив Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, вместе со своим лидером - Жанией Аубакировой, ставит новые задачи, встречает новых студентов, радуется новым слушателям, продолжая лучшие традиции казахской культуры.

Мүсілім Әмзе

Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының PhD докторанты, дирижер
musamze@gmail.com

КҮЙШІ, ДИРИЖЕР МӘЛІК ЖАППАСБАЕВ ЖАЙЛЫ

Түйін: Мақалада қазақ оркестрінің алғашқы дирижерларының бірі күйші Мәлік Жаппасбаевтың шығармашылығы туралы сөз болады.

Резюме: В данной статье рассматривается творчество одного из первых дирижеров оркестра казахских инструментов, кюйши Малика Жаппасбаева.

Summary: The article is about young kuishi Malik Zhappasbaev's creation, who was assistance of the first Kazakh conductor A.Zhubanov.

Қазақтың алғашқы халық аспаптары оркестрінің негізін қалаған Ахмет Жұбановқа көмекші екі ассистент-дирижердің бірі – Орал өңірінен келген Ғабдұлман Матов болса, екіншісі – Сыр өңірінің тумасы күйші Мәлік Жаппасбаев. Алғашқы жылдардың барша қиындығын тең өткеріп, ұйымдастыру жұмыстарына қолғабыс еткен, сонымен қатар дирижерлік деген жаңа өнерді үйрене жүріп, бас дирижердің қыруар ісін жеңілдеткен көмекші болды. Жұбанов дирижерлік өнердің барлық талабына жауап беретін, табиғи бейімі мен сезімталдығы сай келетін өнерпазды ғана өзіне көмекші етіп таңдап алған деп шамалаймыз. Өйткені, жақын араласып, тәрбиелеп шығарған алғашқы дирижер қос шәкіртінің екеуі туралы академик аса ілтипатпен жазған. Мәлік Жаппасбаев жайлы мәліметті А.Жұбановтың «Ән-күй сапары» мен «Өскен өнер», Тәмті Ибрагимованың «Жас қазақ», «Песня, рожденная в битвах» және «Жауынгер-композиторлар» атты кітаптарынан кезіктірдік. Мәлік Жаппасбаев туралы архив ақтарған ізденісіміз әзірге нәтижесіз емес. Десе де, қолдағы бар ақпаратпен алғашқы ассистент-дирижердің шығармашылық портретіне аз-кем штрих қосып бағалық.

Мәлік Жаппасбаев 1914 жылы Қызылорда облысының Сырдария ауданында туған. Әкесі Жаппасбай қоңырқай тіршілік иесі, 1925 жылы Абай колхозынан Қызылордаға көшіп, кейіннен темір жол саласында еңбек еткен. Мәлік есін жаңа біл-

ген уақытта дүниеден ерте көшіпті. Молдабек, Ыбырай, Мәлік, Сәбира атты төрт перзент сүйген Ұлбибі анасы – өнерімен жұртқа беделді, тік мінезді, тауып сөйлейтін, айтыс десе ешкімді бет қаратпаған аса өткір, адуын кісі болыпты. Керемет күйшінің қызы, суырып салатын ақындығы, керім дауысымен танылған әншілігі, шебер ойнайтын домбырашылығы бар Ұлбибінің қадірі ел арасында күннен-күнге артқан.

Әкеден ерте айрылған Мәлік әуелі ағасы Молдабектің, соңынан нағашы атасының тәрбиесіне көшеді. Жеті класты тәмамдап, жастай әке жолымен теміржол бойындағы еңбекке араласыпты. Өнердің кеніндей болған нағашы атасы жиенін Сыр өңірінің мақам-сазымен, жыраулардың өсиетімен, күйшілердің кербез күйімен тербеп өсіріпті. Жиын-тойдан қалдырмай, бауырына салып жүріп талай жыршы мен күйшіні талмай тындатып, құлағына құя берген. Жиенін жеті жасында топқа салып, домбырасын табыстап, көптің батасын әперген екен. «Бірнеше күн сапар шегіп, жол-жөнекей Оңтүстік өңірінің өнерпаздары туралы, әсіресе Сыр топырағында ән мен күйдің шоғын маздатқан Қазанғап, Әлшекей, Тасберген, Досжан сынды оншақты өнерпаз, ерекше шабытпен айтқан Нартай есімін алғаш рет нағашы атам әңгімелеп беріп еді. Бойымдағы дарынымды ұштаған да осы нағашы атам мен Ұлбибі анам» – депті дирижер Мәлік кейінгі Тәмті Ибрагимоваға айтқан бір сөзінде [1, 17].

Жасынан домбыраға әуес бала мектеп қабырғасында көркемөнер үйірмесін ұйымдастырып, өзі жетекшілік етті. Талай концерт қойып, елдің алғысына бөленді. Өнерге бет қойған Мәлік күйші 1934 жылы Алматыға келіп, сол жылдың күзінде оркестр құрамына концертмейстер ретінде қабылданған. А.Жұбановтың айтуынша әйгілі Құрманғазы күйлерін әсем тартқан. «Сыр Адайы» атты күйдің жалғыз орындаушысы ретінде тарихқа енді.

Осы кітаптардан «Түрмеден қашқан», «Сарыарқа», «Көкейкесті» күйлерін тартқанын білдік... [2, 142]

1941 жылы Екінші дүниежүзілік соғысқа ағасы Ыбырайыммен бірге аттанған. Басында Чита қаласы полкының музыка взводында капельмейстер қызметінде екенін хат арқылы хабарлап, 1942 жылы қараша айында шепке шығып Ленинград түбіндегі шайқасқа түскен.

«Туып өскен ауылым, атам-анам,
Бүгін арнап сіздерге сәлем жазам.
Майдандамын, аманмын, көңілдімін,
Уайым жеп болмаңдар маған алаң.

Ата-ана, колхозым, елге сәлем,
Туып өскен, сүйікті жерге сәлем.
Фашистерді жоямыз түгел жайпап,

Күйшімізді көреді бүкіл әлем...» – деп майданнан жазған үшбұрыш хаттары сақталған. Елде қалған туыстары күйшінің қарындасы Сәбираға арнап жазған соңғы хатын 1943 жылы наурыз айында оқып, ұзамай ерлікпен қаза тапқаны туралы хабар да алған.

1960 жылдары жауынгер өнерпаздардың жоқшысы ретінде Мәлік мұрасын жинап, соңында қалған жары Бану Тәукехановадан, арнайы Қызылордаға барып ағасы Молдабек пен қарындасы Сәбираны іздеп тауып, жүзбе-жүз сөйлесіп, қажет материал қаттаған тұңғыш Қазақ радиосының дикторы Тәмті Ибрагимованың еңбегі – өлшеусіз. Күйшінің көзін көрген, кезінде талай сұхбат құрған Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері, әнші-актриса Тәмті Ибрагимова Мәлік күйшінің шеберлігі туралы «Алдына домбыра өңгеріп, күй тартқанда ол өзгеріп кетер еді. Әлгінде ғана қасымызда отырған қарапайым адамнан асқақ өнерпазға айналып кетер еді. Домбыраның қоңыр сазы, тартылар күйдін алуан ырғағы, орындаушының шеберлігі, жүрек қылын шертіп, өз әлеміне жүр-жүрлеп еріксіз жетелейтін. Осынау сазға тыңдаушы біздің берілгендігіміз сонша күй шырқы бұзылмаса екен, тоқтама-са екен деп, шын көңілмен мінәжат ете тілеуші ек. Тасқындаған күй толқындары домбыра шанағынан ғана асып-төгіліп жатпайтын, күйшінің жан жүрегі дән қазіргі сәт жарып шығып, қарлығашша қанат қағып, ұшып шығып жататын. Күй мен домбырада, домбыра мен күйшіде бөлектік, шекара қалмай, олар тұтас бір-ақ жалқы нәрсеге – тұтас өмірге айналып кетер еді...» десе, Ахмет Жұбанов өзінің «Өскен өнер» атты еңбегінде «аса өткір түрде музыканы есітетінін, темірдей қатты ырғақ ұстайтынын, бір түсірген дыбысты еш уақытта ұмытпайтынын» жазады [3, 17; 2, 142]. Күйшінің табиғи дарыны жөнінде айтқан «...Мәліктің күйден, не нотадан жаңылғанын көрмедік» немесе «күйлерді тіпті жылдам үйренетін. Қандай жаңа күй түсіргенде де, ол көзді ашып жұмғанша қағып алатын», «...қаққан қазықтай болып ешуақытта не қажетінен артық тездетіп, не кейін қалу дегенді

білмейтін. Жоғарыда аты аталған Ғабдұлман екеуі оркестрдің қазығы болатын» деп тамаша суреттеген сөздерінен оркестр музыканты үшін де, дирижері үшін де ең керек қасиеттер Мәлік Жаппасбаевтың бойынан көрінгенін байқаймыз [2, 142].

А.Қ. Жұбанов өзінің «Ән-күй сапары» кітабында «байсалды жігіт, алғыр музыкант» деп суреттеген Мәлік Жаппасбаев оркестрге 1938 жылы жетекші болып келген композитор Латиф Хамидден әріптес достары Жаппас Қаламбаев, Ғабдұлман Матов, Жан Байболатов, Смағұл Көшекбаев, Мұхамбет Елемесовтермен бірге музыка сауатын жетілдіріп, композиторлық өнерден де сабақ алған [4, 274]. Ұзамай біршама жаңа туындылар дүниеге келген. «Партия туралы ән», «Ленин томы қолымда», «Қарағанды туралы ән», «Сәлем», «Жастық жыры», «Сұлу қыз» тәрізді бірнеше әндері туды. Мәліктен қалған музыкалық мұра – осы әндер екен.

Аталған әндердің сөзін жазған ақындардың туған жылына қатысты бірнеше күмәнді тұстар бар. Мысалы, «Сұлу қыз» әнінің сөзін жазған Ғафу Қайырбеков 1928 жылы Торғай қаласында туған. Ал, «Жастық жыры» әнінің сөзін жазған, 1931 жылы Қостанай облысында туған Шәміл Мұхамеджанов жайлы туындайды. Бұл екі ән 1938-1942 жылдары жазылған десек, ол кезде Ғафу ақын 10-14 жаста, ал Шәміл ақынның жасы асса 7-11 де болып шығады. Жас ерекшеліктерін ескерген күннің өзінде Мәлік Жаппасбаевтың Алматыда бұл кісілерге әнге сөз жаздыруы неғайбыл. Тек, көкейімізде бұл әндердің сөзі мен әуен ноталары шыққан «Жауынгер-композиторлар» жинағының 1965 және «Жас қазақ» кітабының 1979 жылы жарыққа шығуына орай, әуелгі сөз мәтіндері көңілден шықпай, кейіннен осы ақындарға қайта жаздырған немесе редакция жасатқан деген жорамал ғана бар.

Ал «Қарағанды туралы ән», «Ленин томы қолымда» әндерінің сөзін жазған Айтбай Хангелдин 1906 жылы Қызылорда облысының Сырдария ауданы, Абай колхозында туған. Соғыс ардагері. Мүмкін, Мәлік Жаппасбаевпен ауылдас, таныс, дос-жар болуы. «Партия туралы әннің» сөзін жазған Дихан Әбілев 1907 жылы туған, 1938-1939 жылдары Қазақстан жазушылар одағының төрағасы әрі

соғысқа да қатысқан. Мәлік екеуі де бұл кезде Алматыда, жиі кездесіп шығармашылық байланыста болуы қисынға келеді.

Аманат қалдырған алты әнді өңдеп, алғаш кла-вирін жасап, хор қосып «Жауынгер-композиторлар» жинағында бастырған композитор Латиф Хамиди [5, 41-60]. Әйгілі композитор алдынан тәлім алған, қыршын кеткен шәкіртінің әзіз бейнесін музыка тарихында осылайша қалдырыпты. Интернет әлемінен тез табылатын 1938 жылғы Меркі колхозшылары тойында Құрманғазының «Балбырауын» күйін оркестрмен орындаған көне жазба – Мәлік Жаппасбаевтан қалған құнды жалғыз видеожадігер. Жинақы, қысқа һәм нақты қол қимылы мен бар зейінін сала тыңдап оркестр басқарған бейнесінен асқан сақтық пен кемел кәсібилік сезіледі. Күйді сол сәттегі оркестр шеберлігінің деңгейіне байланысты сағасыз тартқан деп ойлаймыз.

Архив қаптарынан табылған Жаппасбаевқа қатысты бірнеше сирек фотолар реті мынадай: 1935 жылы Қызылорда қаласында түскен жеке суреті, ағасы Ыбырайдың 1942 жылы майданнан жеткен суреті, 1937 жылы Алматыда әйелі Банумен түскен суреті [6]. Жаппасбаевтың дирижер ретінде ұзын фрак киіп, дөңгелек көзәйнек таққан, қолына таяқша ұстап, тікжаға әппақ жейдесіне «көбелек» галстук байлаған, оған сәйкес келісті кеудешемен түскен фотосуреті сақталған. Сондай-ақ, Рамазан Елебаев, Рүстембек Омаровпен түскен естелік суретін қосқанда жиыны – бесеу. Көзі мейірімге толған, жүзіне жылылық ұялаған, ертегіне үміт артқан, келбеті керім өнерпаз жастың бейнесі бізге осылай көне фото арқылы жетіпті.

Кезінде көзін көрген, жаңа туған әндерінің алғашқы орындаушысы болған, кейіннен қазақ радиосы мен телевизиясы арқылы бірнеше хабар жасаған, соңында қалған бар мүкәммалын жиып-теріп, асқан ұқыптылықпен архивке өткізген әнші-диктор Тәмті Ибрагимованың тиянақты еңбегі арқылы Мәлік мұрасымен қайта қауышып отырмыз [7].

Небәрі жиырма тоғыз жыл қысқа ғұмырында халық музыкасының қайнарынан сусындаған шебер күйші, оркестр әртісі, домбыра тобының концертмейстері, оркестр дирижері қызметін атқарған жауынгер-композитор Мәлік Жаппасбаевтың есімі қазақ дирижерлік өнері тарихында өшпестей болып қалды.

Әдебиеттер:

1. Ибрагимова Т. // «Песня, рожденная в битвах» – А.: «Өнер», 1985 – 148б
2. Жұбанов А. // «Өскен өнер» – А.: «Ғылым», 1985. – 248б
3. Ибрагимова Т. // «Жас қазақ» – А.: «Жалын», 1979. – 120б
4. Жұбанов А. // «Ән-күй сапары» – А.: «Ғылым», 1976. – 478б
5. Ибрагимова Т., Хамиди Л. // «Жауынгер-композиторлар» – А.: «Жазушы», 1965.
6. ҚР ОМА // №2186 қор, №1 тізбе.
7. ҚР ОМА // №2186 қор, №2 тізбе.

Туякбаева А.Ш.

Т. Жургенов атындағы ҚазҰОА 3-курс докторанты, maulet74@mail.ru

ҰЛТТЫҚ КИИМ ЖӘНЕ КИНО

Түйін. Бұл мақалада қазақ ұлттық киімдері, оның мәні мен мағынасы туралы және қазақтардың киімге деген көзқарастары туралы сипатталған. Идеологиялық тұрғыда киімге деген көзқарас бақыт, молшылық, қут, береке деген әр түрлі ұғымдармен байланысты. Ер адамның, әйел адамның киімдері олардың симантикалық және рухани мағынасы туралы таратылып жазылған. Осы мақала арқылы ұлттық киімнің қазіргі қазақ киноөнерінде қалай көрініс тауып жүргенін біле аламыз. Қазақтың ұлттық киімінің қазақ киносында қандай маңызы бар және қандай роль атқарады деген тақырып төңірегінде сараптама жасалады.

Кілт сөздер: Киім, қазақ, ұлттық киноөнер, костюм, ер адам, әйел адам.

Резюме. В данной статье описывается казахская национальная одежда и ее значение, так как одежда является важной составной частью традиционного мировосприятия казахов. Ведь представления связанные с одеждой, были частью сложного идеологического комплекса, связанного с различными понятиями: счастье, изобилие и т. д. Далее подробно дается описание мужской и женской одежды по отдельности, их семантическое значение и духовный смысл. Так же мы узнаем о том, как представляется национальная одежда в казахском кино. Какую роль, смысловую нагрузку и значение, играет национальная одежда казахов в национальном кинематографе.

Ключевые слова: Одежда, казахи, национальный, кинематограф, костюм, женщина, мужчина.

Summary. This article describes the Kazakh national clothing and its importance, since clothing is an important part of the traditional perception of the Kazakhs. Because the imaginations associated with clothing were part of ideological complex, associated with various concepts: happiness, abundance, etc. The description of men's and women's clothing detailed separately, their semantic meaning and spiritual meaning. Also we learn about how national clothes present in Kazakh cinema. What role, meaning and importance is played by the Kazakh national cinema.

Key words: clothing, Kazakhs, national cinema, costume, woman, man.

Киім – адамды қоршаған ортаның қолайсыз әсерлерінен қорғайтын жамылғылардың жиынтығы. Ол адамды ауа-райының денеге тікелей әсер

етуінен сақтап қана қоймай, сондай-ақ, табиғаттағы тылсым күштердің де ықпалынан қорғап отырады. «Киім» деген сөздің мәнін тереңірек зерделесек, алғашқы қауымдық құрылымдарда адамдардың өз тәндерін әскери мақсатта бояп алуын, денелерін жапқан лыпаны, инемен шаншып, тәндеріне салынған суреттерді, ортағасырлық батырлардың сауыттарын, қазіргі оқ өтпейтін кеудешелерді, қазіргі замандағы улы газдан қорғану құралдарын, сәнді көйлек-көншектерді де киім қатарына қосуға болар. Ал, өркениеттің ең желгі сатыларында киім - адамның «жамылғысы» ғана емес, белгілі бір өмірлік ұстанымдары, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің мән-мағынасын білдіретін тұтас бір тайпалық ерекшелік те еді.

Қазақтардың дәстүрлі мәдениет дүниесін зерттеген этнограф-ғалым Н. Шаханованың айтуынша, «адам-киім» жүйесі – қазақтардың дәстүрлі дүниетанымының маңызды құрамдас бөлігі. Киім дегеніміз – костюмнің тұтас бір кешені, сондай-ақ оның жекелеген бір элементтері ретінде толыққанды семантикалық қабатқа ие болып келеді. Киім жан-жақты әмбебап категориялар болып танылатын «жоғары-төмен», «ғұрыптық-дүние-ежүзілік», «ұрпақ-ұрпақсыздық», «аталық-аналық» ретінде қабылданып отырды. Киімге байланысты түсініктер қазақ қоғамының кейінгі даму кезеңдеріндегі «бақ», «береке», «дәулет», «байлық» мағыналарын беретін «құт» сөзімен байланысты күрделі идеологиялық кешеннің бір бөлігі саналған [1,66]. Басқаша айтқанда, киім өз иесін білдіретін зат, таңба ретінде ұсынылады. «Киім» ұғымын «костюм» сөзімен ұқсастырады. Мұның өзі дұрыс емес. Орыс тіліне «костюм» сөзі француздың «costume» сөзінен енген. Беретін мағынасы – «әдет-ғұрып». «Костюм» ұғымын да, «киім» ұғымын да адамға, оның киіміне қатысты қарастыру керек. Алғашқы кезекте костюм мен киім адам денесін жабу құралы қызметін атқарғанымен, кейінгі қызметтері өзгеше болып келеді. Жоғарыда атап өткеніміздей, егер киім бірінші кезекте адамды қолайсыз әсерлерден қорғау қызметін атқаратын болса, костюм дегеніміздің өзі – «...адамның немесе адамдардың қоғамдық тобының өзіндік бір даралығын сипаттайтын киім мен аяқ киім бөлігінің белгілі бір бейнелік-көркемдік жүйесі».

«Костюм» ұғымына киім мен аяқ киім ғана емес, сондай-ақ адамның шашы, бас киімі, қолғабы, безендіру заттары мен косметикасы да кіреді. Белгілі бір мағынада костюмнің адам денесімен

байланысы барынша тығыз, әрі кең түрде болып келеді. Костюм белгілі бір мәдени-тарихи формацияның маңызды белгісі ретінде танылады. «... егер барлық нәрсе жоғалып, әйел костюмі ғана қалған болса, онда сол бойынша өткен дәуірлердің эстетикалық мәдениетін танымалдық дәрежеге дейінгі қайта қалпына келтіруге болар еді» деген тұжырымдама шындыққа саяды. Маман костюмнің құрылымына қарай иесінің мінез-құлқы, әдет-ғұрпы, ойлау образы мен жүріс-тұрыс әрекеті туралы белгілі бір дәрежеде ақпарат ала алады.

Костюмді қоғам дамуының әлеуметтік, материалдық және техникалық даму аспектілерінің біртұтас бейнелік көрінісі ретінде қарастыруға болады. Алайда, егер костюмді қолданбалы өнердің өзге де нысандарымен салыстыратын болсақ, онда оның адам бейнесімен, дүниетанымымен, іс-әрекет көріністерімен тығыз байланыста екендігін танып - білуге болады. Костюм белгілі бір этникалық немесе әлеуметтік топтағы адамның жеке-дара ерекшелігін білдіреді.

Сондықтан, ол өркениеттің кез келген мәдени жүйесінің, кез келген тарихи типінің маңызды бір элементі болып табылады. Ә.А. Диваев өзінің «Этнографическое жизнеописание казахов» деген еңбегінде қазақтың дәстүрлі костюмін «Одежда и украшения киргиз Казалинского уезда» - атты тарауында қазақтың костюмін былайша суреттейді;

1) Ер кісілер жаз бен қыс мерзімдерінде бір ғана матадан –(коленкорден) көйлек киеді, ол кең әрі тізеге дейін жететін ұзындықта болады; жеңі білекке дейін созылады, жағасы қайырылады, бір ғана түймемен бекітіледі немесе байланады. Көйлектің түсі үнемі ақ болып келеді. Дамбал да сол матадан тігіліп, сол түске ие болып келеді, өте кең, бірақ соншалықты ұзын болмайды, үстіңгі жағынан белі баумен байланады. Үйде де, жұмыста жүргенде де басын ақ орамалмен байлап алады. Жазды күні жол жүргенде бастарына киізден тігілген қалпақ киеді, ал қысты күні құлағын жауып тұратын әрі арқасына қарай түсірілетін тымақ киеді; жоғары беті қандай да бір матамен, ауқатты қырғыздарда ол барқытпен (немесе сукно) жабылады. Тұмақ әдетте қойдың былғарысымен, ал ауқатты бай адамдарда түлкінің былғарысымен тігіледі, кейде жүнмен де қапалады. Бай адамдардың қалпақтары мен тұмақтары зермен тігіледі. Қырғыздар мәсі-кебіс киеді. Қысты күні ішкің сыртынан үлкен етік-киіз байпақ киеді. Көйлек пен дамбалдың сыртынан шалбар мен бешпент киеді, шалбар дамбал сияқты тігілгенімен, басқа матадан болады.

Әдетте бешпент пен шалбар бір ғана матадан, ал бай кісілердікі жүн мен теріден тігіледі. Осылардың сыртынан шапан деп аталатын хиуа халатын немесе жадағай деп аталатын қаптама халат, кейде қапталмаған «сарт шапан» деп аталатын

халат киеді. Бешпенттің ілгектері күміс, көпшілігінде жай түймелер болады. Барлық киімдер оң жағына қарай түймеленеді, сол жағына қарай түймелену күнә болып саналады; сол жағынан түймеленсе, «Сен не орыссың ба, теріс түймелейтін?» деп айтатын болған. Шапанның сыртынан қадама безек, сақина және т.б түрдегі әшекейленген былғары немесе барқыттан жасалған, кең белбеу, күміс жібек белбеу байлайды. Сыртқы киімдері көбіне қара түсті болып келеді, бірақ шапанның түстері әр түрлі ренде болады; хиуа шапан –қызыл; сарт шапаны мен бұқар шапаны – қара жолақты ақ түсті. Қысты күні бешпент пен шапанның сыртынан жабағыдан тігілген күпе киеді. Күпенің пішіні шапан сияқты төмен жағы жабағыдан, ал жоғары жағы қандай да бір матамен, әдетте шекпен немесе барқытпен жабылады. Қой терісінен тері шалбар мен тұлыптар жасайды. Мерекелер күндері және күнделікті киетін киімдер арасында айырмашылық жоқ.

2) Әйелдердің киімі. Әйелдер де ерлердің киімдері сияқты пішілген көйлек пен шалбар киеді, бірақ әйелдердің көйлегі тобығына дейін жететіндей ұзын болып келеді (әйелдер, қыздар мен кемпірлердің көйлектері бірдей пішілген күйде болады). Көйлектің сыртынан жеңі жоқ бешпент-қамзол киеді. Мерекелік жағдайларда жібек шапан киіп жүреді. Қыздар бастарына қызыл орамал тартады, орамалмен бастарын орап, арқа жағынан түйеді, сөйтіп ұзын бұрымдары арқасында төмен түсіп тұрады. Орамалдың жиектері шашақты болады.

Жастар ақ орамал тартады, оны иек астымен байлап қояды немесе ақ матадан тігілген жаулық (коленкор немесе жібек) киіп жүреді, оны алдымен иек астынан бастап, басын айналдыра орап бағады. Шаштарын бұрымдап өреді. Қыздар 8-14 және одан да көп етіп өрсе, ал әйелдер 2-4 бұрым етіп өреді. Бұрымдарына шашбау байлайды, шашбауға күміс теңгелер бекітіледі. Әйелдер бұрымдарының ұштарын қосып қояды, ал қыздар бос жібереді.

«Ең әдемі киім – ұлтыңның киімі». Қазақ халқының ұлттық киімдерінің түрі де, үлгісі де еш халықтан кем болған жоқ. Оның көркем үлгілері әлемнің түрлі этнографиялық мұражайлары мен көрмелері төрінен орын алған. Ұлт мәдениетінде бағалы киімдер сый-сияпат, дипломатиялық қатынастарда тарту-таралғы ретінде жүрген. Ат мінгізіп, шапан кигізу - кісіге құрмет көрсетудің ең бір жарасымды көрінісі деп бағаланған. Ертеде халық шеберлері қазақтың болмысына тән, кигенде ыңғайлы әр түрлі киім үлгілерін жасаған.

Еуразия даласын қоныс еткен көшпенді ел – қазақтардың басқа халықтарға ұқсамайтын киім үлгілері табиғат жағдайы мен көшпелі тіршілік ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасты. Қазақ киімінің барша сыр-сымбаты мен ою-өрнегін-

де, кестеленген әрбір әшкейі мен ою өрнегінде халқымыздың талайлы тарихы мен таным-дүниесінің қайталанбас таңбасы бар. Ұлттық мәдениетіміздің түп бастауы, қайнар көзі де солар.

Осы ұлттық киім үлгілері қазіргі қазақ киносында қалай көрініс тауып жүр? Өкінішке орай, мақтана алмаймыз. Қазақтың батырлық тарихын толғаған кинотуындыларымыздың қатары көбейгенмен, олардағы қамтылатын кезеңге сай киіндіретін ұлттық «костюмнің» сапасы жақсарған жоқ. Кейіпкерлерге түріктің бас киімін, орыстың пальтосын кигізіп те түсіре береміз. Бай-бағландардың иығында сол баяғы - оюы баттасқан сарыжағал оқалы киім, ал, кедей-кепшіктің киетіні - кинодан-киноға дейін, 80 жылдан бері өзгеріске ұшырамаған жыртық шапан, жұлым бөрік. Біздің киномамандардың көзімен қарасаңыз, халқымыздың тарихында еңбектеген баладан – еңкейген қарияға дейін, шетінен мүсәпір болған ба дерсіз. Өз ұлтының өткеніне шекесінен қарау - ұлттық киномызға қандай ұпай әкеледі!?

Керісінше, өзіміз тыжырына қарайтын үнді, кәріс хикаяларындағы ұлттық салт-дәстүр, мінез-қылық қана емес, ғасырлар тереңінен көнермей жеткен киім үлгілерін қазіргі заманға бейімдеп тігіп, ұялмай киіп, қастерлеп, киноға таспалап жатқан үлгілерінен неге өнеге үйренбеске! Бұл – ересектерге емес, өскелең ұрпақтың тамыр тартқан тереңінен ажырап қалмауы үшін керек.

Мұрагері жоқ ұлттың – болашағы жоқ. «Адам өзі мың жасамайды, ұрпағымен мың жасайды»

дейді дана халқымыз. Ұлттық мұрасы мен рухани қазынасын сақтау, оны ел ішінде, әсіресе жас жеткіншектер арасында насихаттауда жалпы өнер атаулының, оның ішінде кино өнерінің алар орны айрықша.

«Рухани жаңғыру» туралы болашаққа бағдар ұсынған Елбасы Н. Назарбаевтың ұлттық кодымызды қалпына келтіріп, санамызды жаңғыртуға шақырған Үндеуін іс жүзіне асыру - тек ғалымдар мен жалпы зиялы қауымның ғана емес, бірінші кезекте ұлттық өнеріміздің ең ықпалды құралдарының бірі, әрі бірегейі – Кино саласы қайраткерлерінің қастерлі міндеті.

Әдебиеттер:

1. Н. Шаханова *Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки).* - Алматы: Қазақстан, 1998.- 184б.

2. Ә.А. Диваев *«Этнографическое жизнеописание казахов»*

3. С. А Каскабасов *«Колыбель искусства» Алма-Ата издательство «Онер» 1992г 368 стр.*

4. И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева *«Казахская национальная одежда», Алма-ата 1964г.*

5. Кенжеахметұлы С. *Быт и обычаи казахского народа.* - Алматы, ОАО «Алматыкитап», 2006, 2007.

6. Безертинов Р.Н. *Тэнгрианство – религия тюрков и монголов.* – Казань, «Слово», 2004.3.

АНАЛИЗ СЦЕН СНОВ В ФИЛЬМАХ ДАРЕЖАНА ОМИРБАЕВА ПО ТЕОРИИ
«ТОЛКОВАНИЕ СНОВИДЕНИЙ» ЗИГМУНДА ФРЕЙДА

Резюме: В данной статье ведется анализ использованных сцен снов режиссером Дарежан Омирбаевым по теории Фрейда о «толкование сновидений». Исследуются основные факторы и причины появления снов у героев фильма. Рассматриваются смысловые, символические, психологические особенности использования сна в фильмах режиссера.

Түйін: Бұл мақалада Фрейдтің «Түс туралы теориясы» бойынша режиссер Дәрежан Өмірбаевтың киноларында қолданылған түс сахналарына талдау жасалынады. Басты кейіпкерлердің түстерінің пайда болуының негізгі факторлары мен себептері зерттелінеді. Режиссердың фильмдерінде түсті пайдаланудың басты себептері, символикасы, психологиялық ерекшеліктері қарастырылады.

Summary: This article analyzes the scenes of dreams used by the director Darezhan Omirbaev based Freud's theory about the "interpretation of dreams". The main factors and reasons for the dreams of the film characters are investigated. The semantic, symbolic, psychological features of the using a dream in the director's films are considered.

Ключевые слова: кинематограф, сон, режиссура, толкование сновидений.

Кілтті сөздер: кинематография, режиссура, түс.

Key words: cinematography, dream, direction, interpretation of dreams.

Режиссеры часто используют сны в своих фильмах, полностью не осознавая того, для чего он нужен или почему такой сон снится герою. Чаще это делается ради зрелищности спецэффектов в экшн фильмах, но если говорить об авторском кино, то сон дает возможность режиссеру раскрыть героя, показать его глубинные переживания или истинные желания, которые он скрывает даже от себя лично.

«Толкование сновидений» вышедшая впервые в свет в 1900 году является одной из главных работ великого австрийского ученого, основателя теории психоанализа Зигмунда Фрейда. Фрейд считал, что сны как откровения, сон это не бессмыслица, а искаженное осуществление вытесненного желания. [1. 57] Эта теория Фрейда повлияло на создание нового течения в кинематографе – сюрреализма в 1927 году, где сновидение стало заменой сюжетной линии в привычном понимании термина. С тех пор

кинематограф начали сравнивать с миром грез и снов.

В мировом кинематографе множество режиссеров использовавших сны. Среди всех знаменитых режиссеров Тарковского называли либо ясновидящим, либо сновидцем. Это не только потому, что его кинематограф опережал время и всегда был на шаг впереди творчества сверстников, но ещё и потому, что всё его кино творчество было наполнено ощущением метафизического сна о прошлом, настоящем и будущем [2]. В его фильмах начиная с «Иваново детство» часто используются разные сны героев: детские, взрослые или пророческие.

В 1990 году Акира Куросава снял альманах, состоящий из семи экранизаций собственных снов. Это короткие истории, из разных периодов жизни режиссёра построенные на визуальном исполнении, нежели на диалогах.

«Главное, чтобы сон отражал внутренний мир героя. Если не отражает, это будет вседозволенностью. Герой может и летать и все что угодно с ним может происходить. И зритель не может сказать, так не бывает в жизни. Режиссер скажет: «это же сон». Это опасно. Поэтому сны не каждый умеет снимать. Надо чтобы у режиссера была предрасположенность к этому» [3].

Дарежан Омирбаев стал одним из заметных режиссеров казахской «новой волны», расцвет которого пришелся на середину и конец 90-х годов. Его фильмы отличаются своеобразной визуальной подачей снов, где происходящее событие плавно перетекает из реальности в сон, не давая зрителю возможности осознать этого перехода. Только с появлением абсурдности происходящего, к примеру, в «Шілде» это появление на концертной сцене коня, зритель понимает, что это сон, а в фильме «Дорога» не удается понять до конца, была ли эта сцена сном или явью.

«То, что герой видит сны, говорит о том, что у него не все в порядке в жизни. Счастливые люди не видят сны. И вообще, когда человек живет полной жизнью, допустим солдаты, к примеру, они не видят снов. Потому что они физический устают, и им не до сна. Поэтому то, что человек видит сны, по большому счету плохо. Это говорит о том, что у него есть проблемы. Но без проблем не возникает искусство. Там, где есть проблемы, появляется искусство. Тарковский говорил: «чем хуже в жизни, тем лучше для искусства» [4].

Дарежан Омирбаев придерживается того же мнения, что и Зигмунд Фрейд, считавший, что источник сновидений можно разъяснить ссылкой на народную поговорку: «сон от желудка». За этой народной мудростью скрывается теория, видящая в сновидении следствие беспокойного сна. Человеку ничего бы не снилось, если бы сон его был безмятежен, и сновидение есть реакция на такое постороннее вмешательство [5. 12].

Картина Д. Омирбаева появившаяся в 1995 году «Кардиограмма» - пример произведения, где сны не только органично соседствуют с действительностью, но обнаруживают страхи и комплексы героя, предвосхищают коллизии сюжета. Одним словом, являют несказанное и непоказанное. «Кардиограмма» является исследованием психологии детской души. В этом фильме присутствует сцена сна, где передают тоску мальчика по матери, которая находится в деревне. Мать загадочно появляется и идет по темно освещенным коридорам санатория и смотрит на сына. Сын, увидев мать, бежит за ней. Но вдруг неожиданно его охватывает сильное желание сходить в туалет. На самом деле на этот сон повлияло внешнее обстоятельство. Мальчишки намеренно собравшись возле кровати главного героя, переливают жидкость из стакана в стакан, пока под давлением внешних факторов его сон не искажается, и сюжет сна перетекает в абсурдность. Он просит мать подождать, а сам бежит в туалет. От звука воды переливающейся из стакана в стакан он совершает непроизвольное мочеиспускание в постель, представляя визуально во сне, что он в туалете.

Сновидения детей представляют собою очень часто явные осуществления желаний. Таким образом, это – сновидение об удобстве. Сновидение заступает вместо поступка, который должен был бы быть совершен в жизни [6. 54].

Сцена в фильме «Дорога» где после смерти матери герой видит, как ее рука нежно поглаживает его голову, и долго смотря на него, выходит из комнаты - сложно однозначно назвать сценой сна. Эта сцена визуально описывает душевное состояние героя. Его тоску по матери, внутреннее опустошение. Однако и это сновидение содержит в себе осуществление желания. Во сне мертвая мать ведет себя как живой, она гладит сына по голове и смотрит на него. Это осуществление желания получить заботу и нежность матери, которого ему сейчас не хватает. По сюжету фильма мы понимаем, что тесной связи между матерью и сыном не существует. Сын живет своей жизнью в городе с женой и ребенком. Мать живет в деревне, куда возвращается сын, получив телеграмму о болезни матери. Но и на пути в деревню по поступкам сына невозможно заметить переживания о матери.

Именно такого рода сны оголяют душу героев. И режиссер показывает, что где то в глубине у героя живут теплые воспоминания о детстве. Тем самым режиссер использовал сон для полного раскрытия взаимоотношений между матерью и сыном.

Для меня сон — это ключ, позволяющий погрузиться во внутренний мир человека. Сам кинематограф как сон. Допустим, «Андалузский пес» Буноэля и Дали. Это тоже полусон-полуявь. Почти везде у Тарковского есть сны. Мне кажется, современное искусство должно в первую очередь интересоваться внутренним миром человека, а не только внешним. Прошли времена чистого реализма. В «Студенте» я пытался показать героя изнутри. Чем Достоевский отличался от писателей, которые были до него? Раньше был сплошной реализм, в том числе и у Толстого. У него есть переживания героев, но не это главное. Основное для Достоевского — не внешняя реальность, а внутренняя, он об этом и писал преимущественно. Достоевский привнес в мировую литературу понимание важности внутреннего мира человека. Поэтому «Преступление и наказание» не столько реалистичный роман, сколько роман-идея, он о том, что человек чувствует и думает [7].

Подводя итог, можно сказать, что проведенный анализ сцен снов в фильмах Дарежана Омирбаева по теории «Толкование сновидений» Зигмунда Фрейда дает основание сделать вывод о том, что режиссер, работая со сном, передает внутреннее состояние героя, его скрытые желания и страхи. Замкнутый герой сквозь сон раскрывается в фильмах Омирбаева. Режиссер закладывает свой авторский почерк не похожий ни на Брессона, с которым его часто сравнивают. Сон – это главный инструмент и уникальный язык Дарежана Омирбаева в его творчестве.

Список литературы

1. «Толкование сновидений» З. Фрейд стр. 57, 1900 г.
2. Савельева Е. «Картина Питера Брейгеля «Охотники на снегу» как метафизический сон о Земле в фильме А. Тарковского «Солярис»» статья
3. Интервью Д. Омирбаева
4. Интервью Д. Омирбаева
5. «Толкование сновидений» З. Фрейд стр. 12, 1900 г.
6. «Толкование сновидений» З. Фрейд стр. 54, 1900 г.
7. Интервью Д. Омирбаева журналу «Сеанс» 27 мая, 2012 /блог «Канн-2012. Дарежан Омирбаев: «Лучше читать Абая, чем собираться возле его памятника» Автор Борис Нелепо

ҚАЗАҚТЫҢ ӘН АЙТУ МӘНЕРІ ЖАЙЛЫ ДӘСТҮРЛІ ТҮСІНІКТЕР

Түйін: Бұл мақаланың мақсаты – қазақ поэзиялық мәтіндерінің негізінде қазақтың ән айту мәнері мен дыбыстық ерекшеліктерді сипаттап, айқындау. Мақалада герменевтикалық талдау әдісі қолданылады.

Резюме: В данной статье проанализированы традиционные казахские вокальные приемы звукоизвлечение на основе текстов народных песен.

Summary: This article analyzes traditional Kazakh vocal techniques of sound extraction based on folk songs.

Кілтті сөздер: қара өлең, дәстүрлі музыкалық эстетика, дәстүрлі ән орындау ерекшеліктері, ән айту мәнері, құлқылжыту, қалықтау, шарытату

Ключевые слова: музыка, традиционная музыка, жанр «кара олен», казахская традиция, традиционная эстетика.

Keywords: music, traditional music, genre «kara olen», kazakh traditional, traditional aesthetics.

Қазақ өнері жазбаша дамығандықтан халықтың ән мәдениеті жайлы көзқарастарды айқындау үшін поэзиялық мәтіндерде кездесетін ән орындау мәнері мен әнші шеберлігі, дыбыс мәселелеріне қатысты түсініктерді жинап, жиелеу нәтижесінде саз өнері жайлы кейбір ұлттық түсініктерді сипаттадық. Осы жолда әсіресе мақалаға өзек болған қара өлең мәтіндері ерекше мәнге ие болғандығын айта кету керек.

Қазақ поэзиясында «Тәтті ән» ұғымы жиі кездеседі. «Тәтті ән» – сұлулық туралы халық түсініктері әлеміне жол ашатын санаттың бірі. Музыка туралы халықтың түсінігі – тарихи, мифологиялық және ғарыштық кеңістік түсініктердің дамуымен байланысты ұғым. Музыка - эстетикалық түсініктің өркендеуінің жемісті кезеңінің фольклордан кәсіпқой ән сатысында әнді «өнер» құбылысы ретінде таныған кезеңде қалыптастырды. Қазақ дәстүрлі музыкасында – осы екі дәуірдің эстетикалық түсініктерін жалғастырған дәнекер кезең – қара өлең жанры (тұрмыстық ән) болды. Осы үздік әнді айту мен шығару жайлы халықтық түсініктің айқын жеткізген тіл мәдениеті ұжымның немесе өзге де құбылыс қатынасын бейнелейтін өнер, ән жайлы ұлттық құндылықтар санаттарының жүйесін мазмұнды жеткізе алды. Нәтежисінде мәдениеттің уақыт, кеңістік жайлы маңызды тұжырымдамалары жасалынды. Қазақ ән жүйесінің ән және ән орындаушылығы жайлы түсінігі қандай?

Музыка эстетикасының түсінігі жеке және жалпы мәдениет құбылысын бейнелейді. Сол құбылыстың ерекшелігі дәстүрлі қазақ мәдениетінде сана-

мен тығыз байланысқан сакралді салада бастапқы сакрализацияның шығармашылық қызмет түрімен және музыкалық түсініктің поэзиямен байланысын метафорлық анықтамалармен халықтың музыка жайлы ұғымдарын қалыптастырды.

Ата – бабаларымыздың тәңіршілдік діндегі түсініктері - қазақ шығармашылығындағы барлық салаларда музыкаға деген көзқарасы, дәстүрлі музыканың мақсаты мен мәртебесінің негізін құрады.

Қара өлең мәтнінде жан – жақты музыкалық саз және музыканы қабылдау мәселелеріндегі бізге қызықты, қатысты мәселелерді аша түседі.

Халық поэзиясы дәстүрлі орындаушылықтың ережелерін білу маңыздылығын көрсетеді. Мысалы қара өлеңде : «Өлеңді жақсы айтады, жайды білген»[14], деген жолдар соны дәлелдейді.

Ақындық мәтін және барлық дәстүрлі мәдениет бойынша музыканың болмысы - алдыңғы ұрпақтарға көркемдік тәжірибесін сақтауға, әулиеттік механизм арқылы жүзеге асырылды. Оны қара өлең мәтнінде мынадай жолдар арқылы көре аламыз: [15] « Бас қосқанда өлеңді біз айтайық, Бізден бұрын өлеңнің салтын құрып»[15] ; «Ата-бабам жасымнан өлең құрған, Мен сондықтан өлеңге көңіл бөлем»; «өлеңді айт дегенде қоя берші, Ақындық үзілмегентұқымынан»; «Атасы атамның әнші дейді, Болайық біз де өлеңші соларға ұқсап»; «Атадан өлең мұра демей ме екен, Ақындар бірін – бірі жебейді екен»[16].

Дарын жайлы халық түсініктеріне келсек - ол қиын еңбек, шығармашылық ізденістен, бір нәтежиге жеткен күштің емес, алдын – ала көктен берілген: өнердің бойға бітуі [17] деп түсінген ата-бабаларымыз. Музыка ойнатудағы әрбір сәт өзге элементпен байланыспен қауымдасады, сондықтан әрбір әншіге ән орындауында әншінің арқасы қозып, о дүниемен “байланысқа” шығуының бастамасын аруақ белгі берген. Бұл күй термин бойынша – “АРҚА” деп аталады.

Түркілердің дүниетанымында жарықтарыпанын адамның денесі әлемнің ортасында тұрған құбылыс деп есептеп, соның : беті – оңтүстік , сол қолы – шығыс, оң қолы – батыс, арқасы – солтүстікке қатысы бар деп түсінілді.

Түркілердің ойы бойынша «солтүстік» – арғы - бабалардың жаны кететін жақ[18]. Тірілермен байланысқа шыққанда, ол солтүстіктен , яғни арқадан көрінетін болған. Сондықтан өте дарынды музыкант туралы : «арқасы бар» деп айтылған. Арғы бабалары оған күш береді, оны қолдайды деп ойлаған. «Арқасы бар» деп айтылған сөз, музыкантқа

жасалған үлкен мадақ еді. Соған қоса музыкант арғы бабаларының қолдауынсыз шын «шығармашыл тұлға» бола алмайды деп сенген.

Ата-баба кезеңінен әлем-қатынасының негізі - сананың кеңістігіндегі музыканың өрістеуін дәл анықтап, импровизацияның табиғи көрінісі болып шықты. Табиғат импровизациялық музыка және музыка ойнау кезіндегі қазақ эстетикасы мына белгілермен анықталды: «жел», «ағын», «тасу», «сел», «қара дауыл», яғни Оңтүстік Сібір түріктерінің түсінігінше [19], бұл ұғым әлем ретсіздігімен байланысады, яғни қалыпсыз жағдай, табиғи апаты - жел, қарлы, шанды дауыл тұрады, төгімі күшті, басқарылмайтын өзге де су тасқындарымен байланыстырылған: «өлеңім ескен желдей, толқын көлдей» [20]; «өлең деген немене үйренген соң, / Қылған қайырың сел болар күңіренген соң»[21]; «Желдірме желдей ескен көтеріңкі, / Көңілдің тазартқышы деген екен; «Өленді айт дегенде ағылтайық; өленді айтса ақын ағытылар»; «Біз айтайық өленді төгілдіріп»; «өлеңді айт дегенде ағып тұрмын»; «Кәнеки өлеңінді қардай жаудыр»; «өлеңім қара дауыл байқасаңыз»; «Дауылын қара өлеңіңнің соқтырайын»[22].

Л.Халтаева [7] зерттеуінде түркі-моңғол музыкасында барлық уақыт шектеуінен, уақыт сапасы мен сапалы кеңістіктер өзгеріп, басқа әлеммен ес-түссіз күйде орындалумен байланыстырылды дейді.

Қара өлеңде орындаушы өзін жиі асыл тұқымды сәйгүлікпен салыстырады: (жүйрік, айғыр ат, қара кер, жирен, тұлпар) [23], сирек жағдайда қасиетті түйе «нармен» [24], биік ұшатын жыртқыш құс «қыранмен» салыстырылды[25].

Қара өлең жанры – бұл әннің кәсіпқой қасиеттерін, оның шығармашылықтағы дара түрінің синтезін, ерте мифологиялық және одан кейінгі эстетикалық саз өнері жайлы түсінігін шоғырландыратын мәтін үлгісі. Дәстүрлі әннің сөздерінде үлкен мағыналы түсінік, дыбыс шығаруда күшпен дыбыстың сапасының мақамында көрсетеді. Ән орындалу сәтін бірде су тасқынымен, құстың сайрауымен салыстырса, ал енді бірде байсалды әуеннің үздіксіздігін – желдің есуіне теңейді. Сонымен бірге - жұмсақ, бірсарынды, жылы үннің сипаттамасы : «қоңыр үнді»; «ән баяулы»; «үні сырлы»; «қоңырлату»; «үні жұмсақ»; «жүніндей ақ үкінің үлпілдеймін»; «мамырлату»[26], регистр тәуелділігінің шектеуі жоқ, жоғары регистрдегі жұмсақ дыбыстарды аққу бейнесімен салыстырылады: «Самғаймын өлең десе ұшқан қудай»[27]; «Аққудай аспандағы ән қосушы ем»[28] және орта регистрді домбыраның сабымен жарасуымен салыстырған: «қоңыр қаздың дауысындай» (орта регистрдің тембрі қоңыр қаздың дауысына теңеген).

Бұл анықтамаларды әнде орналасқан формасы бойынша саралауға болады: «айғай», «аңырау»[9], «ашық үнді»[10], «алты қырдың астынан ән шы-

рқау»[11], «ашық» деген биік дыбыспен орындалатын жерлер әдетте әннің бастапқы бөлімінде орналасқандықтан, тыңдаушыны елең еткізіп, әнге назар аударуға шақыратын.

Белгіленген формада дәстүр шарықтау шегіндегі бөлімнің ұғымы: «самғау» («самғаймын өлең десе ұшқан қудай») [12], «шырқау», «қалқыту»[13] ұғымдарымен байланысты.

Міне, аталып кеткен өлең мәтіндерінен көретіміз «қара өлең» поэзиясы ата-бабамыздан келе жатқан маңызды нышандарды шоғырландырағанын байқатады. Толқыны қатты музыка әншінің аузынан төгілген, табиғат апаттарымен салыстырылды: «жел», «боран», «дауыл», «қатты толқынды», басқарылмайтын су тасқынымен салыстырылған. Әлем тәртіпсіздігі мен қалыпсыз жағдайды көрсеткен [8].

Тіпті тыңдаушының шөлін қандыратын нағыз тыңдаушының өзін су белгілерімен байланыстырды, себебі нағыз тыңдаушыны «құйма құлақ» деп атаса,[4,б.322], «құлақ құрышын қандыру»[6,б.26], «көңіл толтыру», «өлеңге қанығу» эпитеттері тыңдау процессінің су нышандарымен байланыстырылатынын байқау қиын емес. Орындаушыға қатысты әндер өте жиі кездесетін тенеулерден: «жыр ағындау», «жыр құйылу»[3], «ән құйылу» [5, № 199 б.48], «ағызып ән кемесін», «ән нөсері» [2, б. 61, 12], «әнге шомылу» [2, б.12, 23], «әнді төгілдіру» [2, б. 60], деген тенеулер жиі кездесіп отырады.

Сонымен, зерттеуіміз көрсеткендей, дәстүр - орындаушының қалыптасқан жүйелі белгілері мен көрінісі. Дәстүрлі эстетика - музыканттың мәртебесін, шығармашылықтың әр түрлі көрінісінің байланысын, таптаурындық механизмнің дәстүрлі - халықтық музыкалық орынадалуын көрсетеді. Қара өлең поэзиясында қалыптасқан музыка жайлы дәстүрлі түсініктерді жүйелеу, тереңдету, анықтап түсінідіру арқылы қазақтың эстетикалық көзқарасы мен дүниетанымын тұрақты көркемдік - эстетикалық әмбебап мәдениетін айқындауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Еламанов С.А. *Народно-профессиональное искусство казахов. / Рекомендация по вопросам методики преподавания в ДМШ. Алма-Ата, 1986, с.с. 9-23.*
2. *Әсет Найманбайұлы. Инжу-маржан (құраст. мен ред. Х.Жүзбасов). Алматы: Өнер, 1992.*
3. *Бесгасыр жырлайды (құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев). Алматы, 1989. Т.1*
4. *Бесгасыр жырлайды (құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев). Алматы, 1989. Т.2*
5. *Оразақын Асқар. Қара өлең. Алматы, 1989.*
6. *Ыбырай Сандыбайұлы. Әндер. (Музыкалық – этнографиялық жинақ). Алматы, 1989.*

7. Халтаева Л. Генезис и эволюция бурдонного многоголосия в контексте космогонических представлений тюрко-монгольских народов: Рукопись дис. канд. Алматы, 1991.
8. Сейдімбеков А. Указ. соч., с. 167.
9. Оразақын Асқар. Указ. соч., с. 186.
10. Оразақын Асқар. Указ. соч., с. 238; Сейдімбеков А. с. с. 192,174,165.
11. Данный художественный прием в народно-профессиональной песне исследователем С.Е.лемановой назван «Акынской мелодической формулой».
12. Оразақын Асқар. Указ. соч., с. 36.
13. Бекхожина Т. Қазақтың 200 әні. Алматы, 1972, с.1.
14. Оразақын Асқар. Қара өлең. Алматы, 1989, 33 б.
15. Еолян И. Традиционная музыка Арабского востока. М., 1990; Шахназаров Н. Музыка Востока и музыка Запада: Типы музыкального профессионализма: Исследование. М., 1983; Галицкая С. Теоретические вопросы монодии. Ташкент, 1981; Плахов Ю. Художественный канон в системе профессиональной восточной монодии. Ташкент, 1988.
16. Сейдімбеков А. Мың бір маржан. Алматы 1989, с. с. 26, 29.
17. Сейдімбек А. Указ. соч., с.135.
18. Сенбин М. Запад-Север в Алтайской топонимике. / Культура кочевья на рубеже веков. (XIX-XX; XX-XXI в.в.): Проблемы генезиса и трансформации. Алматы, 1995, с.с. 64-67.
19. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек. Общество. Новосибирск, 1989, глава 2, Путь к себе, с.с. 81-89.
20. Сейдімбеков А. Указ. соч., с.167.
21. Бекхожина Т. Қазақтың 200 әні. Алматы, 1972, с. 186
22. Оразақын Асқар. Указ. соч., с.с. 156,37,39,31,25,27,62,63; Сейдімбеков А. Указ. соч. с. с. 205,194,167,195,187,188,167;
23. Оразақын Асқар. Указ. соч., с.с. 175, 30, 155, №21.
24. Оразақын Асқар. сол жерде., с. 45.
25. Сейдімбеков А. Указ. соч., с. с. 184, 235, Оразақын Асқар. Указ. соч., с.с. 267, 42.
26. Оразақын Асқар. Указ. соч., с. 24, Сейдімбеков А. Указ. соч. с., 318.
27. Оразақын Асқар. сол жерде, с. 36.
28. Сейдімбеков А. Указ. соч., с. 198.

Сәт Ғафура Адилбекқызы

Т.Қ.Жүргенов ат. ҚазҰӨА-ның «Театр өнері» факультеті, «Сахна тілі» кафедрасы
«Сөз сөйлеу жанрының актері» магистранты, aggafon@bk.ru

СӨЙЛЕУ ӨНЕРІ

Түйін: Бұл мақалада табиғат берген таза дауыстың өзін де жетілдіру қажет деген пікірді дәлелдейді.

Кілт сөздер: Дауыс, дауыстың дыбысталуы, дем, сахна тілі, дикция, регистр

Резюме: В этой статье автор подчеркивает важность развития голоса несмотря на природное данное то, что дано заложеной генетики.

Ключевые слово: Голос, звучание голоса, дыхание, сценическая речь, дикция, регистр

Summary: It's better to develop even good natural voice.

Key words: The voice, the sound of their voices, the breath, scenic speech, diction, voice training.

Дана қазақ халқым «мәнді сөзді мәнді дыбыс құлпыртады» – деп бекер айпаған шамасы. Адам баласы сөйлеп бастаған сәттен-ақ оның дауысы арқылы жан дүниесін түсінуге тырысып, ол туралы өз ой – пікірімізді қалыптастыра бастаймыз. Демек, Алланың адамға берген асыл сыйының бірі – дауыс. Ал, сол дауыс қалай, қайдан шығады деген сұрақ қойып көрдіңіз бе өзіңізге? Осы тұрғыда анатомияға тоқталатын болсақ, «дауыс – адамның өкпемен дем алатын, дыбыстау мүшелері арқылы шығатын үні, дыбысы. Дыбыс тербеліктерінің жиілігі дыбыс сіңірінің жуан-жіңішкелігіне, керілуіне, көмей еттерінің козғалуына, орталық жүйке жүйесінен келетін импульстарға, ішкі секреция қызметіне байланысты болып келеді. Дауыс күшіне тоқталсақ, ол дауыс желбезегінің дірілімен анықталады. Ал, дауыс дірілі ауыспалы болып келеді.»[1] Дауыс күші, тембр, дауыс ұшқырлығы адам туралы көп ақпарат беретіні сөзсіз. Адам дауыс ырғағы арқылы өз толғанысын, сезімін, ой-пікірін, әр түрлі жағдайдағы көңіл күйін білдіреді. Адам эмоциясы өзгерген сайын дауыста өзгеріске ұшырайды. Дауыс интонациясын психолог, тергеуші, политик, актёрлер жақсы ажыратады. Дауыс – жан аспабы. Бірақ, әрбір адам өз дауысына көңіл бөле бермейді. Көбінесе, адам дауысы – оның табыс көзі болып келеді. Мысалы, сөйлеуші жиналыста бір тауарды таныстырып, ол тауардың барлық жағынан жақсы етіп жарнамалағанымен дауысы құлаққа жағымсыз болып келсе, ол адамның абыройын төмендетуі бек мүмкін. Ал, сөйлеушінің сөзі таза, анық, қойылған және құлаққа жағымды естілсе, әрбір тыңдаушыны тез еліктіріп алады. «Жалпы адам баласының сөз сөйлеуі күрделі құбылыс»[2, 83 б.] – деп менің ұстазым профессор Дариға Тұранқұлқызы өз «Сырлы сөз – сахна сәні» деген еңбегінде айтып өткен.

Сонымен, таза, ұшқыр, күшті, күмістей сыңғырлап шығатын немесе қоңыр дауыс иесі болу үшін

не істеуіміз керек?

Ең алдымен, дауысты шынықтырып, дыбысты тәрбиелеуіміз керек. Әрбір жан өз дауысын нокталап, тіпті көмейден шыққан әрбір дыбысын ауыздықталғанда ғана көрікті сөздің көгені түзіледі. Дауыс тәрбиесіндегі ең маңызды элемент ол - дем. Адам дауысының жарқындығы, әдемілігі, әуездігі, әсемдігі дем алуына және оны қолайлы қолдана білуіне үлкен әсер етеді. Дұрыс дем алу дауыстың тез қарлығып, отырып қалуынан сақтайды. Ал, дұрыс дем алу үшін ең алдымен арқаңызды түзу ұстауыңыз қажет. Ол үшін иықтарыңызды төмен түсіріп, артқа қарай жіберіп, кеудені сәл алдыға шығарып, ал ішті өзіңізге қарай тартып тұруыңыз міндетті. Дене бұлшық еттері бос, ешбір қысымсыз болуын қадағалаған жөн. Дауыс еркін шығуы үшін барлық интеллектуалдық, эмоциялық, жан қысымы мен тән қысымдарынан айырылса, адамның дауыс мүмкіндігі тіпті табиғи үнінен де ауқымдырақ, еркіндеу бола түспек. Тамақ бұлшық еттерінің қысылу салдарынан дауыс өзінің ұшқырлығы мен бояуыннан және жоғарғы резонаторларға жету мүмкіндігінен айырылады. Егер кішкентай тілшігіңіз төмен түсіп, тіліңіздің артқы бөлігі жоғары көтеріліп және тырысып тұратын болса, дыбыстар кедергі арқылы шығып сөз түсініксіз болып шығады. Демек, тіл бұлшық еттері бос болмаса, ол өзінің табиғи мүмкіндігін, яғни дыбыс артикуляциясын толық атқара алмайды. Сонымен қатар, дауыс еркіндігі мен тазалығына жоғарғы ерін және астыңғы жақтың бос болуы да ықпал етеді. Дауыс қалыптасуында жұмсақ таңдай қуыстары мен кішкентай тілшік үлкен роль атқарады. Физиологтардың айтуы бойынша, дауыс түзілуіне жұмсақ таңдай тікелей байланысты. Әдемі сөйлеу үшін тек дем, түзу қалыпты сақтау, тән қысымынан айырылуы және артикуляцияға ғана көңіл бөлу аз. Сонымен қатар, дауыс күшейткіштері яғни, резонаторларды(регистр) қолдана білу қажет. Дауыс диапазонының әртүрлі бөлігі өзінің орналасу ретіне қарай белгілі бір регистрді құрайды. Кеуде жақта айтылатын төменгі диапазондағы дыбыстар легі – кеуде регистріне, ал жоғарғы жақтағы дыбыстар легі - бас регистріне жатады. Дауыс түзілуде бас және кеуде регистрлері бірдей жұмыс жасау керек. Кеуде резонаторынан шығатын вибрация дауысқа қуат, сонымен қатар ерекше жылулық пен жұмсақтық береді. Бас, яғни жоғарғы резонаторлар дауыс аппаратынан жоғары орналасқандықтан дауыс жіңішке болып естіледі. Дауыс дыбысталуының бояуы ерекше әрі әдемі естілу үшін ортаңғы регистрде сөйлеген абзал. Бұл регистрде дауыс ап-

паратына көбінесе ешбір қысым түспейді.

Жеке тұлғаның дауысын өз табиғаты мен органикасына сай тәрбиелеуге мүмкіндік тудыратын «Сахна тілі» пәні. Бұл пән өнер ошағында оқитын студенттерге арналған оқу жүйесі. Негізгі мақсатының бірі студенттің өз творчествалық өсуіне, сөйлеу мәнерімен өз шеберліктерінің үйлесімді дамуына зор мән беруінде. Жеке тұлғаның рухани дамуына, дүниетанымдық көзқарасының жарасымды қалыптасуына негізделген.

Сахна тілі – өнер адамының, соның ішінде актёрдің ең басты құралы. Өнердің қара шаңырағы, киелі мекені – театр сахнасы. Театр тіршілігі сан алуан десек те, негізгі тұлға – Актёр. [3, 3 б.] Ал, «сахна өнерінің ең басты құралы – сөз. Сөз – сахнаның сұлу сәулеті, спектакльде аталатын күрделі дүниенің тас табалдырығы мен қыш қабырғаларын қалайтын рухани әлем. Сахнада айтылған әрбір сөз, майдан даласындағыдай қақтығыстар мен сайыстарға толы болуы керек»-дейді режиссер профессор Қазақстанның халық артисі М.Байсеркенов. Сол үшін болашақ актёр өз дауысын қалыптастыру кезінде актёр шеберлігі туралы ұмытпағаны жөн, сонымен қатар бұлшық еттерінің сіреспеуі мен дене пластикастың айқындылығына да көп көңіл бөлсе, дауысы бір бөлек, дене қимылы бір бөлек, ал ойы басқа жақта болмайды.

Сахна тілі кешеніне қойылатын негізгі талаптар тек мінсіз дикция ғана емес, бұлшық еттердің еркіндігі мен көмей мен жұтқыншақтың белсенділігі жатады. Сонымен қатар:

- әртүрлі психофизикалық жүктеме кезінде дауыс төзімділігі мен мәнерлілігін сақтау;
- әр көрерменге залдың үлкендігі мен акустикасының нашар болғанына қарамастан дауысын жеткізу мүмкіндігі;
- дауыс ауқымдылығы мен ұшуы және т.б.

Жалпы оқу жүйесіндегі талаптардан бөлек, актёр өз дауысының жеке дыбыстық ерекшеліктерін іздеп, оны үйлесімді қолдана білуі қажет. Көп жағдайда актёрлер өз дауысының даралығын іздеуге өте көп уақыт кетіреді.

Дауыс – ол жай ғана дыбыс емес. Мысалы, сіздің жан дүниеніз әлдебір музыкалық аспап тәріздес, сол аспап өзіне тән ерекше үн, дауыс туғызады. Яғни, сіздің дауысыңыз.

Дауыс аппаратын жұмыс істету үшін оған өкпеден келетін ауа қажет. Байыпты әңгіме үшін сіз өкпеңізге кішкене ғана, яғни үстірт дем алсаңыз да жеткілікті. Алайда, сіз әуезді қоңыр, алысқа естілетін ұшқыр дауыспен сөйлегіңіз келсе, сіз деміңізді міндетті түрде диафрагма көмегімен алуыңыз қажет. Диафрагманың дауыс қалыптасу процесінде маңызы зор, ол ауаны өкпе арқылы жұтқыншаққа, жұтқыншақтан ерінге дыбысты жақындатып, алға қарай шығарады.

Дұрыс дем алу - ол сіздің миыңызды оттегімен нәрлендіреді, сөйлеу процесін қадағалайды, ты-

ныштандырады, сізге сенімділік сыйлады және сол күйіңізді өз тыңдаушыңызға жеткізуге мүмкіндік туғызады. Тіпті, сөйлеу процесіне аяқ бұлшық еттерінің де қосар үлесі мол. Олар сіз дененізді тік қалыпта ұстап тұруыңызға ат салысады. Түзу арқа сымбаты (осанка) жүрек және барлық дене мүшесін оттегімен қамтамасыз етеді. Қалай ойлайсыздар, неге көбінесе жаяу жүрген адамдар сабырлы болады? Өйткені, белсенді қызмет істеген сайын, жүрек жұмысы жақсара түсетіні бәрімізге де мәлім. Ал, неге адамдар бір нәрсеге алаңдаған кезде, немесе күткен кезде бір бұрыштан екінші бұрышқа айналшықтап жүре береді деп ойлайсыз?

Мысалы, сіз өміріңізде тым болмаса бір рет болсын актёрлер сахнаға шығар алдындағы халін көрдіңіз бе? Олар бір жерде отыра алмай, арлы-берлі жүріп, тіпті қолдарын қолдарына асыра сілтеп үйкелеп немесе биікке секіріп, ауыз аппаратының жағтығуларын жасап жүреді. Бұл іс-әрекеттерімен олар бұлшық еттерін қыздырып, дене мүшелерін сөйлеу, қозғалу процестеріне дағдылайды. Өйткені, адамның басынан бақайшығына дейін сөйлеу процесіне ат салысатыны анық.

Біздің дауысымыз – музыкалық аспап іспеттес күнделікті дауысын икеміне келтіріп тұру қажет. Егер дауыста ешқандай патологиялық өзгеріс болмаса, кезкелген дауысты өз нақышына қойып қалыптастыруға болады.

Бүгінгі таңда қазақ жоғарғы оқу орындарының өзекті мәселелерінің бірі – білім алушылардың тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу. Халқымыздың ұлы перзенті Абай Құнанбаевтың «Артыңа із қалдырғың келсе, кейінгі ұрпаққа адамгершілік нұрын сеп, білімге тәрбиеле, болашығымыз өз ұлт өнері мен мәдениетінің тұнығынан сусындап, тарихын терең түсінетін болсын» [4] деген өсиетінде болашақ ұрпақты өнер мен білім арқылы тәрбиелеудің қажеттілігі мен маңыздылығын дәлелдейді. «Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, сөйлеу мәдениетін әдебин қалыптастыру педагогиканың қазіргі кездегі көкейкесті мәселелерінің бірі болып табылады».[5, 28 б.]

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл.*
2. *Тұранқұлова Д. Сырлы сөз – сахна сәні. – Алматы: Білім, 2003. – 204 б.*
3. *Құлбаев А. Сыр мен сымбат. – Алматы: Мектеп – Болашақ, 2005. – 345 б.*
4. *Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б*
5. *Нұғыманов И. Бастауыш сынып оқушыларына экологиялық тәрбие беру. (Әдістемелік нұсқау). – Алматы: Зерде, 2005. – 70 б.*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨРКЕМ СУРЕТТІ ФИЛЬМДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ДУБЛЯЖДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасының кинотеатрларында көрсетілетін шетелдік киноөнімдерді қазақ тіліне аударудың ерекшеліктері мен оларды көрерменге жеткізу процесін қарастырған. КСРО кезеңіндегі қазақ киносының қазақ тіліне дубляждалуынан бастап, бүгінгі таңдағы массалық фильмдердің дубляжының көрерменге мәдени әсерін және мемлекеттік тілге тигізетін әсерін анықтауды көздеген.

Резюме: В этой статье автор рассматривает особенности перевода на казахский язык зарубежных кинопродукций, публикуемых в кинотеатры Республики Казахстан и процесс доставки продукции до зрителя. Так же, есть попытки определить культурное влияние на зрителя и влияние на государственный язык фильмов дублированных на казахский язык начиная с казахского кино периода СССР.

Summary: In this article, the author considers the peculiarities of translating into Kazakh language foreign films produced in the cinemas of the Republic of Kazakhstan and the process of delivery of film production to the viewer. Also, there are attempts to determine cultural influence on the viewer and the influence on the state language of films duplicated in the Kazakh language since the Kazakh cinema of the USSR period.

Кілт сөздер: Қазақ киносы, дубляж, көркем фильм, деректі фильм, анимация.

Ключевые слова: Казахское кино, дубляж, игровое кино, документальное кино, анимация.

Key words: Kazakh cinema, dublage, feature film, documentary film, animation.

Көркем фильмдер аудармасы – «мақсаты түпнұсқа мәтінді интерпретация жолымен басқа тілде жаңа мәтінде туындаған тіларалық, эстетикалық коммуникацияны іске асыру болып табылатын көркем аударманың ерекше түрі» [1]. «Киноаудармасының бірнеше түрі бар. Олар:

- субтитрлеу;
- кадр сыртынан түсінік беру;
- дикторлық орындау;
- дубляж жасау» [2].

Біз осылардың ішінен қазіргі кезде кеңірек қолданылатын дубляж жасау әдісін саралап көрейік. Киноаудармасының ең көп тараған әрі күрделі түрі – дубляж. Дубляж «dublage» француз тілінен аударғанда қосарлану деген мағынаны білдіреді. Бұл жерде аудармашы идея, стиль, кейіпкерлер мінезін не көңіл аудару отырып, тек артикуляциясын емес,

актерлердің іс-қимыл, қылықтарын бәрін қамтуға тырысады. Дубляж – өз алдына бір дүние. Оның техникалық және шығармашылық бөлімдері бар. Шығармашылық бөлімнің ішіндегі аударма саласының өзі бір төбе. Былайша айтқанда, аудармашылар тобы мен әртістер тобы және техникалық мамандар тобы жұмыс істейтін, көпқырлы арнайы бөлім. Аудармашылар аударып береді, ал редакторлар өндейді, режиссерлер ауызға түсіріп, емеурінге келтіру жағын реттейді. Ары қарай дыбыс актерлары сезімдік бояуын жеткізе отырып дыбыстауы керек. Сөздің мәнін білмесең, қалай болса, солай сөйлей салуға болмайды. Барлығы өз жұмысын жақсы істеуі керек. Техникалық жағы өте маңызды. Қосанжар дауыстар (интершум) деген бар, мәселен, табиғаттың дыбыстары, желдің соққаны, шөптің сыбдыры, сиырдың мөңіреуі, адамның жүрген дыбыстары т.б. бұларды да үйлестіре білу керек. Барлығының өз өлшемі бар, соның барлығын өз орнын тауып, үйлестіргенде ғана жақсы кино шығады. Қазақстандық дубляж осы тәсілдердің барлығын өз тәжірибесінде ұтымды ұштастырға талаптанып келеді.

Өлемдік кино өнері тарихында дубляж алғаш рет сонау 1935 жылы жасалған. Кеңес заманында американдық «The Invisible Man» атты фильм алғаш рет орыс тіліне аударылып, дубляждың тарихын бастап кетті. Содан бері міне, Америка, Еуропа, Үндістан, Жапония, Қытай, Корей, Түркия сияқты кино әлемінің алпауыттары түсірген талай фильмдер дубляж арқылы көрермендерге жол тартып жатыр. Қазақстандағы көркем фильмдерді дубляждаудағы мақсат шет елде түсірілген кинотуындыларды жергілікті тілге аударып, көрермендерге жеткізу мәселесі болып табылады. Қазақ киносының маржандары «Тақиялы періште» «Менің атым Қожа» сияқты фильмдердің дубляжы қазақстандық дубляждың дара үлгілері десек те болады. Өз кезеңінде нағыз мамандар өз ісін кәсіби дәрежеде жасай білгендігі байқалады. Қазіргі дубляждың пайда болғанына көп уақыт өткен жоқ. Тәуелсіздігімізді алып, есімізді жиып телевизияға бет бұра бастаған кезде, кез-келген ел сияқты біз де эфирімізді шет ел туындарымен толықтара бастадық. Алғашында Ресейдің кинолары, телехикаялары мен мультфильмдері қазақ тіліне аударылып дыбысталды. Содан кейін, басқа тілдер яғни кәріс, түрік, ағылшын, неміс, француз тілдерінде түсірілген туындыларды тікелей қазақ тіліне аудару жұмыстары қызу басталды.

Қазіргі таңдағы дубляждалған фильмдер мен деректі фильмдердің санында қисап жоқ. Солардың ішінде, атышулы «The Da Vinci Code», «The Story of Joan of Arc», «Ice Princess» фильмдері бар. Соңғы жылдары Қазақ телевизиясында жаңа арналар көптеп ашыла бастады. Өркениетті елдердегідей бізде де балалаларға, білімге, мәдениетке, спортқа арналған жеке теле арналардың ашылуы қуантарлық жайт. Дегенмен, бұл арналардың кемінде он екі сағаттық эфирін толтыру оңай шаруа емес. Қазақстанда да басқа елдердегідей шет ел кинотуындыларын дубляждап эфирге шығарады.

Кәсіби дубляж мектебін жасақтау, нағыз мамандарды іске жұмылдыру – өзіміздің қолымызда, тек ерінбей еңбек ету керек. Қазір қазақ дубляжының қоржынында 30 дан астам әлемдік блокбастер бар. Яғни, әйгілі голливудтың Анджелина Джоли, Бредд Питт, Уилл Смитт, Джонни Депп секілді жұлдыздарын дубляж қазақша сөйлетті.

2007 жылдың 27 мамырында ҚР «Мәдениет туралы» заңына арнайы толықтырулар енгізілген еді. Онда «Прокаттау мақсатында ҚР аумағына әкелінетін барлық фильмге 2012 жылдың 4 қаңтарынан бастап қазақ тілінде дубляж жасалуы тиіс» деп көрсетілді. Содан бері көптеген фильмдер, мультфильмдер қазақ тілінде шыға бастады. Әрине, бәрі емес. Оған біріншіден, уақыт тапшы, екіншіден, мүмкіншілік те жоқ. Себебі, бір фильмді қазақша аударып, дубляждауға шамамен 100 мың АҚШ доллары жұмсалады екен.

Қазақ тілінде шыққан алғашқы фильмдердің бірі – «Амангелді» туындысы. Ол 1938 жылы түсірілген екен. Ал кенестік кезеңдерде кинолардың барлығы дерлік орыс тілінде шықты. Мәскеудегі арнайы комиссияның сынынан өткеннен кейін ғана ол фильмдер қазақ тілінде дубляждалатын. Отандық өнімдерді көрерменге ұсыну үшін режиссер біткен орыс тілінде түсіруге мәжбүр болды. Қазір ол заман келмеске кеткен. Тәуелсіздік алғалы бері отандық кинолардың көші түзелді. Жылдан-жылға сапалы отандық кино өнімдерінің қатары көбеюде.

Бізді қазіргі таңда алаңдататыны – дубляж тілі. Қазіргі дубляждың тілі қарапайым болуы тиіс. Дубляждың да өз тілі бар. Ұғынықты, нанымды шықпаса, ол кейіпкер көрерменге әсер ете алмайды. Әр рольді дубляж жасауға дайындалған актерлер, дубляж режиссері, аудармашы, дыбыс операторымен бірге бірнеше рет көреді. Мақсаты – фильмде ойнаған актерлердің сөйлеу мәнерімен танысу, оның айтқан сөздерінің дәлдігіне аудармашымен бірге көз жеткізу. Содан соң барып аударылған актер сөзі пленкаға жазылады. Тек жоғары кәсіби деңгейде жасалған дубляж көрермен жүрегіне жол тауып, өз тілінде түсірілген түпнұсқа фильмді көріп отырғандай ой тудыруы мүмкін. Бұл туралы Г.Заргарьян былай дейді: «Киношығарма-

ның көркем аудармасы – бұл көркем шығарманың өзінше бір бөлігі және ол сол өнер жанрының заңдылықтарына бағынғанда ғана сапалы болуы мүмкін» [3].

Сонау 1990 жылдары шетелдік фильмдердің дубляжі нашар болатын. Онда аудармасы сын көтермейтін фильмдегі барлық кейіпкерлерді бір адам ғана дауыстайтын. Ал қазір дубляждан таршылық көріп жатқан жоқпыз. Оған елімізде бұл жұмыс бір ізге түсіп, дубляж жасайтын арнайы студиялар пайда болған. Мәселен, 2011 жылдан бері «Болашақ» қауымдастығы игі бастаманы қолға алып, «MARWIN» компаниясының өнімдерін қазақ тіліне аударып бастады. «Көліктер-2», «Қара киімділер-3», «Батыл жүрек», «Жаңа Өрмекші адам» фильмдерін түпнұсқадан аударған олардың жұмысын қазақ көрермендері ескерусіз қалдырмады. Қазақ тіліндегі туындыларға сұраныстың күн санап артып келе жатқанын ескерген олар көпшілік көрерменге «Монстрлар университетін» аударып, ұсынған болатын.

Фильмдерді түпнұсқадан аударып, осылайша көрермен назарына ұсынып жүрген «AiN ENTERTAINMENT» компаниясы. Бұл ұжым «Cinema Tone Pro» студиясымен бірігіп, көрермен назарына үндінің «Коктейль» фильмін тарту еткен болатын. Түпнұсқадан орысша аударуды жолға қойған компания болашақта қазақша дыбыстау мәселесін де назардан тыс қалдырмайды деген сенімдеміз. Әзірге айтарымыз, бұл ұйымның жұмысы көпшілік көңілінен шықты. Жинаған кассасы да жаман болмады.

Астанада "Болашақ" қауымдастығы "Нұр Отан" партиясының қолдауымен қазақ тіліне аударылған Marvel студиясының "Галактика сақшылары" блокбастерінің алғашқы көрсетілімі ұйымдастырылғаны қазақстандық көрермен қауымға етене таныс. Фильм дубляжының бас демеушісі – "Бәйтерек" Ұлттық басқарушы холдингі" АҚ. Холдинг аппаратының жетекшісі Әнуарбек Сұлтанғазиннің айтуынша, дубляжға шамамен 9 млн. теңге бөлінген. Айта кетейік, қазақ тілі "Галактика сақшылары" фильмінің кейіпкерлері сөйлеген әлемдегі ағылшын, француз, неміс, испан, португал, орыс және басқа да тілдердің қатарындағы 18-ші тіл болып отыр. "Галактика сақшылары" блокбастерінің бас кейіпкері – Жұлдызды Лордты осыған дейін де фильмдерді қазақ тіліне дубляждау жұмысына қатысып жүрген Тимур Пиязов дыбыстады. Ал "Малефисента" фильмі бойынша танымал болған Гүлназ Әуесбаева бас қаһармандардың бірі Гамораны дубляждады. Дубляждың режиссері кинематография саласындағы жас маман Тимур Балымбетов, ол үшін "Сақшылар" дубляж саласындағы алғашқы режиссерлік тәжірибе болды. Дубляж әдеттегідей "Синема Тон Продакшн" қазақстандық студиясында жасалды. Бұл Marvel, WaltDisney мен SonyPictures студияларының туындыларына ду-

бляж жасауға ресми тіркелген студия. Фильмдегі әзілдер, кейіпкерлердің рөлін аша түсетін ұрымтал сөздер өте жоғары деңгейде аударылып, дыбысталған фильм көрерменнің көңілінен шығып, жоғары бағасын алды.

Қазақ көрерменін қалыптастырудың жолы – әлемдік озық туындыларды қазақша сөйлету екені белгілі. Қазақстандық төл туынды «Жаужүрек мың бала» фильмі прокатта жүргенде алматылық көрермендердің көбі оның қазақша нұсқасын іздегені жасырын емес. «Көліктер-2» мультфильмі мен «Жаужүрек мың бала» фильмі «қазақ тіліндегі фильмдерге сұраныс болмайды» деген пікірді жоққа шығарған еді. Тілі орысша шығып, орысша былдырлаған жасөспірімдердің өзі «Жаужүрек мың баланың» қазақ тіліндегі нұсқасын көруге тырысқан.

«Жаңа өрмекші адам» фильмінің кинотеатрларда жүре бастағанына да көп уақыт бола қойған жоқ. Әзірге «өрмекші адам» төңірегінде айтылып жатқан пікірлер жаман емес. Ғаламтор бетіндегі пікірлер де сан алуан. Кейбіреулер фильмнің сапалы түсірілгенін айтып жатса, енді біреулер фильмнің қазақ тіліндегі нұсқасының сапалы екендігін айтады. Алматылық көрерменнің көбі прокатқа шығып жатқан фильмдердің қазақ тіліндегі нұсқасын көбірек іздейтіні куантады. Алдағы уақытта да голливудтық фильмдер қазақ тіліне жиі тәржімаланатын болса, онда көрермен барша фильмдерді қазақ тілінде көруге асығатын болар еді.

Соңғы жылы отандық киноөндірісте тағыда бір жағымды құбылыс пайда болды. «Болашақ» бағдарламасы аясында шет елдерде білім алған жастардың қауымдастығы қазақ тілін дамытуға өз үлесін қосу үшін бір жылдың ішінде жас және кішкентай көрермендеріміз үшін әлемдік деңгейде танымал болған 3 фильмнің дубляжын жасауды ұйымдастырды.

Соның нәтижесінде, жоғары сапада «Көліктер-2», «Батыл жүрек» мультфильмдері және «Қара киімділер-3» фильмі түпнұсқа – ағылшын тілінен аударылды. Бұрын ондай шығармаларды қазақ тілінде көруге қолы жетпей жүрген көрермендер көптеп кинотеатрларға келе бастады. Мысалы, «Көліктер-2» мультфильмін қазақ тілінде тамашалауға 25 мыңға тарта көрермен келген. Ол осы туындыны көрген барлық көрермендердің 30 пайызынан асады. Жылдан жылға қазақ тіліндегі фильмдерді көруге көрерменнің де сұранысы артып келеді. «Қазақфильмнің» төл туындылары ғана емес, әлемдік озық туындыларды қазақ тіліне аудару арқылы да қаржы табуға болады. Ол үшін прокаттың мәселесін шешу басты назарда тұр.

Отандық қазақ тіліндегі фильмдерді түсіру бір бөлек те, шетелдік өнімдерді, әсіресе әлемдік кинонарықты жаулап алып прокатқа шығатын, жылдың асыға күтілетін премьераларын қазақ тіліне аудару бір бөлек. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі уақытқа

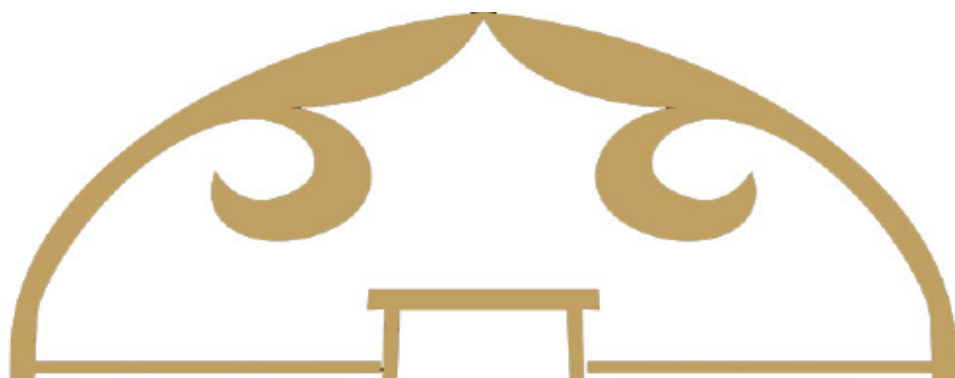
дейін мемлекеттік тілге аударылып, көрсетілген «Көліктер – 2», «Қара киімділер – 3», «Жаңа Өрмекші адам» секілді фильмдердің қатардағы көп туындылардың бірі емес, ірі кинематографтық жобалар екені куантады.

Аударма сапасы дубляждалатын өнімге ие кинокомпанияның қойған талаптарына байланысты деген пікір бар. Мәселен голливудтық Sony Pictures-тың «Қара киімділер-3» туындысы мен Walt Disney студиясының «Батыл жүрек» фильмі арасында қазақ тіліндегі дубляж сапасы тұрғысынан әжептеуір айырмашылық бар екенін көрермен ретінде байқаймыз. Disney-дің тілек-талаптары қатаңдау болғаннан болар, «Батыл жүрек» қазақы ділге, ой-санаға әлдеқайда жақын, табиғи шығыпты. Дубляж тобынан жасандылық, тым қарабайыр немесе тым әдеби, асқақ сөйлеп кету секілді аудиторияға жағ элементтерден арылуды көрермен ретінде өтінер едік. Ол үшін төмендегідей пайым-пікірлерді назарда ұстаған жөн: «Белгілі бір ақпараттың қайталай берілуі салт-дәстүрге байланысты немесе хабарламаның сенімділігін арттыру үшін имлицитті және эксплицитті берілуі мүмкін» [4]. «Дыбысталу үдерісінде қосымша түзетулер енгізу: ауыр айтылатын дыбыстардың қосындыларынан қашу немесе мәтінді фонетикалық, семантикалық, драмалық деңгейлерде синхронизмге жететіндей етіп редакциялау қажет» [5].

Кино саласының идеологиялық, тәрбие беруші функцияларымен қатар, кәдімгі бизнес ретінде де қарастырылатынын естен шығармаған дұрыс. Фильмдер нарығы иесіне табыс әкелуі тиіс, ол үшін билет көптеп сатылып, көрермен киноға келуі керек. Қазақ тіліне дубляждалған туындылардың халық арасында кеңінен танымал болуы үшін жүйелі іс-әрекеттер жүйесі керек, ол үшін дәстүрлі БАҚ, интернет-медиа атсалысуы тиіс, қарапайым көрермен ынғайсыз уақытқа қойылған сеанс болса, сол жерде кинотеатр әкімшілігіне өтініш-талап жазып қалдыруы керек. Жүздеген, мыңдаған адам талап етсе, прокатқа шығарушы компаниялар да аудиторияның әжептеуір бөлігінің өтінішіне міндетті түрде құлақ асады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Кузьмичев С.А. Перевод кинофильмов как отдельный вид перевода. Вестн. Моск. гос. лингв. ун-та. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. – С. 45.
2. Сиранов К. Киноискусство советского Казахстана. – Алматы: Жазушы, 1986. – 158 с.
3. Сапожников И. Дубляж и закадровое озвучивание фильмов. – М.: Наука, 2004. – С.
4. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2004. – С.
5. Чернов Г.В. Синхронный перевод: речевая компрессия. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 1969.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

Атемова Қ.Т.

п.ғ.д., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры

Турсунходжаева Н.А.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
nadira.nadira.2013@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Онда «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымының мәні мен құрылымдық түсініктері анықталып, бастауыш сынып оқушыларына тән қарым-қатынас мәдениетінің көрсеткіштері сипатталады. Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушыларын қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеуде мектеп пен отбасы ынтымақтастығының көрінісі баяндалады.

Кілт сөздер: Бастауыш сынып оқушылары, отбасы, қарым-қатынас мәдениеті, тәрбие.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема формирования культуры общения у учеников начальных классов. Определены понятия и структура понятия «культура общения». Описаны показатели характерные для культуры общения младших школьников. Кроме того, приводятся примеры сотрудничества школы и семьи в вопросе воспитания культуры общения у младших школьников.

Ключевые слова: ученики начального класса, семья, культура общения, воспитание.

Summary: This article deals with the formation of culture in communication of initial class pupils. Concepts and structure of the concept "culture of communication" are defined. Younger school pupils' culture expressions of communication are described. Besides, school and a family cooperation examples in education of culture in communication at younger school students are given.

Keywords: pupils of an initial class, family, culture of communication, education.

Бүгінгі таңда бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру мәселесінің өзекті болуы оның мәдениеттілігімен байланыстырылып сипатталуда. Өйткені, мәдениеттілік тұлғаның қарым-қатынасындағы ізгіліктерімен айқындылады. Осы тұста Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2014 жылдың 17 қазандағы «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстан Халқына Жолдауында қарым-қатынас мәдениетіне ерекше назар аударды. Онда: «Жалпы Қазақстандық мәдениеттің даму қарқындылығын жоғарылатуға күш салуымыз, мәдениет тұжырымдамасының ұзақ мерзімдік саясатын жасауымыз қажет. Бұл тұжырымдамада жоғары мәдениетті, бәсекеге қабілетті Қазақстан азаматын қалыптастыруға ар-

налған бағыттары, атқарылатын шаралар, қызметтер кірігіліп, жоғары мәдениетті Қазақстандықтың моделін ұсынып, балаларды осы модельге лайықты азамат етіп тәрбиелеп шығуымыз қажет», - деп нақты айтқан болатын [1]. Бұл сөзі арқылы Елбасы барша педагогтар мен ата-аналарға және барлық тәлімгерлерге балалар бойына олардың жастайынан қарым-қатынас мәдениетін сіңіруді міндеттеді.

Сондықтан, біздің бұл мақаламыз бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда отбасы ықпалының бүгінгі жағдайын баяндауды көздейді.

Өйткені, қоғамның бүгінгі дамуы мәдениетті тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Тәрбиенің көзі отбасынан басталып, негізі қаланады. Сондықтан әрбір отбасында тәрбие алған бала, кішкентай кезінен бастап ең бірінші мәдениеттің әліппесін үйреніп шығады. Өйтсе де, отбасы тәрбиені өздігінен бере алмайды, сондықтан бала тәрбиесінде мектеп негізгі бағдарлаушы мекеме болуға тиіс.

«Мәдениет» ұғымы латын тілінен аударғанда мағынасы жағынан өңдеу, өсіру, тәрбиелеу, жетілдіру деген ойды білдіреді[2]. Мәдениет субъектісі ретінде қоғам, әлеуметтік топтар ғана емес, сонымен қатар жеке адамдар да бүгінгі мәдениеттіліктің құнамына қатысатындықтан «тұлға мәдениеті» түсінігін қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр. Өйткені, мәдениеттілік-адамның тұлғалық қасиеттерінің көрінісі. Дәстүрлі әдеп жүйесіндегі әдептілік, ізеттілік, имандылық ұғымдары өзара жақын, әрі мағынасы жағынан да үндес. Баланың ұлттық мәдениет пен дәстүрлі құндылықтарды құрмет тұтуы және оны әрі қарай дамытып отыруы – мәдениеттіліктің белгісі. Көпшілік ортада әдеп сақтау, әдеппен сөйлеу, көрегенділік таныту, жан мен тән тазалығы мұның бәрі мәдениеттіліктің белгілері. Сонымен қатар, мәдениеттілік адамдардың мінез-құлқына қойылатын этикалық, эстетикалық, құқықтық және саяси талаптардың орындалуын да білдіреді. Дәстүрлі қазақ қоғамында адам бойында мәдениеттіліктің қалыптасып, дамуына ерекше көңіл бөлінген. Мәдениеттілік туралы көзқарастар кемел адам ұғымымен үндесіп, адамгершілік, кісілік қасиеттерінің қалыптасуы арқылы дамиды[3].

Бұдан шығатын тұжырым, мәдениеттілік адамның кемеліне келіп жоғары сапаларды бойына

сіңіріп қалыптасуының көрсеткіші. Олай болса, әрбір отбасындағы баланы тәрбиелеуде оның бірден бір көрсеткіші болып табылатын қарым-қаиынасындағы жоғары жауапкершілік пен мәдениеттіліктің қалыптасуына мән беруіміз қажет. Оның әрбір сөзінің астары мен мағынасы, іс-әрекетіндегі түпкі мотиві, өз әрекетінің нәтижесінен алар әсері мен қанағаттану сезімі секілді нәтижелерге аса мән беру орынды болмақ.

Әлеуметтік ортадағы қарым-қатынасты бақылай отырып, көптеген жас ерекшелігіне сай адамдар әрекетінің өрескел тұстарын байқауға болады. Баланы әлі жас қой деп қарап, оның көптеген дөрекілігі мен еркелігін шектен тыс кешіріммен қараймыз. Әйтсе де, кеңес педагогы В.А.Сухомлинский өзінің еңбегінде: «Бала отбасында мейірімділіктің аздығынан ғана зардап шекпейді, оның ұшан теңіз молдығынан да зардап шегеді», - деген болатын[4]. Олай болса, балаларды жастайынан мәдениеттілікке үйрету оларға деген талап қоюмен және оның мөлшерлі болуын ескерумен іске асырылмақ.

Отбасында бала әртүрлі жастағы және әртүрлі құқылы адамдар тобымен қарым-қатынасқа түсе отырып, өз құқықтарына сай мәдениет талаптарына үйренеді. Әрине, отбасында ата-аналар бала қарым-қатынасындағы әрбір әрекетті дер кезінде байқап, оған дұрыс бағдар беріп отырса құба құп. Көптеген отбасыларында баланы жастайынан шатастырып, қарым-қатынаста дұрыс әрекетті игеруіне кедергі жасайтындар да бар. Осы тұста Абай атамздың мына бір айтқан сөзі еріксіз еске түседі: «Басында баланды алдағаныңа мән боласың, кейіннен балаң алдамшы болса кімнен көресің», - деп отбасында өз балаларына теріс тәрбие беретін де ата-аналардың бар екендігін ескертеді[5]. Сондықтан, баланы жастайынан қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеуде мектеп олардың ата-аналарымен бірге тәрбие жұмысын жүргізуі абзал. Өйткені, отбасындағы кез-келген ата-ана тәрбие жұмысын сәтті ұйымдастыра алады деуге болмайды. Сондықтан, мектеп пен отбасының ынтымақтастығы бүгінгі күні өте қажеттілік туғызады.

Мектепке дейінгі және бастауыш сынып жасындағы балалардың отбасындағы қарым-қатынас мәселесін көптеген ғалымдар зерттеу объектісіне алып, зерделеген. Атап айтқанда, Ресей ғалымдары В.С.Мухина мен Л.А.Венгер отбасында дұрыс ұйымдастырылған қарым-қатынас пен тәрбие үрдісі нәтижесінде мектеп жасына дейінгі бала өздігінен дербес түрлі әрекеттер (киім кию, жуыну, тамақтану т.б.) орындағандарымен, ата-ана тарапынан көрсетілген эмоционалды қарым-қатынасты әлі де болса қажет етеді деп тұжырымдайды[6;7]. Яғни, В.С.Мухинаның айтуынша адамдар арасындағы қарым-қатынастар барысында балада әр түрлі тәртіп формалары қалыптасады. Бала үшін ең бастысы - ата-ана тарапынан ұйымдастырылған

жағымды қатынастың болуы деп біледі. Ата-ана сенімі мен махаббаты балада оптимизмді, жақсы да үлгілі болуға деген тілекті қалыптастырады. Бала әр уақытта өзіне жасалған эмоционалды қолдауды қажет етеді. Ғалымдардың пайымдауынша, отбасындағы жағымды қарым-қатынас балада жауапкершілік, ынтымақтастық, бірлік сияқты сапаларға негіз болса, керісінше жағдайдағы қарым-қатынас (ұрыс-керіс, қақтығысушылық) баланың көңіл-күйіне, еңбекке қабілеттілігіне үлкен зиян келтіреді. Айналада, болып жатқан құбылыстар балаларды сөзсіз қызықтырады.

Біз бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасындағы жағымды және жағымсыз қылықтарын саралап, талдай келе, сол оқушылардың ата-аналарынан бірқатар сұрақтарға жауаптар алдық. Онда: «Қарым-қатынас мәдениеті дегенді қалай түсіндіресіз?» деген сұраққа ата-аналар жауаптары әртүрлі болды. Онда: «Қарым-қатынаста өз жасына лайықты сөйлеу мен іс-әрекет ету», «Өз әрекеті арқылы жағымды әсер қалдыру», «қарым-қатынас барысында оның тәрбиелілігінің көрінуі» деген секілді жауаптарды берді. «Қарым-қатынас мәдениетінің элементтерін атаңыз» деген сұраққа сұралғандардың 52%-ы «Сіз деп сыпайы сөйлей білуі, өрескел қылық көрсетпеуі», - десе, 38%-ы «кішіпейілділік танытуы», - деп жауап берген, ал қалған 10%-ы өз ойларын нақтылы айта алмаған.

«Отбасында баланың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мақсатында нендей шаралар немесе іс-әрекеттер жасайсыз? Әлде отбасыңызда өзіндік отбасылық дәстүрлер қалыптасқан ба?», - деген сұраққа ешқандай ата-ана баласымен арнайы қарым-қатынас әдептілігі туралы сұхбат жүргізбейтіндігін айтады.

Бұл жауаптардан көретініміз, бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениеттілігін қалыптастыру бойынша отбасыларында арнайы мақсатты әрекеттердің ұйымдастырылмайтындығы айқын. Бүгінгі ата-аналар оқушылар тәрбиесімен мектеп мұғалімдері мақсатты түрде айналысуы керек деп санайды. Себебі, бүгінгі таңда ата-аналар педагогикалық сауаттану жұмысына әртүрлі көзқараста болып отыр. Көбісі үстірт қарайтындығын айтады.

Жоғарыда айқындалған мәселенің шешімін табудың бірден бір жолы – мектеп пен отбасы ынтымақтастығы негізінде бастауыш сынып оқушыларында қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру болмақ. Сондықтан, мектеп мұғалімі бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда олардың ата-аналарымен жұмыс жүргізе отырып, отбасында тәрбие жалғасын табуын қамтамасыз етуі тиіс. Ол үшін ата-аналар жиналысында баланың қызығушылығы мен жас ерекшелігіне сай іс-әрекет түрлерін айқындауға, бақылау жүргізуге және ата-ана тарапынан оң ықпал жасауға педагогикалық-психологиялық

кеңестер беру маңызды. Өйткені, ата-аналар өз тәжірибелері бойынша отбасы тәрбиесін ұйымдастырады. Осы тұста педагог ата-аналарға М.Жұмабаевтың: «Әрбір ата-ана балаларын дәл өзіндей етіп емес, одан да мықты етіп тәрбиелеуі тиіс. Өйткені, олардың заманы ата-аналарының өмір сүрген заманына қарағанда әлдеқайда талапшаң болмақ» деп айтқан өсиетімен таныстыра отырып, олар тәрбиесіне аса бір жауапкершілікпен қарауды ескертуі тиіс[8].

Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда мынадай мүмкіндіктерді пайдалану тиімді деп санаймыз:

- бала табиғатын ескере отырып, мәдениеттілік талаптарын бала бойына сіңіруді үнемі ескеріп отыру қажет;

- бала әрекетіндегі қарым-қатынас мәдениетінің әрбір көрінісін бақылап, көтермелеп отыру оның дамуына мотивация туғызады және бағытының дұрыстығына көзін жеткізеді;

- бала қарым-қатынасындағы жағымды әрекеттерін қолдап, оң қабақ танытып отыру олардың өз ірекеттеріне сенімділігі мен батыл әрекеттерін қалыптастырады;

- балалар қарым-қатынасын қалыптастыруда олардың жас шамасына лайықты іс-әрекеттерді талап ете отырып мәдениеттілікке баулыған абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты жолдауы // Егемен Қазақстан газеті. №221, 12 қараша, 2014 ж.

2. Мамбетов М.К. / Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру / Диссертация: ӘОЖ-378.02:231.13:796.011. Түркістан, 2010ж

3. Оразбаев Е.Д. / Студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық негіздері / Диссертация: ӘОЖ- 378.02.37.035.796.

4. Сухомлинский А.В. Балаға жүрек жылуы. Шығармалар толық жинағы -Алматы. 1987.

5. Құнанбаев А. Қара сөз, поэмалар. // Құрастырған К.Серікбаева. - Алматы, "Ел", 1992. - 272 б.

6. Мухина В.С./ Детская психология: Учеб. Для студентов. Под ред. Л.А.Венгера. -2-е изд. перераб. и доп. – Москва. Просвещение, 1985. -272 с.

7. Венгер Л.А./ Готов ли ваш ребенок к школе / Москва: Знание , 1994. 192 с.

8. Жұмабаев М. Педагогика. –Алматы: Мектеп. 1995. -85 б.

Смагулова А.С.

к.ф.н, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби

Куванбакиева А.Н.

доцент кафедры «Языки» КазАТК им. М. Тынышпаева

Садыкова Ж.Е.

к.ф.н, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби
aigerim_0715@mail.ru

ПОЛИЯЗЫЧНЫЕ СПЕЦИАЛИСТЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Резюме: За истекшие годы в области нефтехимии, нефтедобычи и нефтепереработки произошли значительные и принципиально важные изменения, что способствовало расширению лексико – терминологического материала. Понимание особенностей специальной лексики повышает качество работы всего сервисного блока, сокращает время на поиск оптимального решения в условиях динамичного рынка. В данной статье рассматриваются необходимые аспекты перевода документации нефтегазовой промышленности где переводчик должен обладать обширными знаниями в данной отрасли, быть в курсе казахстанских и международных реалий и разбираться в экономических, юридических и страховых аспектах нефтегазовой отрасли.

Түйін: Өткен жылдары мұнай-химия, мұнай өндіру, мұнай өңдеу саласында лексика-терминологиялық материалдың кеңеюіне айтарлықтай маңызды ықпал еткен өзгерістер болды. Арнайы лексиканың ерекшеліктерін түсіну барлық сервистік блок жұмысының сапасын арттырып, динамикалық нарық жағдайындағы оңтайлы шешімдерді жеңіл табуға мүмкіндік жасайды. Бұл мақалада мұнай-газ саласы бойынша жоғары білімге ие аудармашының қазақстандық және халықаралық реалийді білуі және мұнай-газ саласының экономикалық, құқықтық және сақтандыру салаларын түсінуі қажет болып табылатын мұнай-газ өндірісінің құжаттарын аударудың қажетті аспектілері қарастырылады.

Summary: Over the past few years in the field of petrochemicals, oil production and refining have been significant and fundamentally important changes that contributed to the expansion of the lexical - terminological material. Understanding the special vocabulary improves the quality of the entire service unit, reduces the time to find the optimal solution in a dynamic market. The essential aspects of the translation of documentation oil and gas industry where the translator must have extensive knowledge in this field, be aware of local and international realities and to understand the economic, legal and insurance aspects of the oil and gas industry are discussed in this article.

Ключевые слова: образовательное пространство, технический перевод по нефтегазовой отрасли, терминологические словари, экономические и страховые аспекты.

Түйін сөздер: білім кеңістігі, мұнай газ саласындағы техникалық аударма, сөздіктер, экономикалық және сақтық аспектілер.

Key words: educational space, technical translation the oil and gas industry, terminological dictionaries, economic and insurance aspects.

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство в условиях глобализации, решение стратегических задач системы образования в новых экономических, геополитических и социокультурных реалиях, модернизация казахстанского образования требуют осмысления и серьезных изменений в языковой подготовке будущих специалистов.

Изучение языков приобретает исключительную значимость и является и неотъемлемым комплексом общей профессиональной подготовки специалистов, в основе которой закладываются психолингвистические основы восприятия полиязычия.

Для формирования продуктивного полиязычия необходимо создать банки программ по обучения языкам, современные учебники, учебные пособия, учебно-методические комплексы, отдельно следует разрабатывать пособия для самостоятельной работы обучающихся, использование компьютерных программ, новых инновационных технологий в обучения языка, а также создание полиязычных профессионально ориентированных тематико-ситуативных, терминологических и других словарей, используемых в учебном процессе.

Используя информационные ресурсы учебных пособий, компьютерных программ можно, интегрируя их в учебный процесс, более эффективно решать целый ряд дидактических задач на занятии:

- формировать навыки и умение чтения, непосредственно используя материалы пособий разной степени сложности;
- совершенствовать умения аудирования на основе аутентичных звуковых текстов пособий, так-

же соответственно подготовленных преподавателем.

- совершенствовать умения письменной речи, индивидуально или письменно составляя ответы партнерам, участвуя в подготовке рефератов, сочинений, других эпистолярных продуктов совместной деятельности партнеров;

- пополнять свой словарный запас, как активный, так и пассивный, лексикой современного иностранного языка, отражающего определенный этап развития культуры народа, социального и политического устройства общества.

- знакомиться с культуроведческими знаниями, включающими в себя речевой этикет, особенности речевого поведения различных народов в условиях общения, особенности культуры, традиции страны изучаемого языка [1, стр.47].

За последние годы казахстанские компании завоевали себе прочное место на международном нефтяном рынке. Переработка и производство нефти и нефтехимических продуктов; строительство, реконструкция и экспорт трубопроводов; поставки нефтегазового и нефтехимического оборудования на мировой рынок; внедрение и использование передовых технологий производства нефти и оборудования – вот далеко не полный перечень международных проектов, в которых принимают участие казахстанские нефтегазовые концерны. Для осуществления успешного сотрудничества на мировом рынке, компаниям приходится переводить необходимую документацию на иностранные языки, или, наоборот – с языка партнеров на казахский.

Перевод документации нефтегазовой отрасли является одним из сложнейших направлений технического перевода. Как правило, он включает в себя такие области как разведка и переработка нефти и газа, строительство НПЗ, эксплуатация нефтегазового оборудования, контракты и сопроводительная документация к производственным процессам.

Зачастую переводчику необходимо разбираться в таких специальных областях нефтегазовой отрасли как бурение, закачивание, капитальный ремонт и эксплуатация скважин, добыча и транспортировка нефти и газа. Желательно при этом знать, какое оборудование необходимо применять в конкретных случаях, а также – какие проблемы встречаются в нефтегазовой промышленности, и как обеспечивается безопасность производства.

Часто специфика нефтегазового перевода относится к системе устранения неполадок, критичности оборудования, стратегии технического обслуживания и контроля над производственной эффективностью. Кроме того, во многих случаях от переводчика требуются знание экономической и страховой тематики, поскольку разработка и добыча нефти неразрывно связана с экономическими

контрактами, а в последнее время – с оценкой возможных рисков и страхованием от убытков.

Технический перевод в нефтегазовой отрасли подразумевает работу со следующей документацией:

- Перевод страховых полисов, относящихся к нефтегазовой отрасли
- Перевод международных нефтегазовых стандартов и адаптация их для казахстанского производителя
- Перевод и адаптация систем измерений веса и объема (например, баррели в тонны)
- Перевод чертежей нефтегазового оборудования в различных форматах (Auto CAD, Power Point)
- Перевод документов по разработке месторождений газа и нефти
- Перевод документации, относящейся к эксплуатации скважин и методам повышения объемов добычи
- Перевод документов по сбору, транспортировке и хранению нефти и газа.

Сложности технического перевода в нефтегазовой отрасли многочисленны и, порой, неожиданны. Например, в случае перевода страховых полисов, переводчику приходится адаптировать международные правила страхования к казахстанским реалиям. Проблема, возникающая при оформлении такого полиса, – использование в документе общепринятых международных оговорок. В Казахстане стандартные правила страхования уже включают в себя эти оговорки, поэтому при переводе каждая из таких оговорок должна быть описана отдельно. При этом, большинство оговорок сложно переводятся на казахский язык, не говоря уже о том, что сам полис после перевода получается чрезвычайно объемным. Еще один пример: документы по классам потерь в нефтегазовой промышленности, в которых каждая из категорий является автономным понятием и нуждается не столько в дословном переводе, сколько в адаптации самого понятия для казахстанского рынка. Поскольку многие такие понятия до сих пор не ассоциируются с нефтегазовой терминологией в казахском языке – это вызывает серьезные сложности при переводе и, соответственно, требуют высочайшей квалификации переводчика.

Одна из основных сложностей заложена в самой специфике нефтегазового перевода и заключается в необходимости перевода специальной узко профильной терминологии, которой изобилует нефтегазовая отрасль. Для этого переводчикам приходится работать не только со словарем, но в большей степени со специальными источниками. Также не стоит сбрасывать со счетов необходимость пересчета единиц метрической системы измерения в единицы американской/английской (тонны в баррели и наоборот).

При работе с документами, посвященными снижению уровня рисков или возможностям рентабельной разработки месторождения нефти и сокращениям накладных расходов, от переводчика требуются не только знания в области нефтегазовой отрасли, но и понимание экономики и экономической терминологии. Бывают случаи, когда в документе используются корпоративная аббревиатура и терминология, не являющиеся общепринятой терминологией нефтегазовой отрасли. Тогда переводчику приходится изучать корпоративные документы соответствующих компаний, чтобы понять значения упоминаемых терминов и сокращений, принятых именно в этой компании. И, конечно же, существует масса сложностей, связанных с переводом стандартов измерений и спецификаций нефтегазовой промышленности. Дело в том, что казахстанский нефтегазовый стандарт отличается от, например, американского. В случае, когда в казахстанском документе упоминаются комментарии к казахстанскому стандарту, сам стандарт или любые нормативные документы, регламентирующие данную отрасль, – необходимо приложить перевод упоминаемого стандарта.

При переводе документов с иностранного языка на казахский, ситуация повторяется в зеркальном отображении. В международной практике мировым «законодателем стандартов» нефтегазовой и нефтехимической отраслей считается Американский институт нефти и газа (API). Стандарты API признаны во всем мире и регламентируют все аспекты нефтегазовой промышленности. Понятно, что для успешного функционирования и признания казахстанской компании на мировом рынке ей необходимо соответствовать международным стандартам, что означает перевод и адаптацию данных стандартов на казахский язык.

Перечисленные сложности представляют собой далеко не полный список проблем, с которыми сталкивается «нефтегазовый» переводчик. Это лишь поверхностное упоминание основных характеристик перевода документации нефтегазовой промышленности. Но и его вполне достаточно, чтобы понять: переводчик нефтегазовой документации должен обладать обширными знаниями в данной отрасли, быть в курсе казахстанских и международных реалий и вдобавок разбираться в экономических и страховых аспектах нефтегазовой документации.

С течением времени обновляется и терминология, общество или принимает предложенный термин, или выдвигает другие версии. С другой стороны, все эти годы многие авторы продолжали работу по созданию отраслевых терминологических словарей, и к ним присоединились молодые специалисты. В настоящее время планируется привлечь к работе более 500 человек – ученых и

специалистов, занимающихся созданием терминологических словарей во всех регионах страны [2,стр25].

Терминология – кровеносная система языкознания. Поэтому терминологическое слово должно войти в словарное богатство языка, не нарушая его закономерности, своеобразия, особенности, наоборот, обогащая и дополняя его.

Такая ответственная и очень сложная работа выполняется на высоком уровне только в том случае, когда большой коллектив работает слаженно, с особой ответственностью [3,стр 40].

Современная лексикография существенно расширила и усилила свой инструментарий компьютерными технологиями создания и эксплуатации словарей. Так, получила широкое распространение новое направление в лингвистике – корпусная лексикография, которая разрабатывает общие принципы построения лингвистических корпусов данных с использованием современных компьютерных технологий.

Установка словаря на то, чтобы обеспечить успешность коммуникации, повышения требования к точности и полноте содержащихся в словарных статьях сведений о возможности использования в различных областях. В идеале словарь должен быть посредником между теоретической лингвистикой и обществом. Успешная реализация коммуникативных целей при овладении языком предполагает наличие таких словарей, которые позволили бы обучающемуся самому определить не только уровень желаемой коммуникативной компетентности, но и стратегию усвоения языка, объем лексики.

Для эффективности обучения языкам при подготовке полиязычных специалистов в вузах необходимо в корпусе любого лексикографического источника словарный вокабул должен быть интересным, познавательным, грамматически наполнен, связан с культурой и бытаем народов, так как окружающий мир отображается в зеркале терминологических словарей [4,стр125].

Современное общество требует совершенствование словарного дела. В настоящее время лексико-статистическая обработка исходного и выходного лексического материала осуществляется с использованием компьютерной техники, а именно – путем внедрения компьютеров и словарестроения, совершенствования словарной техники, проведения обязательных социо и психолингвистических исследования для корректировки данных словарных картотек.

Каждый двуязычный словарь- это практика межкультурной коммуникации, за каждым словом стоит обусловленное национальным сознанием представление о мире.

Язык- это деятельность, и использование сло-

варного материала в учебном процессе имеет деятельностное начало, которое представлено как когнитивная и коммуникативная деятельность, которое в совокупности составляет интегративную деятельность при обучении иностранному языку. Обучающийся приобретает знания и реализует свои коммуникативные потребности.

В современном методике преподавания языков в сознательно -практическом обучении иностранному языку коммуникативная направленность рассматривается как основной критерий и призвано ведущим в лингводидактике. При этом учитывается, прежде всего, практическая направленность в обучении, интеграционное обучение в лексике и грамматике на синтаксическом основе, обязательное использование функционально подхода при отборе и подаче материал.

Для того, чтобы познать культуру, обычай и менталитет, необходимо межъязыковое общение поначалу этому способствовали всевозможные словари, вокабулярий и глоссарий.

Сегодня намечается тенденция уровня подготовки иностранного языка с использование совре-

менных методов, что непосредственно находит отражение в профессиональной деятельности в различных областях развития экономики, промышленности, что является составной частью реализации государственной программы Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г.*

2. *Лейчик В.М. К определению философских основ терминоведения. — М., 1998. — 258 с.*

3. *Алексеева Л.М. Терминопорождение как основа научного творчества // Терминоведение. — М.: Московский лицей, Русский филологический*

4. *Лотте Д.С. Упорядочение технической терминологии // История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерки и хрестоматия. — М., 1994. — С.77*

Крыкбаева С.М.

өнертану кандидаты, қауым.проф.м.а. ҚазМемқызПУ.

Алматы қ., sarakm@yandex.ru

МЕКТЕПТЕ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада бейнелеу өнерінің ерекшелігі мен мүмкіндіктерін педагогикалық-психологиялық тұрғыда оқытудың маңызы мен қажеттілігі туралы көзқарастар баяндалады. Бейнелеу өнерін пән ретінде оқытудың мәселелерін шешудегі педагогикалық зерттеулердің алатын орны жөнінде ой-қортылады. XIX ғасырдың басында И.Г. Пестолацийдің инициативасы, XX ғасырдағы суретші-педагог П.П.Чистяков, Д.Н. Кардовский, К.Юонның педагогикалық ойларын айта келе, жалпы Қазақстанда бейнелеу өнерінен білім берудің арғы түбі, генезисі қайдан шығып, қалай басталды дегенді Ресейден бөліп қарауға болмайтындығын айтады.

Резюме. В статье рассматриваются об особенностях и возможностях обучения изобразительному искусству с психолого-педагогической точки зрения, раскрывая сущность и их значения. А также вопросы преподавания изобразительного искусства, как предмета решающего педагогические проблемы. Изучая педагогические исследования XIX века И.Г. Пестолаций, художников-педагогов XX века П.П.Чистякова, Д.Н. Кардовского, К.Юона в статье говорится, что преподавание изобразительного искусства нельзя рассматривать отдельно от исследования в этой области в России. История преподавания рисунка в Казахстане ведется в полной мере с 50-60-х годов, с применением достижений в психолого-педагогическом направлении.

Summary. The article deals with the features and possibilities of teaching visual arts from a psychological and pedagogical point of view, revealing the essence and their meanings. And also the questions of teaching the fine arts, as the object of the pedagogical problem that solves.

The author gives scientific analysis of theoretical approaches to the initiatives of I. Pestolatsky, K. Chistyakov, D. Kardovsky, K. Youn. Particular attention is given to the fact that the basis of Fine Arts of Kazakhstan is similar to Russian Arts. The history of Fine Arts as a subject at school was highly developed in 50-60.

Бейнелеу өнері пәнін оқытудың басты мақсаты – тұлғаны бейнелеу өнерінің түрлерімен таныстыра отырып, дәстүрімізде қалыптасқан өнер қазынасынан нәр алдыру, сол арқылы тарихта, кезінде дәуірлеген мәдениет пен өнердің түрлерінен түсінік беру, қызықтыру, адамгершілік пен ізгілікке, сұлулыққа тәрбиелеуді бейнелеу өнері пәні арқылы көркемдік өнер түрлерінен білім беріп тұлғаны оқытудың орны ерекше. Сондықтан да бейнелеу өнерінің түрлерінен тұлғаға тәрбие беріп оның әдістемесін оқытуда алдымен тақырып тұлғаның эмоциясына әсер етуі басты мақсат, ұшқыр қиялға, сезімдерге бөлеп тұлғаның қызығушылығын, ойын қозғайды. Әсерлі тақырыптың мазмұнын, сюжеттік желісін, композициялық шешімін, шығармадағы басты нәрседен автордың ойын танып білуге болады. Яғни бейнелеу өнері түрлерін белгілі бір тақырып дең-

гейінде қызықтыра оқыту, адамның психологиялық ерекшеліктеріне қарай білімін, іскерлігін дамытуда қолданған педагогикалық әдіс тәсілдерін солармен ұштастырып отырудың мәні ерекше рөл атқарады. Біз бейнелеу өнерін пән ретінде оқытудың мәселелерін шешудегі зерттеулерді қарастыра отырып, бейнелеу өнері пәні эстетикалық тәрбиенің құралы ретінде педагогикада үлкен рөл атқаратыны ертеден-ақ мәлім болғанын білеміз. Мәселен, XVIII ғасырда өмір сүрген француз халқының энциклопедисі Д. Дидроның «ұрпаққа сурет салуды үйретуді дәл оқуға, жазуға үйреткендей дәрежеде үйретсе, соны үйреткен ел, басқа елдердің қай-қайсысынан өнер жолында өте биік тұрар еді» деуінде үлкен мән жатыр.

Тарихи құжаттар мен әдебиеттердің айтуы бойынша ежелгі Мысыр мектептерінде сурет салуға үйрету сызумен қатарластыра жүргізіліп отырған. Бұл айтылғандарға қарап оқу орындары арқылы бейнелеу өнерінің әдістемесінен педагогикалық білім беріп оның білімін, біліктілігін дамыту сол кездің өзінде жүзеге асырыла бастағандығы мәлім.

Сурет сала білудің өте пайдалы екендігі жөнінде тек өнер адамдары ғана айтып қоймаған, бұл ойды халыққа білім беру саласындағы қайраткерлер де көп айтқан. Мәселен, чех халқының атақты педагогы Ян Амос Коменский жалпы білім беретін оқу орындарында сурет пәнінің жүргізілуі қажет деп білген. Осы пікірді ағылшынның ұлы педагогы Джон Локк қоспаған.

Суреттің маңызды мәні туралы, оны оқыту, сурет салуға үйрету керектігін және оқытудың пайдасы жөнінде өткен ғасырларда өмір сүрген атақты педагогтардың айтпағаны кемде-кем. Француз педагогі Жан Жак Руссо былай дейді: «Детям крайне полезно заниматься рисованием не для самого искусства, но для приобретения верного глаза и гибкой руки. Но рисовать дети должны не с моделей, а прямо с оригиналов, с природы. Здесь важно не столько приобретение умения рисовать согласно законам и требованиям этого искусства, как приобретение более точного глазомера, верной руки, настоящих отношений к величине к виду разнообразных предметов, более быстрого понимания действий перспективы» деген [1, 95 б.].

Осындай көрнекті педагогтар бейнелеу өнері туралы бірінен соң бірі айтып көп сөз еткенмен оқу орындарында оқылатын курс аумағына көпке дейін енгізіле қоймай, кешеуілдейді. Тек XIX ғасырдың басында швейцар педагогы Иоганна Генрих Пестолацийдің инициативасы бойынша оқылатын

мектеп курсына сурет енгізіледі. Осыдан ары қарай Пестолоцкий суретті оқыту әдісіне көп көңіл бөліп, көптеген ұсыныстар жасаған.

Пестолоцкийдің ол ұсыныстары мен сурет са-луға үйрету және тәрбиелеу жөніндегі әдістемелік ережелері оның «Гертруда өз балаларын қалай оқы-тады» деген [2, 45 б.] еңбегінде кеңінен баяндалған.

Пестолоцкийдің осы бастауынан соң сурет жал-пы білім беретін пән ретінде оқу орындарында оқы-латын курс ретінде енгізілді.

Ресей жерінде сурет жалпы білім беретін пән есебінде әжептәуір қанат жайып, оның көркемдік дәрежесін көтеруге Көркем өнер академиясы және суреттің Ресей жерінде өсіп-өркендей түсуіне сол кездегі революциялық-демократиялық бағыт ықпал етті.

XX ғасырдың бас кезінде Ресейде суретті оқу орындарында оқыту жөнінде көп айтып, әдісте-месін жазып жүрген суретші-педагог П.П.Чистяков өз еңбектерімен белгілі бола бастады.

Кенестік дәуірде жалпы білім беретін оқу орын-дарда сурет пәнін жүргізу және оған суретші-педа-гог тәрбиелеу жөнінде көп айтып, оның әдістемелік бағытында еңбек жазып, кеңірек таныла бастаған Д.Н. Кардовский, К. Юон сияқты суретші-педагог-тарды атауға болады.

Ал, жалпы Қазақстанда бейнелеу өнерінен су-рет арқылы білім берудің арғы түбі, генезисі қай-дан шығып, қалай басталды дегенге келсек, бей-нелеу өнері пәнінің пайда болуы мен оның даму барысын Ресейден бөліп қарауға болмайды. Өйт-кені Қазақстан ұзақ уақыт Ресейдің ықпалында, Қа-зан революциясы жеңісінен кейін бір мемлекеттік құрылымда болуы біз айтып отырған көзқарасты туғызады.

Суреттің пән ретінде оқу орындарында оқылу тарихының бастауы тым ертеден-ақ басталып, оның кенестік дәуірге жалғасуы, оның тұсында дамуы мен қалыптасу барысы XX ғасырдың 50-60 жыл-дарда көбірек байқалады.

Ал, Қазақстан 1991 жылы егемендік алған-нан кейін бейнелеу өнері түрлеріне арналған оқу-лықтардың этнопедагогикалық жағын жан-жақты дамытуды қолға алды. Оның себебі, кескіндеме, графика, мүсін өнері, сәулет, қолөнер және дизайн салаларынан дәріс беріп, осылардың әрбіреуінің өзіндік ерекшеліктерін Қазақ елінің өзіндік мәде-ниеті, салт-дәстүрі, әдеп-ғұрпімен байланыстыра отырып өнерге тәрбиелеу. Сонымен бірге жай ғана ұқтырмай, осы өнер түрлерін қабылдап оны дамы-туға және осылардың негізінде практикалық жұмыс істей білуге қабілетті болуы тиіс. Ал қарастырылып отырған мәселе, бейнелеу өнері білімінің көзі болып табылады. Бейнелеу өнері пәні арқылы эстетикалық тәрбие беруде, оны оқытып, оған үйретуде әрқайсы-сының өзіндік ерекшелігі болады. Осы орайда бей-нелеу өнерінің түрлері мен жанрларының тұлғаға деген өз ықпалы бар. Сондықтан бейнелеу өнерінің

түрлерін оқып қабылдау тұлғаға оңай болу үшін су-ретші-педагог маман даярлау қажет.

Оқу орындарында пән ретінде жүргізілетін бейнелеу өнері түрлері – жалпы және үлкен өнердің бір бөлігі. Ал тұтас өнер туралы сөз етер болсақ, оның қай түрін алсақ та (кино, театр, әдебиет, сурет, т.б.) ол әлемді көп қырлы етіп және оны жарқырата көрсетеді. Солардың ішінде бейнелеу өнері түрлері-нен орындалған шығармаларының қай түрі болса да адамның терең сезімін оятып, жақсылық болмысына жетектейді. Өйткені, ол көздің көруі арқылы адамда әр түрлі сезім туғызады да, санасына әсер етеді. Со-ның нәтижесінде адам өзін қоршаған әлемдегі дүни-ені танып, өзін-өзі ұстау бағытын анықтауға керекті түсінікке де ие болады. Заманымыздың белгілі пси-хологы Л.С. Выготской «Искусство – есть скорее ор-ганизация нашего поведения на будущее, установка вперед, требование, которое, может быть, никогда и не будет осуществлено, но которое заставляет нас стремиться поверх нашей жизни к тому что лежит за ней» деген болатын [3, 30 б.]. Олай болса өзіміз сүріп жатқан өмірді оның аржағында не барын білу-ге ынтығу туғызарлық бейнелеу өнерінің күші – ұр-пақ тәрбиесіндегі қажеттіліктің бірі. Сол үшін де ол эстетикалық тәрбие құралы болып саналып, оның барлық түрі де мектепте, арнайы мектепте, жоғарғы оқу орындарында жүргізіліп, іске асыру басты мақ-саттың бір түрі болып саналады. Өйткені эстетика-лық тәрбие тұлғаның бойында қалыптастырылуға тиісті тұлғалық қасиеттердің құрамды бөлігінің бірі болып саналады және ең маңызды бөлігі деп айту артық айтылған сөз болмаса керек.

Бұрынғы кенестік дәуірдегідей социалистік мүд-деге берілген, түбегейлі мақсат коммунистік қоғам құруға әзір, жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу дегеннің мазмұны түгелдей бүгінгі күннің талабына лайықты еместігі түсінікті болса керек. Бүгінгі жаңа Қазақстанға керекті тұлғаны тәрбиелеп қалыпта-стыру мүлде өзгеше.

Бейнелеу өнері пәнінен бала оқыту әдістемесінің күрделі мәселелерін психология тұрғысынан түсін-діруі кейінгі кезеңде педагогикалық және әдісте-мелік ізденістерінің өзекті жолдарына айналады.

XX ғасырдың ортасында және аяғында көр-кемдік өнерге келген педагог-суретшілеріміз елдің ертеңі қамы үшін ағартушылық, педагогикалық, психологиялық бағытта жазып қалдырған еңбек-терін әсіресе бүгінгі күні халқымыздың тәлімгерлік мұрасын пайдаланудың жолдарын іздестіруге, бей-нелеу өнерінің табиғатына сәйкес жаңа заманның талабына лайықтап оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін қалауда алдымен назарға алынуға тиісті мол мұра деп білеміз.

Бейнелеу өнері пәнін Қазақстанда 60-70 жыл-дарда ғана оқыту саласында мәселелерді ғылы-ми-тәжірибелік тұрғыдан қарастыру, бейнелеу өнері пәнінің функциональдық мүмкіндіктерін толығымен оқыту ісіне жаратып отырудың жолда-

рын айқындау қолға алынды. Бұған, біріншіден, сол жылдардағы кеңес үкіметінің саясатындағы өзгерістердің ықпалы болса, екіншіден, философия, эстетика, педагогика, психология ғылымдарында жазылған еңбектердің жарыққа шығуы, жаңа ой-тұжырымдардың орын алуы өзінің септігін тигізді. Ғылыми ізденістердің оқу тәжірибесіне негізделуі солардың ішінде бейнелеу өнері пәнін өмірмен байланыстыра оқыту, проблемалық оқыту, дамыта оқыту бағыттарының қалыптасуына ықпалы болды. Оқу материалдарын қабылдау мен ұғыну және оны оқушыда қалыптасқан ассоциациялардың жүйесіне қосу, яғни жаңа материалдармен байланыстыру, оқу тақырыбын меңгерудің келесі сатысы болып табылады.

Яғни бейнелеу өнері пәнін оқытуда көзделген түбегейлі мақсат пен оның орындайтын міндеті – ұрпақ тәрбиесі. Олай болса, осы ұрпақ тәрбиесінің кішкентай бір бөлшегін әрбір жүргізілген жеке сабақта орындап отыру міндет. Түсінікті болу үшін тарқатып айтсақ, әрбір бейнелеу өнері сабағында, біріншіден, оқушыларға білім берудің бір бөлшегі, екіншіден, баланың ақыл-ойын дамытарлық бір іс, үшіншіден, тәлім-тәрбиеден бала бойына сіңіретін бір іс орындалуы керек.

Осыған орай бейнелеу өнері түрлерін оқытуға қойылатын талаптар жөнінде: « - ... ол әсердің ешбір ықпалы оқушының өміріне, не амалына тимесе, ондай әсерді пайдасыз, бос кеткен әсер деп білу керек» - деп түйіндейді [4, 131 б.]. Бұл айтылған сөзден бала оқыту әдістемесінің күрделі мәселелерін психология тұрғысынан түсіндіруі. Қазіргі кезеңде педагогикалық және әдістемелік ізденістерінің өзекті мәселелеріне айналды.

Білім беру тармағындағы әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу үшін үлкен міндеттерді шешу қажеттігін алға тартады. Соңғы нәтижеге бағытталған орта білімді дамытудың негізгі мақсаты, міндеттері мен бағыттарында үздіксіз білім беру жүйесінің қортынды нәтижесі болып табылатын өзекті үш іргелі білім беру мақсатын анықтайды: дүниетанымдылық, шығармашылық, құзыреттілік. Осы аталған үш іргелі білім беру мәселелері бейнелеу өнерінде педагогикалық-психологиялық тұрғыда оқытуда өзінің нәтижесін беріп келген. Бірінші кезекте бейнелеу өнері барлығымызға белгілі педагогика саласымен тығыз байланысты. Бейнелеу өнерін оқыту мәселелері педагогика ғылымында өзіндік принциптер мен категорияларда қарастырылады. Оқытудың принциптері әр уақытта жемісті жетістігін берген. Бейнелеу өнеріне оқытуда өз нәтижесін берерін ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеп анықтау жүргізілгенде көз жеткізуге болады. Ал, психология ғылымымен байланысты айтсақ, онда психология ғылымының адам бойындағы қасиеттермен тікелей байланысты болмақ. Бейнелеу өнерін оқытуда оқушылардың елестету қабілеттері арқылы суреттер салу және суреттерді талдау арқылы баланың

сөйлеу қабілеттерін дамытуға қол жеткізуімізге болады. Ғылыми еңбектерге талдау жасағанымызда әрбір бейнелеу өнері сабақтары педагогикалық-психологиялық тұрғыда өтпейді. Демек әр уақытта бейнелеу өнерін оқытуда педагогикалық бағыт бірінші кезекте тұрса, екінші психологиялық бағыт тұрады. Педагогиканың оқыту заңдылықтарын ескере отырып және оның принциптерінің негізінде жүйелеу тиіс.

Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасында: «Жалпы білім беретін мектептің мақсаты – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып, тәрбиелеу және әрбір шәкіртті тұлға деп санау, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау» – деп көрсеткен [5].

Ендігі кезекте бейнелеу өнері түрлерін оқытуды тек әсерлі, тартымды етіп қана қоймай, оны бірнеше кезеңде атқарылатын үздіксіз үрдіс деп қарап, оқушы әрбір кезеңде практикалық жұмысын өзінің алған тақырыбының мәтінімен толық жұмыс істеуі оның психология-педагогикалық негіздерін, іс-әрекеттерін, амал-тәсілдерін айқындауға ерекше мән береді.

Қорыта келе, бейнелеу өнерін пән ретінде оқытудың мәселелерін шешудегі педагогиканың рөлі бұл әсіресе қазіргі кезеңде жан-жақты жетілген, соның ішінде эстетикалық тәрбие беріп қалыптастырылған тұлғаны дайындау – бүгін де басты міндет екендігінде. Бұл – барлық мемлекеттік оқыту, білім беру саясатын жүзеге асыруда көзделетін мақсат. Жан-жақты жетілген өз елінің азаматын жаңа қоғамдық өмірге байланыстыра өсіру, үйрету мен оның бойында қалыптастырылатын тұлғалық қасиет қандай, ол қандай қоғамда, қандай саяси ұстанымнан туып отыр дегенді білуді қажет етеді. Бейнелеу өнері психология саласында да тиімді қолданыс тауып жатыр. Қазіргі кездері сурет салғызу арқылы ауыруды емдеу, психотерапиялық әдістердің бір түрі ретінде пайдаланылып келеді. Бейнелеу өнерін педагогикалық-психологиялық тұрғыда оқыту қажеттігі және оның маңыздылығын айқындайды.

Пайданылған әдебиеттер:

1. *Методика преподавания изобразительного искусства в школе. Учебник. – М.: Агар, 2000. – 251 с.*
2. *Песталоцций И.Г. Избранные педагогические произведения в 3-х томах. Т.3 - М.: Просвещение, 1965. – 632 с.*
3. *Выготский Л.С. Психология искусства / Предисл. А.Н. Леонтьева. - М.: Искусство, 1986. – 573 с.*
4. *Аймауытұлы Ж. Психология. – Алматы, 1995ж. – 228 с.*
5. *Калыбекова А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики казахов. – Алматы: Баур, 2006. – 328с.*

Хамзина Шолпан Шапиевна

кандидат педагогических наук, профессор Инновационного Евразийского Университета,
г. Павлодар, khamzina_64@mail.ru

ДИАГНОСТИКА УРОВНЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ К ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме. В статье рассматривается вопрос об уровне экологической подготовки учителя. Задачей данного исследования явилась диагностика уровня подготовки учителя к осуществлению экологического образования школьников. Автор статьи провел исследование по уровню функциональной экологической грамотности учителей разных предметных областей, которое показало, что степень овладения основными идеями экологического образования различна для учителей разных специальностей и находится в достаточно широком диапазоне.

Түйін. Мақалада мұғалімдердің экологиялық дайындығының деңгейі қарастырылғын. Зерттеудің тапсырмасы болып, оқушылардың экологиялық білімнің қалыптасуына мұғалімдердің дайындық деңгейінің диагностикасы болып табылады. Мақаланың авторы әртүрлі мамандық бойынша мұғалімдердің функционалдық экологиялық сауаттылығының деңгейін зерттеген, бұл зерттеу түрлі мамандық бойынша мұғалімдердің экологиялық білімінің идеяларын игеру дәрежесі алуан түрлі және айтарлықтай кең диапазонды қамтиды.

Summary. The article discusses the level of environmental training of teachers. The objective of this study was diagnosis of the level of teachers training to implement environmental education of schoolchildren. The author conducted a study on the functional level of environmental literacy of teachers in different subject areas, which showed that the degree of mastery of the basic ideas of environmental education are different for teachers of different specialties and is in a rather wide range.

Диагностика (от греч. *diagnostikos* - способный распознавать) - учение о методах и принципах распознавания определенных явлений, выявления закономерностей, тенденций, измерения характеристик (параметров) изучаемых процессов, объектов, систем. Целью данного исследования явилось исследование (диагностика) уровня подготовки учителя к осуществлению экологического образования школьников.

На протяжении довольно длительного времени развитие образования (особенно образования взрослых) обуславливалось, в первую очередь, общественными нуждами, потребностями развития государства, экономики и лишь косвенно ориентировалось на интересы личности. Сегодня, в связи с кардинальными социальными переменами, актуализирующими проблему выбора человеком

жизненных приоритетов, возрастает значение личностного аспекта образования.

Выдвинутая ЮНЕСКО глобальная концепция «Образование для всех» подчеркивает, что образование призвано помочь взрослому человеку понять себя и жизнь; оно становится неременным условием включения индивида в целостный мир общечеловеческой культуры, с целью усвоения им целостности и общения. «С этой точки зрения образование является приобретением методологии для решения проблем, также как для интерпретации и использования опыта с помощью растущей мотивации, уверенности в себе и официального признания» [1]. Образование также играет важную роль, помогая человеку оставаться в числе занятых более длительное время – преимущество, которое становится необходимостью в условиях старения населения в странах ОЭСР. Образование также повышает шансы на занятость: в среднем в странах ОЭСР уровень безработицы для лиц со средним или высшим профессиональным образованием не превышал 4%, в то время как для имеющих образование ниже полного среднего уровень безработицы неоднократно превышал 10% [2].

Реализация концепции образования взрослых имеет несколько аспектов:

1. В связи с тем, что потребности взрослых людей в образовании имеют различный характер, они не могут удовлетворяться за счет разнообразных взаимодополняющих систем обучения. Как отмечает С.Г. Вершловский, «вероятно, на первый план выступит идея «третьего канала», которая предполагает обучение вне рамок формального и неформального образования, использующее весь диапазон имеющихся у общества средств коммуникации» [3, С. 5].

«Эта идея ... представляет собой радикальный отход от чисто институциональной концепции обучения, согласно которой оно проводится только в классах или в рамках организованных групп преподавателей и учащихся» [4, С. 23]. Реализацией такого направления в развитии образования, возможно, будет обусловлено появление некоторых сложных проблем, связанных с выбором образования, разработкой индивидуализированных программ обучения.

2. «Запросы в сфере образования зависят от особенностей субкультуры социально-профессиональных групп, которая может рассматриваться как трансформированная профессиональным мышлением система ценностей традиционной культуры,

получившая своеобразную мировоззренческую окраску» [1]. Можно полагать, что именно своеобразная система ценностей отличает образовательные потребности разных групп взрослых. С одной стороны, соответствующие запросы находятся в постоянном процессе модернизации, с другой – сталкиваются со всеобщей стандартизацией образования, вызывающей «противоречия между стандартизированным обучением и индивидуальными интересами личности, между тенденциями к специализации обучения и задачей разностороннего развития личности и многие другие» [5].

3. Образование эффективно в той степени, в какой оно помогает взрослым решать их проблемы, привлекая внимание к тем вопросам, которые, может быть, еще не стали объектом их внимания и изучения.

Наше исследование, посвященное в широком плане подготовке учителя к экологическому образованию школьников, условно отражает следующую структуру изучения личности учителя, способного проводить в жизнь идеи экологического и нравственного императивов, устойчивого развития человечества:

I. Изучение ориентации учителя в изменяющихся условиях социокультурной среды.

II. Изучение мотивации учителя к осуществлению экологического образования школьников.

III. Изучение профессиональных умений учителя к осуществлению экологического образования школьников.

IV. Изучение способности учителя видеть образовательный маршрут (программу) своего совершенствования.

V. Изучение способности учителя прогнозировать педагогический результат своего совершенствования (видение идеальной «Я - концепции»).

При изучении образовательных ориентации учителей, проходящих экологическую подготовку в системе постдипломного образования, можно выделить общие компоненты, анализ которых позволил нам определить некоторые стороны методики экологической подготовки учителя:

а) изучение непосредственно самих ориентации учителя:

- когнитивный (познавательный) аспект;
- эмоциональный аспект;
- поведенческий аспект;

б) изучение специфики образовательных ориентаций:

- терминальный аспект;
- инструментальный аспект;

в) изучение образовательных ориентаций в структуре ценностных ориентации человека:

- аксиологический аспект;
- прогностический аспект.

Анализ результатов анкетирования учителей с целью определения их ведущих ориентаций по-

зволяет обнаружить следующие закономерности и тенденции.

По результатам ответов на вопросы когнитивного (познавательного) характера можно обнаружить устойчивую потребность учителей в экологических знаниях (97,3%), знаниях научно-исследовательского характера (84,4%), философско-мировоззренческих (77,2%) и предметных (90,7%). Значительное повышение интереса учителей к знаниям научно - исследовательского характера может быть объяснено наблюдающимся в последнее время ростом опытно-экспериментальной работы в школах и увеличением количества массовых экологических мероприятий, акций, конкурсов, олимпиад и др.

Достаточно высокая потребность учителя в философско - мировоззренческом осмыслении глобальных проблем современности (77,2%), включая экологические проблемы, вероятно, является ответной реакцией на запросы в таком осмыслении учащихся старших 10-11 классов. Среди основных областей интереса учащиеся старших классов называют философию и психологию [6, С. 54]. Повышенная заинтересованность учителей в получении чисто предметных знаний и умений на протяжении многих лет в системе повышения квалификации является обычным явлением, особенно для педагогов с небольшим (меньше 5 лет) педагогическим стажем.

Инструментальный аспект педагогической деятельности оценивается нами по ответам на вопрос о наиболее предпочтительных для учителей методах и формах экологического образования. Принципиально важно, что практически 91% учителей отмечают как наиболее апробированные - репродуктивные методы, 65% - частично-поисковые, проблемные и лишь 17% - творческие (исследовательские).

По одной из квалификаций методов обучения, предложенной в работе [4], определены следующие виды методов:

- объяснительно-иллюстративные (ОИ);
- программированные (ПГ);
- эвристические (Э);
- проблемные (ПР);
- модельные (М).

Нами проведено исследование по определению уровня профессиональной подготовки учителя к использованию различных методов и форм организации экологического образования школьников. Показателем профессиональной подготовки учителя (технологический компонент) будет то, сколько клеток предложенной матрицы (табл. 1) он сможет заполнить, т. е. способен реализовать данный метод в данной форме. Таким образом, заполнив указанную матрицу, учителю предоставляется возможность составления индивидуального маршрута повышения квалификации (или переподготовки) в

системе постдипломного образования в области методики экологического образования. Естественно, чем больше заполнено клеток матрицы, тем выше «технологическое разнообразие» учителя. В исследовании, проведенном в школах г.Павлодара было определено, что в основном преобладают

объяснительно-иллюстративные методы и формы обучения с незначительной по объему (по отношению ко всему методическому инструментарию) самостоятельной работой обучаемых, выполняемой в рамках различных теорий обучения.

Таблица 1 -
Использование учителем различных форм и методов экологического образования (число / %)

Метод / Форма	Объяснит-иллюстрат.	Программирование (П)	Эвристич. (Э)	Проблемный (П)	Модельный (М)
Рассказ	210/100,0	7/3,3	112/53,3	7/3,3	5/2,4
Беседа	210/100,0	8/3,8	210/100,0	12/5,7	4/1,9
Лекция	197/93,8	11/5,2	8/3,8	20/9,5	7/3,3
Семинар	184/87,7	5/2,4	10/4,8	7/3,3	6/2,9
Семинар-практикум	3/1,4	4/1,9	7/3,3	5/2,4	7/3,3
Практикум	51/24,3	26/12,4	11/5,2	14/6,7	4/1,9
Практич. работа	170/81,0	165/78,6	12/5,7	21/10,0	3/1,4
Лабор. работа	162/77,1	193/91,9	15/7,1	25/11,9	4/1,9
Экскурсия	201/95,7	195/92,9	202/96,2	16/7,6	2/1,0
Самост. работа	210/100,0	200/95,2	204/97,1	102/48,6	3/1,4

Количество респондентов - 210 человек.

Некоторым расширением в направлении активизации самостоятельной деятельности и развития творческого потенциала обучаемых можно считать идеи, заложенные в теориях проблемного обучения, алгоритмизации обучения и др. [6].

Аксиологические и прогностические аспекты профессиональной деятельности учителя выяснились системой вопросов, направленных на определение целей повышения квалификации, его прогноза в изменении учителя в ходе повышения квалификации на личностном и профессиональном уровне и др. Следует отметить, что во многом ответы учителей на вопросы указанного типа совпадают с ответами учащихся 10-11 классов.

Среди основных целей образования (или системы повышения квалификации) учащиеся (85%) и учителя (87%) называют получение твердых, необходимых для поступления в ВУЗы, знаний (достижение профессионализма), и лишь 42% учащихся (и 52% учителей) называют развитие личностных характеристик человека, расширение его мировоззрения, общекультурного уровня и др.

Изучение учебных планов и программ вузовской подготовки студентов позволили нам сделать вывод, что в наиболее благоприятных условиях по экологическому образованию находится подготовка учителей начальных классов. Что касается других специальностей (учителя физики, математики, русского языка и литературы, музыки и

пения и др.), содержание экологического образования не позволяет констатировать успешное формирование экологической культуры студентов. Предлагаем введение экологического компонента в квалификационную характеристику (стандарт) педагогов небиологических специальностей по разделам: «естественно-научные понятия в подготовке учителя; учебно-методическая подготовка; экология как элемент культуры; эколого-педагогическая подготовка».

Анализ научно-методологической, философской, психолого - педагогической сторон экологии как науки и образовательной области позволяет нам среди ведущих идей, которые могут стать основополагающими положениями при отборе содержания экологической подготовки, определить идею системности, идею гуманитарно - аксиологической ориентации и идею устойчивого развития.

Данные векторы развития системы непрерывного экологического образования в целом, и экологической подготовки учителя в частности, позволяют прогнозировать перспективные направления обновления содержания образования, внедрения инновационных педагогических технологий.

Уровень экологической подготовки учителя определяется нами как системный показатель, характеризующий профессиональные умения учителя по достижению поставленной цели - развития экологической культуры учащихся [7, С. 43].

Экологическая культура проявляется в экологически сообразном поведении человека в его повседневной жизни и экологически компетентном решении проблем в профессиональной деятельности. Основой развития экологической культуры являются экологические знания, умения и ценностные ориентации. Отметим также, что экологическое образование - это триединство обучения, воспитания и развития. Обобщая данные положения, мы пришли к выводу о необходимости диагностики уровня экологической подготовки учителей по следующим критериям:

- знание основных понятий, законов, принципов экологии как интегративной науки, ее методологии;
- владение учителем содержанием, методами, педагогическими технологиями, формами экологического образования школьников (методикой экологического образования);
- понимание учителем общекультурной, мировоззренческой, социально-педагогической и развивающей функции экологического образования.

Литература

1. Доклад о положении дел в области образования в мире за 1993 год. Изд-во ЮНЕСКО, 1993.
2. Взгляд на образование 2010: Индикаторы ОЭСР. Официальный обзор ОЭСР / Сайт: <http://oecd.ru.org/obraz.html>
3. Проблемы и перспективы непрерывного образования: методики социально-педагогических исследований РАО ИОВ / Под ред. С. Г. Вершиловского. - СПб., 1996. - 86 с.
4. Алексеев С.В. Экология: наука и область образования. СПб.: СПГУПМ, 1994. - 55 с.
5. Нефедова В.И. Модернизация школьного образования: проблемы и перспективы / Информатика и образование / Сайт: http://bank.orenipk.ru/Text/t16_416.htm
5. Оганесян В.А. и др. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика. Учебное пособие для студентов физ.-мат. фак. пед. ин.-тов. /В.А. Оганесян, Ю.М. Коляпи, Г.Л. Луканин, В.Я. Саннинский. 2-е изд. перераб. и доп. - М.: Просвещение, 1980. - 368 с.
7. Хамзина Ш.Ш. Методологические основы экологизации высшего профессионального образования. Алматы, 2005. - 146 с.

Беркінбаева Гүлзат Оңғарбекқызы
«Қазақ тілі және әдебиеті» 1 курс докторант,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті,
Түркістан қ., Guzi86@mail.ru,

Исаева Жазира Исақызы
Ғылыми кеңесшісі, «Филология» факультеті, «Қазақ филологиясы және журналистика»
кафедра меңгерушісі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті,
Түркістан қ., jazirhon79@mail.ru

Бұғыбаева Жанна Бұғыбайқызы
PhD- 6D021300 – лингвистика, Алматы, Tzhan7@mail.ru

ТІЛДІ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДИАЛОГТІК СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

Түйін: Мақалада мектеп оқушысының тұлғалық дамуы, оның зияткерлік, қарым қатынастық, рухани қасиеттерін жетілдіруде диалогтік сөз мәдениетін алатын орны жөнінде сөз етіледі. Бейіндік мектепте тілдің оқытудың негізгі және маңызды мақсаты тілдік қарым қатынас жасай алу дағдысы екендігі айтылады. Диалогтік сөз мәдениетін жетілдіру бүгінгі білім беруде үрдісіндегі өзекті мәселеге айналған. Еліміздің өзге шет елдермен байланысы артып тұрған шақта көп тілді жетік меңгерген, үйренген, білім дағдысын болашақта сан алуан саладағы қарым-қатынас жағдайында қолдана алатын, іске асыратын тұлғаны мектеп қабырғасынан дайындап қалыптастыру мәселесі сөз етіледі.

Тірек сөздер: Инновациялық оқыту, орта мектеп, диалогтік оқыту, өз ойын жеткізу, ұжымдық қарым қатынас, тіл құралдары, тіл оқыту, тұлға, сөз мәдениеті, тілдік қатысым.

Резюме: В статье рассматривается особое значение диалога в процессе формирования личности школьника, развития его интеллектуальных, коммуникативных и духовно-нравственных качеств. Основной и ведущей целью в преподавании языков в общеобразовательной школе является коммуникативная цель, которая и определяет весь учебный процесс. Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Развитие диалогической речи – одна из самых острых проблем современной педагогической науки. Подтверждением сказанному служит целый ряд исследований, статей, пособий, появившихся за последнее время. И, тем не менее, данная проблема требует дальнейшего методического разрешения, поскольку современные требования к диалогической речи - научить учащихся вести беседу на изучаемом языке - не всегда и в полной мере выполняются.

Ключевые слова: инновационная технология, средняя школа, казахский и иностранные языки,

работать в коллективе, употреблять этикетные формы общения, планировать свое высказывание, выражать личное отношение; выражать одну и ту же мысль разными языковыми средствами.

Summary: This article is devoted to the value of dialogue in the course of forming the pupils' identity, development of their intellectual, communicative, spiritual and moral qualities. The main and leading objective in teaching languages at comprehensive school is the communicative purpose which determines all educational process. One of the main forms of speech communication is the dialogical speech. Development of the dialogical speech is one of the most burning issues of modern pedagogical science. And, nevertheless, this problem requires further methodical permission as modern requirements to the dialogue speech. In the process of intensive development in international relations the culture of dialogical communication has special importance for creation mutual understanding and cooperation.

Keywords: the innovative technology, secondary school, languages teaching, collective work, to use etiquette forms of communication, to plan the statement, to express the personal relation; to express the same using different language means.

Еліміз әлемнің барлық елдерімен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, мемлекеттер арасындағы сауда, экономикалық қатынастардың жандануына орай халық пен халықтың, ұлт пен ұлттың жақындасуы, олардың өзара пікірлермен бөлісулері, ой-алмасулары, бір сөзбен айтқанда, әр түрлі бас қосулар, жиындар жиі өтіп тұратыны айқын. Мұндай жиындар, келісімдер тіл арқылы, тілдеу, сұхбаттасу, диалогтік қарым-қатынас арқылы өтетіні белгілі. Күнделікті өмір адамдар арасындағы сан-салалы байланыстар мен қарым-қатынасқа толы. Оны саралап ой елегінен өткізсеңіздер, олар адамдардың әр түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау, мінез-құлық пен жүріс тұрыс, сөйлеу, киім

кию тәртібіне, бір сөзбен айтқанда, әдеп, әсіресе сыпайылық ережелеріне келіп тіреледі. Өлемнің дамыған отыз мемлекет қатарына енді мақсат еткен еліміздің білім беру жүйесінде көптеген өзгертулер болып жатыр. Осы себептен жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды енгізу мәселесі еліміздің барлық мектептерінің алдына қойған міндеті.

Педагогикалық технологиялардың негізгі қызметі жеке тұлғаны қалыптастыру, тұлғаның сын тұрғысынан ойлай алу қабілеті, оқыту үрдісінде ақпаратты коммуникация құралдарын пайдалану, жобалап оқыту технологияларын тиімді қолдану. Кешенді жүргізілген білім беру үрдісінің нәтижесінде бала өмірге ізгілік тұрғысынан қарап, өз бетімен білім алуына әрекет ету, қоғамдық саяси өмірге белсене араласып, өзіндік ой-пікірін шынайы, анық жүйелі түрде жеткізе алатын, әлеуметтік ортасында өз орнын тапқан тұлға болып қалыптасу көзделген. Мұның негізі - баланың танымдық және шығармашылық қабілетін дамытуды талап етеді. [1, 145 б]

Әр халықтың өзіне тән сөйлеу мәдениеті, сұхбаттық тілдесім әдебі, диалогтік сөз мәдениеті бар. Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты бір-бірімен сұхбаттасады, тілдеседі. Сондықтан сұхбаттасу, сөйлесіп әңгімелесу үстінде байқалатын әр ұлтқа тән ерекшелік қазақ халқына да тән. Кез-келген этникалық топтың ұлттық-мәдени ерекшелігі оның тілінде көрініс табады. Тіл адамсыз өмір сүрмейді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды.

Тіл — таным қаруы, адам оның көмегі арқылы тіл мен мәдениетке қол жеткізеді. Осылайша, тіл мәдениеттің де қаруы, ол адамды қалыптастырады, оның тәрбиесін, өмір сүру стилін, көзқарасын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Тіл - жұрттың бәріне бірдей түсінікті қатынас құралы. Сөйлеудің әр коммуникативтік жағдайына сәйкес ыңғайланған стилі болады. Тіл мәдениеті — тіл білімінің әдеби тілінің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу тілімен қарым-қатынасын зерттейді. Бұл жөнінде Рабиға Сыздықтың «Тіл мәдениеті және оның проблемалары» атты еңбегінде көре аламыз. Ғалымның пайымдауынша «Тіл мәдениетінің тілдің басқа салаларынан айырмашылығы оның күнделікті өмірде тілдің қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен жақсы қарым- қатынаста болуы» дей келе, тіл мәдениеті қамтитын тілдік норманың 3 түрін көрсетеді:

1. Тілдік норма (лексика, сөз жасамдық, грамматика, дыбысталу нормасы).

2. Этика — сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері).

3. Коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынасының тиімділік қағидалары). [2, 142 б]

Сөйлеу мәдениеті орфоэпикалық нормаға негізделген. Күнделікті қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетінің негізгі қағидалары — сөйлеу әдебі,

тындай білу әдебі, мәдениет мәйегі ескерілуі тиіс. Адам көп мәдениетті болу үшін үнемі сөйлеу мәдениетін жетілдіріп отыруы керек. Сыртқы сөйлеу ауызша, жазбаша болып бөлінеді. Бұлардан басқа ауызша сөйлеудің мынадай екі түрі бар: диалогты сөйлеу және монологты сөйлеу.

Қоғам талабына, еліміздің мемлекет басқару саясатына сәйкес ана тілімен қатар өзге шетел тілдерін оқытудағы негізгі ортақ міндет - тілді қарым-қатынастық бағытта оқыту. Қарым-қатынастық оқыту технологиясының мақсаты: тілдерді үйренуде өзара пікір алмасу арқылы меңгеру, оқушылардың өз ойларын еркін жеткізуі мен өзара тіл табысып, сөйлеуді дамыту.

Олай дейтініміздің себебі, ең бастысы, тіл қарым-қатынас құралы екендігі. Тілді игеру арқылы адамзат баласы өз қоршаған ортасын танып, өзгелермен қарым-қатынастық байланыста бола отырып, өзінің ой өрісін, білім кеңістігін, ғылым көкжиегін кеңейтеді. Ф.Оразбаеваның «Тілдік қатынас» атты еңбегінде «Тілді қарым қатынас құралы ретінде пайдалану үшін сөйлесім әрекетін жүзеге асыру қажет. Сөйлесім әрекеті - бұл тыңдау мен сөйлеуді бірге іске асыруға мүмкіндік беретін іс-әрекет» дегенін ескерсек, мектепте үйрететін ең негізгі әрекет оқушы жастарды сөйлеу мен жазу мәдениет қалыптастыру. Оқушының тіл мәдениеті, сөйлеу мәнері жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына ерекше ықпал етеді. [3, 54 б]

Диалогтік сөйлеу — екі немесе бірнеше адамның тілдесуі. Психолог- ғалым Б.М.Теплов өзінің «Психология» кітабында диалогтық, жазбаша сөйлеу туралы былай дейді: «Диалогтік сөйлеуді кейде қосталған сөйлеу» деп атайды. Мұның мәнісі: әңгімеге қатынасқан адам сөйлеушіге сұрақ қою, жауап қайтару, қарсы пікір айту арқылы қостап отырады, егер бұл текті қостау тоқталса, сөйлеу монологқа айналады, немесе адам сөйлеуді тоқтатады...» [4, 78 б]

Диалогтік сөз мәдениетін зерттеу бүгінгі таңдағы коммуникативтік лингвистиканың негізгі нысанына айналып отыр. Күннен-күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тұлғааралық қатысымның, диалогті қатысымның компоненттері ретінде мыналарды:

1) сөйлеуші және адресат (субъект факторы жеке психологиялық, сөйлеушінің тұлғаның әлеуметтік ерекшеліктері; адресат факторына, оның тең қатысымға дайындығы енеді, сондай-ақ, жеке мінезі; коммуниканттар арасындағы интеракциялық және тұлғааралық қарым-қатынас);

2) сөйлеушінің коммуникативті ниеті, уәжі, қатысым мақсаты;

3) қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке (коммуникативті акт барысындағы қатысымның жалпы әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдаяттарына

сүйенетін шарттарын белгілейтін экстралингвистикалық мәнбірлер) байланысты шынайылық деңгейі;

4) белгілі бір қоғамдық және статустық ролі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы;

5) қатысым жағдаятына сай пресуппозицияларды (авторлық интенцияның дұрыс қабылдануы, өйткені сөйлесімнің прагматикалық мағынасы сөйлеуші мен адресаттың пресуппозицияны оқи алуы, тезаурустарының ұқсастығын, импликацияны анықтай алу қабілеттілігіне байланысты жүзеге асатынын) атап өтуге болады.

Осы жоғарыда аталған компоненттер диалог зерттеудің артықшылығын көрсететін төмендегі екі белгісін дәлелдей түседі. Біріншіден, диалогте әрбір сөйлесімнің авторы мен нақты тыңдаушысы бар да, екіншіден, диалог психологиялық деңгейде стимул мен реакция болып бір-біріне бағытталған сөйлеу актілеріне байланысты орнайды. [5, 176 б]

Ғалымдар өз еңбектерінде диалог талқыланып отырған мәселеге әртүрлі көзқарас болған жағдайда және субъект пен субъектінің өзара байланысының формасы болғандықтан әртүрлі сөйлеушілер арасында өрбиді, бұл-сыртқы диалог немесе бір адамның өзімен іштей сөйлесуі болса, онда, бұл ішкі диалог деп тұжырымдайды [6, 47 б].

Мәдениет — адамдардың рухани және материалдық, білімділігі мен сезімталдық қасиеттер жиынтығы. Мәдениеттің туы - тіл, ол адамзаттың мұратымен сабақтасып, сол ұлтпен бірге өмір сүреді. Шынтауайтында, өз тарихын, ұлттық дәстүрін, туған жерін, тілін қадірлей білген тұлға ғана мәдениетті болады. Сөз мәдениеті дегеніміз сөздерді орынды қолданып, қиыстырып, үндестіріп айта білу, таңба мен тыныс белгілері ережелерін дұрыс сақтау, тілдің ғасырлар бойы сақталып келген көркемдігі мен тарихын, әсемдігін сақтай білу. Адамның тіл амалдарын пайдалану арқылы пікірін, ойын білдіруін сөйлеу деп атасақ, сөйлеуге адамның анатомиялық мүшелері қатысады, алайда ол адамның психикалық қабілетіне, қоғамдық тәжірибесіне, үйренген біліміне тығыз байланысты.

Өркениеттіліктің, мәдениеттіліктің ең басты өлшемі білім екендігі анық. Кез-келген мемлекеттің рухани әлеуметтік экономикалық дәрежесі сол елдің, халықтың білім дәрежесіне байланысты анықталады. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегенді жетік ұғынған халқымыз ұрпаққа саналы, мәнді-мағыналы өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің уақыт күттірмес талап міндеті екендігін түсінудеміз.

Қай кезенді сөз етсек те, ең өзекті мәселелердің қатыранда балаға пайдалы білім беру ісі елеулі орын алуда. Өскелең ұрпақтың білімділігі мен біліктілігін шыңдау, жас жеткіншектің белсенділігі мен іскерлігін жетілдіру еліміздің мәртебесінің биік болуының кепілі ретінде түсінуіміз керек. Пе-

дагог мамандарының ғана емес, барлық азаматтың борышы еліміздің келешегін, өз елі мен жерін, тілі мен дінін сүйетін, әдет ғұрпын салт-санасын қастерлейтін ұрпақты тәрбиелеуде үлгі бола білу. Сол себепті мектептерде жүргізілетін әрбір іс-шараларды жан-жақты ойластырылып, «жеті рет өлшеп, бір рет кесілуге» лайықты шешімдердің нақтыланған, үйлесімді үлестірілген, стратегиялық жұмыс жоспары жасалуы орынды.

«Адам баласы сұхбаттасу арқылы ғана өмір сүреді, тілдесу адам өмірінің мәні, қайнар көзі және адамзат сұхбаттаса отырып тәрбиесін, ойын, санасын жетілдіреді», - деп көрсетеді, өз еңбегінде Ә.С Әлметова [7, 134-6].

Сонымен қатар, диалогтік қарым-қатынасқа үйрету дегеніміз тек жай әңгімелесу, сұхбаттасу ғана емес, сонымен бірге сыпайлық категориясын білу, яғни сөйлеу әдебін, тіл мәдениетін, тілдесім барысында әсерлі, реңкті сөздерді, клишелерді де қолдана білу деп түсінуіміз керек. Сондай—ақ, диалогтік қарым-қатынасқа түсуші адам тыңдаушысының белгілі бір әлеуметтік ортаның өкілі екенін түсініп, өзін сол ортаға бейім, орынды ұстай алуын, мәдениеттілік көрсетіп сыйластық пен ынтымақтастық танытуын тілдесушінің сыпайылығы, мәдениеттілігі, тәрбиелілігін анықтауға болады. [8]

Қазақ халқы атам заманнан бері сөйлеу мәдениетіндегі сыпайылыққа ерекше мән берген. Халық даналығында жасы үлкен адамды құрметтеу, үлкеннің сөзін бөлмеу, жасы үлкеннің жолын бөгемеу, алдына түсіп сөйлемеу тәртібіне байланысты «Үлкен тұрып, кіші сөйлегеннен без» деген мақал бар.

Ғасырлар бойы жинақталған халқымыздың даналық құндылықтарын меңгере отырып, тәуелсіз Қазақстанның мықты, ынтымағы мызғымас мәңгі ел болып қалып, әлемдік өркениеттің бір бөлігі ретінде танылуына себеп болар шарт - ана тілін қастерлеп дәріптей отырып, көп тілді үйрену талап етілуде. Бәсекеге қабілетті мамандар даярлау нарықтық экономикадағы еңбек нарықның талабы. Осы талап негізінде еліміздің жоғарғы оқу орындарында оқытылатын пәндер мазмұнына жаңа міндет-мақсат жүктелген.

Сонымен, диалог сөйлеушілерді бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол автор мен тыңдаушының арасына қарым-қатынас орнауына себеп болатын коммуникативтік жағдаят, прагматика үшін маңызды - тыңдаушының сөйлеу актісі мен оның коммуникативтік мақсатына негізделген - тыңдаушы реакциясы деуге болады. Тыңдаушының реакциясы диалогты құрайтын әртүрлі мақсатты анықтайды. Әртүрлі мақсаттың үйлесуі арқылы диалог қалыптасады. Диалогты бір ғана мақсат құрай алмайды, сондықтан әртүрлі сөйлесім түрлері, мысалы, диалогты бастаушы сөйлесім түрі өтініш білдіруден немесе қажетті мәліметті алудан басталғанымен, бұл тыңдаушының әртүрлі реакци-

ясын тудырып, қарым-қатынастың орнауына себеп болуы мүмкін, себебі, сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған сөзі оның өзіне қайта оралатын қоздырғыш түрткі.

Диалог жай ғана әңгімелесу емес. Олай болса, ол тар мағынаны қамтиды. Оның мән-мазмұны диалогты философиялық тұрғыдан қарастырған кезде кеңінен ашылады. Диалог феноменін терең зерттеген зерттеуші-ғалымдар М.М.Бахтин, В.В.Сери́ков және В.С.Библердің көзқарастарына сүйене отырып, оған мынандай анықтама беруге болады: «Диалог-тек екі немесе одан да көп адамдар арасындағы қарапайым қарым-қатынас қана емес, оның ізгілік қасиетінің мәнін түсіне білуі, сана мен ақыл-парасатпен басқарылатын өзара қарым-қатынасты қамтитын адамның ішкі дүниесін жақсы бейнелейтін, басқа адамды шын сезіммен қабылдайтын қарым-қатынастың күрделі құрылымының ең биік деңгейі». [9-11]

Диалог арқылы тіл меңгеру - сөйлеу кезінде сөзді дұрыс айта білу және қажетті ойын тілдік қарым-қатынаста дұрыс қолдану арқылы түсінікті сөйлеу тәжірибелерін жан-жақты игеру болып табылады. Яғни, бұл дұрыс сөйлеу білу мен сөйленген сөзді дұрыс түсіне білу дағдыларын меңгеру дегенді білдіреді. Дұрыс, сауатты сөйлеу білу, түсіне білу-сөйлеу әрекетін де жоғары деңгейде меңгеруге көмектеседі.

Сонымен, ойымызды түйіндесек, тілдерді меңгеруде сөйлеу әрекетіне үйрету барысында тілдің жүйесіне қатысты фонетика, грамматика, лексика, графика, орфография ережелерін міндетті түрде меңгеріп үйренуді қажет етеді. Оқушыларды диалог сөз мәдениетіне үйрету барысында олардың тек сөйлемді дұрыс құруы ғана емес, алған білімдерін, меңгерген сөздік қорларын қарым-қатынас

негізінде, яғни сөйлеуде пайдалана білу мүмкіндігі ескерілуі тиіс. Осыған байланысты мектепте оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру арқылы сауаттылықты меңгерту және сол арқылы тілдік қарым-қатынасты үйрету ең негізгі шарт болып табылады. Тілдік қарым-қатынас болса да, коммуникацияның қай-қайсысы болса да тек диалогтың арқасында өмір сүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Г.Н.Губайдуллина «Педагогиканы оқыту әдістемесі» - Өскемен: оқу құралы, 2012, 976 б
2. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. Астана: Елорда, 2001, 286 б
3. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
4. Теплов Б. М. Психология. — М., 1938. (6-е изд. 1953);
5. Белова С.В. Функции учебного диалога в усвоении старшеклассниками.-М., 1999, 212 с.
6. Якубинский Л.П. О диалогической речи.- Москва: Наука, 1986.-25-326 с.
7. Әлметова Ә.С. «Сұхбаттасу мәдениеті». - Алматы, Толағай, 2007. 316 б.
8. Сейсенова А. Сыпайылық категориясы // Қазақ тілі мен әдебиеті.
9. Бахтин М.М. Эстетика в словесном творчестве.: Искусство 1979, 4236 с.
10. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность: философские размышления о жизненных проблемах. М., 1988.- 576 с.
11. Сериков В.В. Образование и личность. (Теория и практика проектирование образовательных систем). -Москва: Логос, 1999.-271 с.

Ташкеева Гульмира Канатбековна

к.п.н., старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: tgk2512@gmail.com

Садирбекова Д.К.

докторант 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая,
г. Алматы, e-mail: dico82-@mail.ru

Сариева А.К.

к.п.н., и.о.доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: aigsk66@gmail.com

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАПИСАНИЯ ДИПЛОМНОЙ РАБОТЫ

Резюме : *Дипломная работа это научное исследование, которое выполняет студент на заключительном этапе обучения в высшем учебном заведении. Она пишется с целью закрепления и углубления теоретических и практических знаний по избранной специальности, применения их для решения конкретных задач; формирования навыков ведения самостоятельной исследовательской работы; овладения методикой проведения научного исследования и эксперимента; приобретения навыков обобщения и анализа результатов, полученных другими исследователями; выяснения подготовленности студента для самостоятельной работы в условиях современного производства, прогресса науки, техники и культуры.*

В статье рассматриваются основные вопросы, возникающие при написании дипломной работы.

Түйін: *Дипломдық жұмыс студенттің жоғарғы оқу орнында білім алудың соңғы кезеңінде орындайтын ғылыми зерттеу жұмысы болып табылады. Диплом жұмысын орындаудың мақсаттары: таңдалған мамандық бойынша алған теориялық білімді және практикалық дағдыларды жүйелеу, дамыту және бекіту; ғылыми зерттеу әдісін меңгеру, өз бетінше жұмыс жүргізе алу және мәселелерді шешу кезіндегі эксперимент жүргізу дағдыларын дамыту; студенттің кәсіби құзырлылық жағдайындағы заманауи экономиканың барлық салаларында, ғылым және техника салаларында өз бетінше жұмысқа дайындығын анықтау.*

Мақалада дипломдық жұмысты жазу барысында туындайтын басты сұрақтар қарастырылады.

Summary: *Diploma work is a scientific research that is performed by a student at the final stage of education at a higher educational institution. It is written with the following aims: to consolidate and deepen theoretical and practical knowledge in the chosen specialty and applying them to solve specific problems; to form skills of conducting independent research work and mastering the methods of*

conducting scientific research and experiment; to acquire the skills of generalization and analysis of the results obtained by other researchers; to clarify the preparedness of the student for independent work in the conditions of modern production, the progress of science, technology and culture.

The main questions arising in the writing of the diploma work are considered in the article.

Защита дипломной работы является итогом обучения в ВУЗе, завершает подготовку студента как специалиста и показывает, насколько он готов решать теоретические и практические задачи. Дипломная работа пишется с целью систематизировать полученные студентом знания, показать возможность их практического применения в реальной жизни, показать, насколько он овладел методикой исследования, может работать самостоятельно и логически правильно излагать полученные результаты.

Как написать дипломную работу? Чтобы ответить на этот вопрос, рассмотрим основные этапы, через которые проходит каждый выпускник: выбор темы; обзор литературы; систематизация собранного материала; решение практических задач; проведение эксперимента; анализ полученных результатов, подведение итогов; написание выводов, заключения; возможность дать рекомендации для дальнейшей работы по изучаемой теме.

Диплом представляет собой письменную работу от пятидесяти до ста страниц, в зависимости от направления – технического или гуманитарного. После сдачи государственных экзаменов студент защищает ее перед комиссией. Выпускнику университета, а конкретно – бакалавру, нет необходимости делать научное открытие, ему достаточно показать, что он усвоил конкретную методику, может провести эксперимент, если работа экспериментальная, делать заключение и выводы.

Возможны и дипломы-компиляции. В компилятивной дипломной работе студент демонстрирует, что сумел критически переработать большую часть существующей литературы и внятно изложить

прочитанное, соотнося различные точки зрения [1, с. 12]. Диплом-компиляция может предполагать серьезный литературный обзор – тщательное изучение вопроса, с целью изобретения чего-то нового. Чтобы диплом был полезен и после защиты нужно выбрать тему, которая в дальнейшем перейдет в исследование.

Работа над дипломом учит рассудительности и систематичности, приобретает метод. Студент учится создавать годный для употребления текст. Следовательно, не так важна тема работы, как опыт ее создания. С годами вырабатывается набор приемов, накапливаются знания, но подход к ним определяется тем, каким путем человек шел к знаниям.

Написание диплома — как тренировка памяти, и желательно тренировать память на материале, который человеку интересен, или полезен. Выбор темы должен отвечать определенным требованиям: основной материал должен быть доступным; интеллектуально сильным; выбранная методология должна реально соответствовать возможностям конкретного студента. На написание диплома нужно выделить не менее шести месяцев —изучить материал, составить библиографию, написать текст, обработать результаты, сделать выводы и заключение. Желательно наметить тему диплома к концу второго курса. Написание диплома учит приводить мысли в порядок, его лучше носить к руководителю на проверку частями. Если диплом пишется в последнюю минуту, руководителю придется знакомиться с целыми главами или вообще с законченным текстом. Желательно, чтобы: предмет исследования был узнаваем и поддавался описанию; в исследовании было сказано о предмете нечто, о чем еще не говорилось, или должны быть переосмыслены идеи, кем-либо уже высказанные. Компильтивное исследование имеет научный смысл при условии, что ничего подобного на эту тему до тех пор не создавалось; исследование должно быть полезно для других. Работа научна, если добавляет что-либо к тому, что было известно прежде, и если все будущие работы по теме должны будут, хотя бы теоретически, учитывать этот вклад. Степень научной ценности вклада пропорциональна степени необходимости его для окружающих; исследование обязано намечать пути проверки и опровержения предлагаемой идеи, то есть содержать наброски для продолжения работы другими исследователями. Таким образом дипломник не только доказывает свои идеи, но и делает все возможное, чтобы другие могли пойти вслед за ним, подтверждая или опровергая эти идеи.

Источниками при написании дипломной работы могут быть книги, статьи, отчеты, статистические данные и другие источники информации.

Плагиатом в научной среде считаются, кроме списывания, использование экспериментальных

данных конкретного опыта, заимствование текстологии рукописей, которые до того не расшифровывались, использование готовой статистики, и все это без отсылки к источнику, а также кража чужого перевода иностранного текста, прежде не переводившегося или переводившегося другими словами [1, с. 58].

Прочитать студенту придется все, что существует по данному предмету, а источники желательно прочитать в оригинале. При работе с книгами первоисточником считается первоиздание или академическое издание текста. Перевод источником не является. Антология (др. греч., дословно «собрание цветов, цветник») — собрание текстов, созданных как одним, так и несколькими авторами [2], также не является источником. Писать дипломную работу означает пытаться найти нечто новое, а антология — это исключительно то, что увидели другие. Пересказы, сделанные другими авторами, даже оснащенные длиннейшими цитатами, не являются источниками. В самом лучшем случае их можно использовать как вторичные источники. При цитировании из вторых рук лучше всего проверить цитату еще и по другому источнику и посмотреть внимательно, совпадает ли цитата, или факт, или пересказ чьего-то суждения со вторым текстом, в котором это тоже цитируется [1, с. 67].

Как составляется ориентировочный библиографический список в библиотеке? Если студент знает какие авторы нужны, то прямая дорога к каталожным ящикам, где можно увидеть, какие книги этих авторов есть в хранилище. Можно войти в каталожный зал, не имея ни малейшего представления о предмете, и выйти, имея о нем довольно солидные познания. Чтобы отыскивать «то — не знаю что», каталоги очень помогают. Прежде всего систематические каталоги. Алфавитный каталог нужен тому, кто знает, чего хочет, так как расстановка по авторам значительно надежнее, чем расстановка по темам. Каталоги не сразу снабжают нас информацией. В каждой библиотеке есть справочный отдел где находятся энциклопедии, словари и библиографии. По некоторым специальностям существуют базовые справочники, где содержится вся перво-степенная литература. По другим областям знания выходят периодические библиографические бюллетени или научные журналы, содержащие список библиографии. Есть и информационные выпуски, снабженные библиографическим приложением, где находятся новейшие публикации, сгруппированные по тематике. Свежий библиографический указатель поможет получить представление о последнем слове науки по изучаемой тематике.

Многие библиотеки публикуют списки новых поступлений, что дает возможность пользоваться каталогами, указывающими, что имеется в других библиотеках, национальных и зарубежных. Некоторые специализированные библиотеки имеют об-

щую компьютерную сеть и могут за считанные секунды дать информацию о любой книге. Просмотр каталогов должен разворачиваться параллельно с просмотром пособий в справочном зале. Если отыщется статья по теме с библиографией, то нужно ее переписать. Переписывая, можно понять — какие из перечисленных томов автор статьи считает главными. Заказ в читальном зале уместно начинать именно с них. Желательно завести персональный ящик с карточками. Карточки нужно расставить в алфавитном порядке. Система карточек удобна тем, что они могут пригодиться и после защиты диплома. Библиографическая запись составляется по контртитлу, там где есть значок охраны авторского права (копирайт) — ©, здесь имеются официальные выходные сведения, включая год и место издания.

Желательно изучать работы на языке оригинала, но некоторые книги можно использовать в переводе.

В ходе сбора материала нужно начать с двух-трех наиболее общих исследований, чтобы получить предварительное представление о предстоящей работе. Начиная дипломную работу нужно записать: тему, введение, содержание. После того как будет сформулирована проблема, нужно распланировать работу по этапам. Проблемный план строится следующим образом: постановка проблемы; анализ опыта предшественников; гипотеза; данные, которыми мы располагаем; анализ этих данных; доказательство гипотезы; выводы и перспективы продолжения данного исследования.

Введение можно рассматривать как развитие пунктов содержания. «В данной работе мы намереваемся доказать такую-то гипотезу. Предыдущие исследователи оставили нерешенными такие-то и такие проблемы, и собранные факты на данный момент не представляются достаточными. В первой главе попытаемся ответить на такой-то вопрос; во второй — достичь такого-то результата. В заключении подчеркнем, что нами обнаружено то-то и се-то. Исследование проводится в таких-то четко очерченных рамках, а именно оттуда и досюда, оттоле и доселе. В означенных пределах будет применяться методология, которая заключается вот в чем...» [1, с. 128].

При любом цитировании должно быть ясно, кто автор фразы и на какой источник ссылается текст. При изучении иностранного текста, цитаты из первоисточника дают на языке оригинала. Цитаты должны быть абсолютно точны, слова должны приводиться в той же форме, в которой стоят в источнике, нельзя выкидывать кусочки текста, не обозначив. При цитировании опущенных слов нужно ставить многоточие, на месте опущенных предложений — многоточие в скобках.

Окончательное оформление включает в себя редактирование и набор текста. Глава имеет по-

рядковый номер, каждый новый абзац начинается с абзацного отступа. Абзацные отступы облегчают чтение, потому что дают понять, что в каком-то смысле мысль исчерпана и тема рассуждения смещается. Абзацы следует делать часто, но не где попало. Они должны быть в тех местах, где при устном разговоре мы останавливаемся, как бы спрашивая собеседника: "Понял? Согласен? Раз так, мы можем продолжать" [1, с. 211].

Кавычки "лапки" применяются: при цитировании фразы или небольшого отрывка чужого текста внутри абзаца; при первоначальном цитировании чужого словосочетания; берутся в кавычки обычные выражения или слова, которым мы хотим придать отчуждающее звучание; произносимые реплики. Точка ставится после закрывающих цитату кавычек, если перед ними не стоит многоточие, восклицательный или вопросительный знак.

При оформлении диплома нужно убедиться, что нумерация ссылок последовательна и что в библиографических сносках правильно указаны номера страниц. В оглавлении должны присутствовать все главы, разделы, подразделы, пункты и подпункты, с той самой нумерацией, которая придана им в основном тексте. Оглавление должно воспроизводить принципы графического оформления основного текста.

Существует определённый порядок проведения защиты дипломных работ. Дипломник получает право выступления, в ходе которого он знакомит присутствующих с основными результатами своего исследования. Регламент выступления не должен превышать 10 минут. Текст выступления дипломника тщательно проверяется научным руководителем. Оптимальным является выступление, в котором указываются цель и задачи исследования, даётся характеристика историографии проблемы и основных использованных источников, сообщаются полученные в ходе исследования результаты. Во время защиты члены экзаменационной комиссии знакомятся с текстом дипломной работы. После выступления студента члены комиссии, все присутствующие на защите имеют возможность сделать необходимые уточнения, задать вопросы. Студент должен дать краткие и в то же время исчерпывающие ответы, показать не только хорошее знание проблемы, имеющейся литературы и источников, но и умение защищать и обосновывать свои взгляды, вести дискуссию. Затем присутствующие заслушивают отзыв и рецензию. В выступлениях руководителя и отзыве рецензента подчеркиваются плюсы (и минусы) представленной работы, а от того, как дипломник сумеет защитить свой собственный текст, зависят обсуждение комиссии и выносимая оценка. После зачитания рецензии выпускник отвечает на замечания и рекомендации рецензента. Дипломник имеет право согласиться с замечаниями либо аргументировано и корректно

возразить на них. Все присутствующие могут выступить, изложив своё мнение о проведённом исследовании, и задать выпускнику вопросы по теме дипломной работы. Ответы дипломника должны быть по существу, обоснованными и подкреплёнными фактами. Во время защиты дипломной работы студент демонстрирует свои представления об уровне достижений современной науки, самостоятельность мышления, эрудицию, а также уважение к аудитории, культуру поведения и речи. Приняв во внимание экзаменационные оценки за все годы обучения, комиссия ставит окончательную оценку. Оценка членов комиссии ставится за способность студента публично представить результаты своего исследования, умение участвовать в дискуссии и отстаивать свою позицию. По окончании процедуры защиты дипломник получает возможность выступить с заключительным словом. Традиционно, студент выражает благодарность своему научному руководителю, рецензенту, преподавателям, председателю экзаменационной комиссии, членам комиссии, а также всем присутствующим.

Оценка дипломной работы выносится комиссией на закрытом совещании и основывается на отзывах научного руководителя, рецензента и впечатлениях, полученных на защите. При выставлении оценки учитывается теоретический уровень, практическая значимость работы, широта источниковой базы, знание дипломником литературы, объективность постановки цели и задач исследования, самостоятельность и полнота их решения, оформление, умение студента представлять ре-

зультаты работы и аргументировано отвечать на поставленные вопросы, участвовать в дискуссии и отстаивать свою позицию.

Заключение комиссии оформляется специальным протоколом и доводится до сведения выпускников. При неудовлетворительной оценке работы выпускник не получает диплом об окончании вуза и имеет возможность повторить защиту в последующие годы. Если выпускник не согласен с выставленной оценкой, то он имеет право оформить это в соответствующем письменном заявлении на имя ректора.

Если после защиты выпускнику захочется усовершенствовать те пункты, которые были недоработаны, углубить те наметки, которые возникли по ходу дела, но на которые не было времени, захочется дочитать недочитанные книги, дописать недописанные мысли, то это — знак, что работа над дипломом пробудила творческую активность.

Использованная литература

1. Эко У. *Как написать дипломную работу*. – Москва: Книжный дом «Университет», 2003. – 240 с.
2. *Википедия.ру* <https://ru.wikipedia.org>
3. И.Н. Кузнецов. *Энциклопедия студента / Сост. И.Н. Кузнецов*. – Мн.: Книжный Дом. 2004. – 576 с.
4. Салагаев В. *Студенческие научные работы. Академическая риторика: Учебное пособие*. – Алматы: Паритет, 2004. – 200 с.

Исабекова Гүлнұр Болатбекқызы

PhD, Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының доценті, e-mail: gulnur_taraz@mail.ru

Саметтин Гундуз

PhD, Аббонт Иззет Байсал университетінің доценті, Турция samet60@gmail.com

Райымбекова Динара Лесбекқызы

Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының оқытушысы

КӨПМӘДЕНИЕТТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

***Резюме.** В данной статье рассматриваются структурные аспекты полиязычного образования в современном Казахстане. Так как, она одна из развивающихся стран, также может свободно интегрироваться в мировом образовании. Полиязычное образование является частью общего образования и имеет влияние на формирования полиязычного индивида и одним из важных проблем высшего учебного заведения также является сформировать полиязыковую среду и полиязыковую личность.*

***Summary.** This article deals with the structural aspects of the multilingual education in modern Kazakhstan. Since, it is one of the developing countries, it can also freely integrate into world education. Polylingual education is part of general education and has an impact on the formation of a multilingual individual and one of the important problems of a higher education institution is also to form a multilingual environment and a multilingual person.*

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады» - деп айтылған осындай сөз қазіргі қоғамның мәдени дамуындағы басты қадамдарының бірі болып табылады [1].

Өйтсе де, қоғамның бүгінгі дамуы тұлғаның көпмәдениеттілігін қажетсінеді, өйткені жаһандану жағдайында тұлға әлемдік еңбек рыногында еркін қарым-қатынасқа түсу үшін көптеген тілді білуді және өзге де елдер мәдениетін меңгеруді керек етеді. Көпмәдениеттілік әр түрлі білім беру жүйелерінің өзара байланыстарын көре білуге, әр адамның дүниетанымының кеңеюіне, рухани тұрғыдан баюына, мәдениетінің қалыптасуына септігін тигізеді, сонымен бірге өздерін әлемдік білім беру кеңістігінің бір бөлігі ретінде сезінуіне мүмкіндік тудырады.

Бүгінгі күні білім беру ұғымына деген көзқарас шындығында әлемдік деңгейде өзгере бастады, себебі ол дамыған мемлекеттердің өркендеуінің негізгі қозғаушы күшіне айналып отыр. Сондықтан күні бүгінге дейін педагогикалық категория ретін-

де «білім беру» ұғымы кең мағынада маңызды әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуда. Бүгінде білім беру мәселесімен тек педагогика ғылымы ғана айналыспайды. Білім беруді философия, әлеуметтану, психология, экономика, мәдениеттану және тағы басқа әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар өз тұрғысынан қарастырып келеді.

Заман талабына сай білім беру процесі үздіксіз сипатқа ие. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың жедел дамуына байланысты алынған білімдер тез ескіруде, сондықтан адамзат баласы игерген білімін үнемі толықтырып, жаңартып отыруы қажет. Қазіргі таңда білім беру ұғымының мазмұны да өзгерістерге ұшырап, жан-жақты кеңейе түсті. Осы тұста «білім беру» түсінігіне педагогика ғылымында бірнеше анықтамалар берілген. Атап айтсақ,

-Білім беру - жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға және өмірлік жолын құзырлы таңдауға мүмкіншіліктерін кеңейтуге бағытталған процесс (А.Г.Асмолов) [2].

-Білім беру дегеніміз жеке тұлғаның әлеуметтік жетілуі мен жеке өсуі қамтылатын оның қабілеттіліктері мен мінез-құлқын жетілдіру процесі және нәтижесі (ЮНЕСКО, 1997) [3].

-«Білім беру» ұғымы - жеке тұлға мен қоғам мүддесі үшін жүргізілетін педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған әлеуметтендіру процесі (Педагогикалық энциклопедия) [4].

-Білім беру - адам, қоғам, мемлекет мүддесіне, мақсатына бағытталған тәрбие және оқыту процесі (Сластенин В.А.) [5].

Жоғарыдағы бұл білім беру ұғымындағына берілген анықтамалардың көптігі оның кең мағыналылығын, көпқырлылығын, маңыздылығын айқындай түседі.

Қазіргі таңдағы білім берудің негізгі мақсаты – жастар бойында тек білім, білік, дағдыларды қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік құнды іс-әрекетке қатысуы үшін оның өзіне және қоғамға қажетті қабілеттерін дамыту болып табылады. Осы тұрғыдан ойды өрбітетін болсақ, білім беруде тек білімді меңгерту, білік пен дағдыларды қалыптастыру жеткіліксіз болып отыр. Керісінше білім, білік, дағдылар арқылы жеке тұлғаның үйлесімді түрде эмоцио-

налды, ақыл-ой, адамгершілік, рухани-құндылық, еріктік, дене жағынан толыққанды дамуымен қоса оның жаһандық бәсекелестікте өзгеге дес бермейтін көпмәдениеттілік тұлғасы маңызды орынға шықты. Білім беру барысында адам мәдени құндылықтарды, ғылыми білімдерді меңгереді. Соның нәтижесінде экономиканың, саясаттың, ғылымның, мәдениеттің, өнердің дамуына зор үлесін қоса алады.

Бәсекеге қабілеттілік ұлттың басты идеясы ретінде 2006 жылы қазанда Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12-ші сессиясында сөйлеген сөзі шеңберінде жарияланды. Осы сессияда Елбасы өз сөзінде: «Біз біртұтас қазақстандық халық болып қалыптастық», - дей келіп: «біз бәсекеге қабілетті ұлт болуымыз керек. Бұл біздің мәдениетіміздің одан әрі дамуын әр жеке азаматтың дамуын талап ететін мүлдем жаңа міндет», - деп келесі адымды нақты айқындап, жаңа міндет қойды [6]. Осылайша бұл міндет бүгінгі жастарды білімді де мәдениетті етіп тәрбиелей отырып, жаһандану жағдайында елдігімізді танытатын қасиеттермен кемеліне жеткізуді көздейді. Бұл идея біздің ата-бабаларымыз көксеген мұраттар болған еді. Қазақ баласының ұлттық мәдениеті мен білімі оның даңқын асқақтата отырып, еліне қызмет ететін жастардың қатарын молайтуды армандаған талай зиялыларымыз өз өмірін осы жолға арнаған болатын. Ол үшін ұлттық тәрбиеміздің өзегінен алшақтамай, әдептілігімізді сақтай отырып тәрбиенің жемісін беру ғасырлар бойы жалғасын табуы тиіс еді. Бүгінде жаһандық білім мен ақпарат қазақ жастарын көпмәдениеттілікке жетелей отырып, ата-бабалар арманын іске асырды. Осы орайда Міржақып Дулатовтың: «...Мұндай балалар мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлы рухы жасымайды... қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де ұлы болып қалады», - деген сөздерімен білімді де мәдениетті жастардың қай жерде болмасын өз орнын табатынына сенген [7, б.32]. Ұлттық құндылықтарды сақтап, сол құндылықтар негізінде жастарды тәрбиелеу арқылы ғана болашақ ұрпақтың парасатты, білімді, мәдениетті, дүниетанымдары жалпыадамзаттық деңгейде дамыған азаматтар ретінде қалыптастыруға болады. Әр елде өзінің ұлттық мәдениеті негізінде, қазіргі дүние жүзілік мәдениетке деген көзқарасы қалыптасады.

Жеке тұлғаның іс-әрекетінің табысты және жемісті болуы олардың мәдениетіне тікелей байланысты, себебі мәдени білімдер оның құндылық бағдарының негізі. Көптілді адам тұлғасының қалыптасуы, оның мәдениеті бала кезінен, білім және тәрбие мекемелерінен басталады.

Әр халықтың мәдени өзгешеліктерін сақтай отырып халықтар арасындағы достықты, түсіністікті нығайту көпмәдениеттілікке тәрби-

елеудің маңызды бағыттарының бірі. Білім беру үрдісінде адам мәдениет әлемімен терең таныса отырып, мәдени құндылықтарды меңгереді [8].

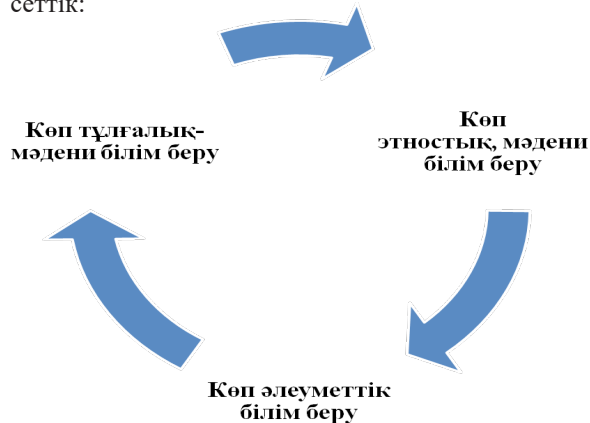
Көптеген ресей және қазақстандық ғалым еңбектеріне сүйенетін болсақ, көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізіне алынатын «көпмәдениеттілік» мазмұнын бір-бірімен байланысты үш аспектіде қарастыруға болады.

Біріншіден, әртүрлі этностардың мәдениетіне байланысты білімдер жүйесі, яғни «Көп этностық, мәдени білім беру» деп қарастыруға болады. Мұнда көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуы ұлтаралық, этносаралық сипатқа иеленеді (Коджаспирова Г. М., Алдыбек К.Г., В.В. Макаев, З.А. Малькова, Л.Л. Супрунова және т.б.). Ол плюралистік мәдени орта жағдайындағы білім беруде түрліше этностық мәдениеттің өзара іс-әрекетін, тұлғаның басқа халықтардың мәдени құндылықтарына бейімделуін білдіреді. Көпмәдениетті білім беру үстем ұлт пен этникалық аз топтар арасында жүйелер мен нормалар қарама-қайшылығын болдыртпай, басқа түрлі мәдени ортаға мигранттардың кедергісіз кіріп шығуын қамтамасыз етеді, көпмәдениетті тұлға қалыптасып бұрынғы ұлттық, мәдени құндылықтарын сақтай отырып, жаңасын меңгеруге мүмкіндік береді. Азаматтық бастамалар жинақтап, басқа ұлттар мен халықтармен үйлесімді өмір сүру дағдысын қалыптастырады.

Екіншіден, бұл «Көп әлеуметтік білім беру». Көпмәдениетті тұлғаның көпмәдениетті білім беру барысында қоғамды құрайтын кез-келген әлеуметтік топтармен өзара әрекетке түсіп, бір-бірін толықтыратын, білім беруге бастайтын жеке мәдениеті ретінде көрініс табатын рухани ерекшелігі. (Г.Д. Дмитриев, және тағы басқалар).

Үшіншіден, бұл «Көп тұлғалық-мәдени білім беру». Бұл білім беру үдерісінде кез-келген тұлға түрлі мәдениеттерді игеріп өз мәдениетімен ұштастыратын, мәдениеттер диалогының субъектісі ретінде көріне алатын білім жүйесі.

Жоғарыда айтылған көпмәдениетті білім берудің аспектілерін төмендегідей сабақтастықта көрсеттік:

Сурет 1 – Көпмәдениетті білім берудің құрылымдық аспектілері

Жоғарыдағы суреттен көріп отырғанымыздай, көпмәдениетті білім бір-бірінен бөліп алғысыз «Көп этностық, мәдени білім беру», «Көп әлеуметтік білім беру», «Көп тұлғалық-мәдени білім беру» түсініктерінің өзара сабақтастығымен интеграциялық бірлігі негізінде тұтас, кешенді сипатқа ие болатындығын көріп отырмыз. Олай дейтін себебіміз, бүгінгі әлеуметтік қоғамда көп этностың мәдениеті туралы білімдердің әлеуметтік ортаның өзгеруіне сәйкес түрленуі әлеуметтік ақпараттарды меңгеру арқылы игеріліп білім жүйесі ретінде тұлға мәдениетінде көрініс табады. Қоғамның бүгінгі талабы тұлғаның өз ұлттық болмысымен шектелмей көпұлттық мәдениетті бойына сіңіруді қажет етеді. Осылайша көпмәдениетті тұлғаның қалыптасуына ұмтылу, бағдар алу бүгінгі заманның жастар тәрбиесіндегі сұранысы.

Көпмәдениетті тұлға көп ұлтты ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті, басқа мәдениеттерді түсіну мен сыйлау сезімі дамыған, түрлі ұлттар, нәсілдер мен сенімдегі адамдармен бейбіт, келісімде өмір сүре алатын адам қалыптастырумен қорытындыланады.

Көпмәдениетті тұлға түрлі ұлттар мен аз ұлттардың мәдени және тәрбиелік мүдделерін ескере отырып, әр түрлі мәдениеттің көп болуы жағдайында адамдардың түрліше құндылықтарға бейімделуін, түрліше салт-дәстүрді ұстанушылар арасында өзара әрекеттің түзілуін, мәдениеттер сұхбаты бағдарына, басқа ұлттар мен халықтарға қатысты мәдени-білімдік үстемдік етуден бас тартуды қарастырады. Көпмәдениетті білім беру астарында өскелең ұрпақты этникалық, ұлттық және әлемдік мәдениетке жақындастыру, осы негізде планетааралық сананы қалыптастырып, көп ұлтты ортада өмір сүруге дайындау мен дағдысын қалыптастыру жатыр.

Көпмәдениетті тұлғаның «...іргелі әдістемелік ұстаным бойынша, барлық адамда, әрбір адамда өмір сүру стилі, менталитет, салт-дәстүр, акцент, диалект, киім кию үлгісі мен шаш қоюы, ас үйі, мінез-құлқы, әндер, әншілер, ертегілер, әдебиеттер, символдар, түрлік-жыныстық және жеке мәліметтер, қарым-қатынастар, адамгершілік және эстетикалық құндылықтар, білім беру, еңбек дағдылары, сенімі ретінде мәдениет болады, тек мәдениеті ғана бөлек болады» [9,б.77].

Осы бағыт бойынша көпмәдениетті тұлға қақтығыстар, күш көрсету мен шыдамсыздық себептері тек этникалық айырмашылығында ғана емес, жеке мәдениетінде жатыр деп санайтын «Көп этностық мәдени білім беру» шеңберінен асып кетеді.

Бұл ретте көпмәдениетті тұлға – бұл білім алушылардың сол елдің мәдени көптүрлігін құрайтын субмәдениет дәстүрлеріне тарту, көп қатпарлы сәйкестікті қалыптастыру, осылармен қатар, үстем

мәдениет ағынын өзге мәдени құндылықтар интеграциясы есебінен білім берудің негізі деп санау болып табылды.

«Көп тұлғалық-мәдени білім беру» өкілдерінің пікірінше, мәдениет дегеніміз бір-біріне ұқсамайтын түрліше адамдардың бір мезгілдегі полифониялық айтылған дауысы мен санасы, бұл үшін «мәдениетте шек жоқ, ол барлық шектерге таралған» [10, б.88]. Мәдениет осында және басқа жақта бола алады, олар өз кеңістігінде басқа мәдениетпен шектесуде тіпті түсінікті бола түседі, адам мен әлем туралы шектік сұрақтар түрлі мәдениет үшін маңызды, ұқсас келеді. Әрбір мәдениет – бұл ақын-суретшілер мен теоретиктер дауысының тұрақты сұхбат ағыны, бұған қоса, адамдық сананың әрбір бөлігінде жүріп жататын ішкі дауысы. «Мәдениет – өзін-өзі анықтайтын ақиқат, ол жылжымалы шектерде жеке кеңістік жасап, оның тарихи дамуы заңдылықтарында өз уақытын көрсетеді» [11, б.63]. Мәдениет күрделі және көп қырлы – онда жекелеген субмәдениеттердің көптүрлілігі өзара әрекетке түседі деген ой тұжырымдайды.

«Көп этностық мәдени білім берудің» өкілдерінің пікірінше, мәдениет дегеніміз ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, жинақталған рухани және материалдық дәстүрлер жиынтығы. Мәдениет иесі болып аз және көп ұлттар да санала алады, яғни, жеке мәдени ерекшеліктері, рухани – тіл, салт-дәстүр, көзқарастар, т.б., материалдық – өзіндік тағамы, киімі, құрал-жабдықтары, т.б. болуы тиіс. Бұдан өзге, этносқа белгілі генетикалық бірлікті, өзін үлкен қауымдастық тобы ретінде сезінуі де қажет. Басқа сөзбен айтқанда, этнос - мәдени жалпылық: тіл ортақтығы, аз немесе көп ұлт мәртебесі» екен.

Көпмәдениетті білім беру мәні бұл төл және басқа халықтар мәдениетіне тарту болып тұжырымдалады. «Көпмәдениетті тұлға басқа мәдениет адамдарымен қарым-қатынасқа түсіп, олардың ойлау, таным, қабылдауының, құндылықтар мен әрекеттер жүйесін түсінуге ұмтылғанда, төл мәдени жүйесінде жаңаша тәжірибені шоғырландырып, басқа мәдениетке сәйкес өзгерткенде маңызы арта түседі. Көпмәдениетті тұлға өзге мәдениетті танумен қатар, төл мәдениеті жүйесін талдауды арттырады».

«Көп этностық мәдени білім беру» ақпаратқа қатысты жағымсыз және маргиналды жағдайда қалған адамның кіру қажеттілігін, олардың құқықтарын құндылығы тең сапалы білім беруде жүзеге асырып, өзге мәдени ортаға бейімделуіне, сондай-ақ, олардың ұлтаралық, мәдениетаралық өзара әрекетке қатысуын бейнелейді. Көп ұлт өкілдері үшін көпмәдениетті білім беру басқа этномәдениетпен, бұған қоса, нәсілшілдік пен кемсітушілікпен ымыраға келе алмаушылыққа қатысты толеранттылықты қалыптастыру болып табылады екен.

«Көп әлеуметтік-мәдени білім беруде» мәдениет деп «үнемі өзгеріп отыратын құнды бағдарлар, салт-дәстүрлер мен әлеуметтік және саяси байланыстар, жалпы тарих, географиялық ахуал, тіл, әлеуметтік санат немесе дін кіретін факторлар кешенімен байланысты адамдар тобын жасайтын және бөлетін дүниетаным-көзқарастар саналады» [11,б.101]. Демек, мәдениет қоғамдағы кез-келген әлеуметтік топтың ерекше рухани және материалдық, зерделік, сезімдік ерекшеліктерінің жиынтығы, мәдениет өзгермелі, мінез-құлық пен тәртіптің типтік үлгілері кешені мен қабылданған көзқарастары жинағын өз бойына жинақтайды.

Қазіргі мәдениет басқа мәдениетпен диалогқа түскен жағдайда ғана өзін-өзі тануға мүмкіндік алатыны маңызды. «Біз өзге мәдениетке оның өзі қоя алмаған жаңа сұрақтар қойып, сол сұрақтарға жауаптар іздейміз, ал өзге мәдениет өзінің жаңа қырларын, жаңа мазмұндық тереңдігін көрсете отырып, жауап береді. Екі мәдениеттің осындай диалогтық кездесуі барысында олар бір-біріне ұқсамайды және араласпайды, әрқайсысы өзінің бірлігін және ашық тұтастығын сақтап қалады, дегенмен олар бір-бірін өзара байытады» [10, б.98].

Мәдениет адамы, Әлем азаматының жеке тұлғалық қасиеттерін тәрбиелеудің болашағы көпмәдениетті білім берумен байланысты. Соңғы уақытта ғалымдар, саясаткерлер, мәдениет пен білім беру саласының қайраткерлерінің көбісі адамзаттың стратегиялық міндеттері – мемлекеттер, халықтар, этностар арасында өзара түсіністікке қол жеткізу, өзге елдің мәдени дәстүрлеріне, сеніміне құрметпен қарау, әр түрлі көзқарастарды, ойларды ескере білу деген ойға келіп отыр.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, көпмәдениетті білім беру дегеніміз өсіп келе жатқан ұрпақтың жан дүниесін байыту, жаһандық пен ғаламшарлық сананы дамыту, мәдени құндылықтар жүйесі өзгеше көпмәдениетті көпэтникалық ортада өмір сүруге дайындығы мен білігін қалыптастыру мақсатында этникалық, жалпыұлттық және әлемдік мәдениетті игеру үрдісі деп түсінуге болады. Осылайша «көпмәдениеттілік» дәрежесінің түрленуінің келесі серпінін көруге болады, оның мәні жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарға бейімделуге негізделген еді.

Жоғарыдағы зерттеулер мен ғалымдар көзқарастарын тұжырымдай келе көпмәдениетті білім берудің құрылымдық аспектілері екендігіне көзіміз жетеді. Өйткені, білім мен оның мазмұны білімгердің бойында оң сапаларды қалыптастыра отырып, оның біртіндеп мәдениеттілік сипаттарынан көрініс табады. Сондықтан көпмәдениетті білім берудің негізгі құрылымдық аспектісі ретінде кез-келген кәсіби білім беру үрдісіндегі ақпарат, оны оқыту көпмәдениетті қалыптастырудың соңғы нәтижесі ретінде көрініс табуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Егемен Қазақстан., сәуір, 2017
2. Асмолов А. Г. Психология индивидуальности. - М.: Изд-во МГУ, 1990.-367 с.
3. ЮНЕСКО «Инвестирование в культурное разнообразие и межкультурный диалог» ЮНЕСКО, 1997 [http //unesdoc. unesco. org/images\0011\001102\110220rb.pdf#page=97](http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001102/110220rb.pdf#page=97)
4. Педагогикалық энциклопедиялық сөздік. - Алматы, 1986. - 291 б.
5. Слостенин В.Н., Артамонова Е.И. Аксиологический аспект содержания современного педагогического образования // Педагогическое образование и наука. - 2002. - №3. - С. 18-24.
6. //http://www.assembly.kz.
7. Дулатов М. Нужна ли нам новая идея? // Аль-Фараби. - Алматы, 2003.- №4.-С.34.
8. Исабекова Г.Б. Әлемдік жаһанданудағы түркі өркениеті: мыңжылдықтар сабақтастығы // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Әлемдік білім беру кеңістігінде көпмәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері. – Тараз, 2014. – Б. 113-117.
9. Макаев В.М. Словарь терминов по сравнительной педагогике и истории педагогической мысли. - Пятигорск, 1998. – С. 3-10.
10. Малькова З.А. Поликультурное образование – актуальная проблема современной школы // Педагогика.-1999.-№ 4.- С.3-10.
11. Супрунова Л.Л. Приоритетные направления поликультурного образования в современной российской школе // Педагогика.-2011.-№4.- С.16-28.

Каримова Б.С.

кандидат филологических наук, директор РНПЦ «Учебник» МОН РК

Дуйсебек А.Т.

кандидат сельскохозяйственных наук, заместитель директора РНПЦ «Учебник» МОН РК,
anar-tanirbergenova@mail.ru

Михалев Р.К.

ведущий научный сотрудник РНПЦ «Учебник» МОН РК. г.Астана, e-mail: duisebek56@mail.ru

БИОАДЕКВАТНЫЕ ПОДХОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ И РЕСУРСЫ, КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме: В статье дана характеристика биоадекватным учебникам, технологиям и методикам, особенность которых заключается в формировании системы целостных взаимосвязанных мыслеобразов по учебному курсу, тренировке и развитию природного метода мышления образами. Особо подчеркивается важность здоровьесберегающего и природосообразного характера биоадекватных учебников.

Ключевые слова: биоадекватный учебник, биоадекватные технологии и методики, мыслеобразы, здоровьесберегающий и природосообразный характер биоадекватных учебников.

Түйін. Мақалада оқу курсы бойынша тұтас өзара байланысқан ойбейнелер жүйесін қалыптастыру ерекшелігі, бейнелермен ойлаудың табиғи әдісін жаттықтыру және дамыту болып табылатын биоадекваттық оқулықтарға, технологияларға және әдістемелерге сипаттама берілген. Биоадекваттық оқулықтардың денсаулықты сақтаушылық және табиғатқа сәйкестік сипаттарының маңыздылығына ерекше назар аударылған.

Түйін сөз: биоадекваттық оқулық, биоадекваттық технологиялар және әдістемелер, ойбейнелері, биоадекваттық оқулықтардың денсаулықты сақтаушылық және табиғатқа сәйкестік сипаты

Summary. The article describes bio-adequate textbooks, technologies and techniques, the peculiarity of which is the formation of a system of holistic interrelated thought patterns in the training course, training and development of the natural method of thinking with images. The importance of the health-saving and nature-friendly nature of bio-adequate textbooks is emphasized.

Key words: biorelevant textbook, biorelevant technologies and methods, thoughtforms, health saving and nature aligned character of biorelevant textbooks.

Традиционная система школьного образования имеет здоровье-затратный характер, порождает риски для здоровья обучающихся.

По данным института возрастной физиологии Российской академии образования от 20 до 40 % негативных влияний, ухудшающих здоровье

школьников связано с постоянными стрессовыми ситуациями, учебными и психологическими перегрузками, нарушением механизмов саморегуляции физиологических функций организма обучающихся в период учения.

Информатизация образования и интенсивное применение в процессе обучения компьютерных технологий и новейших средств коммуникации, других средств технологизации и виртуализации образования обостряет вопросы сохранения здоровья школьников.

В конце XX века, педагогическая наука впервые поставила проблему использования в учебном процессе всех возможностей человеческого организма как живой открытой самоорганизующейся энергоинформационной системы. Основное внимание было направлено на сбережение и развитие ресурсов физического, эмоционального, интеллектуального и духовного здоровья человека, развитие и воспитание его мышления, сознания, гармонизацию ценностных и практических отношений с окружающим миром.

Инновационной идеей, основанной на новейших разработках является применение биоадекватных методик и технологий. Разработка биоадекватных учебников и других обучающих ресурсов, содержание и методический аппарат которых построен с учетом принципа природосообразности, при которой учебная информация подается по естественным каналам восприятия с учетом психико-физиологических особенностей обучающихся является важнейшим условием их личностного развития и здоровья.

Н.В. Маслова [1], одна из разработчиков концепции ноосферного образования считает, что биоадекватные ресурсы и технологии раскрывают потенциальные возможности и творческие ресурсы личности, способствуют развитию целостного мышления. Целостный, экологически здоровый тип мышления основан на осознанном совокупном владении логическим и образным мышлением. Этот тип мышления может дать человеку целостную картину мира и способен стать инструментом понимания и активного участия в решении гло-

бальных проблем (в локальных аспектах) в период перехода к устойчивому развитию общества.

Биоадекватные подходы в учебниках, учебных пособиях, технологиях и методиках по своей сути и назначению, являются не только обучающими, но и здоровьесберегающими, здоровьеразвивающими, коррекционными. Они в отличие от классических, учитывают физиологически необходимые сенсорно-моторные этапы восприятия информации. Их содержание опирается на психико-физиологические особенности личности, его духовные и физические возможности.

Информация идет через систему ярких опорных образов, по естественным каналам восприятия - зрению, слуху, обонянию, осязанию и вкусу. Образ является формой хранения мысли (знания), средством доставки его в долговременную память.

Среди педагогов, активно обосновывающих необходимость обращения к образному мышлению, выделяется Я. А. Коменский, Ж.-Ж. Руссо, М. Монтессори, Г. Лозанова, о целостном формировании человеческой личности писал К. Д. Ушинский. В начале XX века большее внимание уделялось вопросам воспитания средствами языка, акцент делался на развитии логического мышления.

На применение биоадекватных методик и технологий основанных на операционной концепции интеллекта, предложенной и развитой во второй половине XX века швейцарским психологом Жаном Пиаже, в настоящее время ученые-педагоги обращают все большее внимание [2, 3, 4]. Согласно их исследованиям, при применении биоадекватной методики, естественное восприятие любой информации осуществляется через получение положительных эмоциональных, чувственных впечатлений от восприятия и воспроизведения действий, через образное «свёртывание» чувственно-логической информации. На этапе конкретных операций, осуществляется формирование логических понятий и принципов, способности рассматривать объекты и явления в различных аспектах и с различных точек зрения. Далее, обучающийся постепенно переходит к абстрактной, теоретической форме мышления, развивает в себе способность к анализу и поиску наиболее эффективных путей решения, поставленных перед ним задач. Происходит аккомодация проработанной информации в сознании через слово - образ.

Опора на многоканальное восприятие позволяет заложить учебную информацию в долговременную память. Говоря языком психофизиологии – наложить новую информацию на личный опыт учащегося через ассоциативный ряд - символ – чувство – слово – логика.

К особенностям биоадекватного учебника относится наличие сильного мотивирующего потенциала и механизмов активизации системы мыслеобразов, воспитание природосообразного, или

естественного мышления. Он способствует экономии мышления через упорядочение жизненного опыта и реализацию творческих способностей ученика, тренировке и развитию природного метода мышления образами.

Важнейшей характеристикой биоадекватных учебников является их экономичность. Работа строится не по принципу «читай и запоминай», а по принципу «воспринимай по всем каналам, ассоциируй и твори».

Ещё одной важной характеристикой биоадекватных учебников является его инструментальность. Знакомые каждому человеку природные образы, позволяют сразу использовать полученную информацию как инструмент деятельности. Работа с натуральными моделями с помощью ассоциативных приемов и методов учит учащегося отыскивать аналогии в природе.

Эстетичность является следующей важнейшей характеристикой биоадекватных учебников, т.е. в них заложен принцип «красота спасёт мир». Все образы построены по принципу золотых пропорций, известных великим художникам мира - цветовая гамма образов организована в соответствии с психологическим замыслом отдельных тем.

При реализации механизмов вхождения в учебные знания, происходит резонанс с гармоничными и прекрасными образами, при этом ученик развивает навыки поиска, гармонии, добра и постепенно вырабатывает внутреннюю потребность в красоте и стремится к ней. Общение с духовнонасыщенным по содержанию и красивым по структуре и подаче материалов учебником, даёт обучающемуся опыт позитивного настроения, вырабатывает желание творить, воспринимать мир прекрасного в себе и вокруг себя, создавать подобные ситуации в учёбе и жизни.

Общение учащихся с учебником, который по сути является художественно исполненным произведением, формирует творческое и ценностное отношение человека к миру, постоянно активизирует творческие возможности учащегося, подключает элемент соревнования в процессе учебы.

Эргономика учебника заключается в сокращении времени постижения изучаемых явлений в условиях психологического комфорта. Система ярких опорных образов позволяет усваивать информацию в более сжатом виде, интенсивно, глубоко. При этом чётко определяются качественные и количественные параметры усвоения материала.

Все перечисленные характеристики биоадекватных средств и методик обучения можно назвать одним термином - природосообразностью (эколого-сообразностью). По данным Аносова Ю. В. [5], их апробация в различных образовательных учреждениях Российской Федерации показала сокращение времени обучения в 3-5 раз. При этом, сохраняется здоровье обучающегося и он лучше работает само-

стоятельно. Практика показывает, если в процессе обучения, достигается воздействие на все органы восприятия и чувства обучающегося и процесс формирования знаний, умений и навыков протекает в соответствии с основными этапами развития личности и его мыслительных качеств, то это будет способствовать лучшему пониманию им и целостной картины мира, и собственного «я», во всем многообразии. Педагоги использующие биоадекватные ресурсы и методики, вооружают личность ученика знаниями механизмов мышления человека и практическим умением работать в системе природосообразного здоровьесберегающего мышления. Грамотный запуск естественных процессов постижения информации, способствуют творчеству, как природному проявлению гармоничной личности, обладающей целостным мышлением.

Необходимо отметить, что ряд исследователей [6], высказывает критическое мнение к положениям биоадекватного образования и реализации биоадекватных подходов в обучении. Тем не менее, мы считаем бесспорным два положения.

Во-первых, наилучшие результаты в обучении могут быть достигнуты только в тех случаях, когда применяемые методики позволяют осуществлять одновременное воздействие на все органы чувств обучающегося, а процесс формирования знаний протекает в соответствии с основными стадиями развития мышления.

Во-вторых, школьные ресурсы, подходы, методы, приемы в обучении, существующие в современных школах требуют своего совершенствования на основе усиления здоровьесберегающих подходов и учета психико-физиологических особенностей обучающихся.

Особенности биоадекватных обучающих ресурсов, методика дозированной, частичной подачи учебной информации через естественные каналы восприятия должно привлечь внимание казахстанских авторов и издательств. Это будет способствовать качественному улучшению отечественных учебников и дидактических пособий.

Литература

1. Маслова Н.В., Клименкова Т.М. Биоадекватные учебники. – Севастополь: КАНОН, 2013г. – 84с.

2. Биоадекватная методика преподавания/ под ред. Куликовой Н.Г. – М.: Издательский дом «Ра», 2008г.

3. Белякова О.В., Стрельникова Н.В. Релаксация в учебном процессе//

Образовательные технологии XXI века: ноосферное образование/ Сб. докладов Сев.НГУ, Севастополь, 2009. – С.132-135.

4. Давыдовская Н.А. Ноосферное образование глазами невропатолога (биоадекватная методика преподавания – залог психического и соматического здоровья личности) // *Законы Мира и образование/ Сб. докладов на XVII-XX Международных конференциях по ноосферному образованию, М.: Институт холодинамики, 2006. – С.285-289.*

5. Аносов Ю. В. Биоадекватная методика преподавания и её использование при разработке современных электронных учебных пособий (на примере электронной версии биоадекватного учебника по русскому языку). *Материалы VIII Международной научно-практической конференции «Воспитание и обучение: теория, методика и практика» г. Чебоксары, 6 ноября 2016 г. ЦНС «Интерактив плюс», С. 67–74. - ISBN 978-5-9908673-7-6.*

6. Экспертное заключение - письмо «Центра реабилитации жертв нетрадиционных религий» №28 от 3 мая 2001г. председателю Московского комитета образования Кезиной Л.П.

Вахдет Таракчы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті PhD докторанты,

Тұрсын Хазретәлі Маханұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті профессоры, т.ғ.д.
tursunhazret@mail.ru

Атемова Қалипа Тұрсынқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті профессоры, п.ғ.д.
goha_batyr@mail.ru

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Түйін. Қоғамның бүгінгі дамуы ұлтымыздың тұлғаларын тану мен олардың игі істерін насихаттауды қажетсінеді. Бүгінгі күні бұл мемлекеттік деңгейде қолға алынып, «100 есім» бағдарламасы аясында зерделеніп жатыр. Сол тұрғыдан қазақ халқының біртуар перзенттерінің бірі М. Шоқайдың да қазақ халқының дамуындағы өзіндік орны мен қызметінің маңыздылығын жастарға насихаттау маңызды деп білеміз. Сондықтан, мақала мазмұны М.Шоқайдың саяси-әлеуметтік қызметінен тыс педагогикалық көзқарастарының ұлтымыз дамуына бағдары ретіндегі тұжырымдарын қамтиды.

Кілт сөздер: М.Шоқай, зиялы адам, тәрбие, ұлттық рух, өркениет.

Резюме. Данная статья рассматривает педагогические взгляды творчества Мустафы Шокай. В статье описываются связи между задачами и общественным запросом в воспитании интеллигентного общества во взаимосвязи с вопросами формирования личности сегодня. Влияние исторических явлений на формирование личности раскрывается как определяющий фактор его патриотического убеждения и личностного свойства.

Summary. This article deals with the pedagogical views of the works of Mustafa Shokai. The article describes the connections between objectives and public inquiry in the education of intellectual society in relation to issues of personality formation today. Influence of historical background on the personality formation is revealed as a determining factor in his Patriotic convictions and personal characteristics.

Қазақ халқының біртуар перзенттерінің қай қайсысы болмасын елінің болашағы мен дамуы жолында тер төгіп, өздерінің шығармашылығында болашақ жастар тәрбиесіне алаңдаушылығын жазып кеткендігі бәрімізге белгілі. Солардың қатарында Мұстафа Шоқай да қазақ елінің жастары қандай болмақ керектігін оның тұлғалық сапаларына сипаттама беруі арқылы көзқарасын білдірген. Бүгінде қазақ зиялылары көзқарасындағы педагогикалық ойлары өзектілігін дәлелдеп, сұра-

нысын көрсетіп келеді. Әсіресе, еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге қажеттілік туғызып отырған ұлтымыздың тұлғаларын тану мен олардың артында қалдырған мұраларын зерделей отырып жастарды тәрбиелеу қоғам сұранысына айналды.

Осы тұста елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында», - деп көрсеткен еді [1].

Шындығында да әр халықтың өз болмысына тән тәрбие ерекшелігі мен мәдениеті қалыптасқан. Мұндай ой XX ғасырдың алғашқы жартысында бүкіл саналы ғұмырын түркі халықтарының еркін де тәуелсіз дамуына қол жеткізу жолындағы күреске арнаған М.Шоқайдың саяси және шығармашылық жұмыстарының өзегі болған еді. Олай болса, М.Шоқай шығармашылығы мен саяси өнегесінің бүгінгі күннің рухани жаңғыруында атқаратын рөлі мен алар орнының елеулі екендігі даусыз.

Осыған байланысты Н.Ә.Назарбаевтың: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн», - деген сөзін де еске түсіріп өткізіміз келеді [2]. Өйткені, қазақ тарихында жаңа көзқарас қалыптастыру арқылы ғана тарихи сана сапасы айқындалатындығы белгілі.

М.Шоқайдың шығармашылығында педагогикалық ой-тұжырымдар сол қоғамның құбылыстарына сай қалыптасқан тұлға болмысымен байланысты болды. Әрине, ұлт-азаттық қозғалысы идеясына шынайы берілен күрескер тұлғаның тәрбие туралы көзқарастарын ел болашағына қызмет ету тұрғысында сипаттайды. Әрбір қазақ азаматының қалыптасуы оның ұлттық болмысын айқындайтын, сол арқылы іс әрекеті де еліне арналуы тиіс екендігін басты назарда ұстанады. Ол

үшін білімділік маңызды сапа болмақ. Жастардың білімді болуы мен ұлттық тәрбиені бойына сіңіріп өсуі еліне қызмет ететін азамат үшін маңызды деп біледі. Себебі, азамат ол қасиеттерді өз елінде жүріп бойына сіңіретіндіктен, халықпен етен араласын қызмет етуді жөн деп біледі.

Ол «Ұлттық зиялы» атты мақаласында «Ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз?» деген сауал қояды да оған өзі былай деп жауап береді: «... белгілі бір мұрат-мақсаттарының соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады», - деп білімді болғанымен еліне пайдасыз болғандарды зиялы деуге келмейтіндігін айтады [3.-Б.154].

Бұл анықтаманы сол кезең үшін барынша дәл берілген деп бағалауға болады. Әрине, дүние жүзінде зиялыларсыз ұлтқа айналған саяси әлеуметтік халық бұқарасының бірлігі болған емес. Сондай-ақ халық бұқарасынан қолдау көрмеген жағдайда зиялы қауымның да ештеңе істей алмауы хақ. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни оны жат елдің үстемдігінің тепкісінен құтқарып, өз билігіне өзі ие, тәуелсіз ойлайтын жеке тұлғаға айналдыру сияқты негізгі мақсатқа жету үшін ұлттық зиялы қауым мен халық бұқарасы арасында бір ортақ сана болуы тиіс.

Міне, осы сананы айқындау, яғни халық тілегін дұрыс және анық бір формаға келтіру, аталған мақсатқа жету үшін іс пен әрекет бағдарламасын жасау зиялылардың міндеті болмақ. Зиялылар «тек жүктелген міндеттерді атқарумен ғана шұғылданыуы жеткіліксіз. Зиялылар өз халқына қызмет етудің, халықпен ортақ тіл табыса білудің неғұрлым тиімді жолдарын таба білуі тиіс», - деп ойын тұжырымдайды [4].

Сонымен бірге, М.Шоқай орыс (Батыс) мектептерінде тәрбиеленген зиялылардың қасіретке толы тағдыры жөнінде де жазып, өз көзқарасын білдірген. Ол мұндай зиялылар халыққа пәлендей бір ұлттық тәрбие беріп жарытпайтыны және халық та олардан пәлендей бір ұлттық тәрбие алып жарымайтындығын тілге тиек етеді. Сөйтіп, бірқатар тұлғалар тағдарынан мысалдар келтіреді.

Ол «Батыс тәрбиесін алған зиялыларымыздың аянышты жері-рухани жақтан өз халқына өгей болып қалуы еді», - деп айта отырып, «Аса дарынды, мол білімдар көсем боларлық деңгейге көтерілген осы қыр баласы, орыс (Батыс) ықпалында өсті», - деп Шоқай Уалихановтың трагедиясын еске алады. «Батысшылдығы» пұшайман жағдайға душар еткен Шоқан трагедиясының қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді» деген тұжырым жасайды [5, Б.156]. Бұл пікір, әрине,

Шоқан сынды қайраткер, шығармашыл тұлғаның бәсін кеміту емес еді. Оны: «Біздің ғасырымыз Шоқан дәуіріне қарағанда мүлде басқа. Шоқан ол кезде жалғыз еді. Және оның алдында халқын ұлт деңгейіне көтеру міндеті де тұрған жоқ болатын...» дей келіп, «Тарих пен өмір қажеті, оянған халықтың мағыналы түйсінулері осы бір маңызды міндетті біздің алдымыздан шығарып отыр», - деп, өз замандастарының алдында тұрған міндеттерге айқын сипаттама береді.

Сонымен бірге М.Шоқай кеңес қоғамындағы тәрбиенің таптық сипатын да жақсы аңғара білді. Осыған байланысты өз көзқарасын былайша білдірді: «Түркістанның болашақ иесі бола аларлық жас күштеріміздің көпшілігі ұлттық бағыттың бастауында бола алмай, мәскеулік диктатураның зұлымдығы астында өсіп жатыр. Атамекеніздегі осы жастарымыз ұлттық тәрбиеге қас жау болып табылатын ...таптық тәрбиемен қоректенуде. Алайда, осыған қарамастан, Түркістан жастарының басым көпшілігі ұлттық рухта өсіп жатқанын біз жақсы білеміз. Кеңес жеріндегі кеңес мектептерінде оқып жатқан жастарымыздың ұлттық рухы, ондағы көне «шығыс рухында тәрбие» көрген «шығыс зерделі» зиялыларымызбен тоғысып жатқаны айрықша көңіл аударуға тұрарлық», - дейді [5, Б.156]. Шоқай мақаласын өзіне тән оптимизммен және өскелең ұрпақтың рухты көтеретін мынадай сөздерімен аяқтайды: «Кез келген чекист қаруларының қарсы алдында тұрсаңыз да ұлттық рухты өшіріп алмай, жас ұрпақтарымызды сол рухта тәрбиелей білген, ей менің қаһарман отандастарым! Сендерге мыңда бір рахмет!» [5, Б.157]. М.Шоқайдың педагогикалық ойларының арасынан арнайы тоқталған осы пікірлердің өзі оның ел тәуелсіздігінің болашағын жас ұрпақтың отаншылдық, елжандылық тәрбиесімен байланыстырғандығы аңғарылады.

М.Шоқайдың педагогикалық көкарастарына талдау жасай отырып, оны тәлімгер ретінде қабылдаймыз. Әйтсе де, эмиграциялық жағдайда Шоқайдың жастар тәрбиесімен тікелей айналысуына мүмкіндік болған жоқ. Соған қарамастан кеңестік билік оны жастарды кеңес өкіметіне қарсы тәрбиеледі деп айыптады. М.Шоқайдың Германиядан оқыған жастар арқылы Түркістандағы керітөңкерісшілерге нұсқау беріп отырғандығы туралы арандатушылық сипаттағы материалдардың бірі «Жаңа Ферғана» газетінің 1930 ж. 25 қыркүйек күнгі санында жарияланған еді. Осы арандатушылық мақсатты көздеген мақалаға орай Берлинде кеңес қаржысымен оқыған қандай да бір түркістандықтың өзінен келіп нұсқау алмағандығын айта отырып М.Шоқай былай дейді: «Мен мынаны атап айтуға тиіспін: Түркістанда болып жатқан оқиғаларды күнбе-күн біліп отыру мүмкіндігін жоқ болғандықтан, мен Түркістандағы ұйымдарға жол-жорық беретін ондай аңқау адам

емеспін. Егер мен осылай еткен болсам, онда екі түрлі ауыр қателік жіберген болар едім. Біріншіден, саяси және әлеуметтік мәселелерде қателік жіберген болар едім.

Екіншіден, саяси күрес және ұйымдастыру тәжірбиесі кемшін бір жас түркістандықты турадан-тура жеңдеттердің тұзағына түсірген болар едім», - деп өз мүддесі үшін өзгенің тағдырын қауіпке тігу қателік болатынын түсіндіріп жазды [5, Б.114].

Шоқай ұлт-азаттық күресте ұлттың рухын көтерумәселесіне баса мән береді. Ұлттық рухтың тәрбие арқылы жас ұрпақтың бойына сіңіретініне мән бере отырып, «Біз тәуелсіз Түркістан үшін керекті барлық қасиетті жас ұрпақтан күтеміз. Бізге жас буынның большевик дәуірінде тәрбиеленгенін көлденең тартушылар да табылады. Ол рас та. Алайда, сондай большевиктік дәуірде өскен жастарымыздың оннан тоғызы немесе төрттен үшінде ұлттық рух басым екенінде шүбә жоқ», - деп болашақ қазақ жастарына үлкен сенім артады [5, Б. 87]. Сөйтіп, тәуелсіздік жолындағы көтеріліс-езілген халықтың езушілерге қарсы өшпенділік сезімінің бір бұлқынысы, ұлттық және тәуелсіз Түркістанның рухы мен факторы жас түркістандықтар болатындығына назар аударады [5, Б.88].

Жоғарыдағы М.Шоқайдың педагогикалық көзқарастарына қорытынды жасай отырып, халық арасында еліне пайдасы тиетін зиялы қауымның көптеп болуы және олардың тек білімді де зерелі болуы ғана емес, сонымен қатар, ел ішінде етене еңбек етуі арқылы халқына қызмет етуін тәрбие тәніжесі ретінде көретін болғандығын аңғарамыз. Бұл бүгінгі күні де сұраныстағы көзқарас. Еліміз тәуелсіздігін баянды ету үшін халқына қалтқысыз қызмет ететін зиялылардың болуы бүгін де заман талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы. - Астана, 2017.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан - 2030» стратегиялық бағдарламасы. - Алматы: Білім, 1997. – 7 б.
3. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Бірінші том. – Алматы: «Қайнар», 1998
4. Мұстафа Шоқай. «Яш Түркістан». 1931. №1.-Б.155-156

Кудабаева Перизат Асанбаевна

Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
Түркістан қ., perizat_2003@mail.ru

Пошаев Дәнебек Қолдасұлы

п.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты,
Шымкент қ., dimash_p@mail.ru

Беркимбаев Камалбек Мейірбекұлы

Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, п.ғ.д.
kamalbek.berkimbaev@yandex.kz

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ВЕРБАЛЬДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ**

***Резюме.** В данной статье рассматривается система средств невербальной коммуникации в формировании межкультурной компетентности будущих учителей английского языка. Автором дана трактовка понятиям «компетентность», «межкультурная компетентность», «коммуникация», рассматриваются средства «вербальной» и «невербальной» коммуникации. А также систематизированы некоторые знаки средств невербальной коммуникации по значениям.*

***Ключевые слова:** компетентность, культура, межкультурная компетентность, невербальная коммуникация*

***Summary.** This article considers the system of means of non-verbal communication in intercultural communicative competence formation of future English language teachers. The author gives the characteristics of the concepts of "competence", "intercultural competence", "communication", also the signs of the means of non-verbal communication are systematized by their meaning.*

***Keywords:** competence, culture, intercultural competence, non-verbal communication*

Жаһандануға түбегейлі бет бұрған бүгінгі қоғамда әлемдік аренадағы өзара экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік қатынастармен қатар ұлтаралық, мәдениетаралық қатынастар да аясын кеңейтіп, нығаюда. Осы бір әлемдік үдерістен кеш қалғысы келмегендер бүгінде ел игілігіне еңбек ету мақсатында шегара асып білім алып, тіл меңгеруде. Қоғамда өз орнын тауып, өзге ұлтты тереңірек білу үшін тек оның тілін біліп қана қоймай, сол тілде сөйлейтін халықтардың мәдениетін, тарихи өткенін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын білу аса қажет, сонымен қатар басқа ұлт өкілдеріне қатысты олармен қарым-қатынас жасауда көрініс табатын шыдамдылық мен мейірімділіктің де орын алғаны абзал. Дәл осы себепке байланысты, зерттеушілер кәсіби тәжірибенің қажеттілігімен дәлелденген мәдениетаралық, ұлтаралық қарым-қаты-

нас, сөз қарым-қатынасының даму мәселелеріне жіті назар аударуда.

Қазіргі білім беру жүйесінде негізгі базалық ілімдердің бірі «құзыреттілік» болып отыр. Құзыреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән бере отырып, білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім [1]. Сонымен, құзыреттілік деп студенттің алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілетін айтады.

«Мәдениетаралық құзыреттілік» ұғымына келетін болсақ, ол - мәдениетаралық қарым-қатынас үрдісінде жеке тұлғаларға қарым-қатынастық жағдайдың әсерін бағалауға, вербальді және вербальді емес құралдарды тиімді пайдалануға, коммуникативті ниеттерді іс жүзінде жүзеге асыруға және кері байланыс арқылы байланыс нәтижелерін тексеруге мүмкіндік беретін білім мен дағдылар жиынтығын айтамыз.

Болашақ мамандардың мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастырудың өзектілігі мен қажеттілігі қазіргі жастардың басқа мәдениет өкілдерімен ғаламтор желісіндегі түрлі сайтта байланысының қарқынды өсуімен айқындалады. Сол себепті, болашақ мамандардың басқа халықтар өкілдерімен дұрыс әрі тиімді мәдениетаралық қарым-қатынас орнату үшін олардың даярлығы жоғары деңгейде болғаны абзал. Бұл ретте, әр түрлі мәдениеттер өкілдерінің арасында түсініспеушіліктің негізгі себептері лингвистикалық аспектідегі қателердің болуынан емес, мәдениетаралық қарым-қатынастағы стратегиялық қателер мен бөтен елде мінез-құлық нормаларының ережелерін білмеу салдарынан болатынын ескеру қажет.

Бір тілде сөйлесетін коммуникаттар арасында олардың әлеуметтік-мәдени тәжірибелерінің арасындағы айырмашылықтарының болу салдарынан сөздер немесе хабарламалардың әр түрліше қа-

былдануы мүмкін және де осы тұста екі жақтың арасында түсініспеушілік пен кейбір жағдайда шиеленісті жағдайлардың туындауы ықтимал. Сол себепті болашақ мамандар қарым-қатынастың вербальды емес құралдары, соның ішінде әр түрлі мәдениеттердің ым-ишара мен қимыл қозғалыстарының ерекшеліктерін жете меңгеруі қажет. Ендігі жерде қарым-қатынастың осы формалары жөнінде кішігірім түсінік беруді жөн көрдік.

Қарым-қатынас – адамдар арасында бірлескен іс-әрекет қажеттілігін туғызып, байланыс орнататын күрделі процесс; екі немесе одан да көп адамдардың арасындағы танымдық немесе эмоционалды ақпарат, тәжірибе, білімдер, біліктер, дағдылар алмасу. Қарым-қатынас тұлғалар мен топтар дамуының және қалыптасуының қажетті шарты болып табылады.

Қарым-қатынас вербальды және вербальды емес құралдар көмегімен іске асатыны белгілі [2]. Вербальды қарым - қатынас мақсатқа, ақпараттың шындығына және де қарым - қатынастың басқа да аспектілеріне қатысты аз ақпарат беретіні туралы жиі айтылады. Жұмыс пен әлеуметтік ортада вербальды қарым - қатынас, ал достармен, туыстармен араласқан кезде вербальды емес қарым - қатынастар маңызды.

Вербальды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды сөзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция. Біз бір - бірімізбен жазбаша немесе ауызша қарым - қатынас жасай аламыз. Эффе́к-тілі қарым - қатынас жасау үшін және вербальды қарым - қатынасты жақсы қолдана білу үшін тек қана өз тіліңді, шетел тілін ғана жақсы меңгеру жеткілікті емес. Бұл жағдайда негізгі ережелердің бірі - ол бір-бірімен психологиялық тұрғыдан да сөйлесе білу. Көп жағдайда адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түскен кезде әртүрлі психологиялық үрейлер туады. Бір-бірімізбен жақсы қарым-қатынас жасау үшін бұндай психологиялық барьерлерден тез өте білуді үйрену қажет [3].

Ресейлік психолог ғалым А.А.Леонтьев өз еңбегінде: «қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адам баласының тәлім-тәрбиесі мен өзгелермен байланыс орнатудың ерекше жолы» - деп қарым-қатынас процесінің адам өміріндегі ерекше маңызымен қатар оның өзіндік анықтамасын да көрсетіп өткен [4].

Вербальды емес қарым-қатынас - «дене тілі», «ым-шара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына – поза, ым-шара, мимика, визуалды қатынас, тұлға аралық дистанция жатады. Вербальды емес қарым-қатынас ерекшеліктерін білу әңгімелесушіні жақсырақ тануға ғана емес, сондай-ақ айтылған сөздің басқа

адамдарға қалай әсер еткенін алдын-ала көруге мүмкіндік береді, яғни қажетті нәтижеге жету үшін әрекетті және мінез-құлықты өзгертудің қажеттілігі жайлы білуге болады.

Ғалымдар оқыту кезінде мимика (ым-ишара), дене тұрысы (қимыл қозғалыс), дауыс интонациясы мен көз арқылы білдіру (көз арқылы контакт жасау) секілді вербальды емес құралдардың маңызы жоғары екенін мойындайды [5; 6]. Өйткені, вербальды емес жүйелерде оптикалық-кинестезиялық жүйелер аса маңызды рөл атқарады. Олар, адамның сыртқы түрі және әсерлі қимыл-қозғалыстары, ым-ишараттары, отырыс-тұрысы, жүрісі және тағы басқаларда орын алады. Бұл жүйенің маңызды түріне көздік контакт жатады. Адамның сезімдер негізінен осылар арқылы беріледі, яғни серіктестің сөзіне сенбегенде біз осыларға көңіл аударамыз.

Әрине, қарым-қатынастың кейбір вербальды емес құралдары аса маңызды жеке сипаты бар. Бұл ретте, Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтың [7] пікірлерін келтіріп кеткен жөн: «Қимыл, ым-ишара қарым-қатынасы бұл нағыз дыбыссыз тіл, бірақ қимыл мен ым-ишара жалпы адамзаттық болып табылады және сондықтан да арнайы оқытусыз түсінікті болады деп есептеу дұрыс емес».

Біз өзіміздің зерттеу жұмысымызда әлемдегі елдердің арасындағы мәдениетаралық қарым-қатынасты жете түсіну мақсатында түрлі елдер мәдениетінің қимыл, ым-ишара қарым-қатынасының бірыңғай кішігірім концепциясын құруды жөн санадық. Аталған концепцияны құрудың мақсаты – түрлі елдер мәдениеттеріндегі қимыл, ым-ишара қарым-қатынасының арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерделеу болып табылады.

"Әр елдің салты басқа" демекші ым-ишара амалдары да әртүрлі мағына білдіреді екен. Бұл елдің менталитетіне, танымына байланысты. Өзге елге шыға қалсаңыз, өзіңдікіне салынып, оларға оғаш көрінетін ишараны көрсетіп алып жүрмеген абзал.

Мысалы, бас бармақ пен сұқ саусақ арқылы жасалған шеңбер Аустралияда, АҚШ-та, Ресейде, Ұлыбританияда, Канадада және біздің елде бұл ұғым "жарайды" деген келісу мағынасы білдірсе, Бразилия мен кейбір азиялық мемлекеттерде дөрекі мағына үстейді екен. Сонымен қатар, бұл белгі барлық елде «Ок» дегенді білдірмейді. Мәселен, Францияда бұл белгі «ештеңеге жарамайтын» немесе «назар аударуға тұрарлық емес» деген мағынаны береді. Ал Венесуэла мен Түркия елдерінде бұл ишарат «құның бес тиын» деп түсініледі.

Әдетте, баланың басынан сипау достық пен нәзіктіктің ым-ишарасы болып табылады. Бірақ буддалық дінде адамның басының төбесі адам денесінің жоғарғы нүктесі болып табылады, яғни олардың түсінігінде ол адам жанының орны болып есептеледі екен. Әсіресе, Тайландта адамның басы

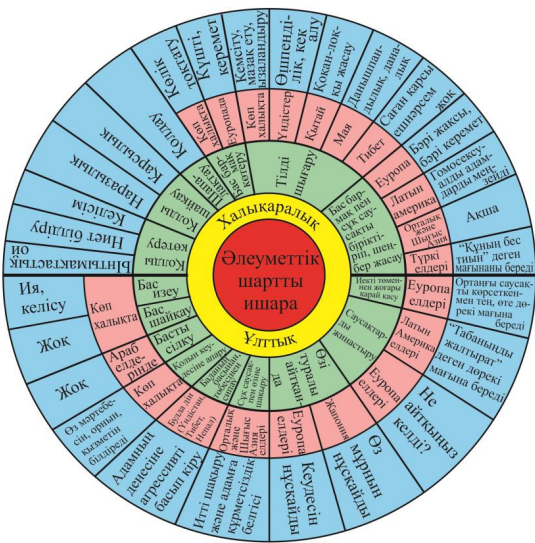
ең қасиетті мүше саналады. Бастың төбесін сипау ол елдерде баланың немесе ересек адамның денесіне агрессивті басып кірумен тең. Сол себепті, буддистік дінді ұстанатын елдерде бұл ым-ишарадан алыстаған дұрыс.

Мәселен, саусақтарды жинастыру ишараты Италияда түсінбеген кезде "не айтқыңыз келді?" дегендей мағына білдірсе, Конго Демократиялық Мемлекетінде мөлшерді көрсетеді екен. Түрік қандастарымыз бұл ишаратты "çok güzel" деп әдемілікті білдіреді. Ал Мысырда "бір минутта боламын" деген мағынаны білдіреді. Көпшіліктің танымында құптау немесе ұнау мағынасын білдіреді. Ал Латын Америкасында, Батыс Африкада, Иран, Ирак, Ауғанстан елдерінде "табаныңды жалтырат" деген дәрекі мағына үстейді екен.

Жоғары көтерілген бас бармақ – көптеген елде, тіпті Facebook пен Youtube желілерінде де «жақсы, керемет» деген сөзді білдірсе, кейбір елдерде көлікті тоқтатуда пайдаланылады, ал Ауғанстан, Иран, Италия мен Грекия елдерінде «кетіп қал» деген мағынаға ие. Сондықтан автостоппен саяхаттауды ойланып жүрсеңіз, аталған елдерде бұл ишаратты көрсетпеңіз. Егер сіз Грекия елінде біреуді тоқтатқыңыз келсе алақаныңызды көрсетіп, белгі бермеңіз. Бұл ісіңіз үшін сөз естуіңіз мүмкін. Себебі бұл ишара белгісі гректердің намысына тиеді. Алақанын осылай жайып, Византия заманында қолға түскен жаудың бетіне күйе жағады екен [8].

Елдер мәдениетіндегі вербальды емес қарым-қатынастың ым-ишара мен қимыл қозғалыстары белгілерінің мәнін анықтау барысында біз адамдар арасындағы жиі кездесетін ым-ишара белгілерін топтастырып, мағынасына қарай жүйелеп сурет түрінде көрсетуді жөн көрдік (сурет 1).

Мәдениетаралық ой-сананы дамытушы құралдар

Сурет 1.

Ым-ишара қарым-қатынасының бірыңғай жүйесі

Мәселен, Еуропа мәдениеттерінде, шала таныс немесе тіпті бейтаныс адамдармен араласқан жағдайда үндемеу әдепсіздік болып саналады. Үнсіздік жайлап алмас үшін әртүрлі, мысалы, ауа райы жайлы әңгіме қозғайтыны сондықтан.

Үнсіз ғана әлдебіреуді өзіңізге шақырғыңыз келді ме? Филиппиндер мен Оңтүстік Кореяда сұқ саусақпен бұл ишаратты жасамағаныңыз абзал. Онда бұл белгі арқылы итті шақырады және адамға құрметсіздік болып саналады және Филиппин елінде осы белгіні қолданғаныңыз үшін темір торға жабылуыңыз әбден мүмкін. Сингапур мен Жапонияда бұл қимыл өлімді білдіреді.

Ал кейбір елдердің салтында біздің қарапайым ым-ишараларымыз тұрпайылыққа балаңады. Мәселен, Үндістан, Шри-Ланка және Африка елдерінде сол қолмен тамақ ішу үй егесіне деген құрметіңіздің жоқтығын білдіреді. Бұл елдерде сол қол ластықтың белгісі. Оңқайларға еш қиындық тудырмаса да, солақайлар үшін бұл ырым-тиымдарды біліп жүрген жөн.

Ым-ишара белгілерін Еуропа елдерінің, түркі және араб елдерінің мәдениеті, Латын Америка, Орталық және Шығыс Азия елдерінің мәдениеті деп жекелеген түрде көрсету мақсатында, яғни ым-ишаралардың диалектикалық ерекшеліктеріне байланысты топтап, кесте түрінде де көрсетуге тырыстық (кесте 1). Мұндағы біздің мақсатымыз елдер мәдениетіндегі ым-ишаралардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету, яғни диалектикалық ерекшеліктерін айқындау болды (Кесте келесі бетте).

Еуропа елдеріне Италия, Германия, Испания, Франция, Англия және т.с.с. елдер кіретіні белгілі. Бас бармақ пен сұқ саусақ арқылы жасалған шеңбер белгісі бұл елдерде «жарайды» деген келісу мағынасын берсе, Латын Америка елдерінде бұл ишара гомосексуалды адамдар туралы дәрекі мағынаны білдіреді.

Латын Америка елдерінде саусақтарды жинастыру ишарасы бұл елдерде «табаныңды жалтырат» деген дәрекі мағына үстейтін болса, түркі елдерінде әдемілікті білдіреді.

Түркі және араб елдерінде тілді шығару мазақ ету мағынасын беретін болса, Үндістан елінің мәдениетінде бұл ишарат өшпенділік, кек алу мағынасымен, Мая елінде данышпандылық пен даналықтың белгісімен, ал Тибет елінде «саған қарсы еш нәрсем жоқ» деген мағынасымен тең.

Орталық және Шығыс Азия елдерінде адам өзі туралы айтқанда Еуропа елдерінде кеудесін нұсқайтын болса, бұл елдерде мұрнын нұсқайтын ерекшелігі бар.

Осы секілді ым-ишараларды тізіп атай беретін болсақ, оның саны шексіз және ол үлкен зерттеу жұмысы болып, түпкілікті зерделеуді қажет етеді, сол себепті біз ым-ишаралардың негізгілеріне ғана тоқталуды жөн көрдік.

Кесте 1. Ым-ишаралардың диалектикалық ерекшеліктері

	Саусақтарды жинастыру	Бас бармақ пен сұқ саусақ арқылы жасалған шеңбер белгісі	Ортаңғы саусақ пен төртінші саусақты бүгу	Жоғары көтерілген бас бармақ	Адам өзі туралы айтқанда	Тілді шығару	Сұқ саусақпен біреуді өзіне қарай шақыру
Еуропа елдерінің мәдениеті	"не айтқыңыз келді?" дегендей мағына береді	"жарайды" деген келісу мағынасын береді	"бұл адам менің тірегім" деген мағынаны білдіреді	«жақсы, керемет» деген мағынаны береді	Кеудесін нұсқайды	Кемсіту мағынасын береді	Дөрекі мағынаны береді
Түркі және араб елдерінің мәдениеті	әдемілікті білдіреді	«құның бес тиын» дегенді білдіреді		«кетіп қал» деген мағынаға ие		Мазак ету мағынасын береді	Дөрекі мағынаны береді
Латын Америка елдерінің мәдениеті	"табаныңды жалтырат" деген дөрекі мағына үстейді	гомосексуалды адамдар туралы дөрекі мағынаны білдіреді	"бұл адам менің тірегім" деген мағынаны білдіреді			Мазак ету мағынасымен тең	Дөрекі мағынаны береді
Орталық және Шығыс Азия елдерінің мәдениеті		Жапонияда бұл ишара ақшаны білдіреді			Мұрнын нұсқайды	Өшпенділік, кек алу	итті шақыру және адамға құрметсіздік болып саналады

Ым-ишараларға жүргізген талдауымыз бір ым-ишара белгісі, мысалы Еуропа мен Латын Америка елдерінде бірдей мағынаны үстейтінін көрсетті және ишара тек елдер мәдениетіне қарай өзгере бермейтініне зер салуды қажет етеді.

Мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету барысында біз сол елдердің мәдениеттерінің арасындағы айырмашылықтарды меңгертуіміз қажет. Шетел тілін оқу барысында, мысалы ағылшын тілін алатын болсақ, сол елдің сөйлесу, амандасу, көзқарас ерекшеліктерінің бәрі сөйлесу кезінде өзінше бір мағына беретінін ескеруіміз қажет. Ағылшындықтардың жиі күліп, жымып отыруы бізге бір ерсі, шынайы емес көрінер, бірақ ол елдерде бұл өзін ашық, досшыл, шынайы етіп көрсетудің белгісі болып табылады.

Жапондықтар өздерінің сезімдерін жиі көрсете бермейді, ер адамдар көпшілік алдында күле бермейді, ал әйелдер тіпті күлгенде тістерін көрсетпейтіні белгілі. Солтүстік американдықтар шыншыл сөйлесудің белгісі ретінде көзге тік қарап сөйлесуді қалайды, ал азиялықтар көзге тік қарауды сыйламаудың белгісі деп түсінеді. Дәл осы сияқты тізбектеп айта беретін болсақ, мысалдар өте көп.

Осы сияқты басқа да шет елдердің сөйлесу, амандасу, қарым-қатынас жасауда өздерінің ерек-

шеліктері, айырмашылықтары бар, осы ерекшеліктерді ескере отырып, шет елдердің азаматтарымен еркін сөйлесу, қарым-қатынасқа жеңіл түсе білу – бүгінгі таңда бәсекеге қабілетті тұлғаның басты қорсеткіштері болып табылады.

Сол себепті, қазіргі жаңа сапалық өзгерістер жағдайындағы жоғары оқу орны студенттерінің бойында мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі рухани мәдениетімізді дамытуға, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларымыздың мәнін түсіну, тарихты зерделей отырып, қоғамымыздың қазіргі даму сатысының ерекшеліктерін, шет мемлекеттермен халықаралық байланысқа еркін түсе алатын бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеуде маңызы зор.

Қорыта айтқанда, болашақ шетел тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру – қазіргі заман өркениетінің талабы. Ал осы студенттердің бойында мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру үшін жоғарыда аталған мәселерді ескерген жөн және білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез-келген азаматы әлемнің кез-келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болатынын біз естен шығармауымыз тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: 2010. – 324 б.

2. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – С.21.

3. Введенская Л.А. Культура и искусство речи. – М, 1995. – 198с.

4. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Просвещение, 1996. – С. 70-74.

5. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. – СПб., 1997. – С.15.

6. Горелов И.Н., Енгальчев В.Ф. Безмолвной мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации. – М., 1991. – С.30-35.

7. Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990. – 277с.

8. Мишин А.В. Невербальные средства коммуникации и их отражение в художественном тексте: дисс. ... канд. фил. наук 10.02.01 / А.В. Мишин. – Москва, 2005. – С. 84.

САБАҚ ҮРДСІНДЕ СТУДЕНТТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУДІҢ МӘНІ

Жеке адамның әлеуметтік қызметі оның өмірдегі орнына, мамандығына, істеген әрекетіне байланысты өзгеріп, дамып отырады. Мәселен, сөздікте «студент» деген латын сөзін «қажымай-талмай жұмыс істеуші, білімге құштар адам» деп түсіндіреді. Студенттің басты мақсаты – оқу, бұл бәрімізге белгілі нәрсе. Алайда бұл ұғым біздің заманымызда бұрынғы кездегіден тез өзгеруде. Соңғы жылдары студенттердің оқуына, қоғамдық-саяси практикасына, тұрмыс жағдайларына, уақытты дұрыс пайдалану сияқты мәселелерге байланысты әлеуметтік зерттеулер жүргізіліп, арнайы еңбектер жарық көрді. Студенттердің проблемаларын зерттейтін арнайы орталықтар (мекемелер) жұмыс істей бастады. Б.Г. Ананьев және т.б. психологтардың зерттеулеріне қарағанда, студенттік шақта адамның негізгі функциялары (сенсорлық-перцептивтік), мнимикалық (есте қалдыру), психомоторлық (қимыл-әрекеттері), әсіресе, сөйлеу-ойлау үдерістері айтарлықтай белсенді түрде дамиды. Мысалы, оперативтік ес, зейіннің аударылуы, есептер шығару және т.б. психикалық үдерістердің қалыптасып дамуының шапшаңдығы артады [1]. Студенттің білім алуына көптеген факторлар әсер етеді: материалдық жағдайы; денсаулығы; жасы; жоғары оқу орнына дейін алған білімінің деңгейі; өзін-өзі басқару дағдысы; өзінің оқу қызметін жоспарлауы мен бақылай білуі; оқу формасы; жоғары оқу орнын, мамандығын таңдау уәжі; жоғары оқу орнындағы оқу үрдісінің ұйымдастырылу деңгейі; оқу орнының материалдық базасы; оқытушылардың білім, білік деңгейі; студенттің психологиялық ерекшеліктері.

Ғалымдарды оқу үдерісінде кейбір студенттердің жан-тәнімен оқуға, білім алуға талпынатыны, уақыттарын тиімді пайдалануға тырысатыны, кейбір туындаған қиыншылықтарға қарамастан алға қойған мақсаттарына ұмтылатыны, ал енді біреулерінің оқуға енжар, оқу үдерісінде белсенділіктері төмен болып келетіні қызықтыруда. Олар мұндай ерекшеліктің барлығы бір деңгейде болатын жағдайларда да туындайтынын айтады. Психологтар мен педагогтар мұны студенттің төмендегідей жеке-психологиялық ерекшеліктерімен байланыстырады:

- білім алушының интелектілік деңгейі (білімді меңгеру қабілеті мен дағдысы және оны ұтымды қолдануы);
- креативтілігі (өздігінен білім алу қабілеті);
- оқу мақсаты мен нәтижеге жету жолындағы оқу мотиві;

- жоғары деңгейде қалыптастыруға көмектесетін өзі-өзі бағалау қабілеті.

Бірақ бұл ерекшеліктер жеке де, өзара байланыста да белгілі бір нәтижеге жетуге көмектеспеуі мүмкін. Өмірде қабілетті, шығармашылық деңгейі жоғары, білімді студенттің кейбір кездескен қиындықтарға төтеп бере алмайтын кездері де болады. Керісінше білім, білік деңгейі төмен студент бұл қиындықтарды жеңіп шығуы мүмкін. Психологтар мұны студенттің темпераментімен байланыста қарастырады. Адамның нерв жүйесі мен темпераменті көп жағдайда бірқалыпты формада қалып көп өзгермейді. Кез-келген темпераменттегі адам әлеуметтік өмірде нәтижеге жетуге қабілетті, бірақ әрқайсысы әр түрлі жолмен жетуі мүмкін. Білім алу үшін туындайтын жағдайлар бір темперамент үшін қолайлы, екіншісі үшін қолайсыз болуы ықтимал. Мектеп пен жоғары оқу орнындағы қазіргі білім беру жүйесінің ұйымдастырылуы нерв жүйесі мықты адамдар үшін қиындықты көп тудырмайды. Сондықтан мұндай темпераменттегі адамдар қабілетті және жақсы оқитындардың тобында болады. Ал нерв жүйесі әлсіз типтер жаңа өмірге бейімделуі қажет. Психологтар әлсіз типтерге ұзақ, жауапкершілігі жоғары, психологиялық, эмоциональдық өздік жұмыстар мен бақылау, емтиханның қиындық тудыратынын айтады. Сондай-ақ оқытушының ауызша жауап беруді талап ететін сұрақтары, жұмыс уақытындағы жағдаяттар, шулы ортадағы жұмыстар – барлығы да оларға әсер етеді.

Аталған қиындықтарды жеңу үшін оқытушы әлсіз типтегі студенттерге сабаққа дайындалатын уақытты көбірек беріп, жазбаша жауап беретін тапсырмаларды орындатып, күрделі, көлемді тақырыптарды бірнеше шағын бөліктерге бөліп ұсынып, студентті үнемі қолдап, бағыт беріп отыруы қажет. Дұрыс жауап бермеген жағдайда, қосымша уақыт беріп, оның өз қабілетіне сенуіне жағдай туғызуы шарт. Сонда ғана белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге болады. Нерв жүйесі селқос, жігерсіз студенттерге мазмұны мен орындалуы әр түрлі тапсырмалар бір уақытта беріліп және қысқа мерзімде нәтижесін көрсету талап етілген жағдайда, оны орындау оларға соншалықты қиын болып көрінеді. Сонымен қатар аяқ астынан қойылған сұраққа жауап беру қиындық тудырады. Сол себепті оқытушы нерв жүйесі селқос, жігерсіз студенттерге бірден жұмысқа араласуды және әр түрлі тапсырмаларды орындауды талап етпеуі керек. Жұмысты біртіндеп орындауға мүмкіндік берген жөн. Оқу

үрдісін олардың мінез-құлқына лайықтап ұйымдастыру тиімді нәтиже береді. Бұл типтегі студенттер асықпай, белгілі бір сызба бойынша орындалатын тапсырмаларды атқаруға және өздік жұмысты ұйымдастыруға қабілеттері жоғары болады. Өздік жұмысты жақсы жолға қойып, нәтижеге жетулері де ықтимал. Өздігінен іздену арқылы аталған типтегі студенттер оқу материалын терең игеріп, тіпті берілген білім шеңберінен де тыс мағлұматтармен танысуға ұмтылады. Сызба, сызық, сурет және т.б. қосымша тірек сызбаларды қолдану арқылы жоғары нәтижеге қол жеткізеді. Олардың есте сақтау қабілеті ұзаққа жетеді. Өздік жұмысты орындауда басқа типтерден айырмашылығы анық байқалып тұрады.

Студенттің темпераменті оны жеке тұлғалық қасиетін танытады. Адамның жеке қасиеттері өмір жолында дамып, қалыптасқандықтан жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуының мәнін ашу психология үшін маңызды мәселе болып табылады. Даму табиғатқа, қоғамға және әрбір жеке тұлғаға тән жалпы қасиет болып табылады. Даму дегеніміз - төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге қарай қозғалыс; сатылай эволюциялық ауысу немесе революциялық секіріс түрінде жүзеге асатын жоғары сапалы күйге қарай спиральды өрлеу үрдісі. Даму барысында барлық философиялық заңдар жүзеге асады: өзгеру, санның сапаға, бір сапаның басқа бір сапаға ауысуы. Жеке тұлғаның қозғалыс күшіне, яғни қарама-қайшылық күресінің арқасында бұл қозғалыста үнемі өзгеріс үстінде болады. Жеке тұлғаның дамуы оның қасиеттері мен сапасындағы сандық өзгерістер үрдісін байқатады. Адам дүниеге келгеннен соң дене жағынан үлкейеді, яғни оның кейбір дене мүшелері мен нерв жүйесі өседі. Оның тілі шығып, сөздік қоры молаяды. Бала көптеген әлеуметтік-тұрмыстық және рухани біліктерге, еңбек дағдылары мен әдеттерге ие болады. Оның таным дүниесі кеңейеді. Әрбір адам жеке тұлға балып саналады. Оның қоғамдық өмірде алатын орны бар, белгілі бір қызметті атқаратын, басқа адамдардан өзіндік ерекшелігімен оқшауланып тұратын индивид.

Жеке адамның психикалық қасиеттері бір сыдырғы тұрақты және тұрлаулы ерекшеліктер болып табылады. Бұл ерекшеліктер өмір ағымында жетіліп қалыптасады. Адамның айналасын қоршаған дүние үнемі өзгеріп отыратындықтан, осымен бірге оның түрлі ерекшеліктері де дамып, өзгеріп отырады. Адам белгілі дәрежеде өсу, жетілу үдерісінде дамиды [2, 46]. Студент интеллектуалды (ойлайтын) және (дербес, өз бетімен) әрекет етуші индивид ретінде қалыптасқандықтан, оның тілдік қызметі үнемі дамудағы тілдік тәжірибенің ықпалында болады. Танымдық қабілет студенттің тағы бір ортаға негізделген қатынас құралын меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар тауып алынатын кәсіби маңызды ақпаратты саралап, мағынасын ұғуға

көмектеседі. Нақты тілдік құралдарды меңгеру жұмыстары белгілі бір қатысымдық тапсырмаларды шешуге бағытталған сөйлеу әрекеттерін меңгертуді көздейді. Сөйлеу оймен тығыз байланысты.

Психология ғылымы әрбір дара адамда ойлау үрдісінің қалайша дамып, өрістеп отыратынын қарастыратыны белгілі. Әрбір жеке адамда ойлау үдерісі қалайша пайда болып, дамып жетіледі деген мәселе психологтардың қызығушылығын әр уақытта тудырып отырған. Олар логикалық ойлауды таным үдерісі деп санайды да, шындықты, ақиқатты нендей әдістер арқылы танып, білуге болатындығын анықтауға тырысады. Яғни логика ойлаудың жемісті болу жолдарын іздестіреді деп есептейді. Ал психология сол үдерістің даму заңдылықтарын зерттейтінін айтады. Ойлау адамның сөйлеуінде басты қызмет атқарады. Ф.Оразбаева: «... Тілдің тіл болуы үшін ең қажетті шарт – ойлау, пайымдау. Адамның ми қабатында жинақталған ой тіл арқылы сыртқа шығады; сөйлем арқылы бейнеленеді, көрініс табады», – деп адам ойы тілмен тығыз байланысты болатынын айтады [3, 43].

Қазіргі заман студенті нарықтың көп қырлылығы және тұрақсыздығы жағдайында бәсекеге қабілетті болу үшін жан-жақты дамыған, білім-білік, дағды қоры бай болу керек. Осыған байланысты қазіргі таңдағы оқыту студенттердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін дамыту және тұлғаның іскерлік қабілетінің қажетті сапасы ретінде оларда ойлау мәдениетін қалыптастыруды қажет етіп отыр. Оқу қызметі де студент тұлғасының интеллектуалдық мүмкіндіктеріне жоғары талап қойып отыр. Қазір ақпараттың көптігі жағдайында студентке болашақ кәсіби қызметін бағдарлауға қажетті барлық ғылыми ақпаратты қабылдау қиындық туғызады. Бұл білімнен және ғылыми мәліметтен хабардар болу бейімділігі студенттің ойлауының жоғары дәрежесін, өзінің интеллектісін дамытуын талап етеді. Адамның ой әрекеті әр түрлі мәселелерді бір-бірімен салыстыра қарастыруда анық байқалады. Синтаксисте бұл студенттің жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді, салалас пен сабақтасты ажырата алуынан көрінеді. Бұл қарапайым ғана алынған мысал. Шын мәнінде, адамның ойы өте жүйрік. Кейде студентте теориялық білім жеткілікті болмаса да, логикалық ойлауы жоғары болса, қиындықтан оңай шығуы мүмкін. Ол студенттің ойлау қабілетінің дамуына байланысты. Ойлау қабылдаумен тығыз сабақтас. Түйсік пен қабылдау психологияда танымның бірінші баспалдағы болып саналатындықтан, олардан сырт ойлау болмайды деп есептеледі. Адамның ойы әруақытта сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы берілетіндіктен, ой сыртқы дүниені бейнелеудің формасы, ал сөз ойды жеткізудің құралы болып есептелетіні белгілі.

Студенттің ойының дамуы оның атқаратын іс-әрекеттерімен тығыз байланысты. Ойлау түйсік пен қабылдаудағы талдау мен біріктірудің жана

мазмұнға ие болған түрі болып табылады. Синтаксис сөйлеу жағдаятында қолданылатын бірлік ретінде қызмет атқаратындықтан, қабылданған ақпаратты талдау мен біріктірудің жоғары деңгейін зерделейді. Талдау мен біріктіру - өзара байланысты әрекеттер. Олардың өзара байланысы мен айырмашылығы салыстыру арқылы танылады. Салыстыру тәсілі жалпылау әрекетіне қарай ойысады. Мұнда заттардың жалпылық және мәнді белгілері көрсетіледі. Абстракциялау, нақтылау, жүйелеу тәсілдері де жиі қолданылады. Ондай тәсілдер белгілі мәселелердің түйінін шешуде адамның психологиялық толғаныстарының түр-сипатын, ойын бейнелейді. Талдау мен біріктіру, салыстыру тәрізді ой тәсілдері синтаксисті меңгертуде өте жиі қолданылды. Берілген сөйлемдерді сөз тіркесіне, сөйлем мүшелеріне талдау, сөйлемнің түрлеріне қарай ажырату және т.б. немесе берілген сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлем құрау, сөйлемнен мәтін құрау, сөйлемдерді өзара салыстыру, айырмашылықтарын таныту және т.б. жұмыс түрлері күнделікті сабақ үстінде орындалатын тапсырмалар.

Ой тәсілдері ой формаларымен сабақтас. Синтаксисті қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытуда ой формаларының ішінде біз үшін ең қажеттісі – пікір. Пікір – бұл бір зат туралы мақұлдау не оны бекерге шығаруда көрінетін ойлаудың формасы [4, 152]. Студентті пікір айта білуге тәрбиелеу – педагогикалық мәні бар іс. Қазіргі таңда көптеген студенттер өз пікірін дұрыс жеткізе алмайды. Пікір айта білуге үйрету студенттердің «тілін дамытудың ұласқан, ұйытқы кестелерін морфологияның сөз таптарын, синтаксистің сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерін, сөйлем құрылысын, т.б. оқытумен тығыз байланыстыруға әбден болады. ... студент ана тілінің сөз байлығын толық игеруге, тілдің фонетикалық және сөзжасам жүйесін жақсы меңгеруге, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді жақсы біліп, оларды практикалық тіл жұмсау дағдысында ұтымды, дұрыс қолдана білуге тиіс. ... Жеке сөзді дара тұрған қалпында емес, оның сөйлем ішіндегі, сөз тіркесіндегі, контекстегі мағыналарын, грамматикалық сыр-сипатын дұрыс тану арқылы олардың эмоциялық, экспрессивтік т.б. қызметін, мәнін тани білу – тіл дамытудың, оқушының тіл мәдениетін көтерудің, ой-өрісін кеңейтудің негізгі шарттарының бірі» [5, 311].

Студенттерді пікір айта білуге үйретуде пікір-сайыстың алатын орны ерекше. Пікірсайыс студенттің өткен материалды толық меңгеруге, мәселелерді дұрыс шешу жолында ізденуге, ойлау, сөйлеу қабілетін дамытуға, пәнге қызығушылығын арттыруға түрткі болады. Сұрақ қою, оны өзі құрастыру, фактілерге сүйене отырып жауап беруі, өз сөзімен еркін жеткізуі тақырыпты еркін меңгеруіне көмектеседі [6, 8]. Пікір адамның басқа адаммен қарым-қатынас жасауы арқылы жүзеге асады.

Қарым-қатынас адамдар арасындағы байланысты іске асырып, хабар беру және ақпарат алмасуды қамтамасыз етеді. Бала адамдармен қарым-қатынас жасауды біртіндеп меңгереді. Адаммен дұрыс қарым-қатынас жасай білу қазіргі таңда басты мәселелердің біріне айналып отыр. Қатысым тек заттармен алмасу ғана емес, пікір алмасу, ой бөлісу, ортақ идеяға келу, т.б. көптеген іс-әрекеттерді жүзеге асыруға көмектеседі. Адам күнделікті өмірде стихиялы түрде қарым-қатынас жасайды. Бірақ көптеген жағдайда оның жинаған тәжірибесі дұрыс қатысым жасай білуге аздық етуі ықтимал. Ұжымдық қатынаста әрбір адам өзіне тән құралдарды пайдалану арқылы қарым-қатынасқа түседі. Психологтар тілдік қатынастың бес түрлі жағын көрсетеді: қатысымның тұлғаралық жағы адамның өзінің өмірімен байланысты кісілермен қатынасын көрсетеді. Танымдық жағы қатысымға түсуші адамның кім, қандай адам екендігін, қатынаста қандай рөл атқаратынын, одан не күтуге болатынын байқатады. Қатысымдық-ақпараттық жағы адамдар арасындағы қызығушылықты, көңіл-күйді, сезімді, жай-күйді танытады. Эмотивтік жағы жеке жағдаяттағы эмоция, сезім, көңілмен байланысты болып келеді. Конативтік жағы адамдардың іштей және сырттай пікір қайшылықтарын көрсетеді.

В.Г.Крысько адамдар арасындағы қатысымның алты түрлі қызмет атқаратынын айтады. Прагматикалық қызметі адамдар арасындағы ұжымдық қатынасты жүзеге асырудағы қажеттілік пен уәжділіктен көрінеді. Қалыптастыру мен дамыту қызметі қатысымға түсушілердің бір-біріне әсер етуі, тәжірибе алмасуынан және білімі мен қабілетін, тұлға ретінде қалыптасуға көмектесуінен байқалады. Бекіту қызметі адамдарды өзін-өзі танытуын, жетілдіруін қамтамасыз етеді. Адамдарды бір-бірімен табыстыру және айырылыстыру қызметі бір жағынан адамдардың арасындағы ақпарат алмасу қызметін атқарып, ортақ идея мен пікірлерге біріктірсек, екінші жағынан кейбір ақпараттар керісінше әсер етіп, қатынасты бұзады. Тұлға аралық байланысты ұйымдастыру мен бекіту қызметі қатынаста тығыз байланыс орнатуға жетелеп, оның беріктігін ұлғайтуға қызмет етеді. Ішкі тұлға аралық қызмет адамның іштей өзімен-өзі сөйлесуі арқылы жүзеге асады [7]. Қатынастың бұл қызметтері бір-бірімен тығыз байланысты болып, адамдардың түсінісуін, ақпарат алмасуын қамтамасыз етеді. Адамдар арасындағы түсіністік әр түрлі амалдар арқылы іске асып, белгілі бір нәрсені меңгертуге, орындауға бағытталады. Тілдерді оқытуға қажет қатысымдық және танымдық амалдар бір-бірінен түбегейлі ажыратылады.

Қатысымдық мақсаттар қатынас жасауды үйретуге бағытталса, танымдық мақсаттар студенттердің интеллектуалдық қабілеттерін дамыту, тіл жүйесін білу, тіл қызметі заңдылықтарын меңгеру

арқылы қатынасқа үйретуді көздейді. Қатысымдық амалдарда мәтіндердің тақырыптары негізінен тар шеңберде алынып, аясы шектеулі болады. Танымдық амалдар кезінде тақырыптар аясы кең және жоғары білім алу міндеттеріне жауап бере алатын болуы тиіс. Қатысымдық дағдылар аумағында қатысымдық тәсілдер алдыңғы орынға ауызша сөйлеу (сөйлеу және тыңдау) дағдыларын игертуді көздесе, танымдық тәсілде жазбаша сөйлеу басым болады. Қатысымдық әдістерді пайдалану сөйлеу тәжірибесі барысында қатынасқа үйрету мен ережелерге сүйенуді, оларды түсіндіруді қажет етпейді. Танымдық әдістер грамматикалық құбылыстарды білуге белсенді түрде сүйене отырып, грамматиканы оқытуға және танымдық ізденіс тапсырмаларын пайдалануға бағытталады. Танымдық компонент оқу үрдісіндегі танымдық мақсатты шешуге және білім алушының интеллектуалды және танымдық дәрежесін байытуға қызмет етеді. Танымдық компонент студенттің танымдық үрдісінің заңдылықтарын ескереді, сондай-ақ студенттің табиғи танымдық үрдісіне жақындатылған танымдық әрекеттерін оптималды түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қатысымдық-танымдық тәсілдің танымдық компоненті білім алушыға алынған білім мен ойлау икемділігін дамытуға, оқу үрдісінің белсенді субъектісі болуға көмектеседі. Бұл компонент мәселелі оқыту дәстүрлерін дамытумен бірге студенттің жоғары дәрежелі рефлексиясын жетілдіреді. Танымдық компоненттің мәні тілге оқыту кезінде тілдік дамуды басқаратын механизмдерді ескеру болып табылады.

3.Бейсембаева студенттің танымдық белсенділігі білімнің қалыптасуындағы компоненттермен байланысты екенін айтады. Оның біріншісі – оқу материалын қабылдау. Қабылдау тиімді болуы үшін: мақсаттылық, саналылық, игерілетін білім тірек білімге негізделуі, жанғыртылуы, оқытушы студенттің көзбен көріп, құлақпен естіп, көңіліне тоқуына жағдай жасауы қажет. Екінші компонент – оқу материалын ойша өңдеу, жүйелеу. Игерілетін білімнің сапасы студенттің белсенді ойлауымен (талдау, салыстыру, тұжырымдар жасау) тығыз байланысты. Үшінші компонент – игерілген білімді іс жүзінде қолдана білу. Ол үшін студент теориялық білім практикалық әрекетінің негізі екендігін білуі тиіс. Төртінші компонент – білімді бекіту. Бекітудің ең тиімді жолы – практикада қолдану [8, 65]. Бұл компоненттердің бірлігі қатысымдылықты, саналылықты, қарым-қатынастың қатысымдық-танымдық дағдыларын, іс-әрекетті, қызмет түрлерін меңгертуді қамтамасыз етеді. Қатысымдық-танымдық қызмет студенттердің танымдық қызметтерін белсендіруді және аналитикалық ойлауын дамыту мен шығармашылық әлеуетін іске асыруды жобалайды. Қызметтің танымдық аспектісі адам психикасына тән таныммен байланысты. Яғни қатысымдық-танымдық қызметтің мазмұнын жүзеге

асыру студенттің ортаға негізделген қарым-қатынаста саналы, тұжырымдалған және креативті қатысын шамалайды. Студенттердің лингвистикалық құбылыстарды түсінуі мен тілдік құралдарды меңгеруі студенттің белгілі бір қатысымдық және танымдық міндеттерді шешу үрдісі арқылы жүзеге асырылады. Қызметтің қатысымдық аспектісі студенттердің мәтінде берілген тілдік және сөйлеу материалын жинақтау, қабылдау, тұжырымдау, талдау, сонымен қатар тұлғааралық, тікелей қарым-қатынас тәжірибесінде белсенді қолдануға бағытталған рецептивті-продуктивті дағдыларын қалыптастырумен байланысты.

Тілді меңгертуде психология ғылымының жеткен жетістіктерін негізге ала отырып оқыту студенттің ақыл-ойының дамуына, практикалық іс-әрекетінің жетілуіне, оқуына және қоғамдық әлеуметтік жағдайына игі әсер ететін әр жақты қабілеттерінің дамуына алғы шарттар жасайды. Белгілі бір дағды мен іскерліктерді меңгеруіне қажетті қолайлы жағдайларды тудыруға ықпал етеді. Студенттің ақыл-ой үдерістерімен қатар сезім, ерік, зейінін және т.б. дамытуға пайдалы әсерін тигізеді. Сабақ үрдісінде студенттің танымдық әрекеттерін дамыту, танымдық қызығушылық, танымдық ізденімпаздық және т.б. қабілеттерін жетілдіру, сол арқылы дүниені таныту оларды заманымыздың қазіргі талаптарына сай рухани дүниетанымын кеңейтіп, сана-сезімі мен көзқарасын ұлттық рухта қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания // МОДЭК. - 2005.*
2. *Жұмабаева Ә.Е. Бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. ... дис.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. – 337 б.*
3. *Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар зерттеулер. – Алматы: «Ан арыс», 2009. – 368 б.*
4. *Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 272 б.*
5. *Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592. – 314 б.*
6. *Сүлейменова Ж. Мәдениетті азаматтың бір белгісі – сауаттылық. // «Қазіргі қазақ тілі теориясы және лингводидактика мәселелері» атты «С.Аманжолов тағылымы – б» атты дәстүрлі ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2001. – 70 б.*
7. *Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. – Питер, 2007. – 272 с.*
8. *Бейсембаева З. Жоғары оқу орындарында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. ... дис.: 13.00.02. – Алматы: ҚМҚПИ, 2005. – 360 б.*

БІЛМАЛУШЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Тіл – ойлау – таным – мәдениет арасындағы байланыс мәселесіне байланысты келелі тұжырымдар А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы, С.Аманжолов және т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. Ұлттық дүниетаным, ұлттық болмыс, рухани құндылық мәселелері Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева, Н.Уэли, Ф.Ш.Оразбаева, Б.Қасым, Г.Қосымова, Э.Оразалиева, С.Қоянбекова, Қ.Жаманбаева және т.б. көптеген ғалымдардың зерттеулерінде қаралған. Ұлттық дүниетаным ұлттың бүкіл бітім-болмысы, қоршаған ортасы, шаруашылық жүйесі, табиғат құбылыстарымен тығыз байланысты. Мәдениет – адамзат баласының қызметінің жемісі. Э.Б.Тайлор мәдениетті үздіксіз даму үстінде болатын үдеріс ретінде қарастырып, «мәдениет жөніндегі ғылым – реформалар жөніндегі ғылым» деген тұжырым жасайды [1].

Философия ғылымы мәдениетті адамзаттың тарихи дамуының нәтижесі, адамзат баласының саналы, адамгершілік, қоғамдық қарым-қатынастарының қол жеткен жетістігі ретінде қарастырады. Мәдениеттану қоғамда болып жатқан әр түрлі үрдістерді (материалдық, әлеуметтік, саяси, адамгершілік, көркемдік, тілдік, т.б.) барынша қамтып, олардың даму заңдылықтарын, өмір сүруінің ұстанымдарын, олардың бір-біріне тигізетін этно-әлеуметтік, саяси-моральдық және т.б. ерекшеліктерін зерделейді. Яғни адамзат баласының біртұтас мәдени даму үрдісінің жалпы заңдылықтарын анықтауға тырысады. Философтар мәдениеттің төмендегідей басты қызметтерін атап көрсетеді: 1) Адамды қалыптастыру қызметі. Бұл – мәдениеттің қоғамдағы басқа қызметтерін бойына жинақтайтын және оның негізгі мазмұнымен тікелей байланысты нышан. 2) Жалғастық, мәдениет мұрагерлік қызметі. Мәдениеттің бұл қызметі бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілетін бүкіл адамдық өмір тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне қатысты. 3) Танымдық қызметі. Мәдениеттің қоғамдағы бұл қызмет-міндетінің сан алуан қыры бар. ... назарымызды өзіне аударатын нәрсе – мәдениет пен білімнің ара қатынасы. 4) Реттеу қызметі. Мәдениеттегі реттеушілік әрекеттерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мәдениетте күнделіктен гөрі жоғарыға, идиалдыға, үлгіге көбірек көңіл бөлінеді. Мәдени ұғымдарда нормативтік, ережелік талаптар басым. 5) Қатысымдық, қарым-қатынастық қызмет. Бұл мәдениеттің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірі. Адамдардың қарым-қатынасы, мәдениеттер сұқбаттасуы – әлеуметтік шындықтың басым көрінісі. Адам ерекше бір өрісте – қарым-қатынас өрісінде болады. ... Мәдени құндылықтарды олар-

ды жасаушылар мен тұтынушылар арасындағы қарым-қатынас ретінде алуға болады. Мәдени болмыстың тірегі деп қарым-қатынасты айтамыз [2, 25-26]. Яғни кез келген мәдени туынды халыққа қызмет етеді. Егер мәдени туындыны қажет ететін адамдар болмаса, ол қанша құнды болғанмен қолданыстан шығып қалады. Сондықтан да студент бойына өз ұлттық құндылықтарымызды әр сабақта сіңіріп отырмасақ, олардың есіне түсіріп, сақтатпасақ, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырмасақ мәдени мұраларымыз қолданыстан шығып қалуы ықтимал.

Т.Қордабаев «қай халық тілінде болса да сөздердің бір-бірімен тіркесуінде ортақ заңдылық» болатынын, «ол заңдылық, біріншіден, сөздердің тіркесімпаздық қабілетіне, екіншіден, сөздердің байланысындағы салаластық немесе сабақтастық қатынасқа» негізделетінін, «өмірдегі сияқты тілде де жетектелуші жетектеушіге» ілесетінін, «тілде қалыптасқан осы заңдылық орынсыз бұзылып, біз бардық онда, қол қойғам журналға, оқыдық бұл материалды деп айтуды тілге енген жаңалық, оның сымбаттылығын арттыратын, оны дамыта түсетін соны туынды» деп санауға болмайтынын, «туған тілімізде сан ғасырлар бойы айтылып келген, халық ұғымында әбден орныққан атауларды» қолдануымыздың қажеттігін баса айтады. «Сөйлеу мәдениетінің жоғары болуы – халық мәдениетінің жоғары болуы, рухани өміріміздің өсуі» екенін есімізге салады [3, 126].

Мәдениеттанушылар қарым-қатынастың құндылығын танытатын диалог деп есептейді. Диалог (сұқбат) бұл пайымдауда екі адамның әңгімелесуі, сұқбаттасуы деңгейінде емес, одан әлдеқайда кең қазіргі заман дискурсының, мәдени-әлеуметтік контексті ретінде қолданылады. Олардың пікірінше, адамның басқа адаммен, мәдениеттің басқа мәдениетпен сұқбаты, қарым-қатынас негізінде ғана әлемдегі бар құндылықтар дүниеге келеді. Сұқбат гуманизмді, адамсүйгіштікті уағыздайды. Диалогтың мақсаты – адамдар арасында үйлесімділікке, өзара түсінушілікке қол жеткізу, түрлі мәдениеттер, ділдер, діндердің ортақ кездесу орнын көрсете білу екенін айтады. Ғалымдар мәдениет коммуникацияның құралы болып табылатынын адамзаттың тарихи даму барысындағы қарым-қатынас құралдарының өзгеріп отырғандығымен байланыста дәлелдейді. Қарым-қатынас құралдарының дамуы адамның санасына, іс-әрекетіне орасан әсер етеді. Тіл қатысымдық құрал ғана емес, адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі болып табылады. Яғни студент танымын кеңейтумен бірге, оның мәдениетін жетілдіру мәселесі де назарда болады.

Тіл – денотативті (белгілі, сигналдық) коммуникация құралы емес, сонымен қатар коннотативті, яғни лингвомәдени, идиологиялық мәні бар құрал. Әрбір сөз студенттің рухани әлемінде өзіндік өзгеріске ұшырап отырады. Әрбір сөзді әр студент өзінің танымдық деңгейіне байланысты әр түрлі қабылдайды. Ол оның ой-өрісіне, талғамына, санасына, танымдық деңгейіне байланысты. Философтар адамды түсіну үшін оның дүниетанымын, көзқарасын, идиалдарын, рухани әлемін білу қажет деп санайды.

I. Кеңесбаевтың «мәдени, әдеби, тілдік мәні зор ескерткіштер проблематикасын тарих таразысына салып» зерттеу кенжелеу қалып жатқанын, «тіліміздің өзге тілдермен ортақ заңдылығын, оның өзіне тән ішкі айырым белгілерін білсек, халық тарихын тануға жол ашамыз» деп айтып кеткен пікірі бұл күнде біртіндеп орындалып жатыр. Ғылымның уақыт тынысымен дамуы тілге де әсер етіп отыратыны белгілі. Уақыт мен ғылымның дамуы тың ізденістерге жол ашады. Қазіргі таңда «тіл мен мәдениет, этнос» мәселесіне қатысты түрлі ғылым саласында зерттеу жұмыстары тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымын, ұлттық рухын тануға, танытуға бағытталды. Антропоцентристік бағыт аясындағы зерттеулерде тіл жүйе ретінде ғана қарастырылмай, тіл мен адамның, тіл мен танымның, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның байланысы ретінде қарастырылады.

Тілдік құбылыстың табиғаты өз заңдылықтарына ғана сүйеніп қоймай, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрі, ұлттық болмысын да танытады. Тіл білімінде сөз табиғатын тану, оны ұлттық дүниетаныммен, ұлттық құндылықпен таныту ортақ заңдылыққа айналды. Академик Ә.Қайдардың: «ана тіліміздің бай қоры – ұлттық болмыс-бітімді танытатын тілдік этнодеректердің қазынасы» деген пікірі қазақ тіл білімінде ұлт тілі мен ұлт мәдениетін сабақтастыратын «лингвомәдениеттану» саласының өзіндік жаңа бағытын саралап берді. В.Н.Телия лингвомәдениеттануға «тілдің корреспонденциясы мен мәдениеттің өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын этнолингвистиканың бір бөлшегі» деген анықтама берсе [4, 217], ғалым В.В.Воробьев «комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов и с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и общечеловеческих ценностей)» деп, лингвомәдениеттануды мәдениетпен бірге адами құндылықтарды танытуға негіз болатын сала деп есептейді [5, 37]. В.А.Маслова лингвомәдениеттанымды «отрасль лингвистики, возникающую на

стыке лингвистики и культурологии» және «изучающую воплощенную в живой национальный язык и проявляющуюся в языковых процессах материальную и духовную культуру» деп, гуманитарлық пән ретінде танумен бірге оны тіл білімі, этнолингвистика, мәдениеттану, антропология мәдениеті туралы зерттеулердің нәтижесін жинақтаған білім саласы деп қарастырады [6, 8-15]

Лингвомәдениеттану «этнос мәдениеті мен сол тілде сөйлеуші халықтың мәдени-тілдік деректерін сипаттайтын, жұрт мәдениетін өз лексикасы арқылы басқа этносқа танытатын, ұлттық рух пен ұлттық тілдің туын көтеретін, халықтың тіл байлығын тек болмысы арқылы өз тұғырына жеткізіп келешекке танытатын, тілдік деректерді ұлттық нышанда жарата да, жарқырата да алатын, этнолингвистика пәнімен ағайындас, ұлттық рух пен тіл арасында өзіндік жолы бар, тілді мәдениет арқылы танудағы бітімімен басқа тіл ғылымдарынан ерекшеленетін, қоғамдық-әлеуметтік, эстетикалық, философиялық сипаты бар кешенді пән» болып саналады [7, 24]. Оның басты мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін таныту, олардың қызметі мен орнын анықтау. Филолог-маманның лингвомәдени білімін жетілдіруде ұлылардың сөзі мен философиялық тұжырымдарын негізге алып, өз елінің тарихы мен әдебиетін, салт-дәстүрі мен мәдениетін терең білуіне баса назар аударған жөн. М.Балақаев айтқандай, «тілді жақсы білу оңай жұмыс емес. Өйткені оның шегі жоқ. Тіл адамдардың еңбек ету үдерісінде, қарым-қатынас жасау тәжірибесінде мыңдаған жылдар бойы жасаған. Оның орасан көп байлықтары сол тілде сөйлейтін халықтың бастан кешірген ұзақ өміріндегі ойлау жұмысының нәтижесі ретінде үнемі дамып отырады. Тілді сіресіп қатып қалған қалпында емес, сол даму, жетілу үдерісінде үйренеміз» /8/. Яғни тіл дара тұлғаның дамуына жол ашады. Себебі тілде тұлғаның ойлауы мен эмоционалдық дамуы да көрініс табады. Тіл ұлттық болмыс пен ұлттық идеяны сақтаушы болғандықтан, ол тұлғаның қалыптасуына септігін тигізеді. Әлемнің тілдік бейнесі студент санасында өзі білетін ұғым-түсініктер арқылы сақталады да, оны студент мәдениаралық коммуникацияда қолданады. Мысалы, бір ғана «туды» деген сөздің бірнеше синонимдік қатары бар: дүниеге келді, дүние есігін ашты, жарық дүниеге келді, кіндік қаны жерге тамды, өмірге келді, өмір есігін ашты, жарық дүниеге қадам басты, өмір есігін айқара ашты, туылды және т.б. Сол сияқты адамның дүниеден өтуін де шейіт болды, апат болды, көз жұмды, шетінеді, қайтыс болды, бақилық болды, дүниеден озды, кенеттен қайтыс болды, о дүниелік болды және т.б. сөздер арқылы хабарлайды. Бірақ бұл сөздердің әрқайсының өзінің айтылатын орны, кезі болады. Оны тілді өте жақсы

меңгерген адам ғана біледі. Тілді жақсы меңгеру адамның өзі сөйлеп отырған тілдің қолданыс заңдылықтарын терең білуінен, әр сөздің мағынасын дұрыс ажыратып, орынды қолдануынан, тілдік талғамы мен тілдік-эстетикалық қабілетінен, сөз астарындағы ойды аңғара білуінен көрінеді. Ал мұның бәрі оның ойлау қабілеті мен сөз жұмсау білігіне келіп саяды да, тұлғаның лингвомәдени күзiреттiлiгiн танытады.

Ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақалаларындағы сөздердің этномәдени семантикасы туралы мысалдарын ұтымды пайдалану филолог-маманға қазақ халқының ұлттың болмысы мен дүниетанымын меңгертуге ықпал етеді. Мысалы, Нұргелді Уәлидің «қамшы» сөзі туралы тұжырымдары осы сөздің мәнін терең игерулеріне ықпал етеді: басына қамшы ойнатты (қорлық, зорлық-зомбылық көрсетті); билік қамшысы (билік иесінің қолындағы күш); Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты (даудың себебі әрқилы, бірақ шешімі не «ақ», не «қара». Айыпсыз үшін «ақ», айыпты үшін «қара»); қамшы білемдеді (салмақтады; қыр көрсетті, жұдырық көрсетті, қоқаңдады, кіжіңдеді); қамшы боп тиді (жанына қатты батты); қамшыға қамшы қайтарды (күшке күш көрсетті); қамшы жеді (соққы көрді, таяққа жығылды); қамшы жұмсады (сабады, соқты); қамшы құрлы көрмеді (еш ауырсынбады); қамшының астына алды (қатты сабады, соқты, ұрды); қамшысынан қан сорғалаған (қатыгез, қатаң, қаһары күшті); қамшысының ұшын бермеді (болыспады, жәрдем етпеді, қарайласпады; жамандық жасады, опасыздық істеді); қамшы сілтеп келді (талайдан бері егесіп келді); қамшы тастады (дауласқан, таласқан екі жақ бидің алдында жерге қамшыларын тастап, сөз кезегін алуы); қамшы түтеді (таяқ жауып кетті, соққылаған қамшы жауды); қамшы ұрғызды (таяқтады, ұрды, соқты; дүре соқты); қамшы ұрды (күш салды); қамшы үйірді (қорқытты, үрейлендірді; жан алқымға алды, қауіп төндірді); қара қамшы (қара күш иесі, қаһарлы, өктем адам); қамшыдай тиді (қатты батты) және т.б.

Сонымен бірге қазақ халқында қамшымен байланысты «қамшы қалдыру» деген бейвербалды амал да бар. Баласына қыз іздеген жігіттің әкесі қызы бар үйлерді аралап, егер қыз ұнаса сол үйге қамшысын іліп кететін болған. Егер қыз әкесі оны мақұлдаса, қамшыны қайтармайды, ал белгілі себептермен қызын бергісі келмесе қамшыны қайтарған, ал қамшы ілінген үйді көрген басқалар қыздың басы бос еместігін түсінген. Егер адам сөйлегісі келсе, қамшыны ортаға тастаған, ал қамшысын екі бүктеп, жанбасының астына басып отырса, оның дауласуға келіп отырғанын білген. Яғни студент бір қамшы сөзі арқылы мәдени семантикалық ақпаратпен танысып, өз ұлтының сөз байлығының қаншалықты терең екенін тағы да түйсінеді. Олай болса, лингвомәдени күзiреттiлiк

студенттің ұлттық-мәдени мағынадағы сөйлеу және тілдік бірліктерді білуі, мәдени-тарихи және ерекше ұлттық ақпараттарды тілдік қарым-қатынаста пайдалана алуы дегенді білдіреді. Лингвомәдени күзiреттiлiк оқушының әлеуметтік және қоғамдық ортада өз орнын таба білуіне, өзгелермен тіл табысу арқылы белгілі бір мақсат үшін бірлесе еңбек етуіне қажетті дағдыларды дамыту нәтижесінде қалыптасады.

Д.Ж. Есимова қазақ тіліндегі өліммен байланысты мәдени лексикаға талдау жасай келіп, олардың мәдени сипатын былайша ашып көрсетеді:

Бидай шашу – өлікті үйден шығарған соң оның аруланған орнына бидай шашып тазалау ғұрпы болған. Оның мәні – арты өсіп-өнісін, ұрпақтары көп болсын деген мағынаға саяды. Сондай-ақ қазақ дүниетанымында өлген адамның орнын жаңа ұрпақ басады, өлім – өсіп-өнуге, жаңа өмірдің көктеуіне себепкер болады деген ұғым қалыптасқан.

Шырақ жағу – өлікті үйден шығарған соң оның аруланған орнына шырақ жағылады. Мұның мәнісі де шырағы сөнбесін, ошағы өшпесін, ұрпақтары жалғастырсын деген мағынада қолданылып келеді.

От қойып арулау – өлік шыққан үйді дереу басқа жерге ауыстырып, өлікті шығарған, оның денесі жуылған жерді тазалап, от қойып арулайды. Ол жерді қазып, үстіне топырақ, тас үйіп кішігірім оба жасайды да, оны адам, мал баспауын жіті қадағалайды. Халық түсінігінде мұндай жерді адам, мал басса әртүрлі ауыруларға ұшырайды деген сенім орнаған. Сондықтан ол жерді от қойып арулайды, бұл жерді «арулаған жер» деп атаған.

Қоштасу айту – ерте кезде өлген адамды атымен қоса жерлесе, кейін аттың құйрығын кесіп, тұлдап, асына соятын болған. Тұлданған ат асқа сойылар кезде туыстары аттың жалын құшып «қоштасу» айтқан.

Ақ киізге орау – өлікті мүрдеге қазақтар ақ киізге орап, кілемге салып апаратын болған. Сондай-ақ өлікті бөлек киіз үйден шығаруы да, кейіннен мола тұрғызатыны белгілі / 9/.

Соңғы жылдары Қазақстанның әлемдік білім кеңістігінде өзіндік рөлі арта бастады. Шетелдермен қоғамның барлық саласында, бүкіл бағытта қарым-қатынастар орнатылуда. Бұл барша болашақ маман иелерінің лингвомәдени білімінің жоғары болуын талап етеді. Сондықтан ана тілінен басқа тілдерді игеруге, шетелдің мәдениетін білуге деген қызығушылықпен қоса, талап та күшейіп келеді. Өзге тілді ортадағы экономикалық қызметтің мазмұнына сараптама жасаған ғалымдар бұрын шетелдік серіктермен аудармашы арқылы байланыс жасау сирек кездесетін болса, қазір ол күнделікті өмір заңдылығына айналғанын айтады. Адамдардың көбінде өзінің әлеуметтік жағдайын күшейту туралы сезім басым болғандықтан, қазір басқа тілді меңгеруге, өзге елдің дәстүрімен, мәдениетімен, құндылықтарымен танысуға деген қы-

зығушылық үлкен. Адам - өзіне тән биологиялық құрылысы бар тіршілік иесі, сондықтан табиғат заңдары оның дамуына да әсер етеді. Қоршаған ортаға бейімделіп, өз тіршілігі үшін дайын заттарды пайдаланатын жануарларға қарағанда, адам өзіне керектіні өз қолымен жасайды. Адам табиғатының өзгеруі адам өмірінің әлеуметтік жағдайларының әсерінен болады. Адамның тектілігі тек биологиялық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи дамуы, мәдени деңгейінің өсуінің нәтижесінде де пайда болады. Мәдениеттілік адамның қоғамдық тәжірибеге ие болуы нәтижесінде орын алады. Адамның жалпы дамуына өзара байланысты биологиялық және әлеуметтік бағыттар әсер ететіндігі байқалады. Адам биологиялық тіршілік иесі болып туады, алайда өз дамуы барысында ғана ол әлеуметтік тіршілік иесіне айналады.

Психологияда «жеке тұлға» ұғымының әр түрлі пайымдаулары бар, бірақ олардың көбісі мына түсінікке келіп тіреледі: жеке тұлға дегеніміз әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі индивид. Жеке тұлғаның ең басты белгісі – оның әлеуметтік мәнінің болуы және оның әлеуметтік қызметтерді (болмысқа, адамдарға, өзіне, еңбекке, жалпы қоғамға, мәдениетке қатысты) атқаруы. Жеке тұлға, сондай-ақ, психологиялық дамудың белгілі бір деңгейіне ие (темперамент, мінез-құлық, қабілеттілік, ақыл-ой дамуының деңгейі, қажеттіліктер, мақсат-мүдделер, мәдени-танымдық деңгейі). Жеке тұлға – бұл интегративті жүйе, әлдебір ыдырамайтын тұтастық. Жеке тұлғаның ең маңызды белгілері – оның саналылығы, жауапкершілігі, бостандығы, қадір-қасиеті, даралығы, мәдени өрісінің деңгейі. Жеке тұлғаның маңыздылығы оның қасиеттері мен іс-әрекеттерінде қоғамдық үдеріс бағыттарының, әлеуметтік белгілер мен қасиеттердің айқын және өзіне тән ерекшелігінің көрініс табуы мен оның іс-әрекетіндегі шығармашылық қасиетінің деңгейі арқылы анықталады. Бұл орайда «адам», «жеке тұлға» деген ұғымдардың қатары «даралық» деген ұғыммен толықтырылуы қажет. Даралық бір адамның басқа бір адамнан, бір тұлғаның басқа бір тұлғадан айырмашылығын, оның ешкімге ұқсамайтынын, өзіне тән ерекшелігі бар екенін сипаттайды. Даралық, әдетте, адамның мінезі мен темпераментінің ерекше белгілері (мысалы, салмақты-жігерлі және мақсатты адам), шығармашылық қызмет-әрекеті мен қабілеттілігінің өзгешелігі арқылы ерекшеленеді. Осылайша, студенттің даралығы оның терең білімділігі, педагогикалық көзқарастарының ауқымдылығы, жолдастарына ерекше қатынасы, жұмыстағы шығармашылық ниеті, рухани дүниесі және т.б. арқылы көрінеді. «Даралық» ұғымы бір адамды басқа бір адамнан, бір тұлғаны басқа бір тұлғадан ажыратып, оған өзіне тән сұлулық пен

қайталанбас қасиет беретін ерекшеліктерден тұрады.

Білім беру үдерісінде бүгінгі студент ертеңгі елінің беделін танытатын дара тұлға, маман болғандықтан, олардың лингвомәдени білімін дамыту басты мәселе болып табылады. Болашақ маман кез келген елде өз елінің мәдениеті мен тарихын жете білумен қатар, өзі барып отырған елдің де осындай құндылықтарын игеруі тиіс. Студенттің кәсіби деңгейінің болуы, мәдениетаралық коммуникацияға түсе білуі, даралық қабілетін таныта алуы маманның жоғары нәтижеге жетуінің кепілі болып табылады. Олар өздері сақтаған, игерген мәдени-тарихи және ерекше ұлттық ақпараттарды мәдениетаралық тілдік қарым-қатынаста пайдалана білуі қажет.

Қорыта келгенде, студенттің лингвомәдени білімі үлкен гуманитарлық күшке ие болғандықтан, болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауға маңызды рөл атқарады. Оны жетілдіру шет тілін оқитын студенттерге ғана емес, барлық студенттерге қажет. Себебі қазіргі заманғы студент әлемдегі көптеген ұлттық мәдениетпен араласуы тиіс және мәдени-тілдік тұлға ретінде қалыптасуы қажет. Студенттердің бойына лингвомәдени құзиреттілікті қалыптастыра отырып, біз олардың тұлғалық әлеуетін арттырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тайлор Э. *Первобытная культура*. – М.: 1989. – 573 с.
2. *Ғабитов Т. Мутәліпов Ж. Құлсариева А. Мәдениеттану*. – Алматы: Раритет, 2008. – Б. 25-26.
3. *Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері*. – Алматы: Рауан, 1991. – 256 б.
4. *Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. – М.: Школа, 1996. – 288 с.
5. *Воробьев В.В. Лингвокультурология*. – М.: Росс.ун-та дружба народов, 2008. – 340 с.
6. *Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений*. – М., 2001. – С.8-15.
7. *Сейілхан А.Қ. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні («Қыз Жібек» және «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырлары бойынша): филол. ғыл. канд. ... автореф.* – Алматы, 2001. – 24 б.
8. *Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту*. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96.
9. *Д.Ж. Есимова //«Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык». Международный информационно-аналитический журнал No2(09). Сентябрь 2014*(<http://ce.if-mstuca.ru/>).

Калиакбарова Ляйля Тайтолеуовна

кандидат педагогических наук (PhD), ассоциированный профессор (ВАК РК),
профессор, академик МАНПО, Лучший преподаватель вуза (2006 и 2012 гг.),
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, e-mail - lkaliakbarova@mail.ru

К ВОПРОСУ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ-ПИАНИСТОВ В ПЕДАГОГИКЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақала фортепианолық оқытудың маңызды психолого – педагогикалық мәселелерін көтереді. Студент-пианисттердің есту бақылау қабілетін дамыту сияқты күрделі және көп қырлы мәселе ұзақ уақыттан бері ғылыми шолуды қажет етеді. Осы қабілет пианистке музыкалық шығарманың көркемдік бейнесін толық айқындап оны аспапта мәнерлеп орындауға мүмкіндік береді. Көптеген атақты музыкант-педагогтар аталған қабілеттің жетекші маңыздылығын көрсеткен. Үш ғасыр бойына пианист-орындаушының есту бақылау санасының функциясы бірнеше рет эмпирикалық деңгейде әдістемелік талдауға ұшыраған.

Кілтті сөздер: білім беру, фортепианолық оқыту, қабілет, есту бақылауы, пианисттер, көркем сипат, музыкалық шығарма, бастауыш мектеп жасы, шығармашылық даму, тәрбие, ұстаз.

Резюме. Статья поднимает одну из важных психолого – педагогических проблем фортепианного обучения. Такая сложная и многогранная задача, как развитие способности слухового контроля у учащихся-пианистов давно испытывает потребность ее научного рассмотрения.

Ключевые слова: образование, фортепианное обучение, способность, слуховой контроль, учащиеся-пианисты, художественный образ, музыкальное произведение, младший школьный возраст, творческое развитие, воспитание, педагог.

Summary. The article raises one of the most important psychological - pedagogical problems of piano learning. Such a complex and multifaceted problem, as the development of the ability of the auditory control in-piano students feel the need its scientific review for a long time.

Keywords: education, piano training, ability, auditory control, pianists, students, art image, music, primary school age, creative development, education, teacher.

Введение. Одной из важнейших задач культурной политики Казахстана является совершенствование художественно–эстетического, творческого образования, создающего наиболее оптимальные условия для всестороннего воспитания подрастающего поколения. Обучение музыке приобретает сегодня в мире большое распространение, а также достигло значительного уровня развития уже во многих высокоразвитых странах мира (Южная Корея, Германия, Япония и др.).

Наибольшую актуальность приобрело фортепианное исполнительство, получившее широкое распространение и в нашей стране. На сегодняшний день в Казахстане работает успешная система массового профессионального фортепианного обучения.

В ряду современных проблем педагогики и психологии музыкального образования, испытывающих потребность в научном рассмотрении особое место занимает такая сложная и многогранная задача, как развитие музыкально-творческих способностей учащихся-пианистов. Наибольший научный интерес у нас вызывает способность слухового самоконтроля, позволяющая пианисту передать слушателю всю полноту художественного образа музыкального произведения и выразительно воплотить его на инструменте. На ведущее значение данной способности указывали многие известные музыканты – педагоги. К сожалению, несмотря на всеобщее признание важнейшей роли этой способности в музыкальной интерпретации, природа функционирования слухового контроля пианиста, до сих пор мало исследована.

Наиболее актуально стоит вопрос о развитии способности слухового контроля у учащихся – пианистов младшего школьного возраста, поскольку для младших школьников характерны специфические особенности их физиологическом и психическом развитии. Мы считаем, что младший школьный возраст определяет перспективу всего дальнейшего творческого развития ученика. Таким образом, к настоящему времени отчетливо проявляется противоречие между традиционными методами фортепианного обучения и объективными научными подходами формирования способности слухового контроля у учащихся – пианистов, что и обусловило выбор проблемы нашего исследования.

Основная часть. В ходе наших исследований мы, опираясь на теорию известного ученого П.Я. Гальперина, определили структурные компоненты процесса слухового контроля и условий его функционирования в фортепианно – исполнительской деятельности. На наш взгляд, сначала слуховой контроль проявляется как интеллектуальное сопоставление реального звучания с желаемым музыкально – художественным образом. Пианист – исполнитель, как мыслящий субъект, прежде чем проинтонировать что-либо на инструменте, предварительно имеет слышимое представление

(музыкально – слуховое) о будущем звучании. Характерная для интерпретаторской деятельности целенаправленность действий, основывающаяся на предвидении и предслышании цели – модели музыкально-художественного образа, составляет основу творческих действий исполнителя. В дальнейшем предвосхищение исполнительского результата мы будем обозначать не только понятием «художественный образ», но и «интерпретаторский замысел» (т.е., мысленно слышимая гипотеза будущего результата, представленного в сознании музыканта до его материального звукового воплощения). Далее в результате осмысления исполнительских действий, анализа отдельных элементов музыкальной фактуры происходит сближение реального звучания со слышимым образом. Процесс слухового контроля активизируется, и происходит обобщение тех сторон музыкального произведения, которые подвергались анализу на стадии сближения. Так возникает следующая стадия процесса слухового контроля – слияние звукового результата с заданным образом. На заключительном этапе работы слуховой контроль выполняет опережающую функцию и корректирует необходимое звучание.

Следовательно, способность слухового контроля пианиста – исполнителя – сложный психофизиологический процесс (составляющая и регулирующая часть музыкального мышления интерпретатора), структурные компоненты которого функционируют по следующей схеме: сопоставление реального звучания с исполнительским замыслом (анализ собственных действий, абстрагирование, нахождение сходств и различий) – сближение (последующее слияние) звукового результата со слышимым художественным образом – корректирующее опережение. Остановимся подробнее на каждом из составляющих компонентов музыкальной способности слухового контроля:

1. СОПОСТАВЛЕНИЕ (сравнение, сличение, соотнесение) характеризуется как умение пианиста сличать в ходе исполнения собственное звучание с желаемым образом. Сличение – музыкально – интеллектуальное действие в деятельности пианиста, при котором играющий обнаруживает разницу между собственным исполнением и заданным состоянием, представленным в сознании интерпретатора в виде образа. Согласно логике, сравнение употребляется в том случае, когда интересующее нас понятие можно сопоставить другими понятиями, похожими на него, и в результате такого сопоставления лучше уяснить данное понятие [1]. С.Л.Рубинштейн отмечал, что «на начальных стадиях ознакомления с окружающим миром вещи познаются прежде всего путем равнения..... Роль сравнения особенно велика на уровне эмпирического позна-

ния на начальных его ступенях, в частности у ребенка» [2]. Имея готовую музыкально – художественную модель (образ) будущего звучания, пианист постоянно соотносит реальное звучание с заданным эталоном. В процессе сопоставления музыкант критически осмысливает, анализирует текущие исполнительские действия, в ходе которых им выявляются ошибки звуковоспроизведения. В результате чего на этапе сопоставления выделяется интеллектуальная операция по анализу, которая трактуется нами как «анализ собственных действий».

1.1. Анализ собственных действий проявляется в умении пианиста выделять различные качественные параметры звукового результата. В ходе анализа (разложения, расчленения, разбора) изучаемое произведение мысленно расчленяется музыкантом на составные художественные элементы, каждый из которых исследуется исполнителем в отдельности как часть целого. Далее интерпретатор сталкивается с необходимостью абстрагирования и нахождения сходств и различий.

1.2. Абстрагирование (вычленение какой – то одной стороны) – способ, к которому невольно прибегает пианист, выделяя какую – то одну сторону произведения: голосоведение, динамику, артикуляцию и т.д. То есть, постижение интерпретаторского замысла требует активной мыслительной работы в осознании звуковысотных, метроритмических, художественно – образных характеристик.

1.3. Нахождение сходств и различий предполагает обнаружение пианистом совпадений (или наоборот) между реальным звучанием и слышимым образом, установления связей между ними, но в тоже время и определения их различных признаков.

Таким образом, в результате сопоставления, аналитической работы интерпретатора слуховой контроль переходит на следующую стадию сближения и последующего слияния.

II. СБЛИЖЕНИЕ реального звучания с желаемым образом, а затем их слияние осуществляется при помощи обобщения ранее анализируемых сторон музыкального произведения. Обобщение (отбирание общих существенных признаков явления (как и синтез), соединение, сочетание, сопоставление) связывает в единое логическое целое расчлененные в процессе анализа части. В фортепиано – исполнительской деятельности под обобщением часто подразумевают умение пианиста мысленно «охватывать» логику интонируемого художественно – образного содержания. Способность «охвата» часто в музыкально-психологических исследованиях обозначается термином «симультанное музыкально-слуховое представление» (Б.М.Теплов, Е.В.Назайкинский).

Обобщение (охват, симультанные музыкально – слуховые представления, синтез) осуществляет функцию соединения или слияния тех отдельных сторон произведения, которые были подвергнуты анализу, абстрагированию в ходе сопоставления и не могут рассматриваться без учета целого, из которого они были выделены. О постижении интерпретаторского замысла на данном этапе Г.М.Цыпин подчеркивал, что «только проникновение в выразительно- смысловой подтекст и интонации, одной стороны, и осмысления логической организации звуковых структур – с другой, создает в своем синтезе музыкальное мышление в подлинном смысле этого понятия» [3].

III. КОРРЕКТИРУЮЩЕЕ ОПЕРЕЖЕНИЕ – заключительная стадия процесса слухового контроля, на которой исследуемый нами предмет не только контролирует, но и уже формирует будущие исполнительские замыслы. В ходе корректирующего опережения пианист вырабатывает новую программу исполнительских действий, чтобы на основе этой программы добиться необходимого звучания. На данном, заключительном, этапе пианист - исполнитель окончательно осознает причины несоответствия реального звукового результата и внутреннеслухового замысла. Благодаря обратной афферентации слуховой контроль выполняет заключительную функцию, осуществляя коррекцию будущего звучания.

Для наилучшего осуществления контроля над деятельностью П.Я.Гальперин предлагает использование системы ориентиров (указаний), способствующих правильному выполнению задания, которую называет «полной ориентировочной основой действия». Итак, первый тип ориентировки осуществляется по принципу «проб и ошибок». То есть, сначала в связи с отсутствием ориентиров игровое действие выполняется неосознанно, ошибки учениками исправляются лишь после многократных повторений и остаются не полностью осмысленными. Следовательно, даже незначительное изменение условий (темп, аппликатура, артикуляция, регистр и т.п.) поведет к значительным нарушениям звукового результата. Перенос исполнительских навыков на новое задание ограничен. Второй тип ориентировки содержит образцы действия и его продукта и все указания на то, как правильно выполнять заданное действие. Согласно второму типу, ориентирование учащихся – пианистов на полное представление звукового образа и условий исполнительской реализации обеспечивает правильное выполнение задания с первого же раза. Ошибки уже не существенны. Перенос исполнительских навыков значителен, но колеблется в зависимости от того, насколько в новых заданиях можно применить прежние действия,

найти элементы уже известного. Организация ориентировки по второму типу требует: установления содержания и выделения четкого состава существенных свойств и признаков данного произведения (голосоведение, динамика, артикуляция, ритм и т.д.); определения начального этапа исполнительского действия по усвоению вышеназванных признаков музыкального произведения, операционной последовательности исполнения, подбора творческих задач (транспонирование, подборание по слуху, интерпретация, чтение нот с листа, импровизация), пианистических навыков, совершенствующих исполнение произведения на данном этапе. Третий тип ориентировки строится на основе общего анализа произведения с целью его охвата. Данный тип ориентировки предполагает активное функционирование слухового контроля (художественно – образная выразительность исполнения, отсутствие ошибок, осознанность ответов и т.д.). При этом на первое место выступает планомерное обучение слуховому анализу. Позволяющему выделить опорные точки, условия правильного выполнения игрового задания. Согласно теории поэтапного формирования умственных действий, третий тип ориентировки наиболее сложен и требует на первых порах много времени и напряжения. В дальнейшем же обучение по этому типу занимает меньше времени, чем обучение по второму, не говоря уже о первом типе ориентировки. Экспериментальное исследование П.Я.Гальперина показало, что при третьем типе ориентировки ребенок овладевает существенными интеллектуальными методами: методом выделения основных единиц конкретного материала (абстрагирование) и методом характеристики их сочетания в этом конкретном материале (сравнение, сопоставление).

Осуществление слухового контроля в фортепиано – исполнительской деятельности тесно связано с таким свойством личности как внимание. Внимание – психическое состояние личности, выраженное в сосредоточенности на чем – то. Внимание выражает отношение человека к определенному объекту [4]. Отвлечение внимания и его перемещение с одного предмета на другой есть перемещение оптимального очага нервного возбуждения т.е. изменение доминанты. Физиологической основой внимания является безусловный рефлекс. Огромную роль в возникновении и поддержании внимания у взрослых и детей играет речь и разумная активность. Преследую определенную цель, человек сосредотачивается не на ней, хотя она очень желательна, а на тех действиях, которые являются средством для достижения желаемой цели в конкретных условиях. Затруднение, ошибки, допускаемые в процессе достижения цели, привлекая внимание человека, становятся объектами

его познания: анализа, критики, обсуждения.

По мнению психологов, к основным условиям возникновения непроизвольного внимания относятся качества раздражителей, прежде всего новизна. В фортепианном обучении, на наш взгляд, новизна (инструмент, обстановка класса, музыкальное изложение: смена темпа, регистра, узнавание ранее слышимых музыкальное изложение: смена темпа, регистра, узнавание ранее слышимых музыкальных интонаций) сыграет роль лишь в течении нескольких первых занятий. Основное значение, безусловно, имеет произвольное внимание. Благодаря ему пианист способен активно выделять главное, существенное в произведении и принимать правильные решения. Когда же для пианиста интересным и значимым становится сам этап работы над произведением, а не конечный звуковой результат, тогда есть смысл говорить о послепроизвольном внимании в деятельности интерпретатора. Процесс слухового контроля «захватывает» исполнителя и ему уже не требуется заметных волевых усилий для поддержания внимания.

Необходимое отметить, что проявление интерпретатором способности слухового контроля в процессе исполнения связано также с волевыми качествами музыканта, помимо установки и интереса. Воля, как и другие психические свойства личности, заставляет пианиста концентрировать свое слуховое внимание. Исполнительская воля – это «способность исполнителя сознательно осуществлять на инструменте, созданный в воображении яркий художественный замысел, причем все психические и физические возможности исполнителя мобилизованы для выполнения этой задачи» [5]. Воля направляет музыканта на преодоление трудностей при достижении

поставленной цели [6]. Осуществление пианистом слухового контроля звуковоспроизведения есть свидетельство волевых качеств музыканта. Безусловно, что присутствие воли активизирует оценочную функцию исполнителя, на основе которой каждый из составных элементов художественно-звуковой выразительности подвергается сопоставлению желаемым образом и, в случае несоответствия, корректируется.

Заключение. Таким образом, определив структурные компоненты сложного психофизиологического процесса в музыкально-творческой деятельности, и, отмечая влияние внимания и воли на проявление способности слухового контроля у учащихся - пианистов, мы считаем, что каждая из названных психологических категорий представляет собой достаточно обширную сферу научного познания, требующую дальнейших самостоятельных исследований.

Список литературы

1. Кондаков Н.И. *Логический словарь – справочник*. М.: Наука, 1976. – изд. 2 – е – с. 567.
2. Рубинштейн С.Л. *О мышлении и путях его исследования*. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
3. Цыпин Г.М. *Развитие учащегося – музыканта в процессе обучения игре на фортепиано*. – М.: изд-во МГПИ им. В.И. Ленина, 1975. – с. 137.
4. Люблинская А.А. *Детская психология*. – М.: просвещение, 1971. – 415 с.
5. Гинзбург Г.Р. *Заметки о мастерстве // Вопросы фортепианного исполнительства*. – М.: Музыка, 1968. – Вып. 2. – с. 67.
6. *Общая психология (Под ред. А.В. Петровского)*. – М.: Просвещение, 1986. – с. 231 – 393.

Жубанова Шолпан Алдабергеновна
докторант PhD, магистр филологических наук,
ст. преподаватель кафедры базового английского языка
Казахского Университета Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,
Sholpa1511@mail.ru

Калиева Алия Айбулатовна
кандидат социальных наук, ст. преподаватель кафедры регионоведения
Казахского Университета Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,
k_aliya1982@mail.ru

Тухтабаева Асель Салихаровна
магистр переводческого дела, преподаватель кафедры базового английского языка
Казахского Университета Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,
a_saliharovna@mail.ru

КРИТЕРИИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме: В данной работе проведен аналитический анализ действующих государственных и международных систем критериев оценивания учащихся иноязычного образования. Эти критерии могут использоваться как преподавателями вуза, так и специалистами смежных сфер, поскольку приведенные в данной работе критерии оценивания способствуют более глубокому изучению навыков 21-го века, которые студенты должны преуспеть в современной экономике, основанной на знаниях. Показано, что современное состояние и тенденции развития высшего профессионального образования обуславливают необходимость введения ряда новых критерии оценивания, учитывая как международный, так и национальный опыт.

Преимущества технологии оценивания заключаются в том, что они совместимы с технологиями компетентностного подхода, так как каждый контрольный срез (текущий контроль, рубежный контроль, итоговый контроль) в качестве объекта оценивания предусматривает сформированность компетенции в целом.

Summary: The given work carries out the analytical analysis of the existed state and international systems of evaluation criteria of students in foreign language education. These criteria can be used by both university lecturers and specialists in related fields, as long as the assessment criteria given in this article contribute to a deeper study of the 21st century skills that students must excel in a modern knowledge-based economy. It is shown that the current state and tendencies in the development of higher professional education necessitate the introduction of a number of new evaluation criteria, taking into account both international and national experience.

The advantages of the technology of assessment are that they are compatible with the technologies of the competence approach, because each control section

(current control, midterm control, and final control) as an object of assessment provides for the formation of competence in general.

Ключевые слова: критерии оценивания, шкала оценивания знаний, стандарты владения ИЯ, уровни владения ИЯ, принципы оценки успеваемости студентов.

Keywords: Evaluation criteria, the scale of knowledge assessment, standards for mastering FL, levels of mastering FL, principles for assessing student academic performance.

Понятие «критерий» означает мерило для определения оценки предмета, явления, признака, положенный в основу классификации предметов и явлений, понятий. Критерий должен устанавливать связи между всеми компонентами исследуемой системы; отражать динамику измеряемого качества во времени; сочетать количественные и качественные показатели, по мере проявления которых можно судить о большей или меньшей степени выраженности данного феномена [1].

Рассматривая систему критериев как идеальную модель, с которой сравнивается реальное явление и устанавливается степень их соответствия, можно выделить следующие основные функции их использования:

- проверка и оценка степени реализации поставленной цели;
- диагностика – установление отклонений свойств объекта от принятого образца;
- прогнозирование возможных результатов на основании данных о текущем состоянии объекта;
- планирование необходимых действий для их реализации [2].

В связи с изменяющимися требованиями по подготовке будущего специалиста, востребованного на рынке труда, достижениями ряда других стран

и анализу, проведенным Стэнфордским центром политики в области образования, Центром исследований по стандартам и тестированию студентов Калифорнийского университета в Лос-Анджелесе и Научно-исследовательским институтом Университета штата Иллинойс в Чикаго предлагается рассмотреть ряд критериев для оценивания учащихся высших учебных заведений по английскому языку. Эти критерии могут использоваться как преподавателями, так и специалистами смежных сфер, поскольку данные критерии оценивания способствуют более глубокому изучению навыков 21-го века, которые студенты должны преуспеть в современной экономике, основанной на знаниях.

1. Assessment of Higher-Order Cognitive Skills (Оценивание высшего уровня когнитивных (познавательных) навыков), т.е. оценивается способность студентов трансформирования своих знаний и навыков в типичные ситуации как в бытовой, так и профессиональной сфере (A1, A2); способность студентов изучать, сравнивать, оценивать, предполагать (B1); анализировать, критиковать, делать отбор материала, конструировать и создавать (B2). Данный подход оценивания был создан на основе таксономии Н.Вэба 'Глубина знаний' (Webb's Depth of Knowledge (DOK) [3].

2. High-Fidelity Assessment of Critical Abilities (Высшего уровня оценивание критических способностей), поскольку навыки критического мышления чаще используются в повседневной жизни. Для оценивания критических навыков студента, необходимо создание таких заданий, при которых имеется возможность оценить навыки как устной, письменной и мультимедийной коммуникации, а также оценить их способность работы в команде; исследовательские навыки; способность проведения экспериментов и умение использовать инновационные информационные технологии.

3. Assessments that are internationally benchmarked (Оценивание соответствующий международному уровню). Критерии оценивания должны соответствовать критериям ведущих зарубежных вузов в плане составления компонентного содержания иноязычного образования и международным уровнем владения иностранным языком. Данные критерии были созданы на основе работ Кассель и Кольстад (Cassel & Kolstad, 1999), и в 2015 году некоторые изменения к критериям оценивания были дополнены Международной программой по оценке образовательных достижений учащихся PISA.

4. Use of items that are instructionally sensitive and educationally valuable (Использование правильно сконструированных и имеющих образовательную значимость критерии оценивания). Критерии оценивания должны быть построены на основе содержания учебного плана.

5. Assessments that are valid, reliable, and fair (Оценивание должно быть достоверным, надежным

и справедливым). Точность оценивания, объективность оценивания, обоснованность результатов и их измеримость [4].

Также имеется идентичная публикация "21st Century Skills for Students and Teachers", рассматривающая новые стандарты ключевых компетенций студентов и учителей 21 века, где критерии оценивания включают в себя: креативность и инновацию, коммуникативность и способность к сотрудничеству, исследовательскую и информационную грамотность, навыки критического мышления, решение типичных ситуативных задач и способность работы с мультимедийными технологиями [5].

В диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Юрчук Г.В. определены критерии сформированности профессионально ориентированной языковой компетенции:

– мотивация и готовность студентов к овладению профессионально ориентированной языковой компетенцией, проявляющиеся в понимании необходимости (значимости) овладения ею для будущей профессиональной деятельности – мотивационно-целевой;

– владение практико-ориентированными умениями и навыками оперирования понятиями, проявляющиеся при профессионально ориентированном чтении; составление вопросов-суждений и ответов на них, проявляющиеся при профессионально ориентированном говорении (дискуссии) в беспреводной форме, применение законов диалектики, проявляющиеся при решении профессионально ориентированных ситуационных задач, проблем – операционально-деятельностный;

– умение провести самооценку освоенных практико-ориентированных умений и навыков, отражающую оценку собственной результативности в овладении профессионально ориентированной языковой компетенции и выявлении уровня сформированности профессионально ориентированной языковой компетенции –результатирующий [6].

В настоящее время в мире существует множество шкал оценивания знаний. В некоторых шкалах принято использовать цифровые обозначения рядов, причём допускаются дробные оценки, другие шкалы (например, в США) по традиции имеют дело с буквенными обозначениями.

Американская шкала также имеет численную интерпретацию, при которой высшим оценкам А и А+ соответствуют 5 баллов. Буквенные обозначения, к слову, являются еще аббревиатурами и имеют свое процентное соотношение (применяется для рейтинговой оценочной системы и для ведения ранга/ класса учащегося).

Для определения уровней проявления профессионально ориентированной языковой компетенции мы за основу взяли стандарты владения ИЯ, которые описаны в «Общеввропейских компетенциях владения ИЯ: Изучение, преподавание, оцен-

ка» ("Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment").

В системе CEFR знания и умения, учащихся подразделяются на три крупных категории, которые далее делятся на шесть уровней [7]:

Уровень 1-Breakthrough (A1 уровень выживания)

Уровень 2-Waystage (A2 допороговый уровень)

Уровень 3-Threshold (B1 пороговый уровень)

Уровень 4-Vantage (B2 пороговый продвинутый уровень)

Уровень 5-Effectiveness (C1 высокий уровень)

Уровень 6-Mastery (C2 уровень владения языком в совершенстве)

Каждый из названных уровней характеризуется:

- различной степенью сформированности коммуникативных умений; характером, степенью сложности ситуаций, в которых эти умения могут быть реализованы; различной степенью развития способности адаптироваться к новизне речевых ситуаций;

- вариативностью целей и способов речевого общения, уместностью использования языковых и речевых средств;

- различным качеством порождаемого/воспринимаемого речевого высказывания с точки зрения новизны, степени сложности, объема, наличия и реализации собственного коммуникативного намере-

ния, языковых трудностей и разнообразия используемых языковых средств;

- нормативностью языкового оформления текста в плане правильности и уместности использования языковых средств, точности передаваемой или понимаемой информации, а также соответствия используемых языковых средств конкретным ситуациям общения;

- беглостью речи, которая проявляется в скорости выполнения коммуникативной задачи в конкретной ситуации, а также уверенности/неуверенности в использовании языковых средств, отсутствии/наличии неоправданных пауз и повторов в процессе речевого общения;

- степенью самостоятельности/свободы в ходе речевых контактов, которая выражается в инициативности говорящего/слушающего, в отсутствии необходимости дополнительной помощи со стороны партнера по общению, справочных материалов и других средств [8]

Далее предлагаем рассмотреть национальную адаптивную уровневую модель обучения языкам триединства, которая является результатом адаптации международной модели иноязычного образования применительно к национальным условиям РК (см. таб. №2)

Таблица №1

Согласно адаптированной национальной уровневой модели обучения языкам триединства, обучение иностранным языкам ранжируется по следующим уровням:

1. Минимально-достаточный уровень, (I- национальный стандартный –I-НС) соответствующий уровням A1, A2 Общевропейской шкалы компетенций (ОЕК);

2. Уровень базовой достаточности (II- национальный стандартный –II-НС) соответствующий уровню B1 ОЕК;

3. Уровень базовой стандартности (III- национальный стандартный –III- НС) соответствующий уровню B2 ОЕК;

4. Уровень сверх-базовой стандартности (IV- национальный стандартный –IV- НС) соответствующий уровням C1, C2 ОЕК;

Предметное содержание каждого уровня организуется в новые когнитивно-лингвокультурологические комплексы (КЛК), состоящие из коммуникативных сфер, набор речевых тем и субтем и типичные ситуации общения [9].

В нормативных документах по иноязычному образованию, разработанных КазУМОиМЯ имени Абылай хана, приводится образец модели уровневой ранжированности усвоения форм общения по двум видам коммуникации (письменная и устная) [9].

Таблица №2

ОЕК	Уровни адаптивной модели	Устная коммуникация		Письменная коммуникация
		монолог	диалог	
A1, A2	Минимально-достаточный уровень I-НС			
B1	Уровень базовой достаточности II-НС	Речевые типы		Электронное письмо личного характера, текст, сообщение, изложение, автобиография, CV
		Повествование, описание, сообщение,	Диалог-расспрос; Диалог-обмен мнениями; Диалог-беседа;	
		Формы коммуникации		
		Описание, повествование, рассуждение, сообщение с элементами рассуждения; объяснение, определение, оценка		
B2	Уровень базовой стандартности III-НС	Речевые типы		CV, телефакс, официальное письмо, тезисы доклада, эссе
		Повествование, описание, сообщение с элементами рассуждения	Диалог-расспрос; Диалог-обмен мнениями; Диалог-беседа; полилог	
		Формы коммуникации		
		Беседа, интервью, дискуссия; интерпретация; комментирование; обзор; резюме, оценка		
C1, C2	Уровень сверхбазовой стандартности IV-НС	Речевые типы		Частное и официальное письмо, отзыв; доклады, эссе (на общественно-политические, педагогические и страноведческие темы, а также с опорой на предложения, максимы, пословицы, цитаты)
		Повествование, описание, сообщение, рассуждение.	Свободная беседа, полемика, дискуссия	
		Формы коммуникации		
		Интервью, свободная беседа, полемика, дискуссия, диспут, аргументированная оценка, интерпретация; комментирование; обзор; резюме, оценка; полемика-аргументация и их сочетание		
C3	Максимально-достаточный уровень V-НС			

Данная модель формирует межкультурно-коммуникативные компетенции студентов в процессе иноязычного образования при усвоении двух форм коммуникации (письменная и устная) с ранжированием речевых типов и форм коммуникации по 6 международно-адаптивным уровням, что дает возможность для целенаправленного их формирования с доведением до стандартизированных уровней обученности и владения. Межкультурно-коммуникативная компетенция включает знания о родной и иной культуре, умения и навыки практического применения своих знаний, реализация этих знаний, умений, навыков и опыта в ходе взаимодействия с представителями иной культуры. Состав межкультурной компетенции определяется набором субкомпетенций: лингво-культурологическая, социо-культурологическая, когнитивная, коммуникативная, профессионально-ориентирующая, контентно-профессиональная и профессионально-специализирующая.

Так как в нашей работе исследуются критерии результативности только профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, мы рассмотрели только те начальные уровни владения ИЯ, которые формируют профессионально-ориентированную иноязычную компетенцию.

Обобщая значимость всех уровней профессионально ориентированной иноязычной компетенции, можно сказать, что I-НС минимально-достаточный уровень, характеризуются недостаточным владением профессионально-ориентированной языковой компетенцией и ограниченными возможностями ее применения в профессионально-ориентированной речевой деятельности. Профессиональный тезаурус недостаточный.

Уровень базовой достаточности II-НС формирует лингво-культурологическую, социо-культурологическую, когнитивную и коммуникативную компетенций, то есть формирование у обучаемого первичной «концептуальной картины мира» на базе своей культуры, «вторичного когнитивного сознания» как картина и образа мира другого лингвосоциума, формирование языка как неотъемлемой части процесса познания и формирование мышления, как способность и готовность обучающегося реализовать коммуникативные намерения. Профессиональный тезаурус недостаточный.

Уровень базовой стандартности III-НС профессионально-ориентированной иноязычной компетенции позволяет студенту осуществлять профессионально-ориентированную речевую деятельность, решать профессионально-ориентированные ситуационные задачи, отстаивать свою точку зрения во время дискуссии на профессиональные темы. Этот уровень позволяет студенту эффективно осуществлять коммуникативную деятельность в иноязычной среде. Профессиональный тезаурус достаточен.

Критерии оценивания сформированности компетенций на уровне базовой стандартности:

1. Реализация коммуникативного замысла
2. Логико-структурная целостность
3. Владение предметным содержанием речи
4. Соответствие лингвокультурным нормам носителей языка
5. Лингвистическая корректность речи; владение метаязыком [9].

По мнению Г.В.Юрчук, конечной целью профессионально ориентированного обучения диалогической речи является развитие умения вести беседу, целенаправленно обмениваться информацией профессионального характера по определенной теме. Обучение монологической речи заключается в формировании умений создавать различные жанры монологических текстов: сообщение информации профессионального характера, выступление с докладом, расширенные высказывания в ходе дискуссии, обсуждения, как с предварительной подготовкой, так и без нее. Целью профессионально ориентированного обучения аудированию является формирование умений восприятия и понимания высказывания собеседника, порождаемого в монологической форме или в процессе диалога в соответствии с определенной реальной профессиональной сферой, ситуацией. Результатом обучения чтению является формирование умений владения всеми видами чтения публикаций разных функциональных стилей и жанров, в том числе специальной литературы. Итоговой целью обучения письму является развитие коммуникативной компетенции, необходимой для профессионального письменного общения, проявляющейся в умениях реферативного изложения, аннотирования [6].

В образовательной практике вуза целесообразно использовать комплексное понятие «результаты обучения», но важно понять, что эти результаты проектируются на основе понимания и анализа соответствующих компетенций и их взаимодействия. Поэтому на разных этапах образовательного процесса результатом обучения будут как сформированные элементы компетенций (определенные знания, умения, личностные качества, системы отношений, установки), так и сложные совокупности их взаимодействий, позволяющие судить уже об уровне сформированности компетенций, заложенных при целеполагании освоения модулей и образовательной программы в целом [10]

В требованиях к обучению продуктивным видам коммуникативной деятельности, С.С.Кунабаева рассматривает состав формируемых компетенции (лингвокультурологическая, социо-культурологическая, когнитивная, коммуникативная компетенции) при уровне базовой стандартности, соответствующий уровню B2 ОЕК и его дескрипторы [9].

Но все же, анализ научных и научно-методических источников привел к выводу о том, что до сих пор не выработано единых, принимаемых всеми учеными, научных положений по вопросу опреде-

ления критериев, показателей и уровней владения ИЯ на неязыковых факультетах вузов.

Так, например, П.И.Образцов предлагает свою систему критериев успешности и результативности профессионально-ориентированной иноязычной компетенции студентов неязыковых специальностей [1], где оценивается не только уровень владения изучаемого языка, но и уровень познавательной и творческой активности:

Первый критерий- оцениваются такие показатели, как уровень владения лексическими единицами и грамматическими структурами;

Второй критерий- оценивается готовность к речевому взаимодействию: уровень владения всеми видами речевой деятельности; умение реализовывать свои потребности в иноязычном общении с помощью различных языковых средств;

Третий критерий- оценивается мотивационно-ценностное отношение к изучаемому иностранному языку; умение творчески пользоваться приобретенными знаниями, способность к варьированию знаний.

Подход, предложенный О.Ю.Искандаровой более близок к подходу П.И.Образцова. Автор выделяет следующие уровни и соответствующие им показатели:

5. Реконструктивно-вариативный: умение прослушать информацию и отреагировать на вопросы; установить контакт с коллегами на ИЯ для организации совместной деятельности; рассказать на ИЯ об усвоенном, узнанном; излагать прослушанную информацию; уметь выделить главную мысль информации при просмотром чтении научной литературы на ИЯ.

6. Частично-поисковый: прослушать научную информацию, выделить основную мысль прослушанного; уметь вычленить главную и дополнительную информацию; уметь сократить прослушанную информацию; уметь судить о содержании научного текста по схемам, рисункам, фамилиям; уметь отобрать предложения, содержащие главную и дополнительную информацию; уметь вычленить ключевые слова из текста; уметь выделить из научной

статьи информацию для сообщения по теме на ИЯ.

7. Трансформационный: уметь найти в научном тексте подтверждение или опровержение определенным фактам, событиям; уметь дать обоснование предложенного заголовка к статье; уметь откорректировать предложенный план к тесту в форме утвердительных или вопросительных предложений; уметь составить тезисы к научной статье; уметь составить собственное сообщение по теме, используя информацию нескольких статей; уметь вести дискуссию по теме сообщения.

8. Творческий: владеть «гибким» чтением; уметь выявить компонент нового знания в научном источнике; уметь классифицировать новые знания; уметь производить аналитико-синтетическую обработку новой информации; уметь отобрать из разных источников информацию, необходимую для решения практических задач; уметь оценивать полученную информацию на новизну и практическую ценность; уметь вести дискуссию по теме сообщения, аргументируя свое выступление научными фактами, понятиями, научными концепциями [11].

Введение образовательных стандартов нового поколения и переход на балльно-рейтинговую систему оценки успеваемости студентов изменяет роль преподавателя, так как происходит:

- перенос центра тяжести с аудиторной работы на организацию самостоятельной работы;
- индивидуализация процесса обучения.

Критериальная оценка уровня достижений (см. таб.№3) может производиться по:

- 1) четырехбалльной шкале уровней:
 - оптимальный, соответствующий традиционной оценке «отлично»;
 - высокий, соответствующий традиционной оценке «хорошо»;
 - средний, соответствующий традиционной оценке «удовлетворительно»;
 - низкий, соответствующий традиционной оценке «неудовлетворительно»;
- 2) по буквенной системе, принятой при кредитной технологии обучения от А до F, соответствующий процентному содержанию от 0 до 100%.

Саденова А. Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ., Қазақстан.

Курманова Т.В.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ., Қазақстан.

Азнабакиева М.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ., Қазақстан.

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В статье рассматриваются особенности подготовки иностранных студентов к обучению в вузах.

Summary. The special methods of teaching foreign students and preparation to the study in the universities are considered in the article.

Резюме. Мақалада шетелдік студенттерді жоғары оқу орындарында білім алуға дайындаудың ерекшеліктері қарастырылады.

Қазіргі таңда білім беруде жаңа идеяларды жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы.

Замана өзгеріп, қоғамдық орта мен кәсіби қызмет салалары өзгеше сипат ала бастағалы да біршама жылдар өтті. Өр кезең өзіндік өзгеріс, жаңалықтарымен, талаптарымен келетіні табиғи заңдылық.

Жаңа технологиялардың және интербелсенді ақпараттық телекоммуникациялардың дамуы, оқу ортасының өзгеруі білім беру методологиясына жаңаша көзқарасты талап етеді.

Қағидалар негізінде материалды түсіндіру құралдары және жаттығулар кешені секілді оқыту тәсілдері дамытылады.

Жаңа қоғам әкелген жаңаша технология, әлемдік интеграция мен ғаламдық өзгерістер ғылымның барлық саласы мен адам санасына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Өскелең ұрпақ өмір сүрудің сындарлы салтын, білімнің сапалылығын, тәсілдің тиімділігін таңдауда. Бұл өзгерістер тіл үйрету саласында да өзіндік жақсы үлгісін қалыптастыруда.

Бүгінгі күн мінберінен қарағанда, тіл білуге деген жағдай да, талап та түбегейлі өзгерді. Тіл оқытудың түрлі озық әдістемелері, ерекше сұранысқа ие батыстық әдістемелер де ұсынылып, мемлекет тарапынан тіл үйренушілерге барлық мүмкіндік қарастырылуда. Қазіргі уақытта тіл үйретудің барлық деңгейлерінде оқыту әдістемелері мен теориялары жасалуда.

Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының қызметінің маңызды бағыттарының бірі студенттерді Қазақстанның

жоғары оқу орындарында, әсіресе, бірінші кезекте әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде білім алуына дайындау болып табылады. Осы жолдағы түрлі білім беру жұмыстары біздің кафедрамыздың құрылғанынан бастап жүргізіліп келеді. Ұлттық бірыңғай тест емтиханын енгізгенге дейін шетелдік студенттер жоғары оқу орындарына шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінде тапсырған емтихан нәтижесі бойынша жоғары оқу орындарына тіркелген.

2004-2005 жылдардан бастап, Қазақстанның жоғары оқу орындарында білім алғысы келетін шетелдік студенттер Қазақстанның азаматтарымен бірге жалпы негізде кешенді тесттен өтетін болған. Шетелдік студенттерді кешенді тест тапсыруға дайындаудың өзіндік бір ерекше қиындықтары болды, яғни студенттер шектеулі аз уақыттың ішінде жалпы білім беретін мектептердің барлық бағдарламасын негізгі пәндер: математика, орыс тілі және Қазақстан тарихы бойынша игеру керек болды.

Осындай қиындықтарға қарамай, біздің студенттер жоғары оқу орындарына түсу үшін арнайы өту баллдарын жинай отырып (45-50 балл және одан да жоғары), жақсы нәтижелер көрсетіп отырды.

Қазіргі уақытта әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде білім алуын жалғастырғысы келетін шетелдік студенттер жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінде өткізілетін тесттің (бітіру тесті деп аталатын) нәтижесі бойынша өзі таңдаған факультетке түсе алады (негізгі пәндер бойынша материалдарды факультеттің оқытушылары дайындаған). Бұл көптеген шетелдік студенттерді біздің университетте оқуға шақыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні бұл дайындық бірнеше бағыттар: гуманитарлық, экономикалық және басқа да мамандықтар бойынша жүзеге асырылады, келешекте ол кеңейтіледі.

Жоғары оқу орнына дейінгі дайындықтың маңызды факторы оқытудағы сабақтастық болып табылады. Қазір біз 2 жыл оқытамыз, дегенмен алдағы уақытта 1 жылға дейін қысқарту көзделуде.

Жоғары оқу орындарында оқуға Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің студенттерін (ал олар бізде көп) өте жақсы және аса сапалы дайындау үшін 2 жылдық курс, сөзсіз, қажет.

Университетте оқу жағдайында тіл игерудің деңгейлері болады. Бұл шетел азаматтары үшін орыс тілі бойынша Мемлекеттік Стандарт талаптарына сай келетін бастапқы және базалық деңгейлердің тікелей жалғасы болып табылатын 1 сертификаттық деңгей. Кафедрада оқытудың осы қағидасы сақталып келеді. Жоғары оқу орнына дейінгі дайындыққа қатысты сапа менеджменті жүйесінде (СМК) пререквизиттер деген түсінік бар – бұл оқытудың 1 жылының пәндері мен оқытушылары, постреквизиты - оқытудың 2 жылының пәндері мен оқытушылары.

Қазіргі кезде бір кезеңнен екінші кезеңге ауысқанда бірден ауыр болмау үшін бізге оқытудың осы екі кезеңнің арасын тығыз байланыстырып және біріктіруге талпыну керек.

Оқу жүйесінің жұмыс істеуі түрлі формада өтеді және арнайы ерекшеліктері болады. Бұл жүйені болашақ мамандықпен байланыстырып оқыту көзқарасы бойынша қарастырып көрейік. Студенттерді болашақ мамандықпен байланыстырып оқыту мәнмәтінді және мәнмәтіннен тыс болуы мүмкін. Мәнмәтінді оқыту студенттердің білім жүйесін болашақ мамандыққа сай бағыттайды, сонымен қатар ең алғашқы кезден бастап кәсіби-бағытталған болып табылады.

Оқытудың қағидалары мен тәсілдерін жобалау арқылы кез келген әдістерді жасауға болады. Оқыту қағидалары – бұл оқыту үдерісінің нәтижелі өтуін қадағалайтын ережелер, нормалар болып табылады [2].

Сонымен, дайындық факультетінде орыс тілін «нөлден» бастап оқытандар үшін оқытудың 2-3 айынан кейін күнделікті өмірдегі және білім беру саласындағы тілдесуде кәсіби жағына бағытталады (гуманитарлық, ғылыми-техникалық, жаратылыстану ғылымдары). Бұл тілдесу үшін таңдалған саланың ерекшелігі оқу материалдарын іріктеуде және тілдік құралдармен танысуда көрініс табады.

Мәнмәтіннен тыс оқыту үшін тілдесу саласын және сөйлеу стилін таңдау маңызды болып есептелмейді, оқыту «бейтарап» стильдегі материал бойынша жүргізіледі, мұнда күнделікті лексикаға және еркін синтаксистік құрылымдарға мән беріледі [1, 73].

Біз жоғары оқу орнына дейінгі дайындық жүйесінде кәсіптерге оқытпаймыз (А. Шуккиннің айтуымен), бағыттар бойынша оқытамыз (гуманитарлық, экономикалық ж.т.б.), яғни бізге бұл тілдің барлық деңгейінде оқыту үдерісіне кеңірек шолу жасау керек. Мұнда біз оқытудың жүйелі тәсілі деген оқыту әдісін қарастырамыз, бұл оқыту әдістемесінің негізгі санаттарының бірі болып та-

былады. Оқытудың жүйелі тәсілі «сабақ үшін оқу материалын іріктеуді, оны сабақта беру формалары мен тәсілдерін және оқудың әдістері мен құралдарын анықтайтын, оқу үдерісінің негізгі компоненттерінің жиынтығы» деп түсіндіріледі [1, 68].

Оқыту мақсаттары мен кезеңдерін есепке ала отырып, оқыту мазмұнын іріктеу ұстанымдарына тоқталу керек. Іріктеудің екі ұстанымы бар:

Бірінші ұстаным: оқытудың көзделген мақсатына жету үшін мазмұнының жеткілікті және қажеттілігі.

Екінші ұстаным: оның игеру үшін оқу мазмұнының болуы.

Бұл оқытушы тіл үйренушінің сабаққа іріктеп алған материалын меңгере алу мүмкіндігін есепке алу керек. Егер меңгерілуге белгіленген бағдарламадағы оқу материалының көлемі көп болса немесе материал қиын жолмен түсіндірілсе, онда бұл қағида бұзылады [1, 125].

Оқытудың түрлі кезеңдері үшін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, елтанымдық минимумдар бар. Оқытушылар жоғары оқу орнына дейін дайындау жүйесінде шетелдік студенттерге пәндерді тиімді оқыту үшін әрбір деңгейде студенттерді оқытуға мұқият қарау қажет.

Оқу үдерісінің тиімді сапасын көтерудің негізгі жолдарының ішінде сонымен қатар жоғары оқу орнына дейін студенттерді дайындаудың сапасын арттыруда қазақ және орыс тілдерін және жалпы білім беретін пәндерді оқытудағы пәнаралық үйлестіру өзекті болып табылады.

Қазақ және орыс тілдерін шет тілі ретінде оқыту практикасы көрсеткендей, оқытудың жетістігі қазақ және орыс тілдерінің оқытушылары мен пән оқытушыларының бірыңғай тілдік тәртіпті жүзеге асырудағы келіскен күшіне байланысты болып табылады.

Тілдік материал коммуникативтік қажеттіліктерге бағытталған, нақты қабілетті қалыптастырудың әрекет етуші құралы ретінде қарастырылады.

Пәнаралық үйлестіру мақсатын, міндетін, құралдарын және оқыту тәсілдерін көрсететін оқытудың мазмұнының барлық компоненттерінің өзара келісілген кешенін көрсетеді.

Сондықтан жалпы білім беретін пәндердің сабақтарында бірыңғай тілдік тәртіпті жүзеге асыру үшін оқытушының әрекеті:

- оқытудың әрбір кезеңінде шетелдік студенттердің орыс және қазақ тілдері бойынша білімдерін есепке алып отыру керек;

- шетелдік студенттердің сөйлеу қызметінің белгілі бір түрінде, олардың тілдік құзыреттіліктерінде дағдыларының қалыптасу деңгейіне сәйкес келетін сабақты ұйымдастырудың нақты формасын ғана яғни оқу материалын түсіндіру, бекіту, бақылау тәсілдерін қолдану керек;

- мәтіндік материал және үй тапсырмасы бойынша мәліметтің берілу көлемін қадағалау керек;
- оқу материалын түсіндіру кезінде әдістемелік мақсатты түрін таңдай отырып, сабақ барысында сөйлеу қызметінің түрлерінің арақатынасының негізделуін қадағалау керек [2].

Шетелдік тіл үйренушілерге қазақ және орыс тілдерін оқытқанда сөйлеу қызметінің барлық түрлерінде дағдыларды дамыту мен қалыптастыру жүзеге асады.

Сөйлеу қызметі тыңдалым, оқылым, сөйлесім, жазу секілді төрт түрінен тұрады. Сөйлеу қызметінің бұл түрлері ауызша қарым-қатынас үдерісіндегі адамдардың өзара іс-әрекетінің негізгі түрлері ретінде қарастырылады. Сөйлеу формасына байланысты: ауызша сөйлесу (тыңдалым, сөйлесім) және жазбаша сөйлесу (оқылым және жазылым) болып бөлінеді.

Қазақ және орыс тілдерінің қызметтері бірыңғай тілдік тәртіпті қадағалауды және жалпы тілдік құралдарды қолдануды, сонымен бірге оқытылатын пәнге қатысты нақты лексика мен құрылымды енгізуді көрсетеді.

Мәтіндерді таңдау лексика-грамматикалық мазмұнына, құрылымдық күрделілігі мен ақпараттық мазмұнына байланысты жүзеге асуы керек.

Белгілі бір халықтың, ұлттың тілін үйренуде өзге елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі әлеуметтік қарым-қатынас ерекшелігіне назар аударады. Тіл үйренуді қарапайым қалыпты (стандартты) жағдаяттарды білдіретін диалогтық диалогтар құрып, әлеуметтік белгілері бар сөздерден бастайды. Бұл, әрине, байланыс орнату, қарым-қатынасқа ұйытқы болу тәрізді өзіндік қызметі мен ерекшелігіне байланысты шетелдік студенттің тіл меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу үшін бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, тіл меңгеру үдерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек.

Өз кезегінде қазақ және орыс тілдерінің оқытушылары және пән оқытушылары өздерінің сабақтарында:

- оқулықпен - сөйлеу үлгілерімен, таблицалармен, схемамен, суретпен, жаттығу жұмыстарымен, мәтінмен, картографиялық құралмен, аудио- және бейне материалмен жұмыс істеуге үйрету керек;

- студенттерді үй тапсырмасын қажетті жүйелілікпен дұрыс орындауға үйрету керек;

- сабақтың тыс өзіндік жұмысты дұрыс жоспарлауға үйрету;

- бейімделген (бастапқы деңгейде) немесе аз бейімделген (жалғастырушы деңгейде) мәтіндерді оқыту дағдыларын қалыптастыру;

- оқылған немесе тыңдалған мәтіннің негізгі мазмұнын жаздыруға үйрету;

- студенттерді тірек сөздерді анықтауға; сұрақ немесе жоспар құрастыруға үйрету;

- сөздікті және анықтамалық әдебиетті дұрыс қолдануын үйрету [3].

Сонымен, шетелдік студенттерді жоғары оқу орнына дайындаудың, оқуға түсуге, жоғары оқу орнында оқуға дайындаудың өзіндік ерекшелігі бар әрі маңызды болып табылады. Оқытудың практикалық мақсатына жету үшін тілдік, сөйлеу, оқу, кәсіби, мамандық және әлеуметтік-мәдени міндеттерді кешенді шешу керек.

Қорыта айтқанда, аталған жұмыстар студенттердің білімін көтеріп, сөйлеуге, тыңдауға ынталандырады, сонымен қатар, студенттердің өздерінің мүмкіндіктеріне сенімін нығайтады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шуккин А.Н. *Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. Пособие для вузов.* – М.: Высшая школа, 2003.

2. Капитонова Т.И., Кутузова Г.И. и др. *Методические рекомендации для преподавателей общеобразовательных дисциплин, слушателей ФПК по единому языковому режиму.* – Иркутск, 1986.

3. Химика В.В., Волковой Л.Б. *Основы научной речи / Под ред. В.В. Химика, Л.Б. Волковой.* – М.: Академия, 2003.

Казыбай А.А.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
физика-математика факультетінің 6М011100- «Информатика» мамандығының
1 курс магистранты, e-mail: sulu_94_01@mail.ru

«ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТЫ» ЖАСАП ШЫҒАРУ БАРЫСЫНДА БОЛАШАҚ ҰСТАЗДАРДА ЖОБАЛАУ ІСКЕРЛІГІНІҢ ДАМУЫ

Түйін. «Электронды оқулықты» жасап шығару бойынша бірлескен жобалық қызметті ұйымдастыру процесінде біз, студенттер қатар емес, бірге оқитын топ қоғамдастығының танымдық потенциалын қолданамыз. Сонымен қатар, ұстаз бірлескен танымдық қызметтің, ұжыммен дұрыс көріністерді жасау, интегративті сипатқа және пәнаралық байланысқа ие ауқымды мәселелер туралы білім модераторы ретінде саналады

Резюме. В процессе организации совместной проектной деятельности по разработке «электронного учебника» мы используем познавательный потенциал сообщества группы, когда студенты учатся вместе, а не только рядом. При этом преподаватель занимает положение модератора совместной познавательной деятельности, коллективного создания адекватных представлений, знаний широкого спектра проблем, имеющих интегративный характер и межпредметные связи.

Summary. In the course of the organization of joint design activities for development of "the electronic textbook" we use the poznakvatelny capacity of community of group when students study together, and not just nearby. At the same time the teacher holds position of the moderator of sovmekestny cognitive activity, collective creation of adequate predstavleniye, knowledge of a wide range of the problems having integrative character and intersubject communications.

Заманауи педагогикалық тәжірибеде жобалау қызметінің қандай да бір элементін қолдану тәжірибесі жинақталған. Осыған дейін атап өтілгендей, кешенді қызмет түріндегі жобалау, жеке шығармашылық процес пен ұжымдық шығармашылық процестерін үйлестіреді. Жобалау процедурасын тәжірибе жүзінде іске асыру техника мен біртіндеп жинақталатын тәжірибеге қатысты. Жобалау іскерлігінің дамуы, жобалау қызметін ұйымдастыру кезінде жақсы жүретіндігі мәлім. Оқушылардың жобалау қызметінде компьютерлік технологиялар, ауқымды ақпараттарға қол жеткізуге, мәліметтерді өңдеу процесін автоматтандыратын, өз қызметінің нәтижесін жаңаша көрсетуге мүмкіндік беретін жаңа құрал ғана болып табылмайды. Мамандарға қойылатын заманауи талаптар мен шарттарды ескере отырып, біз ақпараттық технологияларды (АТ) қолдана отырып, ақпаратқа қол жетімділікті жеңілдетіп қана қоймай, оқу қы-

зметінің жекешелендірілуі мен дифференциалдануы мүмкіндіктерін ашатын, сонымен қатар бүкіл оқу субъектілерінің өзара қарым-қатынасын жаңаша ұйымдастыруға, оқушылар оқу қызметінің белсенді және тең құқылы қатысушылары болып табылатын білім жүйесін құрастыруға мүмкіндік беретін, қызметті ұйымдастыра аламыз. Оқу жобаларының іске асырылуының әртүрлі кезеңдерінде ақпараттық және байланыс технологияларын қолданумен оқытудың жобалық әдісінің дамуының жаңа ағымы тығыз байланысқан. Қазіргі уақытта, біздің елде оқытудың жобалық технологияларының дамуы көбінесе әртүрлі халықаралық жобалар мен бағдарламалар әсерінен орын алуда. Мысалы, серіктестік сипаттағы және жобалық қызметтің қатысушылары үшін маңызды мәселелерді шешуге бағытталған бірлескен қызметті ұйымдастыру тәжірибесі, Microsoft компаниясының мамандарымен ұсынылған, ал оқу жобалары әдісі, көптеген елдерде Intel компаниясымен жарияланған «Болашақ үшін білім алу» бағдарламасында іске асырылған.

Заманауи қоғамның ақпараттандырылу ерекшелігі жеке тұлғадан, оның өзгерістерге деген әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ететін және ақпараттық қоғамда белгілі бір орынды кепілдендіретін, ойлаудың негізінен жаңа дағдыларын талап етеді [1, 65-686]. Мемлекеттік білім стандарттарына жүгінейік, ол өз кезегінде, гуманитарлық мамандықтағы студенттердің кәсіби даярлығындағы компьютерлік технологиялардың рөлінің артуын қарастырады [2]. Ақпараттық қоғамға өту жағдайында оқытушының ақпараттық біліктілігі деңгейіне деген талаптар жоғарылай түсуде. Е.В.Иванованың айтуы бойынша: «оқытушының ақпараттық біліктілігі... оның: электронды түрде ұсынылған ақпаратпен жұмыс жасауды меңгеру; заманауи ақпараттық массивтерде ақпаратты іздеу мен сақтаудың рационалды әдістерін қолдана білу мен алуы; ақпаратты Интернетте ұсына білуі; телебайланыс технологияларын қолдана отырып, сабақ жүргізу мен сыныптан тыс шараларды өткізуді ұйымдастыра алуы мен меңгеру; Интернет-технологиялар құралдары арқылы оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыра білуі; нақты бір пән бойынша, оның ерекшеліктерін ескере отырып, телебайланыс технологияларын қолдану дағдыларын меңгеру секілді оның кәсіби қызметінің құрамдастарын анықтайды» [3]. Білім беру жүйесін ақпараттандыру жағдайында білім беру

мен тәрбиелеуді жеке тұлғалық етуді жаңаша іске асыру; жеке білім беру бағыттарын құрастыру; әлем туралы білім мен түсінікті құру мүмкіндігі пайда болуда. Ресейлік білім беру жүйесінің жетілдірілуі шарттарында сапалы жаңа білім кеңістігін қалыптастыру, оқулық мәселесіне өзгеше қарауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта электронды оқулықтар мен мультимедиялық оқу нұсқаулықтарын жасап шығару мен қолдану мәселесі өзекті болып отыр. Электронды оқулықтарды қолдану тиімділігі (ары қарау ЭО), заманауи жағдайда қашықтықтан оқыту, экстернат, салалық білім алудың әртүрлі нұсқалары секілді білім алудың әртүрлі үлгілерін қамтамасыз ету қажеттілігі мен мүмкіндігіне байланысты зерттеушілермен (Л.Х. Зайнутдинова, С.А.Христочевский және басқалары) аса басып айтылады [4, 256].

Неліктен «электронды оқулықты» жасап шығару педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерінің жобалау іскерліктерінің дамуының тиімді шарттарының бірі болып табылатындығын негіздейік.

Біріншіден, «электронды оқулықты» жобалау және оқу процесін жобалау көптеген ортақ ұқсастықтарға ие. Жобалау кезеңдері мен оқу қызметінің жобаларын бағалаудың кейбір критерілерінің салыстырмалы сипаттамасы А. Х. Инмен көрсетілген. «Жобалаудың тіптен өзгеше екі түрлі жүйелерін салыстыру, олардың арасында жобалау қызметінің ортақ қағидасынан туындайтын белгілі бір корреляциялар бар екендігін көрсетеді» [5, 42-436]. Яғни, ЭО жасап шығару процесінің өзі алгоритмді, жобалау процесіне ұқсас ретті операциялардан тұрады.

Екіншіден. ЭО жасап шығару бойынша жобалық тапсырманы орындауды бірлесе ұйымдастыру, әрқайсысының күшін жеке топ жұмысының бір нәтижесіне біріктіруге және ортақ мақсатқа (ұжым жұмысының мақсатына) бірлесе қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда жобалау іскерлігінің жетілуі жекелей, кіші топтарда, ұжыммен жұмыс жасай алуының дамуымен қатар жүретінін болжап айтуға болады. Бір мақсат пен қызмет арқылы біріктірілген жобалық топ, ұжым мүшелері, сөзсіз тепе-теңдік пен олардың ұжым алдында бірдей жауапкершіліктері кезінде жауапкершіліктік тәуелділіктің, жетекшіліктің және бағыныштылықтың белгілі бір қарым-қатынасына түседі. Жоба тобының мүшелерімен әртүрлі рөлдерді атқаруы, студенттердің жобалық қызметті ұйымдастырушылық жақтарын меңгеруіне, болашақ кәсіби қызметте қажетті қасиеттердің дамуына септігін тигізеді.

Үшіншіден, оқу процесін жобалау кезінде педагогикалық қызмет оқытушының жобалық қызметінің түпнегізін бейнелейтін, стратегия, тактика, технология мен диагностика деңгейлерінде іске асырылады (С.Н. Поздняк [6, 6-76]). ЭО жасап

шығару кезінде студенттер оқу пәні бойынша жаңа материалды зерттеп қана қоймай, ЭО (стратегия) жасалынып жатқан курс дәрістерінің жүйесін жобалауды үйренеді, ЭО жеке «үзіндісін» (жеке тақырыпты оқуға арналған электронды парақшасын) (тактика) құрастырады, ойластырғандарын (технологияны) іске асырып, технология тактика мен стратегия нәтижелерін талдайды, рефлексияны (диагностиканы) жүргізеді, бұл болашақ ұстаздардың педагогикалық даярлығының ұйымдастырушылық және әдістемелік құраушыларының жетілдірілгендігі туралы куәландырады. Студенттер жобалық қызметтің аспаптарын меңгереді және де өздерінің болашақ кәсіби қызметтерінде топтық жұмыс үлгілері мен әдістерін проекциялай алады.

Одан өзге, әдістемелік тұрғыдан, кез келген «ойды» жобалаудың бастапқы кезеңі ретінде қарастыруға болады. Н.Н.Иванкиной мен А.Г. Паглеваян көзқарастарымен келісе отырып, электронды оқулықты жасап шығару процесін «ақпараттық камсыздандыруды белгілі бір құрылымға жіктеу, оның құрамдастарына қол жеткізу әдістері мен белгілі бір дидактикалық талаптарды қанағаттандыру қажеттілігі, оның ерекшелігі болып табылатын, кешенді педагогикалық жобалау» түрінде көрсетуге болады [7]. Біз осы процес барысында, жобалық қызмет аспаптарын қолдана отырып, болашақ ұстаздарда жобалық іскерліктің жетілуіне қолайлы шарттары жасалынады деп болжаймыз. Ю.В.Кожениковтың әділ ескертпесі бойынша «электронды оқулық, күрделі нысандардың жобасын жасаудың – ғылыми ізденістерден бастап, сынамалы үлгісін жасауға, оны сынақтан өткізуге және ары қарайға түзетулеріне дейінгі барлық кезеңдеріне ие дидактикалық және жүйелітехникалық жоба жасаудың күрделі дерлік нысанын білдіреді» [8]. Содан басқа, әртүрлі бағдарламалық құралдар көмегімен жасалынған, мультимедиялық оқу нұсқаулықтары бір жағынан, оқу барысын жекелендіруге арналған, алайда біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыбына қатысты, біз авторлығы ұжымдық болып саналатын және студенттердің жобалық іскерлігінің дамуына ықпал ететін, электронды оқу материалын жасап шығаруды шығармашылық процес ретінде қарастырамыз.

«Электронды оқулықты» жасап шығару бойынша жобалық қызметті бірлесе ұйымдастыру таңдауын негіздейміз. Жобалық қызметтің жеке немесе ұжымдық түрін таңдау бойынша студенттер арасында жүргізілген сауалнама көрсеткендей, тек 7 % студенттер ғана жеке жұмыс жасау түріне дауыс берсе, қалған 93% жобалық қызметті ұйымдастырудың топтық (бірлескен) үлгісін таңдаған. Жекелей және бірлескен жобалық қызметтің салыстырмалы талдауын (артықшылықтарын ерекшелік отырып) жүргізу арқылы, мұны түсіндіруге болады. Осыған қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Бұл жағдайда біз Е. С. Полат көзқарасын қолдаймыз,

оның пікірінше, жобалар әдісі тек «ынтымақтастық топтарында жұмыс жасау технологиясымен» үйлесу кезінде ғана тиімді бола алады. И. С. Сергеев еңбектерінде [9, 26-27б] жеке және топтық жобалардың артықшылықтары ерекшеленген (кесте 1).

Кесте 1 - Жеке және топтық жобалардың артықшылықтары

Артықшылықтары	
Жеке жобалардың	Топтық жобалардың
<p>- жобамен жұмыс жасау жоспары максималды дәлдікпен орындалып, бақылануы мүмкін;</p> <p>- оқушыларда жауапкершілік сезімі толықтай қалыптасады, себебі жоба орындалуы тек оның өзіне байланысты;</p> <p>- оқушы жоба орындалуының— ойдың пайда болуынан қорытынды рефлексияға дейінгі барлық кезеңдеріне қатыса отырып, қызмет тәжірибесін меңгереді</p> <p>- оқушыларда маңызды жалпы оқулық машықтардың және дағдылардың (зерттеу, презентациялық, бағалаушылық) қалыптасуы</p>	<p>- жобалық топ қатысушыларында серіктестік дағдылары қалыптасады;</p> <p>- жоба тереңдетіліп, жан-жақты орындалуы мүмкін;</p> <p>- көбінесе жобамен жұмыс жасаудың әрбір кезеңі өзінің ситуациялық көшбасшысына ие (идея генераторы-көшбасшысы, зерттеуші-көшбасшы, өнімді рәсімдеуші-көшбасшы, презентация речиссері-көшбасшысы), және керісінше, өздерінің мықты тұстарына қарай, әрбір қатысушы жұмыстың белгілі бір кезеңіне белсендірек қатысады;</p>

«Электронды оқулықты» жасап шығару бойынша бірлескен жобалық қызметті ұйымдастыру процесінде біз, студенттер қатар емес, бірге оқитын топ қоғамдастығының танымдық потенциалын қолданамыз. Сонымен қатар, ұстаз бірлескен танымдық қызметтің, ұжыммен дұрыс көріністерді жасау, интегративті сипатқа және пәнаралық байланысқа ие ауқымды мәселелер туралы білім модераторы ретінде саналады.

Оқу пакеті – оқушылардың курстың бөлек бөлімдері бойынша өз бетінше, көбінесе жекелей жұмыс жасауына есептелінген дидактикалық материалдар кешені [11, с. 302].

Оқу-әдістемелің кешені –нақты бір пән бойынша білім беру мен тәрбиелік міндеттерді толығырақ іске асыру мақсатында басып шығарылатын, сәйкес оқу бағдарламаларымен құрастырылған оқу басылымдарының жиыны[10, 21б].

Оқулық - 1) ғылым мен мәдениеттің заманауи жетістіктері деңгейінде белгілі бір саладағы білім негіздері жүйелі түрде баяндалатын кітап; әдебиеттің негізгі және жетекші түрі [1, 201б]; 2) оқу бағдарламасына сәйкес және ресми түрде осы басылым түрінде бекітілген, оқу пәнінің (оның бөлімі, тарауларын) жүйелі түрде баяндалуынан тұратын оқу басылымы [10, 21б].

Оқу нұсқаулығы– берілген басылым түрі ретінде ресми бекітілген, оқулықты толықтыратын немесе жартылай (толықтай) алмастыратын оқу басылымы.

Оқу-әдістемелік құралы –оқу пәнін (оның тарауларын, бөлімдерін) оқыту әдістемесі немесе тәрбиелеу әдістемесі бойынша материалдардан тұратын оқу басылымы.

Оқу-әдістемелік басылымы –оқу пәнін оқыту, курсты меңгеру, курстік және дипломдық жұмыстарды орындау, студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру әдістемесі бойынша материалдардан тұратын басылым түрі. Онда пәнді меңгеру мен әртүрлі тапсырмаларды, дипломдық және курстық жұмыстарды дайындау әдістерінің сипаттамасы беріледі [10, 19-20 б].

М. И. Потеев және басқалары электронды оқу-әдістемелік кешенді «оқу-әдістемелік құраушылардың жиынтығынан тұратын, педагогикалық бағдарламалық құрал, сәйкес оқу пәні бойынша оқу-тәрбиелік процестің жүйелік сипаттамасының жобасын құрайды, оны толықтай оқып үйренуді ұйымдастыруға, және де қол жеткізілген нәтижелерді бақылап, бағалауға мүмкіндік береді» деп қарастырады [7].

Электронды басылым –графикалық, мәтіндік, сандық, дыбыстық, музыкалық, бейне-, фото- және басқа ақпараттар, сонымен бірге тұтынушының баспа құжаттарының жиынтығы. Электронды басылым кез-келген – магнитті (магнитті таспа, магнитті дискте және т.б.), оптикалық (CD-ROM, DVD, CD-R және басқа) электронды тасымалдаушыда орындалуы мүмкін, және де электронды компьютерлік желіде басыла алады [180].Е.Н.Балыкина, әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқуға арналған электронды оқу басылымдарын «оқу процесінің дидактикалық циклінің үздіксіздігі мен толықтығын қамтамасыз ететін, сұхбаттық режимде, көбінесе өздігінен оқу курсы немесе оның тарауларын компьютер көмегімен меңгеруге мүмкіндік беретін, кешенді тағайындалымдағы электронды оқытушы жүйе» деп анықтайды» [4].

Электронды оқу құралы–бұл берілген басылым түрінде ресми бекітілген оқулықты жартылай немесе толықтай алмастыратын немесе толықтыратын, электронды басылым [8]. Сонымен бірге, «электронды оқулық» түсінігі астарында, теориялық, тәжірибелік және бақылаушы бөліктерден, әдістемелік нұсқаулықтардан, тұтынушы ережелерінен және т.б. тұратын, электронды оқу-әдістемелік материалы жатыр. Осы шарттарды қабылдай отырып, С.А.Христочевский, Е.Н.Балыкина мен Е.А.Суховиенко ізімен, «электронды оқулықты» «оқу курсы, немесе оның ауқымды тарауларын нақ компьютер көмегімен өздігінен немесе ұстаздардың қатысуымен меңгеру мүмкіндігін қамтамасыз ететін, бағдарламалық-әдістемелік кешенді» қарастырамыз [6, 726].

Сонымен, «электронды оқулық – оқытудың ақпараттық технологияларының ядросы, ол өз айналасында дәстүрлі оқыту құралдарын (қағаз оқулық, жұмыс дәптері және т.с.с.), педагогикалық бағдарламалық өнімдерді де жинақтайды. Оқыту құралдарының барлығы бірге ортақ педагогикалық мақсаттарға бағынышты, тұтас жүйені – оқу кешенін қалыптасу керек» [2, 256]. А. А. Чертополох, электронды оқулық, ұстаздардың нормативті талаптарға сай сабақтардың барлық түрлерін және үлгілерін дайындауға және өткізуге қажетті, негізгі оқу-әдістемелік материалдарын өзінде жинақтайды деп баса айтқан. Сонымен қатар, ол студенттердің оқу тақырыптарын өздігінен зерттеуге, сабақтарға дайындалуына және нақты бір оқу пәні бойынша қосымша ақпараттық-анықтамалық мәліметтерді алуына қатысты кең мүмкіндік ұсынады. ЭО, сонымен бірге, студенттерге оқу пәні бойынша материалдардың менгерілуін өздігінен бақылау есептерін сапалы түрде шығаруға, ал ұстаздарға – оқушылардың ағымдағы және қорытынды үлгерімін бақылауды объективті іске асыруына мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Белкин А.С., Ткаченко Е.В. Диссертационный совет по педагогике (опыт, проблемы, перспективы) [Текст] / А.С. Белкин, Е.В. Ткаченко. - Екатеринбург: Урал.гос. пед. ун-т. 2005. - 208 б.
2. Машибиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения: Педагогическая наука - реформе школы. [Текст] / Е.И. Машибиц. -М.: Педагогика, 1998.
3. Иванкина Н.Н., Паглеваян А. Г. Разработка электронных учебных пособий. Контроль знаний [Текст] / Н.Н. Иванкина, А. Г. Паглеваян // Труды XI Всероссийской научно-методической конференции «Телематика 2004». СПб. 2004.
4. Суховиенко Е.А. Электронный учебник: конструирование, обучение, диагностика [Текст]: моногр. / Е.А. Суховиенко. -Челябинск: Образование, 2005.
5. Кузнецов К. Учебник в постиндустриальную эпоху / К. Кузнецов, Е. Клыгина, Т. Федосова, А. Горбачев // Высшее образование в России. 2004. №9. 103-109 б.
6. Ин А.Х. Место курса «Информатика» в проектной деятельности студентов - будущих учителей информатики / А.Х. Ин // Педагогическая информатика. 2003. № 1. 42-48 б.
7. Поздняк С.Н. Проектирование учебного процесса по школьной географии [Текст] / С.Н. Поздняк. -Екатеринбург, Урал. гос. пед. ун-т, 1997. 103 б.
8. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся [Текст]: Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений / И.С. Сергеев. - М.: АРКТИ, 2003. - 80 б.
9. Кожеевников Ю.В. Электронные учебники: проблемы и опыт разработки [Текст] / Ю.В. Кожеевников // Вестник КГТУ им. А.Н. Туполева. - Казань: 1998. С. 89-95.
10. Бедерханова ВТЛ Становление личностно ориентированной позиции педагога
11. Харламов И.Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. - 3-е изд. - М: Юристъ, 1997.512 б.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПЕНИТЕНЦИАРНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Резюме: В данной статье анализируются различные подходы к раскрытию сущности коммуникативных навыков у подростков. Авторами рассмотрены методы, которые влияют на результативность процесса развития коммуникативных навыков у детей - подростков.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, диагностические методики, развития, пенитенциарная педагогика.

Түйін. Мақалада жасөспірімдердің коммуникативтік дағдыларын әр түрлі әдістер тұрғысынан мәнін ашу және жасөспірімдердің коммуникативтік дағдыларын дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер арқылы баланың қарым-қатынасқа түсуін, тілдік дамуын, орынды сөйлеуін, өзгенің сөзіне құлақ асуын, сөздік қорын қалыптастыру.

Summary. This article analyzes the different approaches to revelation of the essence of communication skills in adolescents. The authors consider methods that affect the performance of the process of development of communicative skills in children and adolescents.

Понятие «коммуникативная навыка» предполагает овладение всеми видами речевой деятельности и основа миккультуры устной и письменной речи, базовыми умениями и навыками использования языка в жизненно важных для данного возраста сферах и ситуациях общения.

В современной педагогике и психологии для оптимизации коммуникативных навыков применяются разнообразные психокоррекционные методы (психодрама, социально-психологический тренинг, арттерапия, поведенческие методы). Одним из средств формирования навыков социального взаимодействия является ролевая игра. Этот метод используется при обучении общению лиц с двойным сенсорным нарушением [1].

Существуют определенные методы и приемы, позволяющие выявить особенности коммуникативных навыков детей в пенитенциарном учреждении. Эти методы можно условно разделить на объективные и субъективные. К объективным методам относятся те, которые позволяют зафиксировать внешнюю воспринимаемую картину взаимодействия детей в группе сверстников. Подобная картина так или иначе отражает характер их взаимоотношений. При этом учитель констатирует особенности поведения отдельных детей, их симпатии или антипатии и воссоздает более или менее объективную картину взаимоотношений учащихся. В

отличии от этого, субъективные методы направлены на выявление внутренних глубинных характеристик отношения к другим детям, которые связаны с особенностями его личности и самосознания. Поэтому субъективные методы в большинстве случаев имеют проективный характер. Сталкиваясь с «неопределенным» материалом (картинки, высказывания, незаконченные предложения и пр.), ребенок сам того не ведая, наделяет изображаемых или описываемых персонажей собственными мыслями, чувствами, переживаниями, т.е. переносят на свое Я. Среди объективных методов используют в работе:

- метод наблюдения;
- метод вербальных выборов;
- метод проблемных ситуаций.

Метод наблюдения является незаменимым при первичной ориентировке в реальности детских отношений. Он позволяет описать конкретную картину взаимодействия детей, дает много живых, интересных фактов, отражающих жизнь ребенка в естественных для него условиях. В данном случае в условиях его адаптации в группе детей.

Метод вербальных выборов

В индивидуальной беседе учитель может задать ребенку следующие вопросы:

- С кем бы ты хотел дружить, а с кем дружить никогда не станешь?
- Кого ты позвал бы к себе на день рождения, а кого ни за что не позовешь?
- С кем ты хотел бы сидеть за одним столом, а с кем нет?

В результате данных процедур каждый ребенок в классе получает определенное количество положительных и отрицательных выборов со стороны сверстников. Сумма отрицательных и положительных выборов, полученных каждым ребенком, позволяет выявить его положение в группе детей.

- Популярные («звезды») - дети, получившие наибольшее количество (более четырех) положительных выборов
- Предпочитаемые - дети, получившие один - два положительных выбора
- Игнорируемые - дети, не получившие ни положительных, ни отрицательных выборов (они остаются как бы не замеченными своими сверстниками)
- Отвергаемые - дети, получившие в основном отрицательные выборы.

При анализе результатов методики важным показателем является взаимность выборов детей.

Наиболее благоприятными являются случаи взаимных выборов. На основании ответов детей составляется определенная социограмма группы, где есть ярко выраженные звезды и отверженные. Следует подчеркнуть, что далеко не всякая группа имеет столь четкую соосметрическую структуру. Встречаются также группы, в которых все дети получают примерно равное количество положительных выборов.

Метод проблемных ситуаций

Для развития коммуникативных отношений можно создать такие совместные эксперименты, в которых ребенок будет поставлен перед необходимостью решения социальной проблемы (поделиться или не поделиться со сверстниками, оценить их действия, разрешить конфликт и пр.)

На основании данных методов в последствии планировала и проводила коррекционную работу по привитию и развитию коммуникативных навыков у детей несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях. Необходимость создания разработки коррекционных занятий была продиктована тем, что в специальную школу в пенитенциарном учреждении, все чаще стали приходить дети несовершеннолетние (14-16г). Поэтому остро встал вопрос о воспитании детей, сплочение детского коллектива, налаживания контакта учителя с детьми, которые часто страдают не только дефектами речи, но и задержкой психического развития, отличаются повышенной конфликтностью.

Основные формы коррекционной работы: занятия, игры, упражнения, театральная деятельность, доброжелательные отношения с ребенком.

Вовремя определить проблемные формы коммуникативных отношений и помочь ребенку преодолеть их - важнейшая задача педагога.

Наибольшую тревогу вызывают проблемные формы коммуникативных отношений среди детей в коллективе.

Особое внимание по развитию коммуникативных навыков уделяю М.Ч.: 14 лет.

При проведении диагностики было выявлено следующее: ребенок обладал повышенной агрессивностью не только по отношению к детям, но ко всем взрослым людям, которые его окружали. Агрессивное поведение принимало разнообразные формы, направленные на принесение какого-либо материального ущерба другому ребенку через физические действия.

М. старался привлечь к себе внимание любыми способами: разбрасывая тетради, обзывал одноклассников, громко смеялся. Эти данные дают основание полагать, что главной отличительной чертой агрессивных детей является их отношение к сверстнику. Такое отношение нельзя свести к недостатку коммуникативных навыков.

В результате наблюдений была проведена коррекционная работа, направленная на небезопасный

выход агрессии, не на повышение самооценки, а на развитие коммуникативных навыков и игровой деятельности ребенка, на преодоление внутренней изоляции, на формирование способности видеть и понимать других. В данном случае были применены методы и приемы, направленные на формирование общения со сверстниками. Это игры, доверительные беседы в доброжелательном тоне, упражнения, направленные на формирование общения с детьми. Были проведены ряд игр и упражнений, применяемых как на уроках, так и во внеурочной деятельности:

- Игра «Комплименты»;
- «Круг друзей»;
- «Солнечные лучики»;
- «Как меня зовут?»;
- Игра «Дотронься до...»;
- Игра «Мяч в руки»;
- Игра «Ветер дует на...»;
- Упражнение «Возьми себя в руки»;
- Упражнение «Сбрось усталость».

В результате проведения всего комплекса коррекционной работы, направленной на формирование и развитие коммуникативных отношений между детьми отмечалось доброжелательное, спокойное отношение детей друг к другу. В данный момент ребенок меньше дерется и кричит, больше общается со сверстниками в игре и на занятиях, больше интересуется окружающим миром, расширяется сфера отношений со сверстниками. Коррекционная работа по преодолению взаимоотношений с детьми продолжается. И намечены следующие формы коррекционной работы:

- Доброжелательное, доверительное отношение к ребенку в первую очередь.
- Привлекать ребенка во все виды деятельности как на занятиях, так и в свободной деятельности с доверием и доброжелательностью.
- Для выявления представлений ребенка о состояниях или переживаниях сверстника и своих, с ним проводить индивидуальные беседы. Перед началом беседы я предлагаю ребенку поговорить с ним, при этом создаю доброжелательную атмосферу общения с ним.
- Научить ребенка оказывать помощь по собственному желанию другому ребенку.
- Научить проявлять чувство долга по отношению к сверстникам, младшим детям.
- Понаблюдать за тем, как ребенок реагирует на успех и неудачи других детей.

Также одной из важных задач моей работы стало развитие речи и формирование коммуникативных навыков обучающихся с криминальным поведением. В данное время у меня восемь детей с таким поведением.

На всех занятиях, а особенно на уроках письма, чтения и развития речи формировала у учащихся, закладывала основы их грамотной устной и пись-

менной речи. Умение слышать звук, фиксировать место его нахождения, четко его произносить, правильно знаков о фиксируя его на письме, грамотно строить предложения, вступать в диалог с учителем и детьми, умело отвечать на поставленные учителем учебные вопросы, понимать и принимать учебную задачу — это работа, которую я ежедневно проводила. Я формировала основу, которая определяла речевую культуру ребенка и успешность его обучения по всем предметам.

Работу по формированию коммуникативных навыков спланировала и осуществляю по таким направлениям:

1. Работа над развитием речевого аппарата.
2. Уточнение и обогащение словарного запаса.
3. Формирование грамматического строя речи.
4. Работа над связной речью.
5. Введение в активный словарь детей достаточного количества этических формул и клише.
6. Формирование умения выбрать нужную формулу с учетом ситуации общения (с кем, где, когда, зачем говоришь).
7. Освоение ребенком собственно речевых норм в единстве с изучением общих правил культурного поведения.
8. Формирование способности эффективно осуществлять деятельность, т.е. уметь говорить и слушать других.

А также я предлагаю ряд игр и упражнений для развития общения между детьми в последующей коррекционной работе не только с этим ребенком, но и с другими детьми в целом; а также ряд занятий, способствующих развитию коммуникативных отношений между детьми.

Изучение учащихся в пенитенциарном учреждении показало, что нарушения устной и письменной речи нередко затрудняют овладение правильным чтением и грамотным письмом. Поэтому детям с нарушениями речи необходимо оказывать не только логопедическую помощь, но и психологическую, то есть создавать систему коррекционно-развивающих занятий, направленных на развитие основных психических процессов таких, как восприятие, память, внимание, мышление, пространственная ориентация, развивать навыки самоконтроля, общую и мелкую моторику, навыки речевого общения.

Полноценная речь ребенка является одним из основных условий его развития. Успех коррекции во многом может зависеть и от семьи ребенка, родители должны всемерно помогать педагогам (логопеду, учителю, психологу). Обычно при правильном педагогическом подходе дети овладевают устной и письменной речью, усваивают необходимый объем школьных знаний. Вместе с развитием речи, как правило, развиваются и коммуникативные умения и навыки.

У детей с тяжелой речевой патологией отмечаются отклонения и в эмоционально-волевой сфере. Им присущи нестойкость интересов, пониженная наблюдательность, сниженная мотивация, замкнутость, негативизм, неуверенность в себе, повышенная раздражительность, агрессивность, обидчивость, трудности в общении с окружающими, в налаживании контактов со своими сверстниками. Так же для таких детей характерно недоразвитие всей познавательной деятельности (восприятие, память, мышление, речь), особенно на уровне произвольности и осознанности. Многим детям присущи недоразвитие мыслительных операций, снижение способности к абстрагированию, обобщению. Детям с речевой патологией легче выполнять задания, представленные не в речевом, а в наглядном виде. Большинство детей с нарушениями речи имеют двигательные расстройства. Они моторно неловки, неуклюжи, характеризуются импульсивностью, хаотичностью движений. Дети с речевыми нарушениями быстро утомляются, имеют пониженную работоспособность. Они долго не включаются в выполнение задания.

Таким образом, содержание предлагаемых занятий, упражнений, игр и методов работы развивает у детей несовершеннолетних такие индивидуально-личностные качества, как терпимость и уверенность, симпатию к окружающим и принятие других такими, какие они есть, умение управлять своим настроением и регулировать свои эмоции.

Общение подростка между собой и с педагогом, будет также являться важнейшим фактором развития познавательной активности учащихся, так как общение — это определенное взаимодействие, входе которого происходит обмен информацией с целью налаживания отношений и объединения усилий для достижения общего результата. Основная характеристика коммуникативного подхода в обучении — «учиться общению общаясь». Отсутствие свободы владения речью приводит к тому, что у учащихся не вырабатывается та уверенность, та раскованность, которые необходимы в деловых беседах, на собраниях, на уроках.

Задачей педагога, формирующего коммуникативную культуру, является установление дружеских связей у детей, развитие у них интереса ко всему происходящему, создание атмосферы доброжелательности, взаимного уважения и доверия, уступчивости и вместе с тем инициативности.

Таким образом, содержание предлагаемых методов обучения, упражнений, игр развивает у детей несовершеннолетних в пенитенциарном учреждении, коммуникативные умения и навыки, а также такие индивидуально-личностные качества, как терпимость и уверенность, симпатию к окружающим и принятие других такими, какие они есть, умение управлять своим настроением и регулировать свои эмоции.

Список литературы

1. Выготский, Л.С. *Избранные психологические исследования*. - М., 1956.- 448 с.
2. Ломов, Б.Ф. *Проблема общения в психологии*. - М.: -Наука, 1981. - 354с.
3. Леонтьев, А.А. *Язык, речь, речевая деятельность*. - М.: Просвещение, 2005. - 214 с.
4. Лисина, М.И. *Общение, личность и психика ребенка*.-М.: Институт практической психологии, 1997.- 384 с.
5. Лисина, М.И. *Проблемы онтогенеза общения*. М.:1996.- 144 с.
6. Коломинский, Я.Л. *Психология общения*. - М: Аспект Пресс, 2003.— 475 с.
7. *Изучение коммуникативных свойств личности в психологии [Электронный ресурс] /http://xreferat.ru/ Режим доступа: http://xreferat.ru/, свободный. - Загл. с экрана.*
8. *Развитие коммуникативных умений младших школьников [Электронный ресурс] /http://ext.spb.ru/ Режим доступа: http://ext.spb.ru/, свободный. - Загл. с экрана.*
9. *Проблемы общения в социальной психологии [Электронный ресурс] /http://xreferat.ru/ Режим доступа: http://xreferat.ru/, свободный. - Загл. с экрана.*
10. *Развитие коммуникативных навыков у детей [Электронный ресурс] /http://xreferat.ru/ Режим доступа: http://xreferat.ru/, свободный. - Загл. с экрана*
11. Филичева, Т.Б. Туманова, Т.В. *Дети с общим недоразвитием речи*. - М., 2000. - 150с.

Касымова Р.С.

п.ғ.к., доцент, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

**ОЗАТ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ ҮЙРЕНУ, ЗЕРТТЕУ, ТАРАТУ,
ПАЙДАЛАНУ МҰҒАЛІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТЫ**

Мектептерде педагогикалық тәжірибені зерттеу, жинақтау ісі күрделі және шығармашылық мәселелердің біріне жатады. Педагогикалық тәжірибе- оқыту мен тәрбиенің практикасын жан-жақты зерттеу объектісі, фактілер мен ғылыми мәселелерді жинақтаудың негізгі көздерінің бірі. Сондықтан педагогикалық инновациялық тәжірибе оқу-тәрбие жұмысын үнемі дамыту мен жетілдіруде үлкен орын алады. Осыған орай, әрбір мұғалім еліміздегі жаңашыл ұстаздардың бай тәжірибесін, белгілі педагогтар мен психологтардың ғылыми еңбектерін терең зерттеп, өз ісінде шеберлікпен пайдаланудың жолдарын қарастыруға болады.

Соңғы жылдары педагогикалық әдебиеттерде білім беру мекемелеріне қатысты инновациялық педагогикалық тәжірибені үйрену, зерттеу, пайдалану төмендегідей бағытта қарастырылып жүр:

- мұғалімдердің, мектеп басшыларының, білім беру мекемелері қызметкерлерінің кәсіби біліктілігі мен кәсіби шеберлігін арттыру жұмыстарының құрамды бөлігі;

- мектепшілік әдістемелік жұмыстың инновациялық бағыты;

- мұғалімдердің, мектеп басшыларының, білім беру мекемелері қызметкерлерінің шығармашылық дамыту құралы;

- педагогикалық зерттеу әдісі;

- педагогика ғылымы мен практикасының өзара байланысының нәтижесі;

- мұғалімдердің, мектеп басшыларының, білім беру мекемелерінің педагогикалық іс-әрекетінің арнайы түрі.

Енді зерттеу мәселесіне сәйкес әрбір бағытты жеке-жеке қарастырып көрелік.

Көптеген авторлар, оның ішінде академик Ю. К. Бабанский озат педагогикалық тәжірибені үйрену, жинақтау және пайдалануды жалпы білім беретін мектеп пен білім беру мекемелері қызметкерлерінің біліктілігін арттыру құралы ретінде қарастырады. Сондай-ақ, мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттырудың формалары мен әдістерін айқындайды (аудандық (қалалық) кеңес, арнайы курстардан өткізу, әдістемелік жұмыс), осы жұмыстарда жіберілетін кемшіліктерді саралайды және тәжірибені таратуға қатысты мұғалімнің білім, білік, дағдыларын анықтау әдістемесін ұсынады.

Инновациялық тәжірибені үйрену, жинақтау және пайдалану мектептегі әдістемелік жұмыстың тиімділігін арттырудың қажетті шарты болып та-

былады. Осы тұжырымды жақтайтын ғалымдар, мәселен А. М. Гельмонт мұғалімнің өзінің жеке іс-тәжірибесін саралауына көп көңіл бөледі. Себебі, мұғалім өз тәжірибесін өзі саралау барысында оқу-тәрбие үрдісінің жетістіктері мен кемшіліктерін көре алады, айқындалған кемшіліктерді жою барысында оқу-тәрбие үрдісінің сапасын арттыруға жол ашады.

Т.Р. Абдуллаев бастаған ғалымдар тобы озат педагогикалық тәжірибені үйрену, жинақтау және таратудың мектеп мұғалімдері мен басшыларының, білім беру саласы қызметкерлерінің педагогикалық шығармашылық дамыту құралы ретінде қарастырады, озат тәжірибені үйрену, жинақтау, пайдалануда кездесетін кәсіби қиыншылықтарды атап көрсетіп, озық тәжірибенің негізгі бағыттарын ашады.

Озат педагогикалық тәжірибені үйрену, жинақтау, пайдалану бойынша педагогикалық іс-әрекет шығармашылық еңбектің қайнар көзі саналып, мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыруына әсерін тигізеді.

Академик Ю.К.Бабанский, Х.И.Лийметс ғалымдар тобы озат тәжірибені үйрену мен жинақтаудың ғылыми деңгейлерінің арнайы ерекшеліктерін анықтап, эксперимент пен озат тәжірибені тарату арасындағы өзара байланысты ашады.

В.В.Краевский бастаған ғалымдар тобы педагогика ғылымы мен практикасының өзара байланыс жүйесінің гносеологиялық рөлін негізге ала отырып, ғылыми – педагогикалық мекемелердің, ұжымдардың, шағын ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысып жатқан мектеп мұғалімдері мен білім беруді басқару ұйымдары қызметкерлері өзара байланысқан жүйесінің қызметінің рөлін, мұғалімнің шығармашылық іс-әрекетіндегі ғылыми білімнің мазмұнын аша отырып, ғылыми тұжырымдарды мұғалімдер тәжірибесіне айналдыру механизмдерін жан-жақты қарастырады.

Л.И. Гусев бастаған ғалымдар тобы озат тәжірибені үйрену, жинақтау бойынша мұғалімдер мен білім беру қызметкерлерінің функцияларын ашып көрсетіп, озат тәжірибені үйрену, зерттеу, жинақтау пайдаланудың құрылымын ашып, іс-әрекет құрылымының мазмұнын анықтайды.

Ғалым Б.С.Гершунский мектептің даму мүмкіндіктерін ескере отырып, педагогикалық тәжірибені үйрену, жинақтау және пайдаланудың төмендегідей әдістерін ұсынады: тәжірибені констатациялау

әдісі (бақылау құжаттармен танысу, сауалнама алу және т.б.); теориялық ойластыру әдістері (теориялық анализ және синтез, салыстыру, идеалдау, эксперимент және т. б.); ендіру кезеңінде қолданылатын әдістер (жүйеленген эксперимент, эксперттік баға және т.б.); педагогикалық болжаудың арнайы әдістері (модельдеу, эксперименттік бағалар және т.б.). Ғалым ұсынған әдістерді зерттеу нысанына қарай таңдаған жөн.

Мұғалім озық тәжірибені үйрену, зерттеу барысында осы жоғарыда аталған әдістердің барлығын білуі шарт, озат тәжірибенің зерттеу кезеңіне сәйкес өзіне қажетті әдісті таңдай білуі керек, сонда ғана мұғалім өзінің алдына қойған мақсатын дұрыс шеше алады.

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей-ақ, озат педагогикалық тәжірибе педагогика ғылымына қатысты төмендегідей мақсатта қолданылады: ғылым мен практиканың мазмұнын кеңейтетіндей жаңа педагогикалық фактілер көзі; теориялық зерттеу өнімінің, ғылыми ұсыныстар мен ғылыми теориялық ақиқаттың критерийлерін оңтайландыру құралы.

Қорыта келе айтарымыз, озат педагогикалық тәжірибені үйрену, зерттеу, тарату, насихаттау, пайдалану мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастырудың алғышарты.

Педагогика ғылымының жетістіктері мен озық педагогикалық тәжірибені практикада пайдалану мәселелері М.А.Данилов, В.Е.Гмурман, Ф.Ф.Королев, Ю.К.Бабанский, Л.В.Занков, М.И.Махмутов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады.

Мектептің оқу-тәрбие үрдісіне озық педагогикалық тәжірибені ендіру, озат мұғалімдер мен мектептің тәжірибесін насихаттау, тарату мәселесін алғаш көтерген М.Н.Скаткин болды. Педагогика ғылымындағы жаңалықтарды мектеп практикасына ендіру мәселелерімен В.Е.Гмурман, Ю. К. Бабанский, П.И.Карташов және т. б. айналысты. Осы мәселенің теориялық аспектісін зерттеген М.Н.Скаткин төмендегілерді ерекше атап көрсетеді: мұғалімнің практикасына жаңаны ендіруге бағытталған жол, ендіру ұғымы, ендіру принциптері, тиімді ендіру шарттары, ендіру іс- әрекетінің тәсілдері, ендіру үрдісі, ендіру түрлері, ендіру жұмысындағы кемшіліктер, ендіру үрдісін басқару, ендіру кезеңдері, педагогикалық зерттеу нәтижесінің түрлері және оны ендіру ерекшеліктері, ғылыми жаңалықты ендіруге және пайдалануға даярлық көрсеткіштері, әдістемелік қызмет, ендіру тиімділігі (бағасы, ендірудің типтік бағдарламалары, педагогикалық ұсыныстарды бағалау критерийлері).

Практикаға зерттеу нәтижелерін ендірудің әдіснамалық негіздерін А.А.Арламов және т.б. ғалымдар анықтады: ғылыми-педагогикалық нәтиженің түрлері мен оны ендіру ерекшелік-

тері; әдіснамалық, қолданбалы, іргелі, тәжірибелік-конструкторлық зерттеулер, өнертапқыштық іс - әрекет; ендірудің әлеуметтік детерминизмі, жаңалықты ендіру қажеттілігі, тиімділігі; педагогикалық инновациялық ақпараттар банкінің құрудың теориялық негіздемесі; практиканың қажеттілігіне қарай аралық және соңғы нәтижелерді екі кезектік ендіру идеясы; ендіру үрдісінің моделін құрастыру, жаңалықты ендірудің тиімділігі мен сапасының көрсеткіштері мен критерийлері; педагогикалық үрдісті жаңартуға оқушыларды қамтудың тәрбиелік ықпалы, ендіру үрдісінің типтік алгоритмі, жаңаның бір немесе бірнеше компоненттерін ендіруде жүйенің жаңаруы; жаңалықты ендіруде кездесетін кедергілерге сипаттама, жаңалықты ендірушінің заңды құқығы мен қызметтік міндеттері; педагогикалық идеяның дамуына әсер ететін жалпылама факторлары, оны мектеп практикасына ендіру кезеңдері және т. б.

Педагогика ғылымы мен озат педагогикалық тәжірибенің жетістіктерін мектеп практикасына ендірудің әдістемелік және практикалық мәселелерін М. Н. Скаткин, Я. С. Турбовской, Н. В. Кузьмина, Н. В. Кухарев, Л. И. Гусев, Г.Л.Лұқпанов, И.В. Баранова және т.б. ғалымдар зерттеді: озат педагогикалық тәжірибені ендіру үрдісінің мақсаты мен маңызы; ендіру үрдісінің логикалық, ендіру мақсатқа бағытталған іс-әрекет, ғылым жетістіктерін практикада пайдалануға даярлық деңгейі; ендіру іс-әрекетінің тиімділігін анықтайтын шарттар жүйесі, педагогикалық мақсатты шешуге мұғалім мен тәрбиешінің шығармашылық аспектісі, педагогикалық теория мен практиканың өзара байланыстық заңдылықтары мен факторлары; ғылыми ұсыныстардың педагогикалық ұжымның тәжірибесіне айналдыру механизмі, ендіру үрдісінің алгоритмі.

Ендіру ғылыми білімнің практикаға қолданыс табуына мақсатты түрде ұйымдастырылған іс-әрекет болып табылады. Ендіру бір-бірінен тек мақсат-бағытымен ғана ерекшеленетін теория мен практиканың арақатынасының ерекше түрі. Ендіру арнайы ұйымдастырылатын белсенді жүргізілетін үрдіс ретінде қарастырылады.

Педагогикалық ғылыми жаңалықтарды оқу-тәрбие үрдісіне ендіру тек қана мемлекет көлемінде ғана жүзеге асырылып қоймайды. Қазір әрбір мектепте өз зерттеу мәселелеріне сәйкес жаңалықтар ендірілуде. Жаңалықты ендіруде мектептің түбегейлі ерекшеліктері ескерілуі тиіс.

Түпкі нәтижесі оң өзгерістер беретін озат педагогикалық тәжірибені инновациялық педагогикалық тәжірибе ретінде қарастыруға болады.

Ғалым В.И.Журавлев оқу-тәрбие үрдісіне жаңалықты ендірудің алғышартына білім беру саласындағы ғылыми ұсыныстарды ғалымдардың, мұғалімдердің, педагогикалық, ұжымның, білім беру жүйесі мекемелерінің тәжірибелерінде қолдану нәтижелерін зерттеуді ұсынады.

Озат тәжірибенің ең жоғары деңгейі – жаңашылдық. Озат тәжірибенің авторларын — жаңашыл мұғалімдер деп атайды. Жаңашыл мұғалімдер жаңа идеяны ұсынады, сондықтан оларды жаңашыл дейді. Олардың негізгі идеясы — ұстаздық қызметтестік, яғни ұстаз бен шәкірттің қызметтестігі. Жаңашыл мұғалімдердің төмендегідей идеясы бар:

- Балаларға деген адамгершілік қатынас, әрбір оқушыға жеке тұлға деп қарау;
- Оқушының ішкі жан дүниесін, оның мақсат –мүддесін, ынтасын, қабілеттілігін, әлеуметтік жағдайларын танып-білу;
- Оқушылармен қарым-қатынасты дұрыс құра білу, оларды оқу-тәрбие үрдісінің әріптесі, субъектісі қылу, баланың тілегі мен ынта-ықыласын есепке ала отырып, танымдық іс-әрекетке араластыру;
- Оқушыларға үлкен мақсаттар қоя білу және оқушылардың сол мақсаттарға жете алу сенімін нығайту;
- Балалар ұжымына сүйену, ұстаз бен оқушылардың ұжымдық шығармашылығын арттыру;
- Оқушыларға, мүмкін болған кезде, тапсырмаларды еркін таңдау құқығын бере алу;
- Бағдарламалық материалдарды ірі блоктарға біріктіру, тірек сызбалар мен тірек конспектілерін пайдалану;
- Оқушыларды ұжымдық және даралық өзін-өзі тани білуге үйрету;

- Шығармашылық тұрғыда өзін-өзі басқару. Инновациялық педагогикалық іс-тәжірибені жинақтау және тарату жолдары:

- Мұғалімнің инновациялық іс-тәжірибесін оқып-үйрену (сабақтарға қатысу, сабағын талдау, жеке әңгіме жүргізу т. б.).

- Мұғалім инновациялық тәжірибесін мәселелік тақырыбы бойынша жинақтау. (Жинақтау жұмыстарының түрлері буклет, шығармашылық есеп, ашық сабақтар, инновациялық ақпараттық банк, әдістемелік веб- сайттар т. б.).

- Мұғалімнің инновациялық тәжірибесін тарату (оның түрлері, журналға мақала беру, аудандық, мектепшілік педагогикалық оқуларға қатысу, аудандық семинарлар өткізу).

- Республикаға, облыс, ауданға белгілі озық тәжірибелі, жаңашыл мұғалімдер тәжірибесін оқып-үйрену, оны іс-тәжірибесінде пайдалану (баяндамалар газет шығару, буклет, дөңгелек үстел басындағы әңгіме, сұхбат және талдау), инновациялық электрондық өнімдер шығару.

- әдістемелік көрме өткізу. Сыныптан тыс жұмыстар: пән бойынша сайыстар (пән олимпиадалары), үйірмелер, факультативтік сабақтар, пән апталықтары, пән бойынша газеттер, білім сапасы күні, шығарма жазудан, мәнерлеп оқудан сайыс (тіл сабақтары бойынша) өткізуге болады.

Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыруда озық іс- тәжірибені үйрену, тарату, насихаттаудың рөлі зор.

Сарбасова Қарлығаш

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., ksa.-1@mail.ru

Бекмағамбетов Айдос

педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы АҚ, Астана қ., bekaidos1972@mail.ru

Белялова Айгерім

докторант, Донгук Университеті, Оңтүстік Корея, Сеул қ., aigerim2013@naver.com

ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Оңтүстік Кореядағы білім беру мен тәрбие мазмұнының ерекшеліктері қарастырылды. Кореялық дереккөздер негізінде Оңтүстік Кореядағы білім беру жүйесі дамуының тұтас көрінісі ұсынылды. Білім беру мазмұнының даму үрдістері мен оны таңдап алуға және жобалауға әсер ететін факторларды анықтау, қазақ және корей тәрбие беру мазмұнындағы жалпы және ерекше тұстарды айқындау мақсатында салыстырмалы талдау жасалынды.

Резюме. В статье рассматриваются особенности образования и воспитания в Южной Корее. На основании корейских источников целостно представлена картина развития системы образования в Южной Корее и его современное состояние. Сделан сравнительный анализ содержания казахского и корейского воспитания, позволивший выявить его общие и особенные черты, определить общие тенденции развития содержания образования и факторы, влияющие на его отбор и конструирование.

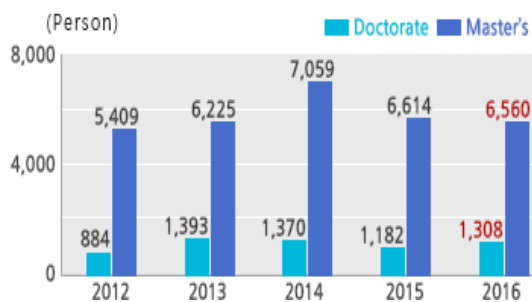
Summary. The article discusses the features of education and upbringing in South Korea. The general condition of educational development in South Korea and its current state is completely presented by the Korean sources. The comparative analysis of content of the Kazakh and Korean upbringing is made which allowed to reveal its common and special features, to define the general tendencies of development of content of education and factors influencing its selection and design.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері ішкі саясатта оң өзгерістер болып, ілгеру даму байқалып отыр. Қай саланы алып қарасақ та, Қазақстанда ел экономикасының өркендеуі мен рухани жаңғыруына баса назар аударылып, Азияның жаңа индустриалды дамыған мемлекеттерімен арасындағы қарым-қатынасты нығайту бойыншы іс-шаралар қолға алынып отыр, солардың ішінде Оңтүстік Корея жетекші орын алады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Оңтүстік Корея елінің жетекші оқу орны болып саналатын «Енсей» университет ұжымы алдында сөйлеген сөзінде (2016)

оның қызметінің болашақ көшбасшыларды тәрбиелеуге бағытталғанын және білім беру саласының қарқынды дамуы Оңтүстік Кореяның қол жеткізген жетістігінің басты кепіліне айналып отырғанын атап өтті. «Елдеріңіз соңғы екі буын ауысқан кезең ішінде шет елдердің көмегін тұтынушыдан ірі донорға айнала білді. Сіздер 2025 жылы ғылым мен техника саласындағы бәсекеге қабілеттілік деңгейі жөнінен әлемнің үздік жеті елінің қатарына қосылу міндетін батыл іске асырып келесіздер. Адами ресурстар мен технологияны дамыту соған жетудің кілті болып саналады, – деді Нұрсұлтан Назарбаев [1].

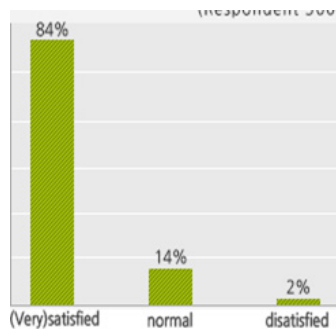
Оңтүстік Кореяның білім беру жүйесі әлемдік деңгейде өзінің беделді екендігін дәлелдеді. OECD (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) және басқа да беделді ұйымдардың жүргізген зерттеулеріне сәйкес Кореядағы оқу үлгерімі мен білім берудегі бәсекелестік әлем бойынша неғұрлым жоғары көрсеткіштерге ие болып отыр. Жыл сайын Оңтүстік Кореяға оқуға түсуші шетелдік студенттердің саны артып отыр, әсіресе магистратура және докторантура білім беру бағдарламасы бойынша білім алушылардың саны жыл сайын өсуде. Оның 1-суреттен көруге болады.

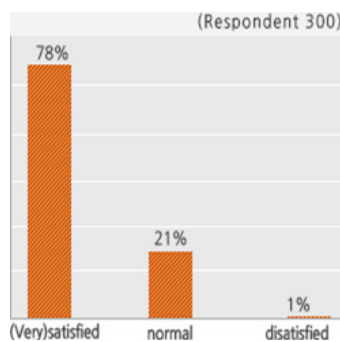
Сурет 1. Магистратура және докторантура білім беру бағдарламасы бойынша білім алушылардың сандық көрсеткіштері (Source: Ministry of Education, 2016)

Біз зерттеу барысында шетелдік студенттердің Оңтүстік Кореядағы білім беру жүйесіне көзқарасын анықтау бойынша жүргізілген сауалнамаларды оқып-үйрендік [2]. Оның нәтижелерін 2-суреттен көруге болады.

Are you satisfied about Korean education system?

For what reasons do you want to work in Korea?

Сурет 2. –Сауалнама нәтижелері

Корейлік теледидар сериалдары мен К-ПОП музыкасынан бастау алған корейлік толқын қазіргі кезде барша әлемге корей мәдениеті мен корей тілін таратуға бар күшін салып отыр. Корейдің төл мәдениеті барша әлемнің назарын аударатын ғаламдық феноменге айналуда.

Корейлік толқын ел тарихы мен дәстүрінен бастау алады, күні бүгінге дейін оның бай мәдени мұрасы өскелең ұрпаққа білім мен тәрбие беруде құндылығын жоймаған.

Оңтүстік Корея білім беру жүйесінде тәрбие мәселесіне ерекше мән беріледі, әсіресе халықтық дәстүрлерді ұстану білім беру жүйесіндегі басты қағида болып табылады. Зерттеу барысында біз қазақ педагогикасы мен корей тәрбиесінің мазмұнына салыстырмалы талдау жасадық.

Ұлттық мазмұн мен сарын, тарихи дәстүрлік нұсқалар жастардың санасына төл тәрбиемізді орнықтыруға көмектеседі. Дегенмен, кейбір ескертін мәселелер барын алға тартсақ артық болмас. Қазір көп жағдайда ұлттық дәстүрлі қасиеттерді ұсынып жүрміз. Оның бәрін ескі мен жаңаның үйлесімі, қазіргі дәуірдің талабы, өзгерісі ретінде санауымыз. Әрине, бұл - дұрыс мәселе. Осы құбылыста біздің ұсынып отырғанымыз - тек өзіміздің ұлтымызға ғана тән нәрселер, біз үшін ұлттық құндылықтар. Үңіле қарасақ, елімізде жүзден аса ұлт өкілдері тұрады. Сонда ортақ тәрбие мен рух мәселелері қалай болмақ?! Осы мәселе бізді ойландыруы қажет. Көп ұлтты елдің тәрби-

елік жүйесінің кешені қандай бағытта, мазмұнда немесе сипатта болуы тиіс?! Еліміздегі әлеуметтік жағдай өзгерді. Саяси-экономикалық, білім, тәрбие жүйелері жаңаша сипатқа ие болуда. Сондықтан ұлттық дәстүрлер жаңа қырынан көрінуі, түсінік алуы керек. Жеке меншіктің түрлері, олардың өмір сүру технологиясының үйлесімі тиісті көзқарас пен сенім тудыруда. Тек қазақ ұлтына арналған әдептілік немесе қонақжайлық заманауи жағдайда, көпұлттық атмосферада өрбуі тиіс. Ұлттық рухани-адамгершілік пен рухани-психологиялық нысандар өзге ұлт ұрпағында қалай үйлесетіндігі және оның нәтижелері ерекше көңіл бөлетін мәселе болып табылады. Сондықтан ұлттық тәрбиенің ұлтаралық өрісі мен ықпалы ғылыми талдаудың арқауы болатын ғылыми негіздеме деуге болады. Міне, осы мақсатпен біз қазақ және корей тәрбиесіндегі үйлесімді жағдайды талдауды мақсат етіп алдық.

Оңтүстік Кореядағы білім беру жүйесінде ана тілі мәселесіне баса мән беріледі. Ана тілі өмірді танудың, адамның ойлауына, елесіне, сезіміне белсенді әсер етудің ерекше құралы болып табылады. Тәрбие мен тіл қоғамдық құбылыс ретінде қоғам өмірінде маңызды роль атқарады. Екі құбылыс та тарихи процесс пен қоғамның өмір сүруін қамтамасыз ететін мәңгілік категориялар болып табылады. Тәрбие мен тіл өскелең ұрпақты өмірге дайындауды жүзеге асыруды көздейді.

Тәрбие өзінің атқаратын қызметіне сәйкес ұрпақтар сабақтастығын, қоғамдық тәжірибені ауыстыруды қамтамасыз етеді. Ал тіл - қоғамдық тәжірибені, ақпаратты бір ұрпақтан екіншісіне жеткізу құралы.

Корей тәрбие беру мазмұнында отбасы тәрбиесіне ерекше мән беріледі, отбасылық дәстүрлерді ұстану арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеудің қағидалары анықталады. Әсіресе, отбасындағы әкенің рөлі, үлкенді құрметтеу, баланы жастайынан отбасылық өмірге баулу, туыстық қатынастарды сақтау, т.с.с. [3].

Оңтүстік Корея кішкентай мемлекет болғанымен, тарихы терең ел. Баласын жастайынан: «Сен корейсің, сен корей болып туылдың, сен ұлы тарихы бар елде туылдың. Біздің өткен тарихымыз өте бай. Бізде ұлы дәстүр, дін бар. Сен өз тарихыңды білуге және ұмтылуға тиіссің. Сен корей болғаныңа мақтануың керек. Бірақ біздің территориямыз кішкентай, пайдалы қазбаларымыз жоқ, сондықтан біз тек өз «ақылымыз» бен білімімізге ғана сенуіміз керек. Білім табиғи пайдалы қазбалардың орнын алмастыра алады. Сондай-ақ, сен басқа халықтарды қуып жетіп, олардан басып озуың қажет» деп құлақтарына құяды.

Үлкенге құрмет және еңбексүйгіштік корей тәрбие беру мазмұны негізделетін басты принциптер болып табылады. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, корейлік тәрбие беру мен қазақ халқының тәрбие

беруінде мазмұндық үйлесімділік айқын байқалады.

Зерттеуші ғалым Ш.Ахметовтың айтуынша, қазақ халқының ұрпақ тәрбиесі негізінен басты-басты сегіз мәселені қамтиды:

біріншіден, тәрбие басы алдымен әдептілікке үйретуді көздейді;

екіншіден, мейірімді болуға тәрбиелейді;

үшіншіден, тіл алғыш, елгезек бол деп үйретеді;

төртіншіден, адалдық пен шындыққа баулуды көздейді;

бесіншіден, білгір бол, ұстаз бен ғалымның, көпті көрген данышпан қарияның сөзің тыңда, ақпа құлақ болма, құйма құлақ бол дегенді бойларына сіңіре береді;

алтыншыдан, үлкенді, ата-ананы сыйлауға үйретуді басты міндет етіп қояды;

жетіншіден, кісі айыбын бетіне баспа, - дейді халық тәрбиесі. Бұл кемшілікті айтпа деген сөз емес, қарып-қасерлердің табиғи кемдігін (мұрны пұшық, көзі қисық, аяғы ақсақ деген сияқты) көрсетпе деген сөз;

сегізіншіден, ел қорғаны батыр бол, халық алдында қызмет ет, бар өнерінді соған жұмса дегенді үйретеді [4].

Қазақ халқының ұлттық тәрбиесінің өзіндік төл ерекшелігі оның ізгілендіру мен парасаттылықты, адамгершілік пен адами құндылықтарды жоғары қоятын бай халықтық педагогика мұрала-

рымен айрықша орын алады. Біз төл дәстүрімізді сақтай отырып, ұлттық ойлау, ұлттық болмыс өзгешелік-ерекшеліктерімізді нығайта түсіп, жас ұрпақты жалпыадамзаттық және ұлттық мәдениет дәстүрінде тәрбиелей отырып, жоғары азаматтық және адамгершілік ұстанымы, отансүйгіштік сезімі мен әлеуметтік жауапкершілігі қалыптасқан зияткер ұлтты қалыптастыру деңгейіне қол жеткізуіміз керек.

Оңтүстік Кореядағы білім беру мен тәрбие мазмұнының ерекшеліктеріне талдау жасау мақсатында жүргізілген зерттеу Қазақстанның Корея Республикасымен ынтымақтасу ісінде ғылымды қамтитын әрі инновациялық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндігі мен әлеуеті мол екендігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрсұлтан Назарбаев «Енсей» университетінде болды// http://www.akorda.kz/kz/events/international_community

2. Высокий показатель удовлетворённости иностранных студентов// https://www.studyinkorea.go.kr/ru/overseas_info

3. Цай Е.Н. О традиционном воспитании корейцев// http://www.rusnauka.com/19_NNM_2007/Psihologia/23363.doc.htm

4. Мұра // Құраст.М.Сәрсекеев. – Алматы: Жазушы, 1990. – 253 б.

Ризаходжаева Г.А.
PhD докторант, gulnara_rizahodja@mail.ru

Акешова М.М.
PhD

Беркимбаев К.М.
д.п.н., профессор, Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

СТРУКТУРНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Резюме. В процессе нашего исследования был представлен вывод, что формированию коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в обучении английскому языку будет способствовать разработанная и описанная в данной статье модель, при разработке которой учитывалось определение принципов, методов, форм, средств, этапов формирования коммуникативной компетентности и разработки уровней компетентностного подхода, применяемого в учебном процессе вуза.

Ключевые слова: модель, коммуникативная компетентность, обучение, иностранный язык.

Түйін. Зерттеу барысында, коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру деңгейлері, құралдары, түрлері, әдіс-тәсілдері мен ережелері есепке алынған құрастырылған, ЖОО-да оқу процесінде қолданылатын, осы мақалада сипатталған және дайындалған модель туризм саласындағы болашақ мамандардың коммуникативті құзыреттілігін ағылшын тілін оқыту барысында қалыптастыруға көмектеседі деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: модель, коммуникативті құзыреттілік, оқыту, шетел тілі.

Summary. In the process of our scientific research, we came to the conclusion that the organization of the communicative competence of future specialists in the field of tourism in teaching of English will mean the development of our model, which would take into account the definition of principles, methods, forms, means, stages of the formation of communicative competence and the development of a competence level approach, applied in the educational process of the High School.

Keywords: model, communicative competence, teaching, foreign language.

В условиях быстро меняющегося рынка труда и социально-экономической системы изменились требования к современному специалисту. Современный специалист должен обладать не только необходимыми профессиональными знаниями и умениями, но и уметь проявлять творческую инициативу, самостоятельность и гибкость в решении различных профессиональных задач. Однако сложившаяся традиционная система высшего профессионального образования не обеспечивает формирования такой модели специалиста за годы обучения в вузе.

Долгие годы высшее образование осуществляло профессиональную подготовку специалистов к такой профессиональной деятельности, которое

характеризовалось определенной стабильностью и устойчивостью в плане социальных и трудовых отношений, сферы производства, с редко меняющейся технологией и постоянной номенклатурой выпускаемой продукции. В этих условиях широкое распространение получило узкопрофильная подготовка специалистов, основывающаяся на разработке квалификационных требований к специалисту. Квалификационные требования выражались в том, что должен знать, что должен уметь будущий специалист в рамках специализации, на основе чего складывалась модель будущего специалиста. Что же понимается под моделью специалиста? В.Д. Шадриков дает следующее определение данной категории: «Модель специалиста – это описание того, к чему должен быть пригоден специалист, к выполнению каких функций он подготовлен и какими качествами он должен обладать. Модели позволяют отличать одного специалиста от другого, а также уровни (качества) подготовки специалистов одного и того же типа. Модель выступает системообразующим фактором для обработки содержания образования и форм его реализации в учебном процессе» [1, с. 28].

В процессе проектирования учебного процесса в высшей школе следует исходить из многообразия методологических подходов, которые влияют на восприятие, миропонимание, мышление будущих специалистов в сфере туризма XXI века и влияют на его готовность к профессиональной деятельности. Качество и эффективность профессиональной подготовки будущих специалистов в сфере туризма определяется сформированностью коммуникативной компетентности.

Поскольку одной из основных задач нашего исследования является разработка модели формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в процессе обучения английскому языку для начала будет целесообразным привести дефиниции понятию «модель».

Термин «модель» в современных педагогических и психологических работах употребляется в самых различных смыслах и, следовательно, не имеет однозначного определения.

Анализ литературных источников показал, что термин «модель» (от латинского слова «modulus») означает меру, анализ, образец, норму. В справоч-

ной литературе понятие «модель» рассматривается как образец, образцовый экземпляр, изображение, схема, описание какого-либо объекта, процесса, используемых в качестве его «заместителя» [2].

Прежде всего модель предполагает воплощение заложенных в ней идей. Между тем модель является средством ее реализации. В связи с этим исследователь М. Вартофский отмечает: «с одной стороны, модель - воплощение идеи, а с другой - она в динамическом аспекте является средством реализации идеи» [3].

«Модель как инструмент исследования должна отражать признаки, факты, связь, отношения в определенной области знания в виде простой и наглядной формы, удобной и доступной для анализа и выводов», - отмечает Дахин А.Н. [4].

В основу метода моделирования положена научная теория, отражающая область исследования, ее закономерности и принципы, а также опытные данные и реальные факты. Как научный способ познания, моделирование предусматривает проведение наблюдений, опытов, определенных расчетов, логического анализа на моделях, чтобы по результатам такого исследования можно было бы судить о явлениях и процессах, происходящих в реальных объектах. Между тем следует учесть, что даже хорошо спроектированная модель не раскрывает сущности целостного объекта исследования, поскольку моделирование часто связано с отбором только некоторых сторон объекта [5].

В научной литературе выделяются следующие классификации моделей: физические (имеющие природу, сходную с оригиналом); вещественно-математические (их физическая природа отличается от прототипа, но возможно математическое описание поведения оригинала); логико-семиотические (конструируются из специальных знаков, символов и структурных схем) [6].

Интересен подход В.М. Ананишневой, который выделяет пять групп аналитических моделей образовательного процесса: «структурные, динамические, факторные, типологические и социально-технологические» [7].

Следует отметить, что часто употребляемой в педагогике и психологии является термин «моделирование», который характеризует процесс создания моделей.

По мнению В.Г. Афанасьевой, моделирование – это особый метод познавательной деятельности, означающий воспроизводство объекта исследования в определенную систему, то есть в модель [8].

Суть моделирования процесса формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в процессе обучения английскому языку состоит в том, что студенты воспроизводят профессиональную деятельность будущего специалиста в вузовском процессе, в специально

созданных условиях. То есть деятельность будущих специалистов в сфере туризма носит условно профессиональный характер.

Модель в нашем случае представляет собой структурно-содержательное планирование обучения практической деятельности, вооружение опытом практической деятельности, основанное на компетентностном подходе с целью формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в процессе обучения английскому языку.

Принимая во внимание вышеизложенное, нами предпринята попытка отобразить исследуемый процесс формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в процессе обучения английскому языку.

В нашем представлении структурно-содержательная модель изучаемого педагогического феномена как коммуникативная компетентность призвана спрогнозировать цель и ожидаемый результат становления будущего специалиста в сфере туризма, готового к профессиональной деятельности, помочь в проектировании системы воздействий на профессионально-личностное формирование студента, обеспечить систему требований к его ключевым компетенциям, механизмов формирования коммуникативной компетентности, обуславливающих перевод внешних воздействий на внутренние мотивы, установки формирующейся личности будущего специалиста.

Поскольку в нашем исследовании речь идет о необходимости формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в процессе обучения английскому языку, возникает необходимость в разработке такой модели, которая обеспечивает условия профессиональной подготовки креативно мыслящих и высококвалифицированных специалистов в профессиональной деятельности. При создании такой модели мы стремились показать в ней наиболее эффективные и экономичные во времени способы педагогических действий, сохраняющих и укрепляющих мотивацию к инновационному обучению, обеспечивающих максимальную вовлеченность будущих специалистов в сфере туризма в образовательный процесс.

Учитывая интеграцию английского языка, особенности специальности туризм и процесс модернизации и информатизации образования, мы выделили три основных составляющих компонентов коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма во взаимодействии с когнитивным, психомоторным и аффективными доменами, определяющиеся в соответствии с основными положениями Болонского процесса как критерии и показатели итоговых результатов, необходимых в профессиональной подготовке будущих специалистов в сфере туризма, что нашло отражение в рис. 1 и 2.

Рисунок 1. Взаимодействие составляющих компонентов и основных доменов коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма.

Рисунок 2. Взаимодействие составляющих компонентов и дескрипторов основных доменов коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма

В нашей работе, опираясь на современные методологические подходы и практический опыт, мы разработали определенные критерии и показатели сформированности коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в обучении английскому языку в единстве с структурными компонентами такими как мотивационный, содержательный и деятельностно-коммуникативный, что нашло отражение в таблице 1.

Мотивационный компонент вбирает в себя систему мотивов: интерес, потребность и готовность к профессиональной деятельности, осознание коммуникации как основы профессиональной деятельности будущих специалистов в сфере туризма, и в связи с этим стремление постоянно совершенствовать свои знания, умения и личностные качества, необходимые для коммуникации в профессиональ-

ной деятельности. Постоянная потребность в самообразовании и самосовершенствовании, в обогащении практического опыта профессиональной деятельности.

Содержательный компонент вбирает в себя систему знаний по вопросам коммуникативной компетентности и коммуникативной деятельности в профессиональной деятельности специалиста в сфере туризма, о коммуникативном процессе как объекте деятельности, по инновационным технологиям (коммуникативные и информационные), способствующим активному формированию их готовности и способности к профессиональной коммуникации в условиях модернизации и информтизации, знание особенностей межъязыковой, межкультурной и межличностной коммуникации, а также знание сущности и особенности профессиональной этики.

Таблица 1. Критерии и показатели сформированности коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма		
Компоненты	Критерии	Показатели
Мотивационный	-овладение ценностными ориентациями; -развитие устойчивости профессиональных намерений и интересов к формированию коммуникативной компетенции; -повышение мотивации и создание потребности в изучении английского языка;	-овладение профессионально-коммуникативными навыками; -умение находить эффективные решения для поставленных задач в профессиональной деятельности; -умение использовать телекоммуникационные технологии для развития коммуникативной компетенции
Содержательный	-знания о специфике профессиональной деятельности; - теоретические основы умений и навыков для овладения английским языком; -знание методов использования телекоммуникационных технологий в целях формирования ключевых компетенций	- формирование коммуникативной компетенции и культуры общения; - овладение навыками речевой деятельности для применения английского языка в профессиональной сфере; - использование широких возможностей современных телекоммуникационных и информационных технологий, направленных на формирование ключевых компетенций
Деятельностно-коммуникативный	- понимание и воспроизведение речи на английском языке; - развитие умений иноязычного общения в разных сферах и ситуациях; - оценивание потенциала телекоммуникационных технологий в познавательной и коммуникативной деятельности	- умение отбирать необходимую информацию на английском языке по специальности; -формирование профессионального и креативного мышления на английском языке; - развитие высокого уровня информационной компетенции в профессиональной деятельности.

Деятельностно-коммуникативный компонент вбирает в себя систему коммуникативных умений, навыков и способов работы с материалом различного жанра, применения полученных знаний в различных профессиональных ситуациях, обработки и применения информации в профессиональной деятельности с использованием информационных технологий, а также систему психолого-этических умений, позволяющих определять характер межличностных отношений разноязычных партнеров, учитывать национальную специфику вербального и невербального общения разноязычных партнеров, адекватно ориентироваться в различных ситуациях общения разноязычных партнеров и организации их взаимодействия в профессиональной деятельности.

Наличие вышеназванных компонентов отражает содержание коммуникативной компетентности, представленную в современном понимании, а также учитывает объект и особенности готовности к профессиональной деятельности.

В основу нашего исследования были определены следующие уровни формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма в обучении английскому языку:

низкий, средний и высокий, представленный в таблице 2.

Низкий уровень сформированности коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма характеризуется безразличным проявлением интереса и слабым осознанием значимости данной компетентности в профессиональной деятельности; пассивной позицией к изучению профессионального содержания учебного предмета; безразличное отношение к возможностям использования английского языка в будущей деятельности. Отсутствуют умения планировать и организовывать учебный процесс.

Средний уровень характеризует неустойчивый интерес к овладению языком; неполный объем усвоения студентами знаний профессионального содержания учебного предмета иностранным языком; наличие недостаточно осознанных представлений о возможностях английского языка в профессиональной деятельности; неполное понимание сущности и особенностей сформированности коммуникативной компетентности в профессиональной готовности; отсутствие способности анализа, диагностирования и оценки результативности сформированности

Таблица 2 – Уровни сформированности коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма.

Основные компоненты	Уровни		
	Низкий	Средний	Высокий
Мотивационный	Низкая мотивация, отсутствие или низкий уровень коммуникативной компетентности.	Более устойчивое ценностное отношение к будущей профессиональной деятельности. Потребность в профессиональных новшествах; коммуникативная и профессиональная направленность	Большая целе-направленность, устойчивость мотивов; осознанность процесса готовности к профессиональной деятельности; стремление к профессиональному самообразованию.
Содержательный	Коммуникативные умения, знания и навыки в области будущей профессиональной деятельности сформированы на обыденном уровне; выполняемые коммуникативные действия зачастую неосознанны.	Знания о сущности и специфике английского языка для профессиональной деятельности начинают формироваться, однако поверхностны, не систематизированы. Знание об объекте коммуникативного акта в профессиональной деятельности, знание своего предмета, знания об особенностях коммуникации в профессиональной деятельности.	Умение проводить коммуникативный анализ, определять перспективы процесса коммуникации на английском языке в профессиональной деятельности; воспроизводящая коммуникативная деятельность, но с элементами поиска новых решений в стандартных коммуникативных ситуациях. Коммуникативные знания, умения, навыки использовать коммуникативные способности в профессиональной деятельности, технология самоконтроля знания английского языка в собственной коммуникативной
Деятельностно-коммуникативный	Большая целе-направленность, устойчивость мотивов; осознанность процесса готовности к профессиональной деятельности; стремление к профессиональному самообразованию	Знание сущности, особенностей использования английского языка для профессиональной деятельности глубокие и разносторонние знания об объекте и предмете своей профессиональной деятельности, их сущностных и специфических характеристиках, видах и признаках знание своего предмета во взаимосвязи с реализацией инновационных идей.	Коммуникативные умения, умение управлять процессом коммуникации, умения воспроизводить и управлять коммуникативными звеньями, владение коммуникативными способами диагностирования технологичности обучения и ее эффективности, самоопределение и саморазвитие коммуникативных способностей

коммуникативной компетентности в профессиональной готовности к будущей деятельности по специальности.

Высокий уровень отражает ярко выраженное стремление студента к сформированности коммуникативной компетентности, твердую убежденность студентов в овладении и использовании английского языка в профессиональной деятельности, студент проявляет способность к планированию и организации учебно-воспитательного процесса на

основе компетентного подхода и рационально действовать в различных ситуациях профессионального характера; способен анализировать, диагностировать и оценивать результативность сформированности коммуникативной компетентности как составляющего компонента профессиональной компетентности.

Наши взгляды на данную проблему совпадают с мнением ученых, которые используют понятие коммуникативная компетентность как одно из

критериев оценки модели выпускника вуза. Переход от квалификационной модели специалиста к компетентностной модели вызвано модернизацией системы высшего профессионального образования в современных условиях, что соответствует требованиям рынка труда, который на данном этапе характеризуется изменчивостью и гибкостью.

В правомерности данного мнения мы убедились в ходе нашего научного исследования, так как коммуникативная компетентность является одним из важных критериев успеха, как в личной, так и профессиональной деятельности и формирование данного качества требует профессиональной подготовки. На объективную зависимость формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма от развития социума, социально-экономических пространств, истории развития общества также указывает В.В. Охотникова в своем исследовании. На основании этого она отмечает, что формирование коммуникативной компетентности будущих специалистов должно войти в задачи подготовки специалиста как компонент профессиональной компетентности и профессиональной мобильности [9, с. 7].

Понятие коммуникативной компетентности рассматривается в нашей работе как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективного профессионального действия в определенной ситуации коммуникативного взаимодействия.

Резюмируя вышеизложенное, следует отметить, что в условиях модернизации профессионального образования формирование коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма – это ключевое, интегративное качество будущих специалистов, сочетающее в себе глубокий интерес к профессиональной деятельности, личностное стремление к самосовершенствованию, готовность и способность быстро мобилизоваться и адаптироваться к новым аспектам и условиям профессио-

нальной деятельности для решения поставленных задач.

В целом следует отметить, что уровень сформированности формирования коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере туризма характеризует их готовность к профессиональной деятельности.

Список использованной литературы

- 1 Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход // *Высшее образование сегодня*. – 2004. – № 8. – С. 27–31.
- 2 Современный толковый словарь издат. «Большая Советская Энциклопедия» (онлайн версия).
- 3 Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М.: Прогресс, 1988. – 508 с.
- 4 Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и ... неопределенность // *Педагогика*. – 2003. – № 4. – С. 21–26.
- 5 Бисенбаева Ж.Н. Формирование коммуникативной компетенции у будущих офицеров на основе современных педагогических технологий: дисс. на соис. PhD: 13.00.08. - Алматы, 2013. – 235 с.
- 6 Богатырев А.И. Теоретические основы педагогического моделирования (сущность и эффективность) // *Образование и наука*. http://www.rusnauka.com/SND/Pedagogica/2_bogatyrev%20a.i..doc.htm
- 7 Ананишнев В.М. Моделирование в сфере образования // *Системная психология и социология*. - 2010. - Т.1. - № 2. - http://systempsychology.ru/journal/2010_1_2/36-ananishnev-vm-modelirovanie-v-sfere-obrazovaniya.html
- 8 Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. - М.: Полииздат, 1981.- 432 с.
- 9 Охотникова В.В. Развитие коммуникативной компетентности субъектов образовательного процесса в высших учебных заведениях: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Омск, 2000. – 169 с.

Сыдықов Б.Д.

педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
математика және математикалық модельдеу кафедрасының доценті, bdsydykhov@mail.ru

Хабибуллаев Ж.О.

PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, jako8448@mail.ru

МАТЕМАТИКАҒА ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В работе приводится вывод, что психологический аспект развития логического мышления предполагает целенаправленную деятельность по выявлению побудительных мотивов, целей, индивидуальных особенностей логического мышления, а также анализ мыслительных операций с позиции осознания субъектом лежащих в их основе логических приемов.

Түйін. Еңбекте мынадай қорытынды жасалады, яғни логикалық ойлауды дамытудың психологиялық аспектісі логикалық ойлауды тудыратын мотивтерді, мақсаттарды, жеке-дара ерекшеліктерді айқындау бойынша мақсатты іс-әрекетті, сонымен қатар негізінде логикалық тәсілдер жататын ойлау амалдарын субъектінің сезінуі тұрғысында талдау ұйғарылады.

Summary. In other words, the essence of logical thinking is logical laws, the concept of thinking, reasoning thinking is defined by thinking. The following conclusions are made in the work. The psychological aspect in the development of logical thinking is the logical thinking motivations, aids, individual features definitions, actions, the sometime, the main logical approach, thinking skills supposed to analyse the thinking of the subject in the sense of the subject.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде логикалық амалдарды қалыптастыру мен дамытуға қабілеттілік балаларда қай кезде пайда болатындығы туралы бірыңғай пікір кездеспейді. Логикалық ойлау «дұрыс» ойлау ретінде анықталады, ол арқылы бізді қоршаған шындықтағы заттардың орнына толыққанды сай келетін ақиқатқа, ойлауға, қорытындыға қол жеткізіледі. Ойлаудың жетілу дәрежесі оның мазмұнының объективті шындық мазмұнына сәйкестік өлшемімен анықталады. Бастапқы берілудің нақтылығы кезінде ойдың логикалығы оның дұрыстығының және ақиқаттылығының кепілі болып табылады. Логикалық ойлаудың танымдық күші осында болып отыр.

Психология ғылымында балаларда ойлаудың логикалық құрылымдарының пайда болуы мен дамуын зерттеудің екі негізгі бағыты бар. Оның бірінші бағыты Ж.Пиаже, А.Валлон, Б.Инельдер және т.б еңбектерімен байланысты. Бұл еңбектердің баланың ақыл-ойын дамытудың кенеттен пайда болатын механизмдеріне негізделген стихиялы процестерді бейнелейтін логикалық құрылымдарды қалыптастырудың жас ерекшеліктері кезеңдері анықталған. Бұл механизмдер логиканы табысты игеріп алуды анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Пиаже және Инельдер оқыту даму занда-

рына бағынады деп есептеп оның рөлін шектейді. Пиаже, оқыту дамудың қандай кезеңіне сәйкес келуіне байланысты әртүрлі мән мағынаға ие болады деп есептейді. Оқыту формальды болып қалмай табысты болу үшін дамудың игерілген деңгейіне ыңғайлануы қажет.

Ж.Пиаже логикалық құрылымдарға үйрету мүмкіндіктерін толығымен жоққа шығармайды, бірақ оның рөлін дәлелді түрде нөлге айналдыратын екі шектеуді бір мезгілде атап көрсетеді. Біріншісі адамның іс-тәжірибесінің екі түрінің: эмпирикалық және логикалық-математикалықтың ерекшеліктерімен байланысты болады. Алдыңғысы арқылы деректерді жай байқау шеңберінен шықпастан объектілердің физикалық қасиеттерін таниды. Ол логикалық жалпылауды тек қана екінші іс-тәжірибе негізінде ғана жасауы мүмкін. Бұл екі іс-тәжірибенің табиғаты әртүрлі, сондықтан логикаға оқыту барлық басқа үйретулерден түпкілікті ерекшеленеді. Екінші шектеу, логикалық құрылымдарға оқыту тиімсіз, себебі оның нәтежесінде жинақталған схемаларды әртүрлі жағдайларға қолдануға болмайды, деген дәлелді деректі мойындау болып табылады.

Ж.Пиаже атап көрсеткендей, логикалық ойлаудың қалыптасу деңгейі көбінесе, негізін практикалық әрекеттер құрайтын сәйкесінше ақыл-ой әрекеттерін қалыптастыру және координациялаумен анықталады.

Екінші бағыт П.П.Блонский, Л.С.Выготский, С.Л.Рубенштейн, А.Н.Леонтьев, П.Я. Гальперин, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов және т.б зерттеушілермен байланысты. Бұл авторлар индивидтің тәжірибесінде логикалық амалдардың пайда болуын білімді және логикалық тәжірибені қарым-қатынаста және оқыту барысында ұсынумен түсіндіреді. Интеллектуалды іс-әрекет бұл кезде оқыту үдерісінде арнайы игеріп алынатын пән ретінде болуы қажет.

Қарым-қатынас теорияларында психологтар мен педагогтар үшін ойлау ұғымы негізгі болып табылады, «Ойлау - бұл әлеуметтік тұрғыда шарттасқан, сөйлеумен ажырамастай байланыстағы маңызды жаңаны іздеу мен ашудың психологиялық үдерісі, шындықты талдау және жинақтау барысында бейнелеу үдерісі. Ойлау сезімдік таным бойыншы практикалық іс-әрекет негізінде пайда болады және оның шегінен өте алысты шарлайды» [1].

«Ойлаудың басқа психологиялық үдерістерден ерекшелігінің бірі, ол шешімді қажет проблемалық жағдайлармен, міндеттердің болуымен және бұл міндет ұсынылған шарттарды (жағдайларды) белсенді түрде өзгертумен әрқашан байланыста болады» [2].

Ойлау түрлерін классификациялаудың басқа түрлері де бар. “Егер ойлау нақты бір заттарға бағытталса, онда ол нақты деп аталады, егер ойлау идеалды заттарға немесе елестетуге бағытталса, онда әңгіме абстрактылы ойлау туралы болады. Ойлаудың екі тәсілі де бірінен екіншісіне өтеді” [3]. “Х.Ж.Ганеев атап көрсеткендей, мектеп жасында ойлауды дамытудың негізгі бағыты – нақты бейнеліден, абстрактылы-логикалық ойлауға өту” [4].

Оқушылар мектеп пәндерін оқып-үйрену барысында екі түрлі есептерді кездестіреді: практикалық және абстрактылы – формальды. Практикалық есептерді оқушылардың көпшілігі шеше алады, ал теориялық жалпылау дағдыларын талап ететін абстрактылы формальды есептерді олардың ішінен анағұрлым қабілеттілері шешеді. Сондықтан оқыту жүйесі ойлаудың эмпирикалық деңгейінен теориялыққа өту іскерлігін қамтамасыз етуі тиіс.

Ал Л.С.Выготский болса, Ж.Пиажеден өзгеше оқытуды ақыл-ой дамуының қалыптасқан ерекшеліктеріне емес, енді ғана қаланып келе жатқан ерекшеліктерге бағыттауды ұсынады, яғни оқытудың мазмұнын бала ойының қолда бар ерекшеліктеріне бейімдемей, керісінше баладан неғұрлым ойлаудың жаңа жоғарғы формасын талап ететін мазмұнды ендіруді ұсынады. Л.С.Выготскийдің пікірі бойынша бала психикасының дамуы қарым-қатынас үдерісінде өтеді, демек бұл қарым-қатынас және оның неғұрлым жүйелендірген формасы – оқыту өз соңынан дамуды ілестіреді. Оқыту дамудың анықтаушы шешуші дәлелі болып табылады. Автор атап көрсеткендей, оқыту дамудың алдында жүруі тиіс және дамудың соңында сүйретілмей, оны өз артынан тарта түсуі қажет. Ол балаларды дамытудың екі деңгейі туралы идеяны ұсынды. Өзекті даму деңгейі, баланың бүгінгі күнге дейін қаланған техникалық функцияларының ерекшеліктерін сипаттайды. Ал “ең таяу даму аймағы” балаларды ертеңгі күннің мүмкіндіктерін жүзеге асыруға бағдарлауды талап етеді: “бала ересектердің көмегімен орындаушы жағдайында болып қалуы, ең таяу даму аймағын көрсетеді... осылайша ең таяу даму аймағы баланың ертеңгі күнін, оның дамуының динамикалық қалып-күйін анықтауға көмектеседі” [5].

Бұл көзқарас В.В.Давыдовтың ғылыми зерттеулерінде ары қарай жалғастырылды, яғни 2-ден 11 жасқа дейінгі баланың ақыл-ойын қалыптастыру туралы дәлелді мәліметтер мынаны айтады, оларға бұл кезде математикалық ұғымдар “қатынас-құрылым” көмегімен сипатталатын объектілердің қасиеттері “бөтен” емес, дегенмен бұл ұғымдар баланың ойлауына органикалық тұрғыда енеді. [6].

Осы жоғарыда айтылғандар негізінде біз мынандай қорытынды жасай аламыз, яғни логикалық ойлауды дамытудың психологиялық аспектісі логикалық ойлауды тудыратын мотивтерді, мақсаттарды, жеке-дара ерекшеліктерді айқындау бойынша мақсатты іс-әрекетті, сонымен қатар негізінде логикалық тәсілдер жататын ойлау амалдарын субъектінің сезінуі тұрғысында талдау ұйғарылады.

Педагогика логикалық ойлауды оқушыларды оқыту және тәрбиелеу барысында таным процесін жүзеге асыру қырынан оқып зерттейді. Бұл оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың педагогикалық аспектісі оқытуды ұйымдастырудың қажетті педагогикалық шарттарын жасаудан және эксперименттік тұрғыда тексеруден тұрады.

Логикалық сауаттылық деп логикалық ойлаудың әліпбиін құрайтын және оны дамытуға қажетті негіз болатын қарапайым логикалық ұғымдар мен әрекеттердің кешенін еркін игеріп алуды түсінеміз. Бірқатар авторлар логикалық формалар мен қатынастар айқын түрде көрінетін пән ретінде математикаға оқыту негізінде оқушылардың логикалық сауаттылығын қалыптастырудың жолдарын белгілеп берді. Математика сабақтарында игерілген логикалық іскерліктер, өз кезегінде, басқа пәндерді оқыту үдерісінде оларды кеңінен қолдануға ықпал жасайды.

И.Л.Никольская атап көрсеткендей, логикалық сауаттылықты мүмкіндігінше ерте қалыптастырған жөн. Логикалық ұғымдармен әрекеттерді меңгеру мектепте оқытудың барлық кезеңінде біртіндеп жүргізілуі қажет. Ол мектепте қалыптастырылатын келесі логикалық білімдер мен іскерліктерді ерекше атап көрсетті:

- таным ұғымға анықтама беру іскерлігі;
- жіктеу ережелерін білу;
- логикалық байланыстардың дәл мағынасын білу;
- логикалық форманы (пікір айту құрылымын) ерекшелеу іскерлігі;
- күрделі сөйлемдер мен кванторлы сөйлемдерді терістеуді тұжырымдай білу;
- “шығатыны”, “тең” (логикалық), “қажетті”, “жеткілікті” (қажетті, жеткілікті шарт) сөздерінің мағынасын түсіну;
- пайымдаудың дұрыстығын тексеру, дәрекі логикалық қатені байқау іскерлігі;
- дәлелдің неғұрлым қолданыстағы тәсілдерін білу [7].

Логикалық сауаттылықты И.Л.Никольская оқушылардың ойлау мәдениетін толыққанды қалыптастырудың қажетті шарты ретінде қарастырады.

Барлық бағдарламаларда негізгі ретінде бірдей блоктар айқын аңғарылады, оларды шартты түрде “классификация”, “анықтама”, “ой қорытындылау” ретінде белгілеуге болады. Бұл негізгі логикалық әрекеттер заттардың белгілерімен алдын-ала жү-

мыс жасамай толыққанды қалыптасуы мүмкін емес. Осы блоктарды басшылыққа, назарға ала отырып, мектептегі оқыту кезеңінің өнбойында логикалық іскерліктерді үзіліссіз қалыптастырудың мақсаттылығын оқытудың әртүрлі буынындағы сабақтардың қажеттілігін және кіші жастағы оқушылардың танымдық іс-әрекеттерінің жас ерекшеліктерін ескере отырып, біз, әдетте бастауыш мектепте қалыптастыруды бастау қажет болатын білімдер мен іскерліктерді ерекше атап көрсеттік.

Іскерліктер мен әрекеттердің негізгі топтары, олардың құраушылары көрсетілген тізімді келтіреміз.

I. Заттардың белгілерін ерекшелеу және олармен өңдеу.

1. Заттардың нақты және абстракциялық белгілерін ерекшелеу.

2. Екі және одан көп заттарды салыстыру:

а) екі, үш және одан да көп заттардың жалпы белгілерін, қасиеттерін айқындау;

ә) екі, үш және одан да көп заттардың ерекше белгілерін айқындау.

3. Заттар тобының жалпы қасиеттерін айқындау:

а) заттар тобы үшін жалпы атау таңдау;

ә) топтағы «артық» затты айқындау;

б) топтағы нағыз затты табу;

в) заттар тобын салыстыру.

4. Заттардың қатарда немесе матрицада орналасу заңдылықтарын айқындау.

5. Заттарды белгілері бойынша тану.

6. Заттарды белгілері бойынша сипаттау.

II. Классификациялау (жіктеу).

1. Дайын классификациядағы кластарды сөз жүзінде сипаттау.

2. Берілген негіздеме бойынша кластарға бөлу. Объектіні класқа жатқызу.

3. Өздігінен, дербес жүргізілетін классификация үшін негіз ендіру.

4. Өткізілген классификация нәтижелерін тексеру.

III. Логикалық сөздерді (және, немесе, барлығы, кейбірі және т.б.) түсіну және дұрыс қолдану.

IV. Анықтау.

1. Объектінің белгілерін ерекшелеу.

2. Объекті белгілерінің сипаттамалық жиынтығын ерекшелеу.

3. Объектілерді белгілері бойынша сипаттау.

4. Тек-түр қатынастарын ерекшелеу.

5. Тек және түр айырмашылықтары (сөздердің дайын жиынтығы бойынша) арқылы анықталатындарды құру.

V. Қарапайым ой қорытындылау және дәлелдеулер.

1. Индукция бойынша ой қорытындылау.

2. Аналогия бойынша ой қорытындылау.

3. Дедуктивті ой қорытындылау.

а) эквиваленттік және реттік қатынастар қасиеттерінің негізінде;

ә) қорытындылау, терістеу және силлогизм ережелері бойынша.

4. Мысалдың немесе контрмысалдың көмегімен мақұлдауды дәлелдеу және жоққа шығару.

Атап айтқанда, мына сұрақтар ашық күйде қалып отыр: логикалық іскерлікті қандай реттілікпен қалыптастыру қажет; қандай жағтығулар жүйесі арқылы ең жоғары тиімділікке қол жеткізуге болады; бастауыш мектептің әрбір сыныбын аяқтаған соң қандай іскерліктер және қандай көлемде қалыптастырылуы тиіс.

Біз 5 сыныпқа келетін оқушылардың логикалық ойлауы қалай дамығандығын анықтау мақсатында, математика пәнін оқытудың бастапқы кезеңіне жатқызылатын зерттеу мәселесі бойынша әдістемелік әдебиеттерге талдаулар жасаймыз.

Қазіргі оқытудың әдістемелік жүйесінде оқушылардың игеруіне арналған ақпараттың көлемінің артуына бөлінетін назарды оқушылардың ойлау іскерліктерін қалыптастыруға тасымалдау байқалады. Бұл адам интеллектісі жинақталған білім мен іскерліктердің санымен ғана емес, ойлаудың жоғары деңгейімен анықталатындығында болып отыр.

Сондықтан, 5-7 сынып оқушыларының логикалық мәдениетін дамыту міндетін шеше отырып, ең алдымен оның деңгейін орнатып алып, сонан соң оқушылардың игерілген іс-тәжірбелеріне сүйене отырып оқытуды жоспарлау қажет. Дегенмен, авторлар жауап беретін негізгі төрт сұрақты атап көрсетуге болады:

1) Қай сыныпта нені оқыту керек? (логикалық дайындықтың мазмұны);

2) Қандай материал негізінде?

3) Қандай әдістемелік тәсілдерді және қандай құралдарды қолданған мақсатқа сай келеді?

4) Қандай іскерліктер қалыптасуы тиіс?

Алдымен оқушыларға арнайы оқып-үйренуді талап ететін логикалық ұғымдардың ең кіші көлемін таңдап алды. Бұл ұғымдар: конъюнкция, дизъюнкция, терістеу, жиын, ішкі жиын, жиындар қиылысуы, жиындардың бірігуі. Мұны 6-сыныпта мынадай реттілікпен ендіруді ұсынамыз: жиындар, ішкі жиындар, терістеу, жиындардың қиылысуы, конъюнкция, жиындар бірігуі, дизъюнкция.

Кейбір зерттеулерде авторлар оқушылардың логикалық мәдениетін тәрбиелеу бойынша өз бағдарламасын ұсынады. Мысалы, Т.А.Кондрашенкова 5-6 сынып оқушыларының жалпы логикалық іскерліктерін қалыптастырудың 3 бөлімнен тұратын бағдарламасын жасады: анықтама, классификация, дедукция элементтері [8].

Бірінші бөлімге келесі материалдар кіреді: ұғымдар арасындағы тек-түр қатынастары, түр ерекшеліктері, түр және тек ерекшелігі арқылы анықтау құрылымы, ұғымдарды анықтау ережесі, анықтамалардағы қателер;

Екінші бөлім келесі материалдарды қамтиды: қарапайым ой қорытындылау, контрмысалмен жоққа

шығару, логикалық салдар, Силлогизм ережесі бойынша қарапайым ой қорытындылау, 1-3 қадамға дәлелдеудің құрылымы.

Л.Н.Удовенко [9] логикалық конструкциялау құралдарымен 5-6 сынып оқушыларының логикалық мәдениетін дамыту әдістемесін ұсынады. Автор “логикалық мәдениетті математикалық мәдениеттің бөлігі ретінде” қарастырады және оған “формальды-логикалық құраушылармен қатар математикалық мәдениетке тән интуитивті компоненттерді” (елестету, интуиция, жорамал, эвристика) ендіреді [9, 66.] және логикалық ойлауды автор кең мағынада, яғни “формальді логика заңдары мен ережелеріне бағынатын ойлау ретінде және эвристиканы, интуитивті жорамалдауды, арайлауды қамтитын продуктивті үдеріс ретінде” түсінеді [9, 276.]. «Логикалық мәдениет логикалық ойлаудың сапалы сипаттамасы болып табылады» [9, 276.]. Логикалық ойлаудың формальдық-логикалық компоненттерін Л.Н.Удовенко оқыту үдерісінде оқушылардың алатын іскерліктерімен теңестіреді, ал интуитивті компоненттерді, іскерліктер мен қабілеттіліктер арасында нақты шекара жоқ дей отырып, қабілеттіліктермен байланыстырады. Л.Н.Удовенко логикалық мәдениеттің компоненттері болып табылатын іскерліктер мен қабілеттерді ерекше атап көрсетеді. Логикалық конструкциялауды автор 5-6 сынып оқушыларының логикалық мәдениетін дамыту құралы ретінде қарастырады. Логикалық конструкциялау деп «объектілерді классификациялаумен, берілген бөлімнің берілген қасиеттерімен объектілерді конструкциялаумен, іс-әрекеттің логикалық схемасын, программасын құрумен, есептерді шешу барысында түрлендірулер мен инварианттарды қолданумен және т.б. байланысты іс-әрекет» деп атап көрсетеді [9, 896.].

Сонымен осы мәселе бойынша әдістемелік әдебиеттерді талдау арқылы қорытынды жасауға болады. Оқушылардың логикалық мәдениетін мүмкіндігінше ерте дамыту керек. Логикалық мәдениетті тек қана геометриялық, алгебралық және арифметикалық материалмен дамыту дәлелін тапқан жоқ. Біз логикалық мәдениетті дамыту үшін әртүрлі, математикалық емес те материалды қолдану қажет деп есептейміз. Дегенмен, математикалық есептер логикалық мәдениетті дамыту үшін ыңғайлы екендігі белгілі.

Логикалық ойлауды дамыту – өте жауапты іс, ал логика мен интуиция, сөз бен көрнекі бейне, саналылық пен сана ішілік арасындағы байланысты тиянақты түрде сақтауды талап етеді.

Сонымен, мектеп жасында ойлауды дамытудың негізгі бағыты - нақты-бейнелі ойлаудан абстрактылы-логикалық ойлауға өту. Логикалық ойлауды түпкілікті игеріп алу жеткіншек жаста өтеді. Бірақ жоғарыда аталған авторлардың еңбектері, сонымен қатар олардың эксперименттік зерттеулері мынадай қорытындылау мүмкіндігін береді, яғни 5-7 сынып оқушылары ие болған дамудың психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктері тұрғысында, оқытуды жетілдіру тұрғысында оқушылардың танымдық даму үдерісін, дербес жағдайда логикалық ойлауды дамытуды жеделдетуге болады.

Логикалық ойлау қабілеті адамда өмір сүру кезінде қалыптасады. Дұрыс емес логикалық құрылымдар қалыптаспауы үшін, сонымен қатар логикалық ойлауды дамыту үдерісін жеделдету үшін арнайы жағдай жасалуы қажет. Бұл жағдайлар математикаға оқыту үдерісінде жасалуы мүмкін деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. *Общая психология. Учебник для студ. пед. ин-тов. Под ред. проф. А.В. Петровского – М.: Просвещение, 1977 – 479 с.*
2. *Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш.пед.учеб. заведений: В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии. – М.: Владос, 1998 – 688 с.*
3. *Филосовский энциклопедический словарь – М.: ИНФА-М, 1997 – 576 с.*
4. *Ганеев Х.Ж. Теоретические основы развивающегося обучения математике/Урал. гос. пед. ун-т – Екатеринбург, 1997 – 160 с.*
5. *Выготский Л.С. Проблемы обучения и умственного развития в школьном возрасте. Избр. псих. иссл-я. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956 – 519 с.*
6. *Давыдов В.В. Проблемы развивающегося обучения: Опыт теоретического и экспериментального исследования. – М.: Педагогика, 1986 – 240 с.*
7. *Никольская И.Л. Привитие логической грамотности при обучении математике: Дис. ... канд. пед. наук – М.: 1973 – 189 с.*
8. *Кондрашенкова Т.А. Методика формирования общелогических умений при обучении математике в 4-5 классах. Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1981 – 179 с.*
9. *Удовенко Л.Н. Развитие логической культуры учащихся 5-6 классов средствами логического конструирования при обучении математике: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1996 – 236 с.*

Сағдуллаев Иброхим

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Доктор (PhD)

Аюпова Мавлюда

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ағылшын филологиясы кафедрасы магистранты, ibos8005@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ ҮЛГІСІ

Резюме: В этой статье рассматривается вопрос о развитии структурно-содержательной формы коммуникативной компетенции учеников начальных классов в ходе изучения английского языка

Ключевые слова: компетенция, способность, профессиональный, личность, социальный

Summary: This article deals with the development of the structurally-substantial form of the communicative competence of primary school pupils in the course of studying English

Keywords: Competence, ability, professional, person, social

Ағылшын тілін оқып-үйрену қазіргі таңда қолжетімді мәселе және мемлекет тарабынан қолдау тауып отыр. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани, күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» делінген [1]. Оқушылардың ағылшын тіліне, әлемдік және ұлттық мәдениетке дұрыс бағыттағы көзқарастарын дамыту, ұлттық құндылықтарды сақтау, білім алуға мүмкіндік жасау- білім жүйесінің алдында тұрған маңызды мәселелер және оларды шешу міндеті жүктеледі.

Ағылшын тілі біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Мемлекеттің халықаралық байланыстарының сапалық өзгерістері адамның практикалық және зияткерлік іс-әрекетінде ағылшын тілі сұранысқа ие болу қажеттілігін туғызып отыр

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлынғыр болмайды дегендей, жас ұрпаққа саналы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы.

Еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта ағылшын тілін еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару - біздің қазіргі кездегі міндетіміз. Ағылшын тілін тереңдетіп, жан-жақты оқытуды қоғам, уақыт қажет етіп отыр. Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілін жетік меңгеруде мынадай міндеттерді талап етеді:

-Оқушының бойына тілдерге деген қызығушылығын, оны үйренуге құштарлығын сіңіру;
-жеке тұлғаның заман талабына сай өмірге икемделуіне бағыттау және оның басқа елдің тілін, мәдениетін, тарихын және әдет-ғұрпын танып білуіне ықпал ету;

- Оқушының сезімтал, шығармашыл, әлеуметтік, танымдық және тілдік қабілеттерінің дамуына жағдай жасай отырып, оның жалпы дамуына едәуір үлес қосу;

-бастауыш сынып оқушыларын шетелдік құрдастар әлемімен, әндермен, тапқақтармен, оқулық және ертегі кейіпкерлерімен таныстыра отырып, тілді тез меңгеруге және өздерін еркін сезінуге көмек тигізу.

Оқыту барысында тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу дағдылары біртіндеп дамиды. Тыңдауға үйрету мүмкіндігінше барлық сабақтарда жүреді, оқушы мұғалімнің, достарының айтқанын тыңдап түсіне алады. Сөйлеу көбіне жұптық, топтық жұмыстар кезінде іске асады.

Қоғамның даму кезеңінде еліміздің бастауыш мектептерінде білім беру мазмұнын коммуникативтік бағытта дамытуға күш сала отырып, білім беруді жаңашаландырудың жоғарғы деңгейдегі бағыттарының бірі ретінде білім жүйесінде ақпараттық және әлеуметтік-экономикалық пәндермен қатар ағылшын тілін оқытуды жалпылай ақпараттандыруға қажетті жағдайлар жасалуы керек.

Бәсекеге қабілетті білім кеңістігін құруға бағытталған қазақстандық білім беру реформасының негізгі мақсаттарының бірі жаңаша оқытудың әдіс-тәсілдері арқылы оқушының бойында шығармашылық ойлауды, бастамашылықты дамыта отырып, жеке тұлға тәрбиелеу болып отыр. Қазіргі таңда білім беру саласында тұлғаның дамуына коммуникативтік құзыреттілікке баса назар

аударылып отыр. Оқушылардың өздерін қоршаған ортада басқа адамдармен, топпен қарым-қатынас орнатуға, жалпы нәтижеге қол жеткізуде өзіндік пікірін білдіруге, басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас диалогына түсе алуына мүмкіндік беретін коммуникативтік құзыреттілік негізінен бастауыш сынып оқушыларын оқыту үрдісінде қалыптасады.

Тұлғаның тірек құзырлылықтарының бірі ретінде танылып отырған коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру оның тілдік білімін тереңдетумен қатар сөйлеу біліктілігін де жетілдіреді.

Егер оқушы сол тілде сөйлеушілермен тікелей немесе аралық қарым-қатынас барысында сол тілдің нормалары мен мәдени дәстүріне сәйкес өзара түсінісе алса, коммуникативтік құзыреттілікті меңгергені.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері төмендегідей:

- Сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар)
- Диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс)

Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, бұл жұмыс түрлерін барлық сабақта мұғалім мүмкіндігінше қолдана алады.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері оқушылардың

• Қатысым және жазылым қарым – қатынасын қалыптастыруға

• сөйлеу тілін дұрыс меңгеруге
• жеке тұлғаның құзыреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруға ерекше ықпал ететінін көруге болады.

Бастауыш сынып оқушылары коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасқан екінші адаммен, сыныптасымен белгілі бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, өз ойын түсіндіре, олардың пікірін ұға, түсіне білетініне көз жеткізілді.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда диалогтік тіл- оқу үрдісіндегі қарым-қатынаста алдыңғы орын алады: ол оқытудың негізгі мақсаттарының бірі және оның маңызды құралы деп санаймын.

Диалог-екі жақты құбылыс. Қарым-қатынаста көзделетін мақсатқа орай диалогтың өзіндік әртүрлі ерекшеліктері болады:

- күнделікті тұрмысқа байланыстылығы;
- ресми қарым-қатынасқа құрылуы;
- ым-ишараттың, дене қимылының белсенділігі;
- эмоционалды-экспрессивтілігі, әсерлілігі;
- сөйлемдердің ықшамдалуы;
- сөйлейтін сөздің алдын-ала жоспарланбауы;

• ауыз-екі стилінің ерекшеліктерінің басым болуы.

Оқу бағдарламасында коммуникативтік құзырет деңгейіндегі диалогқа қойылатын талаптар тұрғысынан белгіленгені:

- сөйлеу мәдениетін игеру, өзінің сөзін, ойын жалғастыра алу;
- экология, тарих, өз қаласы, мәдениет тақырыптары, белгілі адамдар туралы сөйлесе алу;
- айтылған әңгіме, оқылған мәтін, кітап, өнер, кино туралы өз ойын білдіру;

Диалог репликалардан құралады, оның бәрі – сөйлеуге уәж жасайтыны, екіншісі-жауап ретіндегі реакция-реплика. Диалогта ой ауысып отыратыны белгілі, сондықтан әңгімелесушілер –бір-бірімен ақпарат ауысып отырады. Алғашқы сөйлеуші әңгіменің басталуына түрткі болады, адресаты әңгімелесуге шақырады (сұрайды, бұйырады, келіседі, келіспейді, өтінеді т.б.)

Оқушылардың тілінде болатын фонетикалық т.б. қателер диалогта кездесетіні байқалады, сондықтан тілдік жағынан диалогтің дұрыс құрылуына баса мән беріледі.

Күнделікті сабақта жаңа материалдарды оқытқанда және бекіту кезінде, жаттығуларды ұйымдастыруда, оқығанды және тыңдағанды тексеру үшін диалогтік әдісті қолданамыз. Осының бәрін әңгіме түрінде іске асырып отырамын. Әңгімелесе білу диалогтік тілді үйретуде соңғы нәтижеге жететін біліктілік болып табылады.

Диалогтік әдісті қолдана отырып оқушылардың сұрақтарды, өтінішті, таңдануды, бұйыруды қолданып, бір-бірімен әңгімелесе білуге, мәліметтерді нақтылауды сұрауға, келіспеушілік, толықтыру, тілдік материал көлемінде өзара пікір алыса білуге дағдыландырамын. Әртүрлі типтегі кішігірім диалогтар құрастыруды тапсырамын. Біліктіліктерді жетілдіру мен дамытуды оқушылардың еркіндігін сақтау жолымен жүргіземін.

Тілдік міндет пен жағдаятқа сәйкес бастауыш сынып оқушыларының еркін түрде тілдік қарым-қатынастарын дамытуда рөлдік ойынның алатын орны ерекше деп есептеймін.

Рөлдік ойын кезіндегі оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда сөздік қорларының да орны ерекше.

Оқушылардың диалогтік ортасын құруда кесте мазмұнының да алатын орны ерекше. Кестедегі түйін сөздердің көмегімен оқушы сұрақ қою арқылы диалогтік ортаға енеді. Осы жұмыстар нәтижесінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасады.

Бұл әдіс оқушылардың диалогты қайталап айтуына мүмкіндік жасайды. Диалогпен жұмыс істеген кездегі қолданылған лексикалық материалдар оқушылардың сөйлеу тілінің белсенді қорына айналады. Жатталған диалогтар оқушылардың жаңа диалогтар құруының негізі бола алады.

Сонымен, қорыта айтқанда, біз мектепте өз шәкірттеріміздің бойында жоғарғы дәрежелі білім, біліктілік пен дағдыны қалыптастыруды қамтамасыз етеміз. Оқушыларымыздың өмірлік жағдаяттарда өздерінің алған білім, біліктілік, дағдыларды дұрыс қолдана алуына жағдай жасау- біздің ұстаздық міндетіміз.

Демек, бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында өзіндік ой-толғамын жеткізе алатын, кез келген адаммен тілдік қарым- қатынасқа түсе алатын, коммуникабельді, іскер азамат тәрбиелен шығару арқылы коммуникативтік құзіреттіліктерін арттырудың тиімді жолында атқарар еңбектері әлі де алда деп есептеймін

Бастауыш мектептерде ағылшын тілін оқытудың мақсаты – оқушыларға шет елдік білім берудің коммуникативтік құзіреттілігін дамытудың жоғарғы деңгейіне жету жетістіктері, яғни оқушылардың шет елдік және өзге тіл өкілдерімен түсінісіп, еркін қарым-қатынас жасай алуы болып табылады [2].

Ағылшын тілін еркін меңгеру, тіпті шектеулі дәрежеде сөйлей білу – қыр-сыры көп аспектілердің бірі десек, ал қажырлы оқудың нәтижесі – коммуникативтік құзіреттілік – өте күрделі, көп компонентті құбылыс болғандықтан, ағылшын тілін оқытудың мақсатына, яғни күрделі интеграциялық тұтастықты көрсете отырып, мәдени аралық құзіреттілікке алып келеді. Бұдан мәдени аралық мотивация, коммуникативтік қатынасқа түсетін екі немесе одан да көп қатысушылардың, әртүрлі әлеуметтік лингво-этномәдени өкілдерінің байланыстарының туатынын білеміз. Ендеше, мәдени аралық мотивацияға алып келетін коммуникативтік құзіреттілікті төмендегідей деңгейде игеру керек:

- ағылшын тілінің жүйелі білімін және тілдік құралдарды тілдік қатынас кезінде пайдалана білу;

- коммуникативтік икемділік, яғни түсіне білу, оны жеткізе білу (белгілі бір сферада, тақырыпта, ситуацияда);

- ауызша және жазбаша түрде байланыс жасай білу, түрлі көлемдегі мәліметтерді хабарлай білу, мәнді-мағыналы, жүйелі жауап қайтара білу, ойын жеткізе білу, мағлұмат ала білу, қатынас жасаушының ойын түсіне білу;

- түрлі мәліметтерді дыбысталған немесе жазылған мәтіндерден әртүрлі тәсілдермен ала білуде қолдана білу және талдау.

Ағылшын тілін оқып-үйрену процесі кезінде коммуникативтік құзіреттіліктің мынандай компоненттерін дамытуға аса мән бергеніміз жөн [3]:

1. Сөйлеу құзіреттілігі – оқушылардың сөйлей алуы (диалогтық және монологтық сөйлеу), оқу және жазу;

Ағылшын тілін оқытуда қойылған мақсатқа жету үшін оқытудың әр түрлі құралдарын пайдалану көзделген. Оқу құралдарына оқытуды ұй-

ымдастыруда, оқыту-тәрбие процесін жүргізуде қолданылатын барлық материалдар жатады [4]. Әр оқу құралдарын тиімді пайдалану оқытушыға байланысты. Соған орай, ол қажетті нәтижеге қол жеткізе алады. Сөйлеу құзіреттілігін дамыту үшін төмендегідей оқу құралдарын пайдалану қажет:

- оқулық - оқытудың ең басты және негізгі құралы, ол оқытудың барлық әрекетін қамтитын оқу материалдарынан тұрады;

- оқуға арналған кітап - ол әр оқушының қолында болуы тиіс. Әр түрлі тақырыптардағы мәтіндерді оқу практикалық, тәрбиелік, білімділік, дамытушылық мақсаттарды жүзеге асырады [5];

- оқу құралы - жеке және өзіндік жұмысқа, практикалық сабаққа, ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған. Мұндай оқу құралдарын түгелдей немесе жартылай сол оқу орындарының мұғалімдері жасап шығаруы мүмкін;

- аудио- және видеожазбалар - ағылшын тілін оқытуда маңызды рөл атқарады. Ол балаларға ағылшын тілінде нақты ағылшынша сөйлеуді, яғни, ағылшынның сөйлеу мәнерін тыңдауға мүмкіндік береді, ол оқушылардың сөздерді дұрыс айту сапасын арттырады, тыңдау қабілетін дамытады;

- компьютерлік программа, интернет жүйесі - оқушылардың функционалды компьютерлік сауатын қамтамасыз етеді. Өз бетінше және қашықтықтан білім алуына мүмкіндік береді. Оқушылардың ең осал тұстары, жазбаша коммуникативтік икемділіктерін дамытады.

2. Тілдік құзіреттілік - сөйлеудің айтылу, лексикалық, грамматикалық жақтарын меңгеруді қамтиды, графика мен орфография. Тілдік құзіреттілікті дамытудың негізгі оқыту құралдары:

- жұмыс дәптері - үйде өздік жұмысты орындау үшін қажет, ағылшын тілінің графикасы мен орфографиясын меңгеруге, лексикалық грамматикалық материалдарды әр сабақта тапсырмаларды орындау кезінде игеруге мүмкіндік береді. Өзін-өзі тексеруге, түзетуге, бағалауға үйретеді [6];

- таблицалар, схемалар, үлестірмелі материалдар, түрлі-түсті суреттер - мүмкіндігінше сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін меңгерудегі қабілеттілігін дамыту мен қалыптастыру процесінде белсенді болуы мен даралануына мүмкіндік береді және де оқушылардың тілдік және сөйлеу бірліктерінің жинақталу процесін дамытады;

- оқулық;

- аудиоматериалдар;

- компьютерлік программа, интернет.

3. Әлеуметтік-мәдени құзіреттілік - оқып жатқан тілде сөйлейтін елдер туралы әлеуметтік-мәдени білімін жинақтауға (мінез-құлық, әдеп) және оны қарым-қатынаста қолдана білуге, сондай-ақ өз елін және оның мәдениетін өзгелерге жеткізе білуге үйрету. Қазіргі жаһандану заманында ағылшын тілін оқытудағы әлеуметтік-мәдени компонентін дамыту – маңызды мәселелердің бірі.

Тіл үйренушінің өзге ортада әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін келесідей құралдар арқылы дамытуға болады:

- таспаға жазылған мәтіндер (нақты ағылшынелдік азаматтардың және тіл тасушылардың оқыған мәтіндер жазбасы); олар сол елдің мәдениетін беруші беделді құрал;

- виртуалды ену – оқушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамытудың тиімді құралы. Бұл виртуалды кеңістік интернет, басқа да компьютерлік технологиялармен бірге қолданылады [7].

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамытудың ең тиімді құралы, әрине, сол тілде сөйлейтін елдерде болып қайту. Ондай елдерге барып қайтқан оқытушылар оқушылар үшін «көрнекті құрал» тәріздес, себебі, олардың сол ел туралы көрген-білгендері көп.

4. Компенсаторлық құзыреттілік - ақпаратты алуда және беруге тілдік құралдардың жетіспеу жағдайында қиындықтан шыға білу. Бұл құзыреттілік келесідей құралдар арқылы дамытылады:

- оқулық;
- интернет;
- сол тілде сөйлейтін елде болып қайту.

5. Оқу-танымдық құзыреттілік - жалпы және арнайы оқу, тілді өз бетінше үйренудің әдіс-тәсілдері, соның ішінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану. Оқу-танымдық құзыреттілікті дамытуға жататын құралдар:

- әртүрлі сөздіктер (ағылшынша-орысша, орысша-ағылшынша, түсіндірме). Оқушыларға жаттығуларды орындауда көп көмегі тиеді, білуге құмарлығын, тілге қызығушылығын арттырады [8];

- оқулық;
- оқуға арналған кітап;
- оқу құралдары;
- компьютерлік программалар, интернет.

Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың тілдік икемділігін одан ары дамытуды, ана тілінде, ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің жалпы мәдениетін, оның ұқсастығы мен айырмашылығын, ерекшеліктерін салыстыра отырып, түсіне білуге үйрену қабілеттерін дамыту қажет. Ағылшын тілін оқыту процесінде оқушылардың сол ел туралы жеке көзқарастарын қалыптастыра отырып, осы тілде сөйлейтін өзге де елдің мәдени және рухани ерекшеліктері мен мәдени аралық қарым-қатынасқа қол жеткізу тәсілдерін талдап, тани білуге үйрете отырып, өз ана тілдерінің тіл мәдениеті мен өз елдерінің рухани құндылығын, мәдениетін ағылшын тілде сөйлейтін елдермен салыстыруға, синтез жасай білуге мүмкіндік беру керек. Сын көзбен қарай отырып, өзге елдің өмір сүру дағдылары мен мәдениеті арқылы өздерінің дүниетанымын, білімін, ой-санасын дамыту көзделуі тиіс. Жоғарыда айтылған педогогикалық және прагматикалық аспектілердің бәрі ескеріле отырып, ағылшын тілін оқытудың ең маңызды екі мақсаты негізделеді:

1. когнитивті коммуникативтік мақсат,

2. когнитивті дамытушы мақсат.

Когнитивті коммуникативтік мақсат ең алдымен оқушыларға аутенттік мәтіндерді оқыту арқылы беріледі және оған коммуникативтік іскерліктердің барлық түрлерін (оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу) бірікіре оқыту арқылы ағылшынелдік аутенттік мәтіндерді оқудағы өзгерістерді оқып-үйрену жатады. Негізгі ерекшеліктерді игере отырып, оқушы практикада, өмірлік жағдайда пайдалануға мүмкіндік алады.

Екінші мақсат – когнитивті дамытушы – ол бірінші мақсатпен тікелей байланысты және аутенттік мәтіндерді оқыту процесінде қалыптасады. Ағылшын тілін оқытудағы когнитивті дамытушы мақсат оқушылардың интеллектуалдық, эмоционалдық және танымдық қасиеттерімен бірге ойлау, сөйлеу қабілеттерін дамытуда тілдік формаларға мән бере отырып, лингвистикалық қызығушылыққа қол жеткізеді, демек, басты мақсатымыз когнитивті коммуникативтік мақсатқа алып келеді. Қорыта келе, бұл мақсаттарға жету үшін оқыту этаптарынан өту керек. Көптеген түрлі тапсырмалар орындалуға тиіс. Сабақтардың сан алуан түрлерін өту – қажетті деңгейде еңбектенуді қажет етеді. Демек, оқытудың барлық кезеңінде жүйелі оқыту барысында ғана қол жеткізуге болады. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың тиімділігі, қарым-қатынас кезіндегі маңыздылығы – оқушылардың тілді меңгеру жетістігі екеніне көз жеткіземіз.

Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқыту кезінде оқытудың мақсатын, тақырыбын, мазмұнын мен түрін анықтауды баланың өмірлік әлемімен, іс-әрекетімен байланыстыру қажет. Шетел (ағылшын) тілі пән і оқушы бойында өз халқының мәдениеті мен рухани құндылықтары, ұлттық ұқсастықтар, азаматтылық, моральдық нормалар мен сөйлесу әдебі туралы ой қалыптастыруға ықпал етеді. Бастауыш сыныптарда шетел тілін оқытудың мақсаты төменгі сынып оқушыларында қарапайым коммуникативтік құзыреттіліктердің сөйлеу әрекеттері: тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдыларын қажетті деңгейде қалыптастыру болып табылады.

Қарапайым коммуникативтік құзыреттілік деп төменгі сынып оқушысының күнделікті жағдайдағы шектеулі ортада және қарым-қатынас саласында сол меңгерілетін шетел тілін иеленушілермен ауызша және жазбаша түрде тұлғаралық және мәдениаралық қарым-қатынасын іске асырудағы төменгі сынып оқушысына тән қабілеті мен дайындығы түсіндіріледі.

Бастауыш мектептерде шет тілін меңгеру:

ағылшын тілін қарым-қатынас ретінде және оны меңгерудің маңыздылығын тануды қалыптастыруға, басқа халықтар мәдениетімен салыстырғанда ана тілі мен мәдениетінің ролін сезінуге, қарапайым деңгейде сөйлесу мүмкін-

діктерін ескеріп шетел тілінде әңгімелесу дағдысы мен төменгі сынып оқушыларының ауызша (тыңдалым және айтылым) және жазбаша (оқу және жазу) түрдегі қажеттілігін қалыптастыруға;

ағылшын тілін әрі қарай игеру уәждемесін дамытуға; игеретін тіл елінің мәдениеті, тарихы мен дәстүрлері, қолжетімді үлгіде көркем әдебиеті туралы танымын қалыптастыруға;

алға қарай психологиялық тосқауылдарды жеңу үшін шетел тілін қарым-қатынас құралы ретінде қолдануда балаларды жаңа тілдік әлемге психологиялық жақтан бейімделуін қамтамасыз етуге;

оқу-әдістемелік кешендердің әртүрлі компоненттерімен (оқулықпен, жұмыс дәптерімен, аудио ережемен, мультимедиялық ережемен, т.б.), жұпта және топта жұмыс істей білу жұмыстарын үйлестіру дағдысын игеруге бағытталуы тиіс.

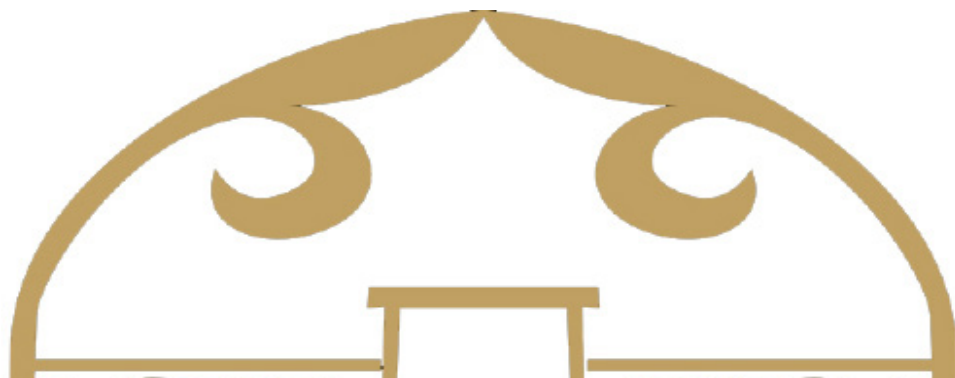
Шетел тілін оқыту үдерісінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын іске асыру шеңберінде оқушыны отбасылық қағидасына, туыстық сүйіспеншілік сезімге, кішіге қамқор болуға ұмтылуға, сондай-ақ басқа да халықтар өкілдеріне достық қарым-қатынаста рухани-адамгершілікке тәрбиелеуді қалыптастыруға назар аудару қажет.

Шынайы қарым-қатынас жағдайына ағылшын тілін меңгеру үдерісін жақындату мақсатында шынайы тілдік орта болмаған кезде оқу материалын азайту, коммуникативтік және функционалдық, кешендік, тәрбиелік оқу, белсенділік, көрнекілік, оқиғалық-тақырыптық ұсынылуы, жүйелілік және дәйектілік, игеру беріктігі, қолжетімділік және даралану принциптері сияқты дидактикалық оқу

принциптерін жетекшілікке алған маңызды. Коммуникативтік принципі арнайы мақсат етілген тілдік құралдар – белсенді лексика және белсенді грамматикалық материал арқылы коммуникативтік міндеттерді шешуге бағытталған, күнделікті жағдайдағы рөлдік ойындарды пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, төменгі сынып оқушыларының жаңа әлеуметтік тәжірибеге араласу шетел тілінде әртүрлі ойын жағдайында, отбасыға тән, тұрмыстық, оқу қатынасы есебінен жүргізіледі. Бастауыш мектеп оқушыларына ағылшын тілін оқытуда функционалдық принципке ерекше назар аудару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. *Тұрғынбаева Б. Дамыта оқыту технологиялары. А., 2000*
2. *Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. А., 1991*
3. *Ысқақов Ж. Жаңашыл педагог. Ш., 1988*
4. *Қабдықайырұлы Қ., Монахов В. т.б. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. А., 1999*
5. *Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка //М., ИЯШ 2000, №3, с. 34-37.*
6. *Jack C. Richards. Methodology in Language Teaching. - Cambridge University Press, 2010. - p.154.*
7. *Дүйсенбаев Е. Деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту әдістемесі. Қызылорда, 2000. – 152 б.*
8. *Янушкевич Ф. Технология обучения в системе высшего образования. М., 1986. – с.204.*

ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Қажыбек Ерден Задаұлы

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі Институтының директоры, kazhybek@gmail.com

ЛАТЫННЕГІЗДІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ РЕФОРМАСЫ – МЕМЛЕКЕТ БЕТБЕЙНЕСІ

Түйін. Мақалада мемлекеттік тілді латыннегізгі әліпбиге аудару жөніндегі қазақ ұлттық жазу реформасының негізгі тұжырымдық және ғылыми-әдістемелік мәселелері қарастырылды.

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссияға қарасты Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіру бойынша Жұмыс тобының басты ұстанымдарына ерекше назар аударылды.

Summary. The article considers main conceptual and scientific-methodological issues in connection with the reform of the Kazakh national writing system, in particular the transition of the State language into the Latinized script.

National Commission for Implementation for the Public Conscious Modernization under the President of the Republic of Kazakhstan has set the basic work principles of the Working Group on transition to the Latinized script.

Резюме. В статье рассмотрены основные концептуальные и научно-методические вопросы в связи с реформой казахской национальной письменности – переводом государственного языка на латинский алфавит.

Выделены основные принципы работы Рабочей группы по переходу на латинскую графику Национальной комиссии по модернизации общественного сознания при Президенте Республики Казахстан.

Қазақстан тарихы екі маңызды кезеңге бөлінеді.

Бірінші кезең – 2017 жылдың 12 сәуіріне дейінгі тарих. Екіншісі – одан кейінгі уақыт.

2017 жылдың 12 сәуірінен бастап еліміз дүние жүзіндегі ең озық, дамыған, өркениетті мемлекеттердің ұстанымы бойынша өмір сүре бастады. Бұл ұстанымды жалпақ тілмен қайырсақ – парасат басымыз деуге болады.

Енді ұлттық саясатымыздың басты мақсаты, мемлекетіміздің қоғам алдына қойған негізгі талабы –

*рухани тазару,
рухани жаңғыру,
рухани кемелдену*
болып табылады.

Қаржы-экономика, байлық-билік, құрсақ тоқтығы ғана емес – негізгі адами қасиеттер:

*ар-намыс,
зерде-зейін,
сана-абырой
үстемдік етпек.*

Мұның өзі еліміздің жоғары биік деңгейге көтерілгенінің – бұлтартпас дәлелі, Елбасының сындарлы саясатының жемісі екені даусыз.

Мұның өзі «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген ұлттық рухани құндылықтарымызға түбегейлі бетбұрыс басталғанының сәтті қисыны.

Елбасы: «Алдымен экономика, содан соң саясат» – деген ұстанымын тиянақтап [1], енді халқымызды «тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек» деп, жаңа белестерге жетеледі.

*Олар, атап айтсақ, заман талабына сай –
бәсекеге қабілетті болу,
прагматизм,
ұлттық бірегейлікті сақтау,
білімнің салтанат құруы,
елдің эволюциялық жолмен дамуы және
сананың ашықтығы [2].*

Осылардың діңгегі, іргетасы, мазмұны әрі формасы – тіл екені бесенеден белгілі.

Олай болса, латыннегізді қазақ жазуының реформасы – рухани жаңғыруымыздың белортасы, шешуші факторы, терең мәнге ие бастама.

Бұл тек қана тілдің реформасы емес – діл реформасы, жанымыздың жаңғыруы, маңызды стратегиялық бағдарлама.

«Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген ұлағатты пайымның ұлыстық, этностық шеңберінен шығып – ұлттық, мемлекеттік, азаматтық мәртебеге ие болуының айқын айғағы бұл.

Бұл – болашағымыздың тізгінін өз қолымызға алудың, Президент сөзімен айтсақ, «болашаққа бағдар», «рухани жаңғырудың» өзегі, Қазақстанның 30 дамыған елдің қатарында сап түзеуінің жарқын кепілі.

Ұлт көшбасшысының тапсырмасына сәйкес бұл келелі мәселе қалың жұртшылықтың белсене қатысуымен қолға алынуда. Елдің түкпір-түкпірінен, шетелден, ауылдан да, қаладан да, халық қалалылары мен мемлекеттік қызметкерлер, ғалымдар мен зейнеткерлер, жастар мен сырттағы отандастарымыз – бәрі де өз үлестерін қосуға тырысуда, бәрі де баталарын беріп, тілеуін тілеуде, хаттарын жазып, жобаларын жолдауда.

Қуантатыны – бүгін қазақстандықтардың басымы көпшілігі осы үрдісті сана-сезімімен, шын жүрегімен, жан-тәнімен қолдайды.

Өйткені тіл – ұлттық кодтың бастысы, рухани жаңғырудың арнасы, халықтың жан-дүниесі, мемлекеттің бетбейнесі.

Мемлекеттік тіліміз – біздің арымыз да, барымыз да, ғасырлар бойы бабалар даналығы сіңген, бай тарихымыз, кемел рухымыз шалқыған байрағымыз, баға жетпес мақтанышымыз, Елбасы айтқандай, жарқын болашағымыз – осы мемлекеттік тілде.

Олай болса, тілімізді бүгінгі «тұсауланған» күйінен арылту, заман талабына икемдеу – ана тіліміздің алдындағы азаматтық та, перзенттік те борышымыз.

Біздің әліпби ауыстыруымыздың негізгі себебі – таза тілдік қажеттілікке тікелей байланысты. Бұдан саяси астар іздеушілер қателеседі.

Дүние жүзінде әр тілде әріп құрамы төл дыбыстар санынан әлдеқайда аз – бізде ғана олар көп болды.

Дүние жүзінде әр тілде тек қана төл дыбыстары көрініс табады – біздің тілімізде ғана бөгде тілдік таңба-дыбыстары қойдай өріп жүрді.

Дүние жүзінде сауатты, емле қатесіз жазу үйреншікті дәстүрге айналған – бізде ғана ережені бұзып жазуға етіміз үйреніп кетті.

Дүние жүзінде әр тіл өз заңдылықтарына сүйенеді, бізде ғана – олар өрескел бұзыла береді.

Осы тұрғыдан келгенде, дәл осыған ұқсас жағдай тек тілімізге ғана тән емес – әдебиетімізге де, тарихымызға да, мәдениет пен өнерімізге де тікелей қатысы бар. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының тарихи миссиясы – осындай жетіспеушіліктердің орнын толтыру.

Ең бастысы, маңызы орасан зор бұл келелі іс
жүйелі,
кешенді,
кезең-кезеңімен,
жоспарлы түрде,
науқанышылдыққа бой алдырмай,
белгіленген тәртіппен
қолға алынады.

Бір маңызды нәрсенің басын ашып алу қажет.

Көпшілік қауым тілдік реформаны әріп алмастыру деп жаңсақ түсініп жүр.

Алфавит қабылдау – айсбергтің ұшы, қыруар жұмыстың бастамасы, алғышарты ғана. Елбасы атап өткендей, «алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс».

Атап айтсақ, олар жаңа қазақ жазуының –

- фонетика-фонологиялық негіздерін жаңадан түзіп шығу;

- латын графикасы негізіндегі әліпби бойынша қазіргі қазақ жазуының орфографиялық ережелерінің нобайын әзірлеу;

- жаңа әліпби негізінде терминдік, ономастикалық, ескі жазба кітаби лексикалық бірліктердің заңдылықтарын іріктеп, бекіту;

- жаңа ұлттық әліпбиді үйретуге арналған оқулықтарды, меңгертуге арналған әдістемелік оқу құралдарды дайындау;

- тәжірибелік-үйлестіру және біліктілікті арттыру дәрістер жүйесін қалыптастыру;

- мектепке дейінгі, орта және жоғары білім беру мекемелері, әдістемелік-үйлестіру, ғылыми, білім беру ұйымдарының оқушы-мұғалімдерін даярлау;

- жазу реформасының ұлттық және мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің өміршеңдігі мен болашағына игі әсер ететін механизмдерді анықтап, енгізу;

- мемлекеттік тіл саясатының тиімділігін арттыру мәселелерін ұйымдастыру;

- автоматты түрде кирилл жазуынан латын графикасына өзгертін әрі латын жазуын жедел түрде үйретуге бағытталған мобилдік қосымшалардың ІТ бағдарламалар кешенін дайындау;

- ғылымның әр саласына арналған бір тілді, екі тілді, көп тілді сөздіктерді жасауды және т.б. іс-шараларды зерттеу, сараптау, бекіту, іске асыру.

Тағы бір маңызды мәселеге назарларыңызды аударуға рұқсат етіңіздер.

Жаңа ұлттық әліпбиіміз – тағдыр сыйы, болашақтың бағдары, бұл – халық таңдауы дедік.

Қазақстан халқы әртүрлі жағдайларға байланысты соңғы мыңжылдықта дербес әрі ерікті түрде дәл осындай маңызды шешімді алғаш рет қабылдады.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің тарихи-бағдарламалық мақаласында ежелгі заманда ата-бабаларымыз көне түркі руна жазуын пайдаланғаны жөнінде атап өтті.

Одан кейінгі араб жазуын біз өз еркімізбен таңдаған жоқпыз, тіпті, кирилл жазуын меңгеруіміз де салқын саясат ықпалымен халықтың қалауынсыз жүзеге асқанын сіз де, біз де жақсы білеміз.

Латынға көшіруді бастаған да – кеңес үкіметі. Нәтижесінде, КСРО-да жазу-сызуы қалыптасқан ұзын саны 72 тілдің басым көпшілігі, дәлірек айтсақ, 66-сына латын әліпбиі жасалынып, ресми түрде 50 тіл жаңа латын жазуына көшірілді.

Ғасырлар бойы барша бауырлас елдермен ортақ араб жазулы кеңістікте тұтас болған түріктер бізден ірге ажыратпау үшін бізден кейін іле-шала латынға көшті.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында әліпби ауыстыруға белсенді араласқан қазақтың көрнекті қайраткерлері латын әліпбиіне көшу бастамасы – халықтан емес, Одақ билігі тарапынан бастау алады деп айтқанының мәні осында.

Бұл тұрғыдан келгенде, Елбасы сөзінен артық айту мүмкін емес: “Қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқын-

далып келді”. Дөп басып дәл айтылған сөз [3].

Олай болса, біз тарихымызда бірінші рет тұңғыш президентіміздің бастамасымен әрі тікелей басқаруымен, ешқандай саяси себептерге байланысты емес, сыртқы әсерсіз, тек қана, ең алдымен, қарқынды дамып келе жатқан елдің – Қазақстан Республикасы мемлекеттік тілінің төл табиғаты мен заңдылықтарына әрі ішкі қажеттілігіне сәйкес өзіндік жазу жүйесін қалыптастыруды қолға алдық.

Қазақстан таңдау жасауға асықпады.

Соңғы ширек ғасыр ішінде жаңа ұлттық жазу мәселесін жүзеге асыруда кездесетін қиындықтар мен әралуан қоғамдық пікірді білу үшін Елбасы бір емес, бірнеше рет арнайы тапсырма берді.

Баса айта кету керек, Елбасы шешімі – Қазақстан халқының ортақ таңдауы. Бұл – ұлттың рухани жаңғыруы мен ел дамуының орасан зор, ең маңызды, басты алғышарты болып табылатын – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілінің

қажеттілігі мен дамуы жолында ерікті түрде қабылданған пайым, тәуелсіз таңдау.

Дамыған өркениетті елдердің қатарына ену үшін мемлекеттік тіл, Елбасы айтқандай, қоғамдық өмірдің және мемлекеттің барлық саласында толыққанды қолданыста болуы керек.

Олай болса, мақаламды Президент сөзімен аяқтауға рұқсат етіңіздер: «Латынға көшу – қиынсыз мәселе емес, заман талабы». Осы кесімді тұжырым – біздің реформамыздың квинтэссенциясы.

Әдебиеттер:

1. *«Қазақстан – 2050» Стратегиясы. Астана, 2012, 6-б.*
2. *«Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» – «Егемен Қазақстан», 2017, 12 сәуір, 1-б.*
3. *Бұл да сонда, 2-б.*

Кажыбек Ерден Задаулы
член-корр. НАН РК, доктор филологических наук, профессор,
директор Института языкознания им. А.Байтурсынулы МОН РК

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПИСЬМЕННОСТИ – ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ

***Түйін.** Мақалада мемлекеттік тілді латыннегізгі әліпбиге аудару жөніндегі қазақ ұлттық жазу реформасының негізгі тұжырымдық және ғылыми-әдістемелік мәселелері қарастырылды.*

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссияға қарасты Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіру бойынша Жұмыс тобының басты ұстанымдарына ерекше назар аударылды.

***Резюме.** В статье рассмотрены основные концептуальные и научно-методические вопросы в связи с реформой казахской национальной письменности – переводом государственного языка на латинский алфавит.*

Выделены основные принципы работы Рабочей группы по переходу на латинскую графику Национальной комиссии по модернизации общественного сознания при Президенте Республики Казахстан.

***Summary.** The article considers main conceptual and scientific-methodological issues in connection with the reform of the Kazakh national writing system, in particular the transition of the State language into the Latinized script.*

National Commission for Implementation for the Public Conscious Modernization under the President of the Republic of Kazakhstan has set the basic work principles of the Working Group on transition to the Latinized script.

Историю суверенного Казахстана разделяется на два этапа.

Первый этап – до 12 апреля 2017 года. Второй – после.

Именно с 12 апреля 2017 года наша страна начала отчет своей биографии по стандартам самых высокоразвитых государств мира. Коротко резюмировать это качественно новое состояние можно всего лишь одной емкой фразой – приоритет нравственности.

С этого самого момента главной доминантой национальной политики и государственно важной задачей всего гражданского общества становятся – духовное очищение, духовное возрождение, духовное совершенствование.

Не финансово-хозяйственная составляющая, карьерный рост и/или обогащение, материальные блага, а – незыблемые общечеловеческие ценности: *честь и достоинство, интеллект и милосердие,*

разум и сострадание.

Этот факт является неопровержимым свидетельством выверенности курса Главы нашего государства, благодаря которому мы достигли такого этапа в своем развитии.

В свою очередь, это символизирует возврат к национальному кредо, лаконично выраженному в крылатом выражении «жертвуем имуществом ради жизни и жертвуем жизнью ради чести».

Реализовав свою программу «сначала экономика, потом политика» [1], Президент поставил перед нами новые задачи.

Они продиктованы велением времени –

быть конкурентоспособными;

прагматичными;

сохранив свою национальную идентичность;

подняв уровень образования;

развиваясь эволюционно и последовательно;

будучи восприимчивыми ко всему новому [2].

И язык, следует это особо подчеркнуть, является базой, основой, фундаментом, содержанием и формой одновременно – всех этих упомянутых важнейших процессов.

Именно поэтому необходимо констатировать, что нынешняя языковая реформа – это сердцевина, решающий фактор и существенный компонент всех направлений духовной модернизации.

Нынешняя реформа языка – это также реформа и важный стимул возрождения духовности, стратегически важное начинание.

Это наглядное свидетельство тому, что тезис «будущее Казахстана в казахском языке» гармонично трансформировался из сугубо этнических параметров – в общенациональную, общегосударственную и общегражданскую инициативу.

Это убедительное подтверждение тому, что мы находимся на верном пути включения в кагорту 30 развитых государств мира.

Скажем словами Главы государства – это «взгляд в будущее» и «модернизация общественного сознания».

В полном соответствии с поручением Президента, данный важный вопрос прорабатывался и обсуждался Рабочей группой с самыми широкими слоями населения. Из всех самых отдаленных уголков страны, из-за рубежа, из глубинки и из городов, от народных избранников и госслужащих, ученых и пенсионеров, молодежи и соотечественников – шел неиссякаемый поток писем и предложений, конкретных предложений и просто слов напутствия и поддержки.

Примечателен тот факт, что подавляющее большинство казахстанцев сегодня не просто поддерживает это начинание – они желают этого всей душой, от чистого сердца и готовы внести свою посильную лепту в это благородное дело.

И это неудивительно, ибо язык – это и есть основополагающий национальный код, русло духовного возрождения, душа народа, лицо государства.

И наш государственный язык – не только и не столько средство общения, сколько наше самое сокровенное бесценное достояние, пронесенное сквозь века, наша гордость и культурное наследие, прошлое и настоящее, и, как сказал Глава государства – наше будущее.

И сыновний и гражданский долг каждого – создать для государственного языка все условия для его полноценного развития, убрав с его пути препоны и препятствия, если они имеются.

Главная причина смены алфавита кроется, прежде всего, в потребностях самого языка. Неправомерно искать в этом вопросе политическую подоплеку.

Состав букв алфавита в любом языке мира, как правило, намного меньше по сравнению с общим количеством звуков. Только у нас до настоящего времени – все было буквально наоборот.

В любом национальном алфавите присутствуют буквы для звуков этого языка. Только у нас до настоящего времени – была масса знаков для несуществующих в родном языке звуков.

В мире принято писать грамотно, без ошибок. И только у нас до настоящего времени орфографическая безграмотность или, если сказать по другому, тотальное несоблюдение этих правил, – стали негативной общепринятой практикой.

В каждом языке законы и нормы базируются на данных одного языка. Только у нас до настоящего времени правила писались с учетом требований также – другого иноструктурного языка.

И в таком же положении находится вся наша гуманитарная сфера, не только языкознание.

И литература, и история, и искусство – нуждаются в реанимации. В этом заключается еще одна важная историческая миссия программной статьи Президента «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания» – в заполнении существующих лакун.

Главное, что необходимо отметить – принято решение в этом архиважном вопросе действовать

*системно,
комплексно,
поэтапно,
планово,
не допуская спешки и кампанийщины,
строго соответствуя согласованному порядку.*

И еще один немаловажный факт.

Суть реформы казахской письменности – не ограничивается сменой алфавита.

Этот процесс – только верхушка айсберга, начало большого объема работы, предпосылка к реализации задач, поставленных Президентом. Как четко обозначил хронологические рамки Глава государства, в ближайшие 2 года будет проводиться необходимая организационная и методическая работа.

Крайне важно будет завершить в этот период времени обоснование –

- фонетико-фонологических основ использования нового алфавита;

- свод новых орфографических правил;

- разработку и принятие норм функционирования терминологического и ономастического фондов, архаической, книжной и других разделов лексики;

- подготовку разнообразных учебников и учебных пособий, методик и инструкций для учителей и преподавателей;

- развернуть сеть сертифицированных координационно-информационных курсов повышения квалификации;

- обеспечить дошкольное, школьное и вузовское образование учебно-методической литературой и научные организации – методикой внедрения;

- определить и отработать механизмы обеспечения жизнестойкости и перспективности процессов развития государственного языка страны;

- выделить, классифицировать и практиковать вопросы повышения эффективности государственной языковой политики;

- стимулировать процессы создания комплексов по автоматической перекодировке текстов из кириллицы на латиницу и обратно, а также на другие алфавиты, включая разработку и внедрения широкого ряда мобильных и интернет приложений, IT ноу-хау в данной сфере;

- решить вопросы по разработке, экспертированию, утверждению и тиражированию одноязычных, двуязычных и многоязычных словарей массового спроса и т.д.

Важно постоянно иметь в виде следующее обстоятельство.

Переход казахской письменности на новый алфавит – судьбоносное решение, насущная потребность.

Кроме этого, нужно помнить о том, что на протяжении многовековой истории казахского народа, Казахстан впервые принимает такое решение – причем абсолютно добровольное и независимое.

В своей программной статье Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев указывает, что наши предки имели самобытную древнетюркскую орхоно-енисейскую руническую письменность.

На арабский алфавит, также, как и на кириллицу, мы переходили не по своей воле.

И переход на латинский в свое время был решением Советской власти. В СССР из 72 языков, имев-

ших собственную письменность, для 66 языков был создан латинский алфавит; и в итоге 50 из них были переведены на латиницу.

Турки перешли позже, чтобы не оторваться от своих среднеазиатских и кавказских собратьев, с которыми они привыкли быть ранее в едином арабографическом культурном пространстве.

Именно это обстоятельство объясняет письменно зафиксированные слова видных казахских деятелей 20-30-х годов о том, что переход тюркских народов на латинский алфавит не был продиктован их собственным желанием, но был вердиктом политического центра.

«История изменения алфавита казахского языка определялась в основном конкретными политическими причинами» – эти слова Лидера нации как нельзя лучше отражают суть исторической реальности прошлых лет [3].

Таким образом, разрешите еще раз повторить важный тезис о том, что благодаря решению Главы государства и воле казахского народа, мы впервые в своей многовековой истории самостоятельно и независимо от внешних обстоятельств и влияний – приняли решение о необходимости проведения реформы национальной письменности государственного языка Республики Казахстан.

Казахстан не торопился с принятием такого решения.

На протяжении более четверти века Президент страны неоднократно давал задание внимательно

изучить данный вопрос, взвесить все за и против, обсудить его с широкой общественностью, учесть международный опыт.

И важно подчеркнуть – историческое решение Президента полностью совпало с мнением народа. И продиктовано оно было, в первую очередь, перспективами модернизации общественного сознания, стратегией возрождения культуры и национального духа, устремленностью Казахстана в будущее, вопросами развития и функционирования государственного языка Республики Казахстан.

Это прежде всего необходимо для достижения установленной Президентом страны планки высокоразвитых государств мира – полноценного присутствия государственного языка во всех сферах общественной жизни страны.

Резюмируем короткую статью словами Н.А.Нарзарбаева о том, «что переход казахского алфавита на латинскую графику не прихоть, а веяние времени». Именно это заключение и есть квинтэссенция языковой реформы в нашем государстве.

Литература

1. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы. Астана, 2012, 6-б.
2. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» – «Егемен Қазақстан», 2017, 12 сәуір, 1-б.
3. Бұл да сонда, 2-б.

Ашенова А.Т.,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Altyn 24.1975@mail.ru

Байболат Л.Б.,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Филология факультеті, Lbaybolat@mail.ru

Ахметова Қ.А.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Филология факультеті, практикалық қазақ тілі кафедрасы, akhmietova.61@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН МУЛЬТИМЕДИЯ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Резюме. В статье рассматривается обучение казахский язык посредством мультимедиа

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, казахский язык, мультимедиа.

Summary. Educating to Kazakh by means of multimedia

Keywords: digital educational resources, Kazakh language, multimedia.

Қазіргі ақпараттық әлемде, ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны жедел дамуда. Қазіргі таңда білім беру жүйесінің алдына да жаңа үлкен міндеттер жүктелуде. Білім беру саласында, оның ішінде тілді үйрету жаңа ақпараттық технологияны меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа ақпараттық технологияны меңгеру интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және тағы басқа адами тұлға келбетін қалыптастыруына ықпал жасайтыны белгілі.

Қазақ тілін оқыту әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерудің тиімді жолы – білім беру саласын толықтай ақпараттандыру. Мемлекеттік тілді оқытуда мультимедиялық технологияның тиімділігі артып келеді. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивті тақта, мультимедиялық және онлайн сабақ түрлері болып табылады.

Ақпараттық технология арқылы оқыту үдерісінде мультимедиялық бағдарламалық өнімдерін, интерактивті көрнекіліктерін енгізуден көрінеді. Сандық білім беру ресурсы, яғни мультимедиялық бағдарламалар арқылы білім алушылар компьютермен «тікелей диалогқа» түсіп, өтілетін сабақтан қажетті ақпаратты ала алады. Сандық білім беру ресурсы оқу үдерісін оңтайландыруға бағытталатын отырып жоғары оқу орындарында білім алушылар «Қазақ тілі» пәнінің барлық тақырыптарын терең меңгеруге толық мүмкіндік береді. Білім алушылардың тілді меңгеруге деген қызығушылығын арттырады. Интерактивті үлгілерді қолдану арқылы білім беру ресурсын қалаған уақытында пайдалана алады. Осыған орай тіл үйренушілерге, әсіресе

орыс бөлімінде оқитын білім алушыларды мультимедиялық бағдарлама арқылы оқыту жүйеге қосылып келеді. Сонымен бірге ақпараттық әлемде, білім алушы технологияны игеру өз алдына пайдасы тағы бар.

Қазақ тілі бойынша В1 және В2 деңгейіне арналған мәтіндер мен соған қатысты жаттығуларды меңгеруін қалайтын тапсырмалар беріледі. Таңдалынған тақырыптар қазақ тілі бойынша білім беру типтік бағдарлама бойынша таңдалған тақырыптарына сай жасалған.

Білім беру ресурстарының құрылым жеке бөліктері бар бес бөлімен тұрады. Әр бөлім компоненттер комбинациясының негізінде құралатын кем дегенде 2-3 компоненттен тұрып, сандық білім беру ресурстарының жеке құрылымдық, мазмұндық құрылымын құрайды.

Осы бөлімдердің негізінде оқыту мақсатына сай әрбір тақырыпқа арналған интерактивті мультимедиялық оқу материалдары жинақталып жасалған. Білім алушы өзі қалаған тақырыпқа байланысты материалды игеру үшін сол тақырыпты ашып, бірінші бөлім анимациялық бөлімінен тыңдалымды немесе интерактивті бөлімінен оқылым тапсырмаларын, содан кейінгі тестік бөлімге өтіп, бақылау сұрақтарына өте алады. Осы тұрғыда білім алушы (орыс аудиторияларында) қазақ тілі бойынша қатысымдық құзреттіліктің түрлері, яғни: тыңдалым, оқылым, жазылым және тестік тапсырмаларын орындау арқылы өзін-өзі бақылауға да, бағалауға да қол жеткізеді. Қазақ тілі пәні бойынша сабақтың тақырыбы: «Студенттің бос уақыты».

1 бөлім - Анимациялық бөлім. Анимация берілуі: (Экранда таңертеңгі сағаттың тілі 7-ні көрсетілген. Берілген мәтінде сағат тілінің көрсеткіші арқылы Әсел мен Асанның күн тәртібі, барлық іс-әрекеттері көрсетілген).

(Бейнелер тақырыпқа сай жасалынған. Мәтінді диктор оқиды, мәтін экранда көрінбейді.) Негізгі тақырып бойынша сценарийдің сызба нұсқалары жасалынып, сюжеті көркемделініп, түсінікті етіп беру арқылы орындалады. Төмендегі сызбада көрсетілген:.

Мәтін	Анимация
<p>Әселдің күн тәртібі. Мен кешке ұйқыға жатар алдында күні бойы не істедім, не бітірдім, бәрін еске түсіремін. Бітіріп үлгермеген жұмыстарымды ертең қалайда бітіруге тырысамын. Кейде ойша, кейде дәптеріме арнайы жазып алып, келер күні не істеуім керек екендігін пысықтап қоямын. Әдетте менің бір күндік жоспарым былай болады: Таңертең: 7.-00. Тұру. Жуыну.7.15. Дене шынықтыру, 7.30. Таңғы ас ішу,7.45. Университетке бару, 8.00-14. Сабақ, 14.30. Тамақтану, 14.30-17. Демалу, 17-19. Үй жұмысына көмектесу, 19-19.30. Кешкі ас ішу, 19.30.-22. Үй тапсырмаларын орындау,22-22.30. Жуыну, ұйықтау. Бұл күн тәртібім демалыс күндері өзгереді. Университетте, үйде болып тұратын кейбір жұмыстарға да қатысты жоспарым өзгеруі мүмкін. Дегенмен, негізінен нақты белгіленген күн тәртібімнен ауытқымауға тырысамын. Нақты жоспар менің әр күнімнің дұрыс, тиянақты болуына өз әсерін тигізеді.</p>	<p>Асан мен Әсел бір топта оқиды. Асан бір де ағылшын курсына, спорт залда, кітапханада, ғаламторда, достарының арасында, университеттің мерекелік шараларында қатысып жүргені. Әселдің сабақта, кітапханада, үйге көмектесіп жүр, дүкенде, бимен айналысып жүр. Университеттің мерекелік концерттерінде билеп жүргенін, достарының арасында жүр.</p>

1. Білім алушы мәтіннің соңында берілген сұрақтарға жауап беру тапсырмаларын орындайды. Экранның төменгі бөлігінде көрсетілген сұрақ белгісін басатын болса, экрандағы сұрақтарға жауап беру керек. Білімгер сұрақтар тізбесін оқу арқылы дұрыс жауап беруге мүмкіндік мол. Бұл орайда білімгер бос орындарды экранда жазу әрекеті арқылы жасай алады немесе дұрыс жауабын бос орындарға әкеліп қоя алады. Мысалы: Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіз:

1. Әсел ұйқыға жатар алдында нені еске түсіреді?

2. Бітіріп үлгермеген жұмыстарын не істейді?

3. Әсел дәптеріме не жазып қояды?

4. Әселдің күн тәртібі сағат нешеге дейін созылады?

1. осындай сұрақтарға жауап беріледі.

Берілген сұрақтардың міндетті түрде жауаптары да дайын. Білімгер барлық сұрақтарға дұрыс жауап беруге мүмкіншілігі бар. Себібі: Қате болса, қызыл. Дұрыс болса, жасыл түс немесе «дұрыс», «қателестін» деген сөздер шығады.

Жауаптары:

1. Әсел ұйқыға жатар алдында күні бойы не істедім, не бітіргенін еске түсіреді.

2. Бітіріп үлгермеген жұмыстарын ертесінде қалайда бітіруге тырысады.

3. осындай жауаптар қатары болады.

2 бөлім - Экранда шартты түрде «Тірек сөздерді есте сақтаңыз» немесе «Сөздер мен сөз тіркестерін есте сақтаңыз жазуы көрінеді. Мысалы: Бос уақыт, жүйелі, дағды, өкпе арту, бағалай білу, мүмкіндік, жастар, сауалнама,..... т.б. Берілген сөздер мен сөз тіркестері тізбектеліп сандық ішіне жасырынып сандықтың қақпағы жабылады.

3 бөлім – Интерактивті бөлім. «Оқылым» бөлімі. Білім алушы бұл бөлімде сабақтың «Интерактивті» бөліміне өтеді. Бөлімде білімгер экранда

берілген мәтінді оқу арқылы мәтін мазмұнымен толық танысады. Мәтін соңында анимациялық бөлімдегідей мәтін бойынша сұрақтарға жауап бере алады. Мысалы: Оқылым:

Уақыт демекші, біз осы уақытты қалай пайдаланып жүрміз? Бос уақытымызда қандай іспен шұғылданамыз. Сол секілді қаншалықты тырысқанымызбен уақытты жүйелі пайдалануға дағдыланбай жататынымыз белгілі.

Н.Ә.Назарбаев: «Адам уақытқа өкпе артпауы керек. Рас, уақыт қиын. Бірақ уақытты таңдамайды, онда өмір сүреді», – деген. Әр уақытта адам өзіне сыйлаған тағдырдың сыйын сабырлықпен күте білуі және бағалай білуі керек. т.с.с.

Сұрақтарға жауап беріңіз:

1. Қаншалықты тырысқанымызбен нені жүйелі пайдалана аламай жатамыз?

2. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев уақыт туралы не айтты?

3. т.б.

Жауабы:

1. Қаншалықты тырысқанымызбен уақытты жүйелі пайдалана алмай жатамыз.

2. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Адам уақытқа өкпе артпауы керек. Рас, уақыт қиын. Бірақ уақытты таңдамайды, онда өмір сүреді», – деп айтты.

3. т.с.с.

4 бөлім – Жазылым бөлімі.

Жазылым. 1-тапсырма. Берілген сөздердің жалғасын табыңыз.

1. Уақыт демекші,

2. Бірақ уақытты таңдамайды,

3. Уақыт –

4. К.Валерия: ғаламторда,

Жауабы: (1-тапсырманың жауабы).

1. біз осы уақытты қалай пайдаланып жүрміз?

2. онда өмір сүреді», – деген.

3. т.с.с.

Білімгердің «Жазылым» бөлімінде экраннан тапсырмаларды толық дұрыс орындауға мүмкіндігі бар. Себебі берілген сөйлемдердің дұрыс нұсқалары әртүрлі компоненттер арқылы берілген. Сол дұрыс жауаптарды оқи отырып жауабын жазу әрекеті немесе экран арқылы апарып қою арқылы жасауға болады. Тапсырма соңында дұрыс жауаптары экранға шығады. Білім алушы өзінің тапсырманы дұрыс орындағнын бақылай алады. Осы «Жазылым» бөлімінде білімгер бірнеше грамматикалық тапсырмаларды орындай алады. Мысалы:

Жазылым. 2-тапсырма. Кестедегі сөздерді мағынасына қарай қатар орналастырыңыз. (экранда жауаптар араластырылып берілген)

Адамзат	Бұрын
Күні Бұйым	
Алтын	Жетпес
Баға	Бос қткізді
Жұмыс	Үнемдеу
.....
.....
.....т.с.с.

Жауабы:

1. Адамзат парызы.
2. Күні бұрын
3. Алтын бұйым
4.т.с.с.

Жазылым. 3-тапсырма. Сөйлемнің қажетті сөзін қойыңыз:

1. Қоршаған ортаны тану мен өмірден өз орнын табу әр адам үшін орыны ерекше.
2. оның қадіріне жете мән бермейміз.
3.т.с.с.

Жауабы:

1. бос уақыттың
2. Көпшілігіміз
3. т.с.с.

4 бөлім – Тест бөлімі. Тестік бөлімде қарастырылған сабақ тақырыптарына орай тест сұрақтары дайындалған. Эранда : белгі көрсетіледі. Тест соңында дұрыс жауаптарды талдауға болады.

Мысалы: Тест

Тест тапсырмаларын орындаңыз.

1. Мәтіндегі ақпаратты анықтаңыз.

- a) Күн тәртібі
- b) Сабақ тәртібі
- c) Ойын тәртібі
- d) Жаттығу тәртібі

Жауабы: a

2. Кешке нені еске түсіру керек.

- a) Түнде ұйықтағанды.
- b) Күні бойы қыдырғанды.
- c) Кешке ән салғанды.
- d) Кешке күні бойы не істеген, не бітіргенін,

бәрін.

Жауабы: d

.....

5. Демалыс күндері күн тәртібіңіз туралы ақпаратты көрсетіңіз?

- a) Демалыс күндері күн тәртібім жақсарады.
- b) Демалыстағы күндерім ойынмен өтеді.
- c) Демалыста күн тәртібімде ештеңе жоқ.
- d) Демалыс күндері күн тәртібім өзгереді.

Жауабы: d

Тестік тапсырмалар орындалып болған соң, экранға дұрыс және дұрыс емес жауаптары пайыздық көрсеткіш нәтижелері арқылы көрсетіледі.

Осы орайда мультимедиялық бағдарламалар арқылы оқыту үдерісінде интерактивті бағдарламасы практикалық қазақ тілі курсының қиын мәселелеріне тоқталып, көңіл бөлуді талап етеді. Сонымен бірге білімгерлердің грамматикалық тапсырмалардың жеңіл түрлері мен күрделілігін ажырата білуіне олардың материалды таңдауына көмек беруіне жағдай туғызады. Орындалған тапсырмалардың дұрыстығына немесе бұрыстығына көз жеткізулеріне мүмкіндіктер жасалған.

Мультимедиялық бағдарламалар сандық білім беру ресурсының кез келген дәстүрлі оқу құралдарымен бірге пайдаланылуға мүмкіндігі бар. Білім алушыларға, оқу курсының бағдарламаларының мазмұны білімді игеру және есте сақтауға, білу, сауатты жазуға, ойлау дағдылары тренингін терең білуге жаңа мүмкіндіктер береді. Бағдарламаның мультимедиялығы мен көрнектілігі, курстың әртүрлі компоненттерінің өзара байланысы, қазіргі ақпараттық әлемде компьютерлік технологияларды барынша толықтыра отырып, интерактивті курстық оқытуды терең меңгеруге жағдай жасайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аванесов В.С. *Форма тестовых заданий.* – М., 2006. – 151 с.

2. Андрюшина Н.П. *Проблемы изучения, преподавания оценки в свете общеевропейских компетенций владения иностранным языком.* – М.: МАКС Пресс, 2005

3. Қ.С.Құлманов, Б.С.Абдуова, Г.Т.Өтелбай, Қ.А.Ахметова, Л.Б. Байболат. *Сандық білім беру ресурсы «Қазақтілі – I» және «Қазақтілі – II» Орыс бөлімінде оқытын студенттерге арналған (ЭЕМ-ға арналған бағдарлама). Аворлық құқық. 01.04.2014 ж. №438 және 19.03.2014 ж. №378 куәліктері.*

4. Қ.С.Құлманов, Б.С.Абдуова, Г.Т.Өтелбай, Қ.А.Ахметова, Л.Б. Байболат. *Орыс бөлімінде оқытын студенттерге арналған «Қазақтілі – I» және «Қазақтілі – II» пәніне байланысты «Сандық білім беру ресурсы» бағдарламасының қолданылуы бойынша әдістемелік нұсқаулық.*

5. *Программа по русскому языку для студентов-иностранцев, обучающихся на подготовительных факультетах.* – М.: Русский язык, 1984.

Абдуова Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры
Bayan1968@mail.ru

ҚАЗАҚ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЫНЫҢ РЕҢКТЕРІ, СИМВОЛИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Түйін. Мақалада әр халықтың сарқылмас қазынасы болып табылатын өзіндік тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, наным-сенімі мен ділдік сипаты түс атауларынсыз қабылдана алмайтындығы қарастырылады. Әр халықтың тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының бейне-көрінісі екендігі сарапталады.

Кілт сөздер: Антропоэзектік парадигма, символика, колоративті лексика, фразеосемантикалық өріс.

Әлемнің біртұтас бейнесі әртүрлі тіл өкілдері үшін біреу болғанмен, әр тіл иесінің дүниені қабылдау, оны түйсініп, ойда қорыту, бейнелеп суреттеу танымы түрліше. Осыған байланысты әр ұлттың, әр этностың тілінде дүние туралы ортақтықтар да, сонымен қатар тек сол ұлтқа, этносқа ғана тән ұлттық болмыстар да уақыт тезінде «қалып болып қаланы» ақиқат. Яғни, әр халықтың тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының бейне-көрінісі.

Өмір тәжірибесінде еленіп-екшелген әлемнің тілдік бейнесін жасауда қат-қабатты семиотикалық жүйе қызмет етеді. Қазақ халқының қоршаған дүниені танып, оны санада қорытып-бағамдауында колоративті лексиканың орны ерекше болғаны анық. Қазіргі тіл ғылымында халық рухын, оның өзекті арқауы – мәдениетін жаңғыртып, тілдік танымын игеруді мақсат ететін антропоэзектік бағытта түр-түстік таңбаларды зерттеу ерекше назарға іліккен. Соның бірі көк түсінің таңбалық сипатын қарастыруға, оның фразеосемантикалық өрісті байытудағы бейнелілік қасиетін зерделеуге тырысамыз.

Көк лексемасына қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде, бірінші түсті білдіретін мағынасы, екінші оның аспан, әуе деген мағынасы тіркелген [1:212-228]. Ал колоративті лексиканы зерттеуге арналған еңбектерде көк сөзінің алғашқы таңбалық белгісі ретінде оның құбылыс ретіндегі мағынасын (аспан, әуе) алып, осы мағынасы жер бетіндегі көк түсті заттардың бәрін аспан түсімен салыстыра отырып, жалпылама «көк» деген түр-түс атауын жасаған болуы керектігін атап көрсетеді [2:39; 3:10].

Қазақ халқының ұғымында көк түс – ең таза, қасиетті түс. Ол – көкке табынуды, аспанға сиынуды негіздеуші Тәңіршілдік идеясынан бастау алады. Тәңіршілдік түсінігінде аспанды (көкті) Жоғарғы әлем, жерді Орта әлем деп атап, Орта әлем (Жер-Су) Жоғарғы әлемге (Аспанға, Көкке) тәуелді деп қаралған. «Байырғы еуразиялық түріктер сиынған ең жоғарғы кие – аспан Құдайы – Тәңір болған» [4]. Мәселен, Күлтегін ескерткішіндегі «О баста

жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің ортасында адамзат баласы жаралған» деген жолдар осыны дәлелдейді. Ғалым Л.Н. Гумилев ондағы Көк Тәңірінің көзге көрініп тұрған кәдімгі аспан емес, оның мәнінің бөлек екендігін, ол киенің атрибуты – күн сәулесі екендігін пайымдайды» [4]. Табиғатпен етене ғұмыр кешкен көшпелі түркілер көктің, аспанның мәңгілік сәуле шашуын жете түсініп, оған ерекше құлшылық етіп, өздерінің Тәңірі санаған. Тәңіршілдік теориясына қазақ философиясында былай түсінік беріледі: «Түріктердің дүниеге көзқарасының ерекшелігі Аспанға табынуында, түріктер аспанға жоғарғы Құдай ретінде қарады, одан Жоғары ешкім болмайды деп есептеді. Сондықтан да олар таудың шыңын Хан-Тәңірі деп атады. Біз бұл жерде шынайылықтан Аспанға бас июге өтуді және оны рухани рәмізге айналдыруды көрудеміз. Көшпелі түріктер мен малшылар өмірінің ерекшелігі олардың әр кезде өзінің құдайы аспанды бақылауында еді және бұл түріктердің жерде дұрыс бағыт ұстануына ықпалын тигізді. Көк аспанды үздіксіз бақылауының арқасында, дала тұрғындары өздеріне ыңғайлы көшу бағытын біле алатын болды. Аспан денелерінің орналасуын білуі, оларға болмыс тұрғысынан қарауға мүмкіндік берді. Тәңір-Аспан – әрі құдай, әрі шындық және бірліктегі рәміз» [5]. Жоғарғы әлемді Жарыққаушы Тәңір деп түсінген түркі жұртында көкке жалбарынып, көктен тілеу нанымы әлі де өз маңызын жойған жоқ. Көк түсті қасиетті деп санаған ата-бабаларымыз шығысты да кие тұтқан. Күншығысқа қарап тілек тілеген, киіз үйдің есігін шығысқа қаратқан. Мұндағы көк түс аспан Тәңіріне табынудан туындағаны анық. Яғни, көк – мәңгіліктің символы. Қазақ ұлтының тілдік бейнесінде бұл түсінік жеті қат көк, тоғыз қат көк фразеологизмдерінде көрініс табады. Көк тің «Жоғарғы әлемнің иесі, Тәңірі» мәнінің қазақ рухани мәдениетінде кеңінен жұмсалуды кездейсоқтық емес. Мысалы, ақиық ақын Мағжан Жұмабеуың:

Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр,
Кілтін өнер-білім ашып жатыр.
Бірі – ай, бірі – жұлдыз, бірі күн боп,
Жалтырап көктен нұрын шашып жатыр...
От жегіп, көкте ұшып, суда жүзіп,

Тәңірінің рахметіне қанып жатыр – деген өлең жолдарындағы көк бірлігі аспан, Тәңір дегендердің тілдік таңбасы ретінде жұмсалған.

Ал, Мұқағалида аспан Тәңірі былай келеді:
Сусындап көк аспанның шанатынан,
Шарықтап шыңырауда ана-қыран;

Ару-жер өз дидарын қарап жатыр,
Мөп-мөлдiр, тұнық көктің жанарынан.

Алаш арысы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың:
Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып күн болам, – деуі де түс мағынасында емес, биіктік мағынасына орайластырылған.

Кез келген ұлттың ұлттық нақышын ұрпақтан-ұрпаққа дәл беріп, нақты жеткізудің бірден-бір ұтымды жолы тілдік фразеосемантикалық жүйе екендігі белгілі. Себебі, әр тілдің фразеологиялық, паремиологиялық қоры – сол тілде өмір сүруші этностың ділі мен дінін, салты мен тұрмысын, нанымы мен сенімін жинақтаушы мәдени код. Қазақ халқының тілдері жүйесі көктен тараған фразеологиялық, паремиологиялық қорға өте бай. Тіліміздегі көк тәңірге табыну, көк бөрінің ұрпағы, көк кәріне ұшырау, көкке бағу, көк соққыр, көкпен тілдесу, т.б. тұрақты тіркестердің құрамындағы көк компоненті Құдай, Тәңір, Алла мәндерінде жұмсалып, мәңгілік күштің, жігерліліктің символына айналған. Олардың түстік-реңктік бояуға қатысы жоқ. Абай:

Көкке бақтым «Алла» деп,

Тамаша етіп күдіретін.

Рақматы оның онда көп,

Бізге түк жоқ тиетін – дейді. Ұлы ақын дискурсындағы көкке бақтым окказионализмі оның «Аллаға сиынғанын, құлшылық еткендігін» сипаттайды.

Әр халықтың тілін сол халықтың тірі энциклопедиясы дейміз. Себебі тіл арқылы тұтас ұлттың дүние, әлем туралы бар білімі ұрпақты ұрпаққа жалғастырады. Түркі әлемінің бір бөлігі саналатын қазақ жұртының концептуалды бейнесі – ерекше құбылыс. Сан ғасырлар пердесінде көшпенді өмір сүрген ата-бабаларымызға тән дүниетанымының түп негізі адам мен табиғат арасындағы терең де үйлесімді бірліктен тұратындығы сөзсіз. Осы үйлесімділік арқылы олардың Адам – Жер-Ана байланысының ырғағында ғарышты (көкті) синкретті жолмен танып, меңгергендері аңғарылады. Сол себепті те көшпенділер өздерін табиғаттан бөліп-жарып қарамаған, керісінше, оның бір заңды бөлшегіміз деп ұғынған. Бұлай пайымдауға олардың өмір сүру салты икемдеген. Көшпенді жұрт күн ұзақ аспан астында өзімен-өзі жалғыз, табиғатпен бірге шексіздікте ғұмыр кешті. Көк пен Жер әдемі үйлесімділік пен тығыз бірлікте қаралды. Мысалы:

Бөркін көкке лақтыру, көңілі көкте, көкпен тілдесу, көктен түскен періштедей, бір ернімен көк тіреп, бір ернімен жер тіреу, төбесі көкке жеткендей қуану, көкпен таласқан, көк жүзі, зеңгір көк, көкке бойлау, көкке көтеру, т.б.

Көк сөзінің мағыналық өрісін талдай түссек, оның кеңейіп, тұтас концептілік модель құратындығын атап өтуге болады. Мәселен, көк концептісі

ең алдымен, аспан, әуе мағынасында келіп, тазалықтың, киеліліктің, күштіліктің символын танытады. Бұған қоса көктің жастық, албырттық, махаббат (көгілдір сезім, көк сағым, көк көгершін, көгілдір аспан); байлық (көк тонды, көк етікті); тіпті бұларға оппозитивтік мәндегі ойсыздық, дөрекілік (көк долы, көк мылжың, көк жалқау, көк ми, көк бет, көк айыл) когнитивтік модельдерін де көрсетуге болады. Қазақ тіліндегі «көн етікті менсінбей, көк етікті кезікпей» деген астарлы сөздің мағынасында кәрілік пен жастықтың қарама-қарсы мәні байқалады. Керісінше, көк долы, көк ми, көк езу, т.б. тіркестердегі көктің мағынасы түр-түстік реңктен мүлде ада, тек символикалық мәнге ауысады, жағымсыз қасиеттерге ие жандарға қарата қолданылады.

Көк лексемасының символикалық мәнін зерделей келгенде түйеріміз, қазақ халқы бұл түске терең мән, ойлы астар береді. Әсіресе, тазалық, киелілік, тұрақтылық, мәңгілік белгісі ретінде күдіретті күш иесі – Тәңірмен байланысты пайымдайды. Шынында да, мәңгілікке ұмтылушы ата-бабаларымыздың өздерін Көк түріктері деп атауы тегін емесі анық. Ғалым Л.Н. Гумилевтің сөзімен айтқанда, «мәңгі Аспанның көк күмбезінің астында өмір сүрген... байырғы түркілер өз мемлекетін «Мәңгі ел» деп атаған» [4]. Тұрақтылық пен мәңгілікті орнатушы Қазақ елінің өз туының түсін ашық аспан түстес етіп алуын да көк атауының осы символикалық белгісімен түсіндіруге болады.

Қорыта келгенде, дүние хақында терең пайым-парасаты, білім-білігі болған бабаларымыз әлемнің концептуалдық бейнесін жасай алды. Адамзат дамуының өркениет құндылықтарын сақтап, оның мәңгілік жалғасуын көздеген халқымыз бүгінде еліміздің «Қазақстан 2050 Стратегиясы – Мәңгілік ел» бағдарламасына жалғасатын бағыт ұстанады. Осы арқылы қоғам қажеттілігін өтеудің басты шарты ретіндегі ана тіліміздің антропоэкеттік парадигма бағытында өзінің ұлттұтастырушылық этномәдени қызметін дамытуы жалғаса берері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Алматы: Дәуір. 2011. - VIII томы. – 750 б.

2. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.

3. Лауланбекова Р. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты: Канд. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 34 б.

4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.). – Москва: Кристалл, 2003. – С 307.

5. http://ikitap.kz/book/qazaq_halqynyn_filosofiylyq_murasy_11/files/assets/basic-html/page262.html

Әбдуәліұлы Бекжан

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы

Түсіпбекова Мадина

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты

Қоңыратбаева Жанар

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана қаласы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ СТАНДАРТТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін сөз: Мақалада қазақ тіліндегі топонимдерді стандарттау мәселелері сөз болады. Оны жүзеге асыру үшін, негізгі міндеттер ретінде жалпы атаулардың біртұтас базасын құру, топонимдердің орфографиялық нормаларын белгілеу және халықаралық стандарттар жүйесіне ықпалдасу (интеграция) қажеттігіне назар аударылады. Авторлар Қазақстан Республикасының әлем елдерімен жан-жақты байланыстары атауларсыз болмайтынын ескеріп, оның әмбебаптық (әрі ұлттық, әрі әлемдік стандарттарға сай) болмысын орнықтыру бағытында жұмыс істелу керек деген ұсыныс жасайды.

Резюме: В статье рассматриваются проблемы стандартизации топонимов в казахском языке. С целью формирования основной базы топонимов, авторы уделяют внимание на цели и задачи наименования и переименования имен, орфографические нормы топонимов и соответствие международным стандартам.

Учитывая тесную всестороннюю связь Казахстана со многими странами мира необходимо введение универсальных имен, которые соответствуют национальному и мировому стандарту наименований и переименований.

Summary: This article presents problems of standardization of toponyms in the Kazakh language. In order to form the main base of toponyms, the authors pay attention to the goals and tasks of naming and renaming the names of different objects, orthographic norms of toponyms and their compliance with the international standards. Considering the close all-round relationship of Kazakhstan with many countries in the world, it is necessary to introduce the universal names that correspond to the national and world standards of naming and renaming.

Кілт сөздер: атаулар, географиялық нысандар, лингвистика, ономастика, орфография, норма, стандарттау, топонимия, трансонимизация, таңба.

Ключевые слова: названия, географические объекты, лингвистика, ономастика, орфография, норма, стандартизация, топонимия, трансонимизация, знак.

Keywords: names, geographic objects, linguistics, onomastics, orthography, norm, standardization, toponymy, transonimization, sign.

Топонимиялық атауларды стандарттау тек ел ішіндегі ғана емес, халықаралық дәрежедегі сұраныстан туындайтын мәселе. Топонимия әр елдің әлемдік кеңістіктегі орнын айқындаушы құрал және онда тұратын жергілікті халық пен оның тілі туралы да ақпараттар береді. Сондықтан, дүниежүзілік қауымдастыққа ықпалдасу мен атаулар жүйесін стандарттау кез-келген ел үшін аса маңызды қажеттілік болып табылады. Атауларды стандарттау – оның мемлекеттік тілде және басқа тілдерде айтылуы мен жазылуының нормаларын бекіту. Норма мамандар қолымен жасалатын ереже, алайда жауапкершілігі үлкен. Стандарттау мәселесінде осыған байланысты төмендегідей талаптар ескерілуі тиіс: біріншіден, қазақ орфографиясының қазіргі жағдайында топонимдерді таңбалаудың лингвистикалық шарттарын тағы да нақтылап анықтау; екіншіден, топонимдер жазылуының емле ережелерін қайта қарап, бекітіп алу; үшіншіден, топонимдердің біртұтас қорын жинақтап, бірізді жазылу үлгілерін дайындау.

Топонимдерді таңбалаудың лингвистикалық шарттары бойынша екі мәселе алдымызда тұр: бірі – айтылуы бойынша жазу, екіншісі – құрылым бөлшектерінің мағынасын сақтай отырып жазу. Бұл орайда екіншісі деп қатып қалуға келмейтін жағдайлар бар, дегенмен айтылуына жақындатудың тілдің табиғи қалыбын сақтап қалу мақсаты үшін маңыздылығы да жоқ емес. Топонимнің айтылу формасын таңбалық ерекшелігі ретінде қарастыруға болады. Топоним белгілі бір нысанға атау ретінде телінгеннен кейін оның мағынасында түрлі өзгерістер болады. Негізінен ол трансонимизация құбылысымен байланысты, яғни бір географиялық нысан атауларының келесі нысанға ауысуы кезінде көрініс береді. Бұл қазақ топонимиясында жиі кездеседі. Мысалы, тау атауы өзенге, өзен атауы ауылға немесе т.б. нысандарға беріледі. Әуелгі нысанды көрсету үшін қолданылған топоним құрамындағы су, өзен, өзек, тау, тас т.б. секілді халықтық терминдер ауысу кезінде бірінің мағынасына екіншісі сәйкес келмей қалады. Қазақ топонимиясындағы белсенді атаулардың бірі – Ақсу өзенді атау үшін

жасалған, ал тауға берлігенде «су» термині өзінің мағынасынан айрылады. Сол секілді Қоғалы, Тастыөзек, Доланалы, Үшқоңыр т.б. көптеген атаулар мағыналық жағынан бір нысанға сәйкес келсе, екіншісіне сәйкес келмейді, бірақ осы жүйемен бір нысаннан екіншісіне ауысып отыру және атау ретінде қолданысқа түсу топонимиялық нормаға қайшы келмейді. Себебі топонимиялық атаулардың дамуы барысында олардың бойында таңбаға айналу үдерісі қатар жүріп отырады. Енді ол әуелгі лексикалық мағынасынан ажырап, біртұтас таңба ретінде қолданысқа түседі. Стандарттау мәселесінде атаулардың таңба ретіндегі сипаты басшылыққа алынуы тиіс. Бұл орайда олардың дыбыстық сипаты, яғни айтылу нормасы бойынша жазылу ережесі белгіленеді. Шет тілдерінде оларды атағанда айтылуының жеңіл әрі біртұтастық болмысының сақталуы және қазақ тіліндегі дыбысталуына неғұрлым жақын болуы тілдік мүдденің негізгі талаптарының бірі. Сонымен атау сөздердің тілдегі жалпы есімдерге қарағанда таңбалық қасиеті басым болып келеді. Жалпы есімдердің құрылымы мәтін ішіндегі сөз мағынасының өзгеруіне байланысты әр қырынан түрленіп отыруы мүмкін: түрлі жалғаулар жалғанады, жалғаулардың ыңғайына қарай немесе интонацияның емеурінімен түрлі сипатқа ие болады. Ал жалқы есімдер өзінің атау қызметі бойынша қолданысқа түседі де, сирек жағдайда болмаса негізінен мағынасы да, құрылымы да өзгермейді. Сондықтан, ауыз-екі тілдік қолданыстағы көпшілікке түсінікті дыбыстық табиғатын, яғни қатаң дыбыстардың ұяңдануы, екі дауыстының бірінің түсірілуі т.б. секілді табиғи сипаты мүмкіндігінше сақтала отырып жазылса, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан атаулар заңдылықтарына сәйкес келер еді. Қазіргі тіліміздегі көптеген көне атаулардың этимологиялық табиғатына үнілгенде олардың бір немесе бірнеше сөздер мен қосымшалардан құралғанын байқауға болады.

Қазіргі атаулар да бір ғана емес, екі немесе одан да көп сөздерден тұруы мүмкін. Тіпті сөйлем түрінде келетіндері де кездеседі. Олардың бірге не бөлек жазылуы да ойландыратын жағдай. Қазіргі кезде арнайы ережелерге қарамай, өз білгенімен жазып жүргендер де аз емес. Елдімекен атаулары бар, трансонимизация тәсілі арқылы солардан жасалған қалаішілік атаулар бар және жаңа заманға сай қалыптасқан тың атаулар бар әрқайсысының жазылу нормасын белгілеуде түрлі қиындықтардың кездесетіні анық. Орыс ғалымдары шетел атауларын орыс тілінде таңбалау туралы біршама ғылыми еңбектер жазып, өзіндік шешімдерін ұсынған болатын. Оның үстіне Қазақстан ономастикасын Ресеймен салыстыру қиын, алайда біз тәжірибе алмаса аламыз. Бұл арнайы талдап, зерделеуді талап ететін үлкен мәселе.

Топонимдердің таңбалық табиғатына арнайы назар аударудың негізгі себептерінің бірі – ол адрестік қызмет атқарады. Әлеуметтік қызметінің басымдығы олардың ішкі мағынасына көп мән берілмей-

тін жағдайға әкеледі, әсіресе халықаралық кеңістікте, атау мағынасы түсініксіз болғандықтан маңызды рөл атқармайды, оның орнына көптеген ақпараттар дыбыстық тұлғаға жүктеледі. Атау табиғатына тән осы ерешеліктерге байланысты жазылуда олардың ұлт тілінің дыбыстық жүйесіне неғұрлым жақын тұрғаны дұрыс. Қазіргі ағылшын тілі беделінің жоғарылығына байланысты оның дыбыс таңбаларымен санаспай тұра алмайтындығымыз байқалады. Сондықтан, стандарттау мәселесінде тілші мамандар, соның ішінде қазақ және шет тілінің мамандары ақылдаса отырып, ортақ шешім жасалуы тиіс. Себебі, біз таңбалайтын әріптердің ағылшын тілінде қалай дыбысталатыны тіл түпнұсқасының сақталуына ықпал етеді. Әсіресе лагын әліпбиін қабылдар алдында осы мәселені мықтап назарға алмаса болмайды. Компьютер пернетақталарындағы таңбалардың қайсысын қандай әріпке берудің де әліпби жасаушылар арасында үлкен мәселеге айналып отырған жайы бар.

Топонимдер жазылуының емле ережелері.

Атауларды жазудың емле ережелеріне қатысты біршама мәселелер әлі өзінің толық шешімін тапқан жоқ. Соның бірі ретінде біріккен атаулардың құрамындағы қатар келген екі дауыстының бірін түсіріп жазамыз ба, әлде түбірін сақтап жазамыз ба? деген сұраққа жүйелі түрде зерттеулер жүргізіп, тұшымды жауап бере алмай келеміз. Былай тартсаң арба сынады, былай тартсаң өгіз өледі – жүк алға жылжыған жоқ. Өгіз өлсе тірілмейді, арба сынса жөндеуге болады. Өгіз деп отырғанымыз – халқымызды тәуелсіз ел ретіндегі болмысын айғақтап, өрге сүйреп келе жатқан туған тіл. Оны жарадар қылып, алға жылжуымыз қиын, сондықтан арбаны тәуекелге тігу керек. Ол қолдан жасалған құрал. Сондықтан, оның жаңаша жетілген түрін жасап алуға болады, ол керек те. Жазу нормасы деп отырғанымыз сол абаның өзі. Өзгертуге келеді, кеткен кемшілікті түзетуге болады. Орыс тілінің ықпалымен жасалған көптеген ережелердің уақыты өтті, алайда санаға норма ретінде еніп, сіңісіп қалған соң, одан ажырай алмай жүрген жағдайымыз бар. Серпіліс керек, реформа белгілі дәрежеде шығындарсыз болмайтыны белгілі.

Қазақстан Республикасында географиялық атауларды стандарттау кеңестік жүйе тұсында орыс тілінің жазу нормасының аясында ғана жүзеге асырылды. Негізінен орыс тілінің ыңғайына бейімделген нұсқалары ресми басшылыққа алынды, өйткені КСРО аумағындағы карталарда атаулар тек солай ғана жазылатын. Бүгінге дейін толық жиналып, олардың емле ережелері мен жазылу нормасы белгіленген жоқ. Соның нәтижесінде сөздіктерде әртүрлілікке жол беріліп жүр. Атауларды стандарттауда олардың емле ережелері дайындалып, екіншіден әр атаудың жазылу нормасы белгіленуі тиіс. Мысалы, бірнеше компоненттен бірігу тәсілі арқылы жасалған, сөздердің тіркесуі арқылы жасалған, сөйлем түрінде жасалған т.б. атаулардың жазылуы қа-

лай жүзеге асырылады, сондай-ақ компоненттердің жігінде қатар келген дауысты дыбыстардың бірінің түсіріліп айтылуы, жазуда қалай таңбаланады? Осы секілді сұрақтар әлі күнге толық шешімін таппай келе жатқаны белгілі. Бұл жөнінде біршама талпыныстар болғанмен, кей тұстарда қайшылықтарға да жол беріліп отырды. Қазіргі компьютердің мүмкіндігін пайдалана отырып, дыбыстардың тіркесу көрсеткіштерін санап шығуға болады. Соның ішінде дауысты мен дауыстының қатар келетін түрлерін анықтап, олардың мағынаға әсер етпейтіндерін ықшамдап жазуды жүзеге асыруға болады. Ендігі кезекте осы мәселе толық шешімін табуы тиіс.

Жазу жүйесінің белгілі бір шарттарын белгілеу үшін емле, ережелері әрине қажет, сонымен қатар әр атаудың жазылу нормасы белгіленіп, стандартталған нұсқалары анықталуы тиіс. Осы нұсқасы әлемнің қай елінде де бірізділігін жоғалтпай, бір ғана үлгіде жазылуы шарт. Стандарт кирилл және латын таңбасымен берілген жағдайда екі түрлі, ал Қазақстан латын қарпіне көше қалғанда бір ғана әріптермен таңбаланады деп күтілуде. Бүгінгі қазақ топонимиясының алдында тұрған келелі міндеттердің бірі осы болып табылады.

Топонимдерді біріздендіру мен стандарттау мәселелері.

Тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде атаулардың жазылу нормасын белгілеу, соның ішінде орысша транскрипцияларды түзету жұмыстары біршама қарқынды жүргені белгілі. Алайда бұл істің жүзеге асырылуы толыққанды өзінің шешімін тапты деп айту қиын. Осыған орай Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» оны жүзеге асырудың бағыттары көрсетілген, соның ішінде «Қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу» бағыты ономастиканы жетілдіруге арналады. Бағдарламада «Аталған бағытты іске асыру арқылы ең алдымен, әкімшілік-аумақтық бірліктердің атауларын жүйеге келтіруді қамтамасыз ету көзделеді. Ономастика саласындағы жұмысты жетілдіру арқылы, ең алдымен, ономастикалық жұмыстарды жүргізген кезде ашықтық қағидаттарын енгізу, қоғамдық пікірді ескеру, шешімдерді қабылдау процесіне азаматтық қоғам институттарын және бұқаралық ақпарат құралдарын кеңінен тарту көзделеді.

Бұл нәтижеге қол жеткізу үшін ономастика саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіре түсу, сондай-ақ географиялық объектілердің атауларын мемлекеттік тілде жазу, оны орыс және басқа да тілдерде транслитерациялаудың ережелерін әзірлеу талап етіледі», – деп атап көрсетілген [1]. Бағдарламадағы «әкімшілік-аумақтық бірліктердің атауларын жүйеге келтіруді қамтамасыз ету», «нормативтік құқықтық базаны жетілдіру», «орыс және басқа да тілдерде транслитерациялаудың ере-

желерін әзірлеу» секілді жоспар-тапсырмалардың атаулардың жазылуын біріздендіруге тікелей қатысы бар. Осы мәселе назарға алына отырып, қазіргі таңда Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың Республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы Республика бойынша барлық ресми бекітілген атауларды «Atau.kz Ономастикалық электрондық базасының» құрамына топтастырды. Жинақталған бұл қордың құрамына барлық қазақ топонимиялық атаулары жинақталды деу қиын, дегенмен жалпы жұртшылықтың көріп танысуына қолжетімді бір дереккөздің алғашқы негізі қаланды деуге болады. Ұлттық топонимияның уақытпен бірге үнемі толығып, дамып отыратыны белгілі, демек кем-кегігі алдағы уақытта бүтінделе береді және оның алдында үздіксіз туындап әрі жүзеге асырыла беретін міндеттер тұр.

Ал аталған ономастикалық электрондық базаның құрамындағы атаулардың құрылымдық жүйесіне көз жіберсек, Қаражон, Еңбекші дикан, Қосқорған, Қаратөбе, Шойтөбе, Шекербұлақ, Құмайлықас, Бабайқорған, Жалаңтөс, Қазақстанның 30 жылдығы, Шоқтас, Бершінтөбе, Ақдала ауылдық округі, Ақын Жакып ауылы [2] т.б. болып кете береді. Бұл аталғандардың ішінде кісінің аты-жөндерінен жасалған және жасанды жолмен бірнеше сөзден құралған атауларды біріктіріп жазу қиын екені белгілі, алайда байырғы топонимдердердің біріктіріп жазуға қолайлы екені көрініп тұр. Бұл өз алдына ранайы зерттеулерді талап ететін мәселе.

Нысандарға кісі есімдері берілген кезде де олардың атау ретіндегі жазылу үлгілері біріздендірілуі тиіс. Қазіргі топонимиялық сөздіктерде беріліп жүрген атаулардың сыртқы үлгілері алуан түрлі болып келеді. Тілімізде қалыптасқан байырғы атаулар бар да, кейіннен жасанды жолмен қалыптасқан атаулар бар. Олардың табиғатында жүріп жатқан тілдік құбылыстардың өзіндік ерекшеліктері бар. Табиғи жолмен қалыптасқан байырғы топонимдердің құрылымы бірігу мен кірігу арқылы дамудың белгілі бір сатыларынан өткен, ал кейіннен қойылғандары жасала салысымен орфографиялық нормаға бағындырылғандықтан, түбірі мен қосымшаларының сипаты сақталып, біріккен компоненттердің әуелгі формасы өзгеріссіз қалған. Жазылу нормаларын белгілегенде осы мәселе де назарда ұсталуы тиіс.

Екіншіден, берілген атаулардың рәсімделуіндегі бірізділік те маңызды рөл атқарады. Мысалы, кей сөздіктерде берілген атаулардың жазылуы әртүрлі: «Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы атындағы орталау мектеп», «Дірмұхамед Ахметұлы Қонаев атындағы орта мектеп», «Қоғам қайраткері Сындыбала Қырықбаева атындағы орталау мектеп», «Белгілі қазақ ақыны Әбдіғали Сариев атындағы орта мектеп», «Халық ағарту ісінің ірі қоғам қайраткері Омар Есімов атындағы орта мектеп» [3: 22] т.б. Осы атаулардың рәсімделуінде белгілі бір дәрежеде мағыналық жағынан қайшылықтар бар. Тұлғалардың бірінің

атына «белгілі, қайраткер» т.б. секілді анықтауыштар жалғанады да, екіншілерінде жоқ. Нысандарға берілген тұлғалардың есімі жалпыхалыққа таныс болып есептеледі, сондықтан тақтайшада жазылу нормаларын өзгертіп, қосымша ақпараттар тіркеу қажет емес. Қай атау болсын нысанға телінгенде бұрынғы мағынасы өзгеріп, оның адресаттық қызметі басымдық алады. Ал бұл қызмет атаудың барынша ықшам, ыңғайлы болуын талап етеді. Сондықтан, көркем шығармаларда немесе белгілі бір қажеттіліктер бойынша таныстырылғанда т.б. жағдайларда болмаса, көше немесе т.б. нысан атаулары ретінде олардың бірізді нұсқалары стандартталып, қай жерде жазылғанына қарамай сол күйінде сақталуы тиіс. Стандарттарының болуы олардың қай мағынада немесе мақсатта қолданылып тұрағанын да көрсетеді. Жазылуындағы бірізділікке қатысты туындап отырған бұл кемшіліктің лингвистикалық, яғни таза орфографиялық ережелермен бірге әкімшілік басқару құжаттары арқылы да реттелу мүмкіндігі бар.

Халықаралық кеңістікте атауларды пайдаланудың стандарттарын белгілеу ісімен Біріккен ұлттар ұйымы жанындағы Географиялық атауларды стандарттау жөніндегі Халықаралық комиссия айналысады. Бұл комиссияның жұмыс істегеніне міне елу жыл. Алғаш 1960 жылы географиялық атаулар бойынша мамандардан құрылған арнайы топ Нью-Йоркте д-р Мереди Ф. Бэрридің (Америка Құрама Штаты) төрағалығымен кездесу өткізді.

Осы жолы конференция шақыру ұсынылған, нәтижесінде ол 1967 жылы 4-22 қыркүйекте Женевада ұйымдастырылып, географиялық атауларды стандарттау бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының алғашқы конференциясының алдына нақты міндеттер қойылды. Қысқаша айтқанда конференцияда мынандай мақсаттар анықталды:

- ұлттық дәрежедегі стандарттаудың халықаралық стандарттауға тиісті негіз болатынын құптау;
- көп жағдайларда жеке елдердің географиялық атауларын пайдалану кезінде кездесуі мүмкін қайшылықтарды ескере отырып, олардың өз ішіндегі стандарттау бағдарламасына бейімделу (ең бірінші барлық атаулар басқа әліпбилік жүйеге ауыстырылғанда лингвистикалық нақтылықтармен қамтамасыз ету);
- түрлі елдердің мәселелері мен бағдарламаларын салыстыру;
- әрі қарайғы зерттеулердің тақырыптарын айқындау;
- бір жазу жүйесінен екіншісіне аудару мен стандарттаудың халықаралық принциптерін тұжырымдау;
- романизациялау жүйесін құру, яғни басқа жазу жүйесінен латын әліпбиі коданылатын Біріккен Ұлттар Ұйымының тіліне (ағылшын, испан, француз) аудару;
- кирилл және араб жазуына негізделген халықаралық стандарттау жүйесін құру туралы мәселені қарастыру.
- бір ел шекарасының сыртына шығып жатқан, яғни бірнеше елге ортақ географиялық нысандар

атауларының категориясын және оларды стандарттау мүмкіндігін анықтау;

- халықаралық ақпарат алмасу тетіктерін дайындау;
- Женева конференциясының шешімдерін орындау бойынша жұмысшы топтарын және аймақтық конференциялардың бағдарламаларын құруды ұсыну [4].

Қазірге дейінгі аралықта бұл ұйымның құрамына біздің еліміз енген жоқ. Жаһандану заманының талаптарына сай ол жерде біздің де болуымыз шарт және Қазақстан Республикасының атаулар жүйесі халықаралық деңгейде стандартталуы керек екені белгілі. Халықаралық стандарттау нормаларымен танысу, ұлттық тіліміздің заңдылықтарын сақтай отырып, оған бейімделу әлем тілдері арасындағы ұлттық тіліміздің өзіндік орнын айқындауға мүмкіндік береді және әлем елдеріне есігін айқара ашқан Қазақстан Республикасының жан-жақты байланыстарынан атаулары да шет қала алмайды, сондықтан оның әмбебаптық (әрі ұлттық, әрі әлемдік стандарттарға сай) болмысын орнықтыру бағытында жұмыс істелуі тиіс. Атаулардың қызметі экономикалық, қаржылық, әкімшілік, құқықтық, тарихи, мәдени т.б. көптеген салалармен шектесіп жатады, сондықтан халықаралық қатынас, мемлекеттік саясаттың бір тарауы ретінде арнайы маңыз берілетін уақыт жетті. Ол үшін әуелі өз ішімізде атаулардың нормасын белгілеп, стандарттарын айқындап алу жұмыстарын жүзеге асыру талап етеді.

XXI ғасыр алапат қарқынмен даму үстінде, оның талаптары қазіргі кезде көптеген ұлттардың дәстүрі мен тіліне орасан зор ықпал етуде. Кейбір жекелеген тілдер жойылып, кейбірінің ұлттық бояуы солғындап бара жатыр. Әлем елдеріне ортақ технологиялардың пайда болуы, тұрмысқа еніп жатқан жаңа техникалар және басқа да тұтыныс заттары дәстүрлі ұғым-түсініктерді ығыстырып, орнына жаңа атауларды алып келіп жатыр. Мұндай жағдайда жекелеген ұсақ мемлекеттер қандай жол ұстануы керек, топонимиялық қорының өзіндік болмысын қалай сақтап қала алады? дейтін сұрақтың туындайтыны заңды, оның бір жауабы осы стандарттау нормаларында тұр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы*
2. *Atau.kz Ономастикалық электрондық базасы*
3. *Жаңарған ел – жаңғырған атаулар (1993-2007 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясының қарауына ұсынылған құжаттар және қабылданған ұйғарымдардың жинағы). – Көкшетау: «Көкше-полиграфия», 2012. – 288 бет.*
4. *[https://ru.wikipedia.org/wiki/Группна_эксперттов_ООН_по_географическим_названиям_Хелен_Керфут_\(Канада\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Группна_эксперттов_ООН_по_географическим_названиям_Хелен_Керфут_(Канада)).*

Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы

филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің профессоры, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері,
akzhol777@mail.ru

Айтуғанова Саулеш Шамшақызы

филология ғылымдарының кандидаты Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің профессоры, s-aituganova@mail.ru

ЖИЕМБЕТ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЭЛЕГИЯЛЫҚ САРЫН

Түйін: Мақалада Жиёмбет жырау шығармаларындағы заман бейнесі қарастырылады. Осы орайда жыраудың толғауларындағы элегиялық сарын және оның берілу ерекшеліктері талдана отырып, тұжырымдар жасалады.

Резюме: В статье рассматривается облик эпохи в поэзии Жиёмбет жырау. Вместе с тем анализируются особенности эгегические мотивы в стихотворениях жырау, излагаются выводы.

Summary: The article considers the appearance of the epoch in the poetry of Zhiembet zhyrau. At the same time, the features of elegiac motifs in poems of zhyrau are analyzed, conclusions are presented.

XVII ғасырда жасаған қазақ поэзиясы өкілдері қатарынан шығармалары бізге дейін жеткен жыраулар – Жиёмбет пен Марғасқа жыраулар. Аталған жыраулардың қолдағы туындыларының жалпы мазмұнына қарасақ, олардың бәрінен Есім хан билік еткен кезеңнің тынысын сеземіз. XVII ғасырдағы тарихи жағдайға шолу жасау барысында ел тізгінін Есім хан ұстаған жылдарға көбірек назар аударуымыздың бір себебі де сондықтан.

Бұл жыраулар қатарынан жыр-толғаулары ел жадында көбірек сақталғаны – Жиёмбет Бортоғашұлы.

Жиёмбет шығармашылығын зерттеушілер жыраудың алғашында Кіші жүз құрамындағы алшын руының көшбасшысы болғанын, кейіннен Есім ханның Кіші жүздегі ел сөзін ұстаған биі, қол бастаған батырына айналғанын, сол тұстарда Ойрат Одағына және бұқарлықтарға қарсы шайқастарда және Ташкенттегі Тұрсын ханның көтерілісін басу кезінде айтулы қимылдар жасағанын көрсетеді.

Әйтсе де, кейіннен Кіші жүзді жеке билеуге ниет еткені де назардан тыс қалмайды. Бұл шындықты Жолымбетке қатысты даулы жағдай туындаған кезде айтқан жыраудың өз сөздерінен де аңғаруға болады:

«...Қаһарыңды басқалы

Қалың елім жиылды.

Бастап келген өзге емес,

Жиёмбет-сынды биің-ді...» [1, 52] – деп келетін жолдардың ішкі мазмұнындағы айбарлы серпін себебіне үңілсек, Жиёмбеттің Есім ханға сес көрсете тіл қатуына жол ашып тұрған жағдай оның өз

ісінің дұрыстығына деген кәміл сенімділіктен гөрі, қоластына қарасты қалың елдің күшіне сену екенін байқау қиын емес.

Есім хан мен Жиёмбет жырау арасының алшақтап, бітпестей бөлінуінің себебі Жолымбет қылығына байланысты. Ел ішінде баршаға бірдей тәртіп орнатуды көздегендіктен, сол жолда кім-кімнің де көңіліне қарап, ығына жығылудан бой тартқан Есім хан айыпкер Жолымбетті де, оны жақтаған Жиёмбетті де «Ескі Жолда» белгіленген кесімдерге сай жазалауға бұйырады. Жолымбет Хорезм жағына қашып, сол жақта көз жұмады. Ал Жиёмбеттің өзі, ел ауызындағы сөздер бойынша, Ителіне жер аударылады; ал әдебиет зерттеуші М. Мағауин пікірінше, ойраттармен шекаралас шығыс бетке айдалады [2]. Бір деректер бойынша, жырау айдауда жүріп дүниеден озады, енді бір деректер бойынша, Есім хан көз жұмғаннан кейін Жиёмбет те туған жеріне оралады.

Сонымен, Жиёмбет жырау өміріне байланысты анық жағдайлар мыналар: Жолымбет оқиғасына дейін Жиёмбет ел тағдырына қатысты шешуші сәттердің бәрінде Есім ханмен пікірлес, жақтас тұлға болған, ал Жолымбет қылығынан кейін хан қаһарына ілігіп, туған өлкесінен қуғындалған, алайда қуғындалған кезеңі өзге бір жат елдердің аумағында емес, Қазақ хандығының өз шекарасындағы шет өлкелердің бірінде өткен, яғни Жиёмбет өмірінің кейінгі тұсы да қазақ тіршілігінен қалыс жатқан жоқ.

Жиёмбет жырау мен Есім хан арасындағы келіспеушіліктің себебі – әлдеқайда маңызды. Нақтылай айтқанда, елдің алдағы өмір салты қандай болары сол сәттегі хан шешіміне тікелей қатысты еді. Сол себепті де Есім хан Жиёмбетті жазалауға мәжбүр болды және жырауды ел ішінен аластап жіберген жоқ, туған жерінен алыстатса да, туған елдің ішінде қалдырды.

Жалпы, Жиёмбет жырау шығармаларынан бізге дейін сақталып жеткендері – хан мен жыраудың тайталасқан тұсында айтылған сөздері мен туған топырағынан алыстатылған жылдары айтылған аңсау-сағынышқа толы толғаулары. Осы жыр-толғаулардың ішкі мазмұнына зер сала қарасақ, Есім ханның бейнесі танылады.

Жыраудың бұл шығармаларының қай-қайсында да Есім хан ұнамсыз кейіпте жырланғандай көрін-

генімен, Есім ханның ел билеу ісінде алалауға жол бермегенін, елді хан деп, қара деп бөлмей, баршаға бірдей әділетті қарағанын аңғару қиындық келтірмейді. Мәселен, інісі Жолымбетке араша түсуге келген Жиёмбет:

«Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың
«Басын бер,- деп,- батырдың»,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет

Құрбандыққа қол емес», [1, 52] – деп сөз бастайды.

Ал келесі бір толғауында:
«...Мен өлсем, құнсыз кетер деме сен,
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлыңдай!
Тілеуберді құлың мен емес,
Мұның, ханым, жөн емес.
Менің ер екенімді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің...» [1, 53] – деп, өткен

күндердегі істерді еске салады.

Екі үзіндіде де ой қозғауға түрткі болып тұрған себеп – жазалану мәселесі. Екінші үзіндіде айтылатын Тілеуберді – хан билігі бойынша жазаланған жан, ал бірінші үзіндідегі Жолымбет – жазалануға тиісті жан. Осы екі адамға қатысты Есім ханның ұстанымы – біреу-ақ, яғни қандай адам болса да, қолмен істегенді мойынмен көтеру керек.

Толғауда аты аталатын Тілеубердінің не үшін жазаланғаны туралы тарихи дерек те жоқ, Жиёмбет жыраудың толғауында да айтылмайды. Дегенмен, Тілеубердіні жазаға кескен сәтте араша түспеуіне қарағанда, оның жазаға лайықтылығына жыраудың өзі де келісетін сыңайлы. Олай болса, хан қазынасына қол салған Жолымбетке байланысты хан кесімі неге өзгеруге тиіс? Ел ішінде әділеттілікке сенім орнығу үшін Заң ұстанымы да, Хан ұстанымы да тұрақты болуы шарт. Екі жағдайда да Есім хан осы мағынадағы ұстанымын сақтағаны байқалады.

Нәтижесінде – сол сәтке дейін ақыл қосқан серігі, білек қосқан батыры болып келген Жиёмбеттей қадірлі тұлғадан айырылғанымен, тұтас ел ішінде тәртіптің баршаға бірдей екендігіне сенім қалыптасты. Жырау мен хан арасындағы осы келіспеушіліктің өзінен-ақ ел жадында «Есім ханның Ескі Жолы» деп құрметтеле айтылатын мемлекеттік Заңның оңайшылықпен орныға қалмағанын бағамдауға және Есім ханның қаталдыққа барса да, әділеттен таюға бармағанын байқауға болады.

Жиёмбет жыраудың «Әмірің қатты Есім хан...» және «Еңсегей бойлы Ер Есім...» деп басталатын екі толғауы да ханға бетпе-бет кездесу үстінде айтылса керек. Бұл жағдай Жиёмбет жыраудың хан

алдында батыл-батыл ой айтудан тайсалмайтын жүректілігін танытумен қатар, Есім ханның ел сөзін тыңдауға әзір билеуші болғанын да көрсетеді.

Мазмұны Жолымбетке араша түсуге бағытталған «Әмірің қатты Есім хан...» толғауының екінші бөлігінде Жиёмбет жырау:

«...Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиёмбет-сынды биің-ді.

Малын салып алдына,
Әр саладан құйылды...» [1, 52] – деп сөз қозғайды.

Үзінді мазмұнын тармақтай бермей-ақ, негізгі салмақ салынған ойға назар қойсақ, араша сұраушы жырау елді бастап келген өзі екеніне баса мән бере және айыпкердің айыбы үшін құн төлеуге әзір екенін аңғарта тіл қатып тұр. Жиёмбет толғауларының ешқайсында да жыраудың өзі «батыр» деп бағалаған Жолымбеттің ел үшін жасаған батырлықтары сөз болмайды, оның есесіне, жыраудың өзінің еңбектері және өзіне қарайтын қалың елі бар екені жиі алға тартылады. Алайда Жиёмбеттің де, Жолымбеттің де жазаланғанын ескерсек, Есім хан үшін маңыздысы мал да, дәулет те емес, бір елде бір ғана тәртіп болуын диттеген айқын мақсат болғанына тағы да көз жеткіземіз.

Жоғарыда аталған екі толғаудан Жиёмбет пен Есім ханның бұрынғы қарым-қатынастары да, сол жылдардағы ел басынан өткен тарихи оқиғалардың көріністері де, жыраудың мінез-жаратылысы да аңғарылады. Сонымен, жырау мен хан арасы әуелде қандай болған? Бұл сауалдың жауабы жырау толғауында былайша көрініс береді:

...Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім.
Ес білгенден, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін...

.....
...Көрүші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай,
Сырым саған түзу-ді
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім
Сатып алған құлыңдай,
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлыңдай... [1, 52-53].

Демек, Есім хан мен Жиёмбет жырау арасында өзара сенім мен құрметі басым, ашық пікірлі қарым-қатынас болған. Жыраудың: «Ес білгеннен, Есім хан, Қолыңа болдым сүйесін...» – деуіне қарағанда, жас тұрғысынан Жиёмбет Есімнен едәуір үлкен. Оның ханға батыл сөйлеуінің бір сыры да – осы.

Ал Жиёмбет жыраудың өзі араласа жүріп, көзбен көрген тарихи оқиғалар көрінісі қандай және

ол көріністерден қандай жағдайларды аңғаруға болады? Мәтінге ден қоялық:

...Сіздің естен кеткенмен,
Біздің естен кеткен жоқ:
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханыша
Қалада тұрып жылаған...
Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!.. [1, 53].

Ұсынылған үзіндіден бұрынрақта өткен оқиға мен толғау айтылған сәттегі жағдайды көреміз. Жырау толғауында айтылатын «Қалмақтың Бөрі ханы» кім екенін нақтылау қиын, әйткенмен, мұндай оқиғаның болғанын жоққа шығару да қисынға келмейді. Бұл оқиға Тәуекел ханның билік құрған тұсында, яғни Есімнің сұлтан кезінде болуы, яки Есімнің таққа отырған алғашқы жылдары орын алуы ықтимал. Қалай болса да, бұл көрініс қазақ пен қалмақтың арақатынасы ушығып тұрған кезеңнің бейнесін көрсетеді. Қылар қайрат таба алмай, хандар қалаға қашса, сұлтандар су (өзен) жағалай қашса, ханшаның көзі жастан құрғамай жатса, бұл оқиғаның қазақ үшін қасіретті оқиғалардың бірі болғаны анық.

Осы тұста назар аударатын бір жәйт – жырау қолданысындағы «Қаз мойынды ханыша» тіркесі. Егер айтылып тұрған «ханшаны» Есімге тікелей қатысты қабылдар болсақ, ондай жағдайда бұл оқиға Есімнің сұлтан кезіне тән болады. Өйткені сол уақытта Есім тақ иесі – хан болса, онда оның жары «ханым» болуға тиіс. Бұл, әрине, жорамал.

Ал толғау айтылған сәттегі қазақ жағдайы қандай? Толғауда айтылғандай, қазақ баласы «тал шарбаққа мал сақтап, тас қалаға жан сақтауға» көшсе, демек, көшпелі қазақ тіршілігіне отырықшылық салты да ене бастаған. Сонымен бірге бұл тіркестер Жиёмбет жыраудың осы толғауы Түркістан қаласында айтылуы ықтималдығын да аңдатады.

Өз замандасы Есім ханға тікелей бағыттала айтылған жырау толғауларынан оның өз болмысына тән мінез қырлары да танылады. Мәселен, жыраудың:

...Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит түрткіні көресің,
«Жиёмбет қайда?» дегенде
Не деп жауап бересің?.. [1, 52] – деп жырлаған тұстарынан оның ел ішіндегі өз қадірін жақсы білетінін, сол себепті өзіне-өзі кәміл сенімді адам екенін танысақ:
...Менім ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,

Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай,
Періктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайындай... [1, 53] – деп толғайтын сөздерінен ер мінезді, өр болмысты қасиетін аңғарамыз. Ал іс аужайы аңдалған сәтте:

...Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін! – деп шорт қайырған сөздері Жиёмбет жыраудың екі қайырыла сөйлемейтін мәрт мінезді батыл адам болғанын айғақтайды.

Жыраудың дәл осынау қажырлы да батыл мінез-қасиеттері оның туған жерінен жыраққа қуғындалған кезіндегі жырларынан да айқын көрінеді. Бұл кезеңдегі Жиёмбет туындыларында туған жерді аңсау, сағыныш, туған жерге ораларына сенімділік сезімдері тоғыса көрінеді. Тіпті:

«Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ кең жерім!

Арманда болып барамын...» [1, 54] – деп басталатын толғауының алғашқы жолдарында күңірене күйзелуге бой ұрғандай болса да, бұл сезім біртіндеп қимастыққа ұласа барып, жыр түйінінде:

«Қайырымсыз болған хандарға
Тиер ме екен бір күні

Жолбарыстай шеңгелім!» [1, 54] – деген үлгідегі батыл арманға жалғасады. Жыр мазмұнын құрайтын мұндай сезім күйлері қазақ жырауының өр мінезділігін, батырға тән жаратылысын айғақтаса керек.

Туған жерден жыраққа қуылған жылдары айтылған келесі жырында:

...Токтамай сокқан толағай

Толастар мезгіл жеткей-дүр... [1, 54] – деп армандайды жырау. Арман астарында үміт бар, басындағы қиын күндердің артта қаларына сенім бар. Көңіл түпкірінде сенім болғандықтан да жырау одан әріде:

...Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр.
Жаудан алмай кегімді,

Есіл де өмір өткен құр... [1, 54] – деп толғана налиды. Бірақ жыраудың налуы – торығу да, түңілу де емес, уақытының текке өтіп жатқанына, семсердің жауға жұмсалмай, текке ілініп тұрғанына өкінумен туған сезім.

Жиёмбет жыраудың туған жерден қуғындалған жылдары айтылған шығармаларынан бүгінгі жұртқа белгілісі – екі туынды. Оның бірі жыраудың жазаға кесіліп, туған жер шегінен ұзап бара жатқандағы көңіл күйін білдіретін, «Қол-аяғым бұғауда...» деп басталатын толғауы болса, келесі бірі – кесімді жерінде жүріп шығарған «Басы саудың түгел-дүр...» деп басталатын жыры. Сағыныш, аңсау, үміт сезімдері ұштаса көрінетін элегиялық мазмұнға бейім бұл толғаулардың қай-қайсында да

жырау өзін осындай жазаға кескен Есім ханды аяусыз мінеп-сынап, хан үкімін әділетсіздікке балай, наразылық танытпайды. Аталған шығармаларды қалай қарасаңыз да, жырау тарапынан Есім хан ұйғарымын теріске шығаруға ұмтылған әрекетті таппайсыз. Тіпті «Қайырымсыз болған хандарға» деп келетін, я болмаса, «Азап шектім аралда, Ханға қарсы тұрам деп» деген үлгіде айтылатын, немесе «Қашырды бүйтіп елімнен Күйеуден безген қатындай» деп берілетін жолдардың өзінен тікелей Есім ханды кінәлап, өзін ақтауға талпынған ниет аңдалмайды.

Өзін қуғынға ұшыратқан Есім ханға Жиёмбет жыраудың мансұқтай тіл тигізбеуіне қарап, бұл тұстан қазақ жырауының жаратылысына тән тағы бір абзал қасиетті тануға болады. Ол – Жиёмбет жыраудың Есім хан кесімінің әділеттілігін іштей мойындауы. Ал мұндай қасиет тек қана мәрт мі-

незді батыр жандардан табылатыны белгілі.

Сонымен бірге назар аударуға болатын бір жәйт – қазақтың жазба поэзиясында біршама қалыптасып үлгерген элегиялық өлең-жырлардың түпкі негізін еуропалық үлгілерден іздей бермей, жыраулар поэзиясынан қарастыруға болатыны. Бұл орайда Жиёмбет жыраудың қуғында жүріп жазған толғауларына элегиялық сарындардың етене екенін айту абзал.

Пайдаланған әдебиеттер

1. *Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, 1989.*
2. *Мағауин М. Алдаспан. – Алматы, 1971.*
3. *Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы, 1993.*

Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., ф. г. к.,
e-mail: Kazybek__68@mail.ru

ТАНАКӨЗ ТОЛҚЫНҚЫЗЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

Резюме. В статье говорится о переводческом труде переводчицы Танакөз Толқынқызы. В статье тщательно анализируются достижения и недостатки перевода.

Ключевые слова: перевод, оригинал, поэт, поэзия, художественный.

Summary. The article is spoken about translation work done by Tanakoz Tolkyntyzy. The achievements and shortcomings of translations were thoroughly analyzed in the article.

Key words: translation, original, poet, poetry, artistic.

Ақын, Т.Айбергенов атындағы сыйлықтың иегері, Халықаралық «Дебюттер достастығы» атты поэзия байқауының жеңімпазы, Танакөз Толқынқызы 1977 жылы 2 қарашада Алматы қаласында туған. «Болашақ» бағдарламасының түлегі. Көптеген республикалық жыр байқаулардың жеңімпазы. Оның «Біз-таулықпыз», «Сағынып жүрмін», «Сүйемін» жыр жинақтары шыққан.

Т.Толқынқызының өлеңдерін орыс тіліне Н. Переяслов, А.Атабек т.б. аударған. Ақын, аудармашы, жазушы, әдебиеттанушы Н. Переяслов 1954 жылы 12 мамырда дүниеге келген. Әр кезеңдері ««Старицкий Вестник»» газетінде, «Русское эхо» журналында қызметтер атқарған. Ол якут, татар, адыгей, украин, қазақ ақындарының өлеңдерін орыс тіліне аударған.

Танакөз Толқынқызының аударманы тікелей түпнұсқадан аударғандығы байқалады. Аудармаларында өзіндік қолтаңбасы сезіледі. Кеңестік дәуір кезінде бізге әлем әдебиеті үлгілерін аударуда түпнұсқа орыс тіліндегісі болғандығы анық. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін шетел тілінен әдеби туындылар тікелей түпнұсқадан аударыла бастады. Осындай аудармашылардың бірі – Танакөз Толқынқызы. Ол «Болашақ» бағдарламасы аясында Францияның Страсбург қаласында білім алған.

Ақын-аудармашы Т.Толқынқызын біз ең алдымен француз поэзиясымен қазақ оқырмандарының танысуына септігін тигізіп келеді. Мысалы, француз ақындарының ішінен Раймон Кено, Эжен Гильвик, Франсис Жамм, Анри де Ренье, Ги Белле, Поль Элюар, Юнна Мориц өлеңдерін және испан тілді ақын Хусто Хорке Падрон т.б.

Раймон Кено француз ақыны, жазушысы, аудармашы 1903-1976 жылдар аралығында өмір сүрген. Ақынның өлеңдерін орыс тіліне әр кезеңдерде И.Волевич, В.Кислов, А.Захаревич, Ж. Петивер, Е. Разлогова, С. Федин, С. Орлов, М.Кудинов т.б. аударған. Р.Кеноның осы өлеңі дүние жүзі ха-

лықтарының барлық тілдеріне аударылған. Ақын Т.Толқынқызы Раймон Кеноның «Искусство поэзии» деген өлеңін «Поэзия өнері» деп аударған.

Түпнұсқа

Pour un art poetique
Prenez un mot prenez — en deux
faites-les cuir comme des oeufs
prenez un petit bout de sens
puis un grand morceau d innocence
faites chauffer a petit feu
au petit feu de la technique
versez la sauce enigmatique
saupoudrez de quelques etoiles
poivrez et puis mettez les voiles
ou voulez-vous en venir?
A ecrire
Vraiment? a ecrire?? [1].

Орысша нұсқасы ретінде С.Командровскаяның аудармасын алдық.

Чтобы создать стихотворенье,
Нам слово надо с вдохновеньем
Поджечь на пламени и в мудрость
Добавить небольшую хрупкость,
Сиянье звезд и остроту подбросить,
И трепетанье сердца вбросить.
Все это надо спешно подогреть,
Чтобы оно не стало тихо тлеть,
До кипяченья плавно довести,
До градусов ста эдак десяти.
Чтобы поэтом настоящим стать:
Учись страдать, любить и создавать.[2]

Қазақ тіліндегі нұсқасы

Сөзді негіз етіп алыңыз,
Оны от қып жағыңыз.
Даналықтан бір шымшым болсын,
Ал аңғалдықтан үлкен бір кесек салыңыз.
Аздаған жұлдыз,
Аздаған бұрыш қосыңыз,
Жүрек дірілінен бір уыс салып,
Қазанның аузын жабыңыз.
Шеберліктің темір пеші үстінде
Бір-екі рет бұрқ еткізіп алыңыз.
Және бұны қайталаңыз сан рет
Сосын жазыңыз!
Бірақ та Алдыменен ақын болып туылып,
Ар алдында аппақ болып қалыңыз.[3,200]

Аударма жеңіл оқылады. Атақты ақынның ойын, стилін, мән-мағынасын аудармашы жеткізе білген. Аудармашы еркін тәсілді қолданған. Аударма трансформациялары да орынды қолданылған.

Эжен Гильвик – француз ақыны және экономисі. Ол 1907- 1997 жылдар аралығында өмір сүрген. Өлеңдері 1939 жылдан бастап жариялана бастаған. Оның «Из земли и воды», «Вкус мира», «Карнак», «Зарубки», «Другие», «Эвклидовы мотивы», «Про зиму», «Сейчас» т.б. жыр жинақтары бар. Ол орыс және украин ақындарының өлеңдерін француз тіліне аударған. Э.Гильвик шығармаларын орыс тіліне М. Ваксмахер, Ю.Ключников т.б. аударып, түрлі баспасөз беттерінде, жыр жинақтарында жариялаған.

Түпнұсқа

Je dirais que pour apprendre,
Vous me entendez,
Mais nous ne savions pas
Ce que je vous dis que moi.
Pour en savoir même pas
Ce que vous faites avec quelqu'un parler.
Parlez-en à apprendre,
comme des pierres.

Орысшасы . Аударған Морис Ваксмахер.

Мне бы так говорить научиться,
Чтобы вы меня слышали,
Но не знали,
Что говорю с вами именно я.
Чтобы даже не знали,
Что вообще с вами кто-то беседует.
Говорить научиться,
Как камни.[4]

Қазақшасы

Сендер мені еститіндей деңгейде
Үйренсем ғой сөйлеуді.
Дәл мен сөйлеп жатқанымды білмеңдер,
Бізбен сонда сөйлескен жан кім? – деңдер,
Базбіреумен шатастырып жүрмеңдер.
Жанарлардан сел жүргенде жас парлай,
Жер қозғалса қозғалмайтын асқардай
Мен сөйлеуді үйренсем ғой кәдімгі Тастардай.
[3,201]

Аударма трансформацияларын дұрыс қолдана білген. Ал аударма трансформациялар дегеніміз орын ауыстыру, қосу, түсіріп тастау т.б. Аудармашының екі тілді де жетік білетіндігі көрініп тұр.

Франсис Жамм - француз ақыны. Ол 1868-1938 жылдары өмір сүрген. Ақынның «Жұмаққа есектермен бірге баруды өтінген дұға» атты өлеңін қазақ тіліне өте жақсы аударған.

Ал жүзден аса жыр жинақтарының авторы, белгілі француз ақыны Поль Элюардың «Ғашығым»

деген өлеңін қазақ тіліне аударған. Поль Элюар 1895-1952 жылдар аралығында өмір сүрген. Орыс тіліне М.Анкундинов, М.Ваксмахер, Б.Лившиц, П.Антокольский т.б. аударған. Т.Толқынқызы француз ақынының өлеңін былай аударған:

Келді де қабаққа жайғасты,
Бұрымың шашыммен шайқасты,
Саусағың қолыммен айқасты,
Көзіме көзің сап ойқасты,
Көлеңкең көлеңкем боп кетті
Еске сап
Тұңғық тереңге
Шолп етіп жоғалған сол тасты.[3,206]

Француз әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, ақын, жазушы Анри де Ренье 1864- 1963 жылдары аралығында өмір сүрген. Ақынның өлеңдерін орыс тіліне М. Кузмин, М.Волошин, Д.Лялин, И. Анненский, В.Брюсов, Б.Лившиц, И.Тхоржевский т.б. аударған. Аудармашы қазақ тілінде «Егер де мен» деп берген.

Егер де мен сөз қозғасам өз махаббат
жайында
Онда оным бұлақ болар маған құлақ
түретін,
Онда оным шуақ болар жүректе өмір
сүретін,
Онда оным құрақ болар жел тербетіп
жүретін,
Онда оным қуат болар құстың тілін
білетін
Онда оным жырақ тола жаңғырық қой
күлетін.[3,204]

Осы аударма жолдарды оқығаннан кейін, белгілі аударматанушы, ақын В.Жуковскийдің: «Проза аудармашысы-күл, поэзия аудармашысы- бақталас», - деген ойының шындығын дәлелдей түсетіндей. Немесе Н.Любимовтың : «Аудармашы үшін мұрат – автормен үндестік табу», - деген пікірі де осы тұжырымымызды нақтылайды. Яғни, Танақөздің аудармаларын оқи бастасаң, аударма емес, түпнұсқаны оқығандай әсер аласың.

Испан тілді ақын әрі аудармашы Хусто Хорке Падрон 1943 жылы туған. Оның «Темные огни», «Круги ада», «Береза в огне» т.б. жиырмадан астам өлеңдер жинақтары бар. Ақынның өлеңдері елуден астам тілдерге аударылған. Орыс тіліне Н. Ванханен, Б.Бобков т.б. тәржімалаған.

Хусто Хорке Падрон қазақ поэзиясын испан тіліне аударған. Ақын қазақ поэзиясының испан тіліндегі антологиясының тұсаукесерінде: «Казахская поэзия очень проникновенна и глубока. В ходе работы я ознакомился с трудами 100 поэтов, из них в антологию попали 50. Я постарался преобразить их, сделав перевод в испанской манере. Остался

под сильным впечатлением»,- деп айтқан болатын. Ол М.Мақатаевтың, М.Дулатұлының, Ф.Оңғарсынованың, Ж.Нәжімеденовтің т.б. өлеңдерін испан тіліне сәтті аударған. Сыншылар тарапынан аудармалары өте жоғары бағаға ие болды. Осындай талантты аудармашының өлеңдерін қазақ тіліне Т.Толқынқызы да аударған. Танакөз Толқынқызы ақынның «Круги ада» деген кітабын толығымен аударған. Мәселен, «Шаршадым» деген өлеңін алайықшы.

Шаршадым. Қатты шаршадым.
Күнде-күнде өлуден шаршадым.
Өзімді қуғында жүрген адамдай
сезінуден шаршадым.
Біреуге билік жүргізуден шаршадым.
Жеңілуден, тоналудан, керең болудан,
ұмыт қалудан, сатқындықтан
шаршадым.[3,209]

Еуропаға танымал, қазақ ақындарының испан тіліне аударылуына зор үлес қосқан ақын Хусто Хорке Падроның өлеңдерін аударған Т.Толқынқызының аудармашылық қызметі туралы, аудармаларының сапасы, жетістіктері мен кемшіліктері туралы ғылыми зерттеулер жасау болашақ аударматанушылардың игілікті ісі деп санаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. <http://stihi.ru>
2. <http://fabulae.ru>
3. Сүйемін. Өлеңдер. Т.Толқынқызы. – Алматы, «ХанТәңірі», 2014. – 216 бет.
4. Страницы европейской поэзии XX века.-М, "Искусство и мода", 1992.624- стр.

Камалқызы Ж.

фил.ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы

Ғабит Нұсқабай

Филология факультетінің 4-курс студенті, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Түркістан қаласы, kamalkizi_53@mail.ru

ЖАЗУШЫ БЕКЕЖАН ТІЛЕГЕНОВТИҢ «ҚАРА ЖЕЛ» РОМАНЫ ЖАЙЫНДА

Түйін сөз: Мақалада қазақ жазушысы Бекежан Тілегеновтің «Қара жел» романының көркемдік ерекшеліктері, қазақ әдебиетіне әкелген көркемдік жаңалықтары баяндалады. Автор романда атом сынағының ұлтты жоюға бағытталғанын Дегелең жеріндегі қазақ ауылының тағдыры арқылы суреттеу әдістерін сөз етеді.

Кілт сөздер: қара жел, гендік код, атомдық сынақ, Дегелең, атомдық полигон, экологиялық апат, рухани апат.

Резюме: В данной статье рассматриваются художественные особенности романа казахского писателя Бекежана Тілегенова «Қара жел», художественная новизна, принесенная в казахскую литературу. В вышеупомянутом романе автором описывается проведенное ядерное испытание в местности Дегелен, который был нацелен на уничтожение нации.

Ключевые слова: черный ветер, генетический код, ядерное испытание, Дегелен, атомный полигон, экологическая катастрофа, духовная катастрофа.

Summary: This article deals with the artistic features of the novel by the Kazakh writer Bekezhan Tilegenov "Kara zhel", as well as its artistic novelty brought to the Kazakh literature. In the above mentioned novel the author describes the nuclear test conducted in the Degelen area, which was aimed to destroy the nation.

Key words: black wind, genetic code, nuclear test, Degelen, atomic polygon, ecological disaster, spiritual disaster.

1949 жыл. Бұрын-соңды отаршыл үкімет идеологияның өзін қару ретінде қолданушы еді, енді, міне осы жылдан бастап, қаруды, қару болғанда да радиациялық қаруды ашық түрде идеологиялық мақсатта қолдануға көшіпті. Радиацияның адамға ықпалы қазіргі кезде бүге-шүгесіне дейін белгілі болып отыр. Ең қауіптісі – иондалатын радиацияның «қара желі» ұлт бойындағы гендік кодты дауасыз өзгерістерге ұшыратуға қауқарлы екен. Бұны сол уақытта да алып империя білді. Біле тұра, саналы түрде осы қадамға барды. 1949-1989 жылдар аралығында, қасіретті қырық жылда Семей полигоны, Дегелең тауының жер асты шахталарында 500-ге тарта жарылыс жасалды. Б.Тілегеновтің ро-

манын «Қара жел» атауының өзі бүкіл романның айтар ойын көрсеткендей. Қара жел – ХХ ғасырдағы қазақ ұлтының басына төнген нәубет - бүкіл қазақ ұлтының рухани санасын өшіруге бағытталған отаршыл жүйенің идеологиясы; қара жел – қазақ жерінде жарылған атом сынақтарынан пайда болған тұтас ұлтты мүгедектікке ұшырататын, гендік кодты дауасыз дертке ұшырататын апат. Бұл туралы Н.Назарбаев: «Өткен ХХ ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды. Біріншіден, ұлттық дамудың ықылым заманнан жалғасып келе жатқан өзімізге ғана тән жолы біржола күйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды. Екіншіден, ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді. Үшіншіден, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады. Төртіншіден, еліміздің көптеген өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды», - деп ой қорытады [2,1 б.].

«Қара жел» романы туралы М.Мағауин: «... қазақ сияқты үлкен халықтың үлкен әдебиетінде ұлттың өткені мен болашағына қатысты ең өзекті, негізгі мәселердің бәрі де қамтылған, көркемдік шешім тапқан болатын. Енді, бұрын тікелей тыйым салынған қазақ геноциді – 1932 жылғы ашаршылық пен атомдық полигон тақырыбы күн тәртібіне – алдыңғы кезекке шыққан. Қазақ ашаршылығы тақырыбында жан-жақты, терең, әрі байыпты кітапты орыс баласы – жерлес бауырымыз Валерий Михайлов жазып берді, ал атомдық полигон – Бекежан Тілегеновтің үлесіне тиіпті. Абыроймен атқарды, әдебиетіміздің өрісін кеңейткен тамаша роман дүниеге келді», - деді алғашқылардың бірі болып [4,117-118 б.].

1989 жылдың 25 ақпаны күні қазақ телеарнасынан О.Сүлейменов дүйім жұртқа атом шындығын жайып салады. Сайын Мұратбековтің үйінде бұл хабарды бірге көріп отырған Бекежан Тілегенов : «Олжастың бүгінгі сөзі жақсы болды. Шыңғыстау өңіріндегі осы зардапты, оның алғашқы кезеңі – Саржал жазығындағы атом бомбасының алғаш рет сыналуы жөнінде осы романыма («Уақыт» романына – Н.Ф.) кіргізем деген ойым бар еді», - дейді. Сонда Сайын: « Беке, сынақты жазатын болсаң, өз алдына бөлек жаз, ол романға қоспа. Бұл үлкен тақырып, оны көп план-

ды романға кіргізіп, ұсақтатпа. Жазатын болсаң, ұзаққа созбай тез арада жаз», - деп ақыл қосады [5,129 б.]. Көкейінде жазулы романға жазушы Бекежан Тілегенов білек сыбана кірісіп кетеді. Романның аты да өздігінен «Қара жел» болып аталады. Олай атауының себебін автордың өзі: «Бұл – атом соққысының қопарылысынан шыққан қара түнек қою шаңның арқа желімен араласып, жазық бойын түнертіп, торлап келе жатқан үрейлі лебі, қатерлі салқыны еді», - деп түсіндіреді [5,131б.].

Роман жайлы ғалым Т.Жұртбай: «Бұл роман тек қана қазақ әдебиетіндегі ғана емес, сол тұстағы бүкіл одақ көлеміндегі ең көкейкесті мәселені қозғаған шығарма ретінде әріптестері арасында жоғары бағаланды. ...Жазушы Дегелен қасіретін бейнелей отырып, иісі адамзатқа ортақ адамгершілік мәселесін қозғайды. Роман жарық көргеннен кейін бір жылдан соң атом сынағы тоқтатылды. Бұл Бекежан Тілегеновтің жазушылық әрі азаматтық парызына деген адалдығының және шығармашылық батылдығының көрінісі», - дейді. [6,160-161 б.].

Романның алғашқы сөйлемдері де оқырманға әлдебір асығыстықты аңғартқандай суыт сөйлемдерден басталады. «Бәрі де аяқ астынан болды. Бір-ақ түнде бүкіл аудан қопарылып, орнынан қозғалды» [7,17 б.]. Жазушы табиғат суреттерін өте шебер пайдалана білетіндігі салған желден аңғарылады. «Жұрт қысқа қамдана бастаса да, оның алдағы қыспағын ойлай қоймаған шақ еді. Жауын да мазаламай тұрған. Әркімнің алдағы күннен дәмәткен қызығы аз емес» [7,17 б.]. Жазушы Бекежан Тілегенов сұмдық астарлы, ауыр сөздерді онша көзге түсе қоймайтын образдар, кеспірсіз кейіпкерлер арқылы тамаша береді. Шамкөз жазушы М.Мағауин: «Атом апатының әуелгі құрбаны – қойшы ауылды көшіруге келген әскерилердің алып машинасы басып кеткен кішкентай ақ лақ болады. Зұлымдықтың әуелгі жоралғысы – ақтығың, пәктігің, адалдығың жанышталып, жас ұрпағыңның ғұмыры үзілеріне куәлік сияқты», - деп зұлымдықтың алғашқы деталі ретінде «ақ лақты» атап көрсетеді [4,118 б.]. Кейінгі пікірлер де осыған саяды. «Тіршілікке жасалған алғашқы қиянат - әскери машина басып кеткен көгендегі жазықсыз кішкентай ақ лақ. Шынында автор да осы ақ лақ өлімі арқылы адамзат әлеміне төніп келе жатқан зұлматты меңзегендей. Дәстүрлі көркемдік тәсілде бұл миссияны көбіне пейзаж атқаратын. Б.Тілегенов жан иесі- ақ лаққа салмақ салған. » [8,30].

Біздің пайымдауымызша, “көшіндер де, көшіндер” деп байбалам салған орыс солдаттарынан әуелгі құқайды кейіпкер – Әукен шал көреді. Әукен ауыл арасында жүрген жалғыз басты, тілі жоқ жетім шал болатын. Бүкіл Қайрақтының қазағы арасынан тілсіз-мылқау Әукен шал ғана қасарысып: «Ешқайда кетпеймін!», - деген жоқ па? Бірақ зерттеушілер мен пікір білдірушілердің

ешбірі әуелгі Әукен шалдың сөзіне, оның солдаттардан көрген қорлығына назар аудармайды. “Тілсіз” шалды солдаттар бар пәрменімен жерге алып соғып, аяқ-қолын байлап, машинаның үстіне лақтырып кеп жібергенін» – тек қана Әукен шалға емес, бүкіл Қайрақты қазағына көрсетілген құқайдың басы екенін ешкім ескермеді.

Романда кейіпкерлер қатары көп емес. Туынды негізіндегі оқиға желісі Түсіп, Жұман сынды қойшылардың отбасына қатысты өрбіп отырады. Екі отбасының қиямет-қайымға толы тағдыры арқылы қазақ даласындағы экологиялық, рухани апатты аңдатады. Жұман мен Түсіп отар-отар қойды аудан орталығына жеткізуге тиіс болады да, күн ілгері жолға шығады. Бала-шағаны көшіруді солдаттар толықтай мойнына алады. Кенет, Жұманның қарт шешесі көш қозғала бергенде көз жұмады. Жұман өз-анасымен бақұлдаса алмай, топырақ сала алмады деп іш-құса болып, ақыр соңы есінен адасады. Бірақ дәуірдің шындығын көрсетуде Бекежан Тілегенов аталмыш оқиғаны дәл орнын тауып, романның «тірек нүктесі» (Д.Болатханұлы) ретінде қолданған. Осы оқиға кейіпкер-Жұман характерінің өсіп, біршама толысып көрінуіне мүмкіндік береді. Автор оқиғалар арнасын шебер тоғыстырып, қойшы Жұманды характер дәрежесіне дейін көтереді. Жұман мен қатар Түсіптің де образы бара-бара күрделене түседі. Дәл сол күні Түсіптің өне-міне ұзатамыз деп отырған қызы Мөлдір атастырып қойған жігіті Арманды оқуына шығарып салмақ ниетпен аудан орталығына бет түзейді. Арман қалаға аттанды да, Мөлдір кері, яғни, ауылға қайтады. Бұл кезде ауылда сабалақ иттен басқа ешкім де қалмаған еді. Мөлдір сынақ кезінде қауіпті аймақта қалып қойып, сұлдерін сүйрете жүріп, қинала-қинала көз жұмады. «Ақ лақтан соңғы әуелгі жан құрбаны – ару қыз Мөлдір екен. Бүкіл әлемге үстемдік беретін ғаламат қару сыналғалы тұрғанда бір адамның өмірі деген не. Бір адам емес, бір халық құрбанға шалынып отырса. Мөлдір сұлудың тағдыры шешіліп қойған еді» [4,118]. Жазушы жастықты, шаттықты, пәктікті сөйлеткенде оларға тегіннен тегін Арман, Мөлдір деген атау қойып отырған жоқ... Адамның ең қастерлі болған адамгершілік сезімі шындап сынаққа түседі. Бұл бір ғана қазақ әдебиетіндегі мәселе емес, тұтас адамзаттық проблема.

Бәріне кінәлі – атом сынағы. Романда адам қолымен жасалған қастандықтан Табиғат-Ана қалай зардап шеккенін суреттеген. Оған түрлі көркемдік әдістер қолданған. Мөлдірдің ішкі дауыс – монологін бірнеше қайыра оқып шыққан соң, өңір қасіреті мен зардабын қара басыңызбен кешіргендей ауыр күйге түсесіз. Мұны жазушының іргелі ізденісінің арқасында жеткен бетбұрысты белесі, айқын табысы деп бағалағанымыз әділ болар. «Кенет, алыста гүрс етіп, құлақ жарған қатты дауыс естіліп, төңірек солқылдап, аспан шайқалып, жер сілкін-

гендей болды. Дегелеңнің төбесінде қара бұлттай үйіріліп, қалың шаң бұрқ ете қалды. Осы қара бұлттың арасынан найзағай оты жарқ еткендей қызыл жалын түйдектеп от шашты. Тапа-тал түсте ашық аспанның беті өрттей алаулап, жалындай лап ете түсті. Жай оты Дегелеңнің күз биігіне ұрып шағылғандай, тау ішін күңіреніп, жаңғырықтырып жіберді. Найзағай оты да көбейіп, түйдек-түйдегімен жер астынан бұрқырап шығып жатыр. Жүздеген, мындаған жай оты бірден жарқ етіп, күн күркіреп, жер сілкініп, тау ортасынан қақ айырылғандай болды. Бүкіл дала тітіркеніп, дірілдеп, селкілдеп қоя берді. Жойқын күштің екпіні қатты дауылдай, тұнып тұрған шөптің басын шайқап, толқындай теңселтіп ұрып өтті. Жердің астынан сұрапыл күш қопарылып, өзімен бірге алапат құйынды, апат өрт жалынын ала шыққандай болды. Сол өрт бүкіл аспанға жайылып барады. Жаңа ғана тып-тыныш, өліктей үнсіз де жансыз, сұлық жатқан дүние тегіс қозғалып сала берді. Жерді тесе жаздап гүрс еткен қатты екпін әлемді тұғырынан шайқап, қозғағандай болды. Гүрілдеген үрейлі дауыс, жеті қабат жердің астынын да, жердің үстінен де қатар шығып, қабаттаса келіп, дүниені тегіс теңселте жөнелді. Бүкіл Дегелең қайнаған қара қазандай сарқылдап, бүкіл төңірек мөңкіген асау аттай тулады. Қып-қызыл жалын шоқтың қызуындай шалқып, өрттей жалаңдап, асыптасыған отты селдей төгіліп, ақтарыла жөнелді. Төңірек тегіс – жазық дала да, аспан да, өзен де, тау да – бәрі де қып-қызыл шоқтай қызыл түске енген. Түйдектеп атқылаған ыстық жалын лапылдап барып күйедей қою түтіннің ішіне кіріп, сіңіп кетіп жатыр. Дәу жалынның буындай бұрқыраған қара түтін будақтап шығып, дүниеге бой бермей шапшыған жалынмен араласып, неше түрлі түске енеді, неше түрлі қорқынышты бейнелерді еске салып, жан-жаққа жайылып, аспанға көтерілген қара құстай қанатын жайып, қалықтап барады. Тастардың опырылып құлаған тұстары быт-шыты шығып, жарылған кесектері сатыр-гүтір, тасыртұсыр етіп оқтай аспанға атылып жатыр. Керемет бір дәу балға таудың тасын шағып, күйретіп, қиратып жатқандай.»9,34-35 б.]. Бұл кейіпкер Мөлдірдің көзбен көргені. Қаламгер тазалықтың, пәктіктің белгісі етіп жазықсыз жануар ақ лақ пен үлкен өмірдің табалдырығын әлі аттап үлгермеген жас, пәк ару Мөлдір қызды алады. Өйткені екеуі де – болашақтың символы. Онда болашаққа балта шапқан ғылыми жаңалықтың мәні неде? Романда суреткер осы тектес риторикалық сұрақтар қояды. Ол тікелей авторлық баяндауда емес, қаһармандар сөзінде көрінеді.

Термодролық жарылысқа дейін ақыл-есі дұрыс болған кейіпкер -Жұман, тағдырдың тізесі арқасына қатты батып кеткен соң, есі кіресілі-шығасылы болып, арақты артықтау сілтеп жіберсе, аты-жөні жоқ «бөсе» беретінді шығарады. Бірақ

онікі шындыққа бергісіз «бөсу». Сырбаз суреткер Оралхан Бөкейдің «Атау Кере» романында Таған деген кейіпкер болушы еді, «Неге біз осы?» деп ылғи да айналасынан сұрқия сұрақтарға жауап іздейтін де жүретін. Жұман да солай, сөзінің дені сұрақтардан тұрады. «Жұрт Жұман есі ауысқан жынды, әумесер дейді. Әлде шынымен солай ма? Осының бәрін есі ауысқаннан жасап жүр ме екен. Бірақ, сорлы, бейшара жандар-ау, осының бәрі жалғыз маған ғана керек пе? Басқа жұрт неге жұмған аузын ашпайды, неге айтпайды? Неден қорқады? Кімнен жасқанады? Елім деп еңірегенде етегі толады, сол елдің болашын ойламағандары несі? Бәрі менен асқан ақылды болғандар ма? Сонда шетке шыққан жалғыз есуас мен болғаным ба? Шынымен-ақ, осының бәрін нақұрыстықпен, білместікпен жасап жүр ме екенмін? Мен түсінгенді олар неге түсінгісі келмейді? Сонда туған жерден мәңгі айырылғанмыз ба? Ойпырмай, одан артық бұл дүниеде қорлық, одан артық бақытсыздық бар дейсің бе? Өз жеріне, өз еліне ие бола алмай қалғаннан аянышты жағдай жоқ екен. Нағыз жетімдік деген осы емес пе? Үйсіз,күйсіз далада қалғанмен бірдей ғой. Анаңнан айырылғанда жатып жылайсың, қайғырасың, көнесің, көндігесің. Ал, кіндік кесіп кір жуған туған жерден, мекеніңнен айырылсаң, оны қалай ұмытарсың, қалай естен шығарарсың. Елсіз, отансыз адам болушы ма еді. Отансыз қалған адам ең сорлы, ең бақытсыз жан емес пе? Міне, нағыз есуас сонда боларсың» [9,92 б.]. Міне, есуас Жұманның аузынан осындай түгел елдің трагедиясы ақтарылып жатады. Расында да, бұл сөздер ақыл-есінен айырылған адамның сөзінен гөрі, елім деп еңіреген бірегей патриоттың ғана аузынан шығатын саф сөздер болса керек-ті. «Қара жел» романында автордың тұшымды ойлары, көкейге түйген түпкі идеялары Жұман аузымен айтылған. Ал «автордың осы ойлы жолдарды есуас адамның аузына салуы келмеске кете қоймаған қоғамдық жүйеден әлі де болса қаймығудан туындаған секілді»[8,32 б.]. «Впервые в казахской литературе главным героем романа становится герой-безумец, причем Жуман выступает носителем основной идеи произведения. ... Б.Тлегенов неслучайно делает своего героя сумасшедшим. Внешнее безумие Жумана контрастирует с разумностью его мыслей, его внутренние монологи оказывают неизгладимое впечатление на читателя. Писатель предлагает читателю самому дать оценку происходящему и познать истинный смысл чувств и мыслей героя через его размышления о трагедии народа, на земле которого работает ядерный полигон»[10,1 б.].

Егде тартқан Жұман образы романда бірте-бірте өсу үстінде көрінеді. Ол: «Мен полигонның бастықтары үшін ішпеймін. Олар үшін не деп ішемін? Не қадірі өтіп еді? Хайдар жаңа шөп шабуға рұқсат алдық дейді. Қарағым-ау, осы

жердің бәрі өз жеріміз емес пе? Ендеше, оған неге біз рұқсат сұраймыз? Оған полигонның қандай қақысы бар? Біз өз жеріміздің шөбін шапқан жоқпыз ба? Өз ауылымызға, өз жұртымызға келдік қой. Ендеше не деп полигон басшыларына рақмет айтамыз, не деп оларға риза боламыз? Ендеше неге мен олардың денсаулығы үшін арақ ішіп, жалпандауым керек, осыны түсіндіріңдерші. Осыны ойланындаршы», - дейді [9,77 б.]. Қой-қойлаған жұртты қаперіне де қыстырмай: «Менің елсіз, жерсіз қалғаныма кім кінәлі? Менің атамекенім қайда? Айтындаршы! Бәрі зонаға кеткен жоқ па. Еліме баратын жол қайда? Ауылыма апаратын соқпақтан айырылып қалған жоқпын ба. Менің тамырым семіп, өмірім сөнген жоқ па. ...Менің туған жерімді қайтарып беріңдер! Ауылымды, елімді өзіме қайтарыңдар!» - деп айқайлағанда қалш-қалш етіп, жақ еті үрпісіп кетті [9, 77 б.]. Бұл есуас адам ойланатын ой емес, адамды есуастыққа апаратын ауыр қайғы. Оның сұрақтарына ешкім жауап бере алмайды. Өйткені бәрі дәрменсіз, бәрі бұғаудағы жандар. Дәрменсіздіктерін сезінгендіктен де, шындықты айта алған жанды есуасқа балайды. Бұл автор жасаған символдық бейне деуге болмайтындай. Бодандық бұғауындағы шынайы тағдырымыз, дәл Жұман айтқан шындықты көпшілігі білді, соның айтқан сөздерін көпшілігі іштей айтты, бірақ, сыртқа басқа болып көрінді. Жұман айта алды. Ол заман ағымына қарсы жүзгендіктен, есуас болып көрінді. Іштегі жан азабы, жүрек дерті оны сыртқа есуас етіп көрсетті. Жазушы сол бір қасіретті жанның ішкі арпалыстарын бастан кеше отырып, өзі кейіпкерге айнала отырып жазғаны деп бағалау керек дейміз. Бұл - автордың, сол нәубетті бастан кешіп жатқан көп жандардың ішкі толғанысы.

«Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі. Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атаулының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар» [2,2 б.]. «Иә, қазақ қашанда туған жерге кіндігінен байланып қалған, әлемнің қай түкпіріне өкшеміз тисе де, атакүлдікті аңсап оралатынымыз сондықтан. Баяғы бабаларымыз алыс сапар шеккенде, беліне туған жердің бір уыс топырағын түйе кететіні сол қасиетінен шығар? Өйткені оған небір арыстарымыздың тері мен қаны, арманы мен мұңы, қуанышы сіңген.

Туған жер туып, өсіп-өркендесең де керек, өлсек де керек. Әсіресе, қазақ үшін!» [11,6 б.].

Қазақ үшін қастерлі екі ұғым болса, соның бірі сөзсіз – ата-баба мәңгілік тыныштық тапқан ата бейіт. Романда Күлзипа, Қатипалар ата-енесімен бақұлдасып жатқанда, жон арқаңнан құмырсқа өрмелеп келе жатқандай денең тітіркеніп, жүрегің өрекіп кетеді. «Құдай-ай, бұларға да келіп тұра алмайтын болдым-ау. Қап, бұл тіршіліктің ит қорлығы өтті-ау. Келмейін демеймін, мына қарғыс атқыр зона деген пәле шығып, қырсықтай жабысқан жоқ па?» [9,70 б.]. Бұл сөздер - қарапайым қазақ әйелінің қарапайым тілімен жеткізілген ауыр қайғы. «Ал Жұман болса сүмірейіп, мұңайып, қабірдің астынан бірдеме көрінетіндей шұқшыып қарап тұрып жылап жібереді де, өз-анасына, мына сұмдықты көрмей кеткен, туған жерде жатқан, тірілерден гөрі анағұрлым «бақытты» өлі шешесіне: «Кешір мені, келе алмадым. Мен сорлыда жазық жоқ. Мына зонадан бір табан аттапай тұр ғой» [9,71 б.], - деген кезінде еріксіз көзінен жас ыршып шығып, алқымына қарай құлдилап сыза жөнеледі. «Жұман енді биіктегі көк аспанға ұзақ қарап, тұңғыш түбінен біреуді көріп тұрғандай аузын жыбырлатты. «Жаратқан ием, өзің кешіре көр. Менен кінә жоқ. Әке-шешеме келмейін демеймін, уақыт, жағдай солай болып тұр ғой. Бірақ, осы жерге келіп-кетуім саған да байланысты емес пе. Туған жерге, өскен ауылға келе алмайтын жағдайға жеттік. Өзің қолдап, қорғаныш болып жүрмейсің бе? Жерімізді, атамекенімізді өзімізге қайтар. Бәрі де қолыңдағы іс қой. Қайырымыңды аямай, қамқорыңа алсаңшы. Алләкпір!» деп иегін сипады» [9,71 б.]. Жұман байғұс, адамнан еш қайыр болмаған соң, амалсыз құдайдың өзінен жәрдем тілеп отыр. Бұл суреттеу бір жағынан, қазақ ұлтының бойындағы бір аллаға деген сенімінің жоғалмағандығын да танытады. Діни сауаты болмаса да, атеист қоғамда өмір сүріп жатса да, бойындағы ұлы жаратушыға деген бір сенім қалып кеткенін көрсетеді.

Қырағы көзі осыны шалып қалған қарымды қаламгер М.Мағауин: «Ұлттық мінез. Ұлттық трагедияның бір тармағы. Қазақ үшін аруақтан қастерлі кім бар. Қазақ үшін ата-баба қабірі иесіз қалғаннан артық қандай өкініш, нала бар. “Амандық болса, реті келсе, тағы келіп төбе көрсетерміз. Біздің тілеуімізді тілеп, алаңсыз жата беріңдер!..” – Қонысынан ауған жұрттың қорғансыз қалған аруақтарға айтқан бақыл сөзі», - деп тұжырымды ой түйеді [4,122 б.]. Аруаққа сену – ұлы жаратушы бір Алланың барлығына сену ғой. «Табиғи сурет, шынайы мінез. Кәнігі қаламгердің бедерлі қолтаңбасы. «Қара жел» романында жазушы бастан-аяқ осындай шеберлік биігінен көрінген» [4,123 б.].

Қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет романның бас кейіпкері – «ақыл-ессіз» кейіпкер – Жұман болып табылып отыр. Бұрын-соңды мұн-

дай кейіпкерлер де көптеп кездесті, десек те, олардың дені қосалқы кейіпкер деңгейінен асып, характер дәрежесіне дейін көтіреле алмады.

Қазақ романдарындағы характер мен жағдайдың өзара сабақтастығын қолмен қойғандай етіп түсіндіріп берген абыз-академик Р.Бердібай: «Шығарма кейіпкерінің ісіне, мақсатына ойша түсінгенімізбен әсерленбейтініміз неліктен? Бұл, біздіңше, қаһармандардың даралық кескін мінезінің жақсы ашылмауынан. Көп образдардың пәлендей, түгендей істерін оқығаныңмен, анық бейнесі көзге елестемеуі де сондықтан. Бізге кейіпкердің кәсібі, тегі, көзқарасы, сөздері қанша толық баяндалғанымен, солардың есте қалар, қайталанбас белгілері көбінше таптырмай-ақ қала береді. Ал характердің даралық анықтығы жоқ жерде нағыз өнер болушы ма еді?», -дейді [12,168 б.].

Жазушы Б.Тілегенов романда саңлақ сыншы тарапынан көрсетілген олқылықтарға орын бермей, айтылмыш сынның критерийлеріне толықтай жауап бере алатын характер сомдап шықты. Ол «ақыл-ессіз» кейіпкер – Жұман еді. «Впервые в казахской литературе главным героем романа становится герой-безумец, причем Жуман выступает носителем основной идеи произведения. Здесь правомерно ставить вопрос о герменевтическом прочтении образа, его понимании, интерпретации» [10,1 б.].

«Герменевтика – (грекше, hermenlike – hermescno – түсіндіремін, түсінік беремін, ұғындырамын) текстерді ұғындыру және оның принциптерін түсіндіру жөніндегі ілім» екенін анықтадық [13,116 б.]. Ал интерпритацияны филология ғылымдарының докторы, профессор В.Е.Хализев: «Интерпритация сопряжена с переводом высказывания на иной язык ..., с его перекодировкой... Толкуемое явление как-то меняется, преобразуется; его второй, новый облик, отличаясь от первого, исходного, оказывается одновременно и беднее и богаче его. Интерпритация – это избирательное и в то же время творческое (созидательное) владение высказыванием (текстом, произведением)», -деп түсіндіреді [14,108-109 б.].

Жазушы Бекежан Исағалиұлы тегіннен тегін кейіпкерін есінен алжастырып жібермегені белгілі болды. Қаламгер Жұманның контраст коэффициентін жоғарылатқанымен, яғни, Жұманның сыртқы тұрқына айтқан сөздері сәйкес келмеуінің себебін түсіндіріп жатпайды, оны оқырманның өзі бағамдап әділдік таразысына салар деп көпшіліктің ой-талқысына салғанды жөн деп табады. Және бұл әрекеті белгілі дәрежеде жүзеге асты да.

Өйткені Жұманның әрекетін оқу арқылы жіті бағып отырған көзі қарақты оқырман Жұманды «ақыл-ессіз» емес, керісінше, болып жатқан оқиғаға оң бағасын беріп жүрген жалғыз есі бар адам ретінде қабылдайды. Суреткер шеберлігі сол, оқырманның алды-артын орап, ойынан шашау

шығармай, жағдайды қолмен қойғандай етіп суреттегенінде, өз еркінен тыс романдағы ақиқи кейіпкер Жұман қойшының әрбір сөзіне «соны айттам-ау» деп бас изеп отырғаныңды байқамай да қаласың. «Құдайдың кең жері құрып қалғандай сынақтың орнын дәл осы араға – қалың жұрттың ортасына әжелудің қаншалық қажеті болды екен. Жақсы ма, жаман ба, ел емес пе еді, жұрт емес пе еді. Бұлары несі? Шырақ-ау, қалың елдің жағдайын ойламағандары қалай? Соншама жандарының ашымағаны ма? Осынша зорлық, қиянат жасау кімнің ғана ойына келді екен, кім осыған бұйрық берді екен?» [9, 92 б.]. Бұл бүкіл қазақтың жауабын күткен сұрағы...

Роман ТАСС – Совет Одағы телеграф агенттігінің доңайбат, салқын хабарымен аяқталады. «1989 жылы 12 февральда Москва уақыты бойынша 7 сағат 15 минутта Совет Одағында Семей ауданындағы полигонда жер астында қуаты 20 килотоннадан 150 килотоннаға жуық ядролық жарылыс жасалды. Аталған сынақ әскери техниканы жетілдіру мақсатымен жасалды.

Сынақ ауданындағы және полигоннан сырт жерлердегі радиациялық жағдай қалыпта» [9,142 б.]. «Қалыпты болмас жөні жоқ. Өйткені ХХ ғасырдың ұзына бойында өріс алған отарлық саясат, әсіресе, оның советтік кезеңінде айрықша қарқынмен жүргізілген тікелей геноцид империялық көзқарас тұрғысынан алғанда қалыпты іс, әдепкі жағдай болатын» [4,125 б.].

«Жазушы Б.Тілегенов ғасыр трагедиясының табиғатын Түсіп, Жұман есімді екі қойшының «қарапайым» ой-түсініктері, сана-сезімдері арқылы-ақ ашады. Романның көркемдік құны мен қуаты характер табиғатын қоғам дамуындағы қайшылықтарды көрсету арқылы бейнелеуінде. «Қара жел» романы – қызыл империяның отарлау саясатының, геноцидтің, тоталитаризмнің әдебиеттегі көркем шежіресінің бастауы», -екені даусыз [11,33].

Ұлтымыз тарихындағы зұлмат кезеңді көркемдік қалыпқа сыйғызып, тыңға түрен салған алымды қаламгер Бекежан Тілегеновтің бұл романы Семей полигонының шындығын айдай әлемге айқара жайып салған, қазақ әдебиеті тарихындағы Р. Нұрғалидің «Полигон әңгімелерінен» кейінгі, осы тақырыпқа арналып жазылған тұңғыш роман. «Қара желді», шын мәнісінде, классикалық роман деп бағалауымызға әбден болады.

Өйткені романға қойылар талаптар туралы жазылған теориялық еңбектер осыны дәлелдейді. Өз дәуірінің толық кескінін көрсета алған, қоғамның барлық қабаттарынан алынған бейнелер өз мінезі мен біліміне лайықты өз тілдерімен анық көрінеді. Және әрбір кейіпкер қоғамның өзекті мәселелерінен сөз қозғайды, Сол уақыттағы халық тұрмысы, әлеуметтік жағдайын суреттей отырып, халық өміріндегі шешімін күткен ірі мәселелер көр-

сетілген. Бекежан Тілегенов – талант, ол – ақыл-парасат сауытын киген, тәңірдей шындықтың туын ұстаған, қымбат сырын арының сертіне балаған біртуар дарын, классик қаламгер деп бағалағанды дұрыс көрдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалқаман Сарин. Арманымның бейнесі. Өлеңдер жинағы. Астана: Нұра Астана, 2011. – 192 бет.

2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. «Егемен Қазақстан» газеті. №70 (29051) 12 сәуір, сәрсенбі 2017 жыл. – 12 бет.

3. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық, 1960-2002 ж. – Алматы: Қағанат – FMO баспасы, 2002 - Онынышы том. Ой, толғамдар. 1988-2001. – 409 бет.

4. Мағауин М. «Зұлымдық шежіресі»: Бекежан Тілегенов туралы. /М. Мағауин// Жұлдыз. – 2001. – 107 – 134 б.

5. Тілегенов Б. «Әдебиет – менің Отаным!»: Естелік жазбалар. /Б.Тілегенов// Жұлдыз. – 1998. №7-8. – 66 – 144 б.

6. Жұртбай Т. Бейнет сусыны...: толғау-эссе/Тұрсын Жұртбай. – Алматы, «Хантәңірі»

баспасы, 2016. – 380 б.

7. Тілегенов Б. Сексен алтыншы жыл. Қара жел. Роман /Тілегенов Б., Алматы. «Дәуір-Кітап» баспасы, 2016. – 480 б.

8. Жұмаділова Н.Т. 1960-1990-жылдардағы қазақ романы. Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. – 69 б.

9. Тілегенов Б. «Қара жел»: Роман. /Б. Тілегенов // Жұлдыз. – 1990. №7. – 3 – 142 б.

10. А.Т. Жаманкозова. Герой-безумец в романе Б. Тлегенова «Қара жел»: опыт герменевтического подхода. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – № 1 (92) 2013. – 1 – 6 б.

11. Отарбаев Р. Айқын ұстаным. «Егемен Қазақстан» газеті. №73 (29054) 17 сәуір, дүйсенбі, 2017 ж. – 12 б.

12. Бердібай Р. Әдебиет сынының көкжиегі. Көмекші оқу құралы. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан, «Тұран» баспаханасы, 2006. – 513 б.

13. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т.Шаңбаев) Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 бет.

14. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.

ТІЛ МӘДЕНИЕТІН МЕНГЕРУ ЖАСТАРҒА ЖАТ ПА?

Түйін: Қазіргі білім беру саласында инновациялық үдерістерді дамыту жағдайында құзіреттілік дағды қарастырылады. Тілдік өзара қатынастағы жеке тұлғаның сөйлеу мәдениеті, коммуникативті және мәдениаралық құзіреттілік, тілге құрмет, сөз байлығын меңгеру қажеттілігі аса өзекті болып отыр.

Резюме: Грамотная речь и компетентность рассматривается как необходимое условие развития инновационных процессов в сфере образования; культура речи индивида, коммуникативность и межкультурная компетенция; уважение к языку требуют особое внимание со стороны молодежи.

Summary: Competence is considered as a necessary condition for the development of innovative processes in the field of professional education. It is suggested a proper methodology for dealing with the relationship of language, communication and intercultural competence, and special attention is given to methods, models, and the paradigm of learning the language.

Қазіргі әлемде мәдени әртүрлілік пен тілдердің өзара қатынасы экономикалық және саяси жағдайлармен салыстырғанда тезірек өзгерістерге ұшырайтындығын байқаймыз. Мәдениетаралық коммуникация елдер арасындағы ішкі өмірдің де, өзара қарым-қатынастың да реттегіштік маңызды факторы болып отыр. Өзінің әлеуметтік мәдени ерекшелігін іздеу жолындағы қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациясы жағдайында мәдениетаралық коммуникациялар мәселелерін зерттеу қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасында мәдениетаралық кәсіби байланыстардың кеңеюіне байланысты үш тіл – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген түрлі сала мамандарына сұраныс көбеюде. Бұл тұста орыс және ағылшын тілдері таза сөйлеуге негізделгенін айта өткеніміз жөн, алайда мемлекеттік тіл саналатын қазақ тілінің жағдайы осы екі тілмен салыстырғанда «жеңіліс тауып жатады». Үш не одан да көп тіл меңгерген жастардың басым бөлігі қазақ тілінен өзге тілде таза сөйлей алады, оған бөтен сөздерді қосып, не болмаса өзі білетін бірнеше тілді араластырып сөйлемейді. Ал қазақ тіліне келген кезде сөздеріне орыс тілінен жөнді-жөнсіз кірген сөздерден бастап, шетел сөздері де мидай араласа бастайды. Бірнеше тіл меңгерген адамдардың бәріне таза сөйлеу тән дей алмаймыз, бірақ көбінде олардың тіл мәдениетін сақтамайтындығы қынжылтады. Полиглот адамдар ғана емес, жай ғана қарапайым халықтың арасында да тілді шұ-

барлайтындар көбеймесе, азаймай отыр.

Белгілі лингвист-ғалым, зерттеуші В.Б. Кашкин [1, 131-132 бб] тұлғаның коммуникативті параметрлері – уәждемелік, когнитивті және функционалды деп бөле отырып, функционалдылық құзіреттілікті «вербалды және вербалды емес қарым-қатынас жасауда практикалық меңгергендігі, коммуникативтік құралдарды дұрыс жұмсауы, дискурсты код нормалары мен этикет ережесіне сәйкес құрастыруы бұл тұлғаның коммуникативтік сипатының көрінісін танытады» деп дұрыс көрсетеді. Осындай ойды ғалым В.И.Карасик те айтады, оның ойынша, коммуникативті тұлға құрылымында «мінез-құлық аспектісі дегеніміз «тілдің арнайы және еріктен тыс сипаты мен қарым-қатынас жасаудың паралингвистикалық құралының жиынтығы екендігі» [2, 22-28 бб] сипатталады. Демек, бұл пікірлерден шығатын қорытынды: бір тілде дұрыс сөйлеу үшін сол халықтың тілдік мәдениетін меңгеру қажет, қарым-қатынас ерекшеліктерін сақтай білуі тиіс.

Тіл – ұлттың аса ұлы игілігі әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі, ұлттық мәдениетінің гүлденуі, келер ұрпаққа көздің қарашығындай сақтап, жеткізер өшпес мұра. Адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы ретінде ұлттың болашағы – тілдің дамуына, оның қоғамдық қызметінің кеңеюіне тығыз байланысты бола беретіні даусыз.

Әрбір елдің күші, байлық-бақыты экономикалық даму деңгейімен ғана емес, сонымен бірге мәдени, рухани өрісімен айқындалады. Ал мәдени өре, рухани талғам деген халықтың ақыл-ойының көрінісі тілге тікелей тәуелді екені белгілі.

Тіл – халықтың жаны, кескін-келбеті, ешкімге ұқсамас дара болмысы. Ұлы ғалым Ахмет Байтұрсыновтың: «Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау» деген кесімді пікірін қаншалықты орындап жүрміз, сол туралы ой қозғау ешқашан артық болмас. Ахаңа бұл ойды айттырып отырған өз заманындағы көзі ашық, оқыған адамдардың орыс сөзін қосып сөйлеуі, я болмаса, татар, ноғай молда, ұстаздардың «әдеби тіл» деп санаған шұбар сөздері немесе көрші елдермен алыс-беріс нәтижесінде тілге сіңісе бастаған кірме сөздер болар, бәлкім. Ұлы Абай да кезінде «бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол ақынның білімсіз бейшарасы» деп қазақ тілінің тазалығын сақтауды аманаттаған еді ғой. Арада қанша жылдар өткенін таразылай отырып, дәл қазіргі заман жастары, кейде орта буын адамдарының да қазақ тілінің тазалығына Абай, Ахмет заманынан әлдеқайда нашар мән беретініне күйінесін, таяз ойлылығына танданасын.

Қазір де жастар арасында да, ересек жандар арасында да тілімізді шұбарлап, өз ана тілінде тұрпайы сөйлейтіндерді көріп, намысың оттай жанады. Мұндайларды көргенде, К.Г. Паустовскийдің: «Туған тіліне жаны ашымаған адам – жәндік» деген сөзі ойға оралады. Әлемде кейбір ұлттардың тілі жұтылып, жойылып жатыр. Соңғы деректерге қарасақ, Кеңестер Одағы кезінде тілдің жойылу үдерісі тым жылдам қарқын алғаны сонша, жетпіс жылда жүзден аса тіл өмір сүруін тоқтатқан екен. Қазір болашағын ойлаған әрбір ұлт өз ана тілінің тазалығын сақтап қалу мақсатында күресіп жатыр. Бірақ, сан мыңдаған жылдық шежіресі бар қазақ тілінің басына жұтылу қаупі түспесе де, шұбарлану арқылы жаңарып санаға сол қалпы сіңісіп бара жатыр. Әлемді жаулаған ақпараттық технология, әлеуметтік желілердің қолжетімділігі, бұхаралық ақпарат құралдарында қателердің жиі бел алуы, уақытты «үнемдеу мақсатымен» қысқа сөйлеу, басы бар, аяғы жоқ, не болмаса көңіл күйді «білдіретін» смайликтермен «сөйлесу» ешқайсысымызға әбес көрінбейтін жағдайға жетіп қалдық. Бұл біздің әдеби тілімізге төнген қауіп болып отыр. Бұл пікірімізге дәлелді алыстан іздеп керегі жоқ. Күнделікті жұмыс барысында, әріптестер, достарымыздың ортасында, ғаламтор желісінде қарым-қатынас тіліне қарасақ, мағынасы таяз қысқа жауаптар, бөтен сөздер, мәнсіз сөйлемдер жетіп-артылады. Ал жастардың көбі кең толғанып ойын еркін, анық жеткізе алмайды, достарымен сыр бөлісудің өзі шұбар тілмен ғана жүзеге асады. Оларда «волноватса етіп», «опаздат етіп», «потеря боп», «базар жоқ», «о кей», «пока», «давай», «ызвандап отрм», «не стеватрсың», «лақпаш», «қумаш», «ужссс», «шок болдым», «тема ғой», «этот», «потом», «еще», «там», «корече», «вообще», «кошмар», «ну», «это самый», «капец», тағы басқа толып жатқан сөздер мен тіркестер «сөздік қорларына» мықтап сіңісіп алған.

Таза қазақ тілінде сөздің шұрайын келтіріп сөйлейтін жастар аз. Сөз қадірін түсіну, мақал-мәтелді орнымен қолдану, фразеологизмдер мен афоризмдерді ұтымды жұмсай білу қазіргі қазақ жастарынан алыстап барады. Тілші, журналист, мұғалім болуға талпынған жастардың арасынан ана тілімізді түсініп, сүйіспеншілікпен сөйлейтіндерін ескергенмен, олар көп емес. Көбі қасиетті қазақ тіліне орысша, шетелше, жаргон сөздер қосып сөйлейтіндерін аңғармайды да. Ондай сөздермен бірге сөйлемдер де мағынасыз, мәнсіз боп барады. Егер бұл мәселеге салғырт қарайтын болсақ, бұл тілдің бұзылуына, ойдың тұйықталуына жылдам жеткізетін жол болары анық. Тұйықталған ойдан тыңғылықты іс, салиқалы жауап, салмақты пікір, селт еткізер сөз, үшқыр қиял, жанды тербер сезімді ойлар шықпайтыны айдан ақиқат емес пе? Бұл өз кезегінде білімнің де сапасыздануына соқтырады,

себебі барлық білім-ғылым тіл арқылы жүзеге асады. Таза сөйлеу – ой айқындығының белгісі.

Сөзі дұрыстың ойы да дұрыс болмақ. Шешендікті қадірлеген халық «Адам аласынан сөз аласы жаман, от шаласынан сөз шаласы жаман» дегенде, ана тілінің байлығын бағаламай, ана тілінде таза сөйлей алмаған адамдардың қойыртып тіліне қынжылып айтса керек.

Өскелең ұрпақтың ата-бабасынан келе жатқан қасиетті туған тілінің қадір-қасиетін түсініп, өз ана тілін құрметтеп, дәріптеуге, мақтан етуге тәрбиелеу кез келген ата-ананың парызы болуы тиіс. Ал мектеп қабырғасында олардың сөздік қорын молайтып, ойлау қабілеттері мен өз ойын ашық жеткізу дағдыларын арттыруға ұстаздар ғана емес, отбасы, қоғам да араласқаны абзал. Бұл мақсат орындалуының бір баспалдағы көркем әдебиетті жиі оқу болмақ. Газет-журналдарда тіл тазалығы туралы мақалалар жиі басылып тұрса, оны талқылау, жастарды сауалнамаға тарту жағы жолға қойылса да, дәл қазіргідей келеңсіздіктерге айтарлықтай тосқауыл қоя алар едік.

Бұл келеңсіздікті шешу жолдарын біз күнделікті тұрмыста және кәсіби салада да қолдануымыз қажет. Негізгі шешімдердің бірі – немқұрайлық танытпай, отбасында болсын, қоғамдық орындарда болсын, жастардың санасына ана тілінің тазалығы жайында саналы түсінік қалыптастыру қажет. Қарым-қатынас күзінеттілігін тұла бойында қалыптастыру үшін, алдымен аға буынның өзі де тілдік мәдениетті қалыптастыруға ұмтылуы тиіс. Бұл дегеніміз өзге адамдарды түсіну біліктіліктері мен дұрыс тілдік құралдарды қолдану қабілеттеріне ие болу қажет және қазіргі әлеуметтік нормаларға сай тәртіпті сақтау болып саналады.

Бұлардан өзге, жастар бойындағы тез ашулану, дөрекі сөйлеу, әлеуметтік желілерде былапыт сөздер жазып, өзі «қарсылас» деп таныған жанды барынша балағаттап, тұқыртып тастау әрекеттері де жанды ауыртады. Бұл тұста жастардың, желіде отырған жанның дөрекі сөздерден «білімінің тереңдігіне», «сөздік қорының молдығына» еріксіз таң қаласың. Үлкен демей, кіші демей, болмайтын пікір үшін небір ғайбат сөздерді аянбай жазады. Осы тұрғыдан келгенде, ғаламтордағы агрессия мәселесі де қазір өзекті болып отырғандығын көреміз. Негізінен, ғаламторда тілдік агрессия кең таралғанымен, оның нақты шешу жолдары әлі анықталмаған. Агрессияның туындауына мынадай себептер болады екен:

– Адамның туылғаннан бері бойында бар мінезі агрессияны болдырмауға мүмкіндік бермейді;

– Қазіргі заман адамдарының жалпы тілдік агрессияға ниеттестік көзқарасы және оны тікелей іске асыру мүмкіндіктердің бар болуы;

– Бүгінгі таңдағы негативті тұрмыс жағдайлары түрткі болады (өмір қарқындылығы, экономии-

калық тұрақсыздық, ұстанған бағыттың өзгеруі, жағдайдың шиеленісуі және күйзелістердің әралуандығы);

– Белгілі бір тұлғаға тән психикалық ерекшеліктеріне байланысты жағдайлардың туындауы.

Бұл мәселені шешудің тиімді жолдарының бір түрі – мына қағидаларды қоғам санасына жеткізу:

- тең құқықтық және өзара сыйластық;
- тыңдаушы рөлінің маңыздылығын жете түсіну және есепке алу;
- қарама-қайшылықтарға қарамай, қажетті этикет ережелерін сақтау;
- симметриялы қалыпқа түсу (өзіңді сол адамның орнына қою);
- тиісті мәнер және сөз саптау.

Әлеуметтік желілерде болсын, өмірдегі түрлі жағдаяттарда болсын, тілдік агрессияны болдырмаудың жолдарын қарастыру қажет. Оның шешімдері әр алуан болуы мүмкін, дегенмен адамгершілікті естен шығармай, шыдамдылық, мәдениеттілік ұғымдарын біліп, сезіну қажет. Сабырлық сақтап, кітап оқуға көңіл бөлу тіл мәдениетін қалыптастыратын сара жол екендігін есте ұстауға тиіспіз. Қоршаған әлемді қабылдаудың өзіндік ерекшелігін танытатын «әлемнің ұлттық бейнесі», түрлі мәдениет өкілдерінің ұлттық ойлау ерекшелігі; әрқилы этностың мәдени дәстүрін бейнелетін көркем мә-

дениет» [3, 34-39 бб] екендігін ескерсек, тілді сауатты меңгерудің тетігі алдымен өз ұлтының тілін жетік меңгеруде жатыр. Өзге тілді үйрене отырып, қазақ тілін өз айшығында жеткізудің, шұрайлы мазмұнын ашудың жолдарын таба білуге ұмтылғанымыз абзал. Өсіресе, бұл қазіргі қазақ жастары ұмтылатын бағдар болуы тиіс.

Ананың сүтімен берілген қазақ тілін әрқашанда мақтан тұтып, биік ұстап қастерлеу біздің еншімізде. Өзге тілдің бәрін білсек те, өз тіліміз ұмытпай, туған тіліміздің дауына үлес қосайық. Бұл жалаң ұран болып қалмай, бәріміздің намысымызды жанытын, парасаттылығымызға сын болатын, ең бастысы, ана тіліміздің қадірін түсірмейтін жарқын бағытта дамуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации: краткий курс. – М.: АСТ; Восток-Запад; Минск: Харвест, 2007. – 284 с.*

2. *Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 289 с.*

3. *Рысалды Қ. Тілді функционалдық тұрғыдан зерттеудің негізгі ұстанымдары. //Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы, 2007. – 481.*

Токтагазин Муратбек

доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева,
кандидат филологических наук

ИНТЕРНЕТ И ИНТЕРНЕТ-СМИ КАК ОСНОВНОЙ КАНАЛ КОММУНИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЕДИНОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Резюме: В статье рассматривается Интернет и Интернет-СМИ как часть единого интегрированного информационного пространства, которая составляет часть современного медийного пространства. В связи с этим феномен Интернет-СМИ как пространства для эпистолярной коммуникации множества людей и как инструмент формирования общественного мнения, нуждается в исследовании и классификации с целью удобства восприятия Интернет-СМИ как еще одного пространства для осуществления эпистолярной коммуникации между различными людьми. В статье постулируется существование Интернет-СМИ как части единого интегрированного информационного пространства.

Summary: The article examines the Internet and Internet media as part of a single integrated information space, which are part of the modern media space. Taking it into account, the phenomenon of online media as a space for epistolary communication of many people and as a tool to influence public opinion needs examination and classification for the purpose of readability of Internet media as another space for the implementation of the epistolary communication between different people. The article postulated the existence of Internet SMMI as part of a single integrated information space.

Ключевые слова: медийное пространство, информационное общество, Интернет-СМИ, единое интегрированное информационное пространство, эпистолярия.

Keywords: media, information society, Internet media, integrated information space, and epistolary.

Введение. Социум – это основной объект и субъект внимания журналистики. Удовлетворение потребности общества в информации и коммуникации – это одна из основных задач СМИ. Весь функционал журналистики направлен на то, чтобы удовлетворить потребность социума в познании актуальной информации. Вместе с тем СМИ во многом подчиняются надобностям тех структур, которые посредством СМИ стремятся оказать влияние на сознание социума – это могут быть политические, социальные, коммерческие и некоммерческие организации, лица и структуры.

Современные СМИ характеризуются расширением пространственных и качественных характеристик, а также универсализацией и унификацией средств коммуникации, создающих так называемое

медиапространство. Роль и значение печатных СМИ постепенно нивелируется, а значение и влияние новых средств коммуникации, обеспечивающих создание интегрированного медийного пространства, напротив, растет.

Поскольку медиапространство является составной частью единого интегрированного информационного пространства, которое формируется в настоящее время, то современные СМИ являются еще одним каналом коммуникации людей между собой и с социальными институтами посредством писем, комментариев, сообщений. Таким образом, для полноценного исследования возможностей осуществления эпистолярного общения в современном мире необходимо исследовать и медийное пространство и пути его эволюции.

Основная часть. В первую очередь огромной значимостью для современной эпистолярной является Интернет и Интернет-СМИ. Помимо уже ставших привычными способов общения – сообщений электронной почты, сообщений в соцсетях, в блогах, на форумах, в чатах, в программе Skype, также свое мнение в эпистолярной форме люди могут высказывать и комментируя новости. Но такой формат распространения эпистолярной возможен только в Интернет-СМИ. Для того, чтобы понять, как и каким образом эпистолярная может развиваться в Интернет-СМИ, нам необходимо детально изучить феноменологию этого вопроса.

Итак, Интернет-СМИ можно подразделить на две основные категории – это on-line СМИ, которые дублируют печатные версии изданий, и те СМИ, которые не имеют печатного аналога и являются собственно сетевыми ресурсами, работающими на самостоятельной основе [6, 78].

Такая классификация Интернет-СМИ в настоящий момент является наиболее распространенной, поскольку классифицировать СМИ-ресурсы белорусского сегмента сети Интернет по другим основаниям – задача достаточно сложная ввиду динамичного прогресса в развитии рынка сетевых изданий. Сегмент Интернет-СМИ не является устоявшимся – появляются новые СМИ, которые быстро завоевывают аудиторию и рейтинг, популярность, ТИЦ, охват аудитории одних ресурсов падает, других, напротив, возрастает, что может зависеть от целого ряда факторов.

Калмыков и Коханова также предлагают так типологизировать медийные ресурсы [3, 118-122]:

- Интернет-СМИ – «визитка». Под таким видом медийного ресурса подразумевается ознакомительный сайт, содержащий краткую информацию о коммерческой или некоммерческой компании, ее услугах и функциях. Такие сайты отличаются лаконичностью и компактностью.

- Интернет-сайт promotion – сайт, предназначенный для рекламы событийного характера, а также товаров и/или услуг. Так, например, отдельной страничкой портала Tut.by является рекламный портал, который рассказывает о предоставляемых услугах рекламного характера, а также услугах SEO-продвижения и др.

- Сайт электронного магазина – сайт, на котором можно купить товары или услуги.

- Информационный сайт – сайт, который предназначен для размещения той или иной тематической информации по определенному предмету или области знаний.

- Портал – web-ресурс, который предназначен и для размещения информации, и для создания общности людей, получающих эту информацию – интернет-сообщества.

- Корпоративный сайт – представление деятельности компании в сети Интернет.

Однако, как мы видим, такая типологизация совершенно не подходит для сайтов Интернет-СМИ, в первую очередь из-за попытки объять необъятное – такая классификация скорее свойственна для пространства Интернет-сети вообще, но для СМИ такая система не подойдет – Интернет-СМИ может и предоставлять услуги рекламного характера, продавать рекламные площади или создавать баннеры, но от этого медийный ресурс не станет promotion-ресурсом или интернет-магазином. Обратное утверждение также верно – электронный магазин может вообще не содержать в себе сообщений массовой информации.

Соответственно, наиболее часто используется именно подход к классификации Интернет-СМИ согласно основанию наличия off-line версии данного ресурса или ее отсутствия, так, М. Лукина предлагает следующую типологизацию СМИ по предложенному основанию [6, 184].

Приведем данную классификацию:

- Интернет-СМИ, которые являются полными аналогами или эквивалентными версиями off-line версий «родительских», традиционных печатных СМИ;

- Интернет-СМИ, которые являются on-line версиями «родительских» печатных СМИ и возникли на их основе, однако при этом не являются их аналогами или копиями, а проводят собственную информационную политику, наиболее адаптированную под выбранный формат донесения информации (новостной портал, on-line радио или телевидение и т.п.);

- Интернет-СМИ, которые не имеют off-line версии и возникли как самостоятельное явление.

Многие из таких медиапроектов базируются на коммерческой основе.

Исследователь А. Носик предлагает ту же классификацию, но определяя соответственно вышеизложенной типологизации Интернет-СМИ такими терминами, как [7]:

- Интернет-СМИ – клоны

- Интернет-СМИ – гибриды

- Оригинальные Интернет-СМИ

Позднее А. Носик классифицировал все Интернет-СМИ по основанию тематики контента. Так, согласно модифицированной классификации Носика, Интернет-СМИ можно разделить на [7]:

1. Сетевые медиапроекты общего профиля. В этот сегмент Интернет-СМИ исследователь предложил включить такие виды СМИ, как исключительно сетевые (т.е. электронные газеты, информационные и новостные порталы, электронные журналы, интерактивные СМИ) и on-line версии традиционных СМИ – т.е. копии и гибриды традиционных газет, журналов, радио, телевидения и т.д.

2. Сетевые медиапроекты специализированного профиля. К данному сегменту Интернет-СМИ автор отнес те копии, гибриды и оригинальные Интернет-СМИ, которые специализируются на определенной тематике преподносимой информации – например, ресурсы, посвященные культуре или спорту, тематические порталы на экономическую тематику и т.п.

А.И. Акопов, в свою очередь, классифицировал Интернет-СМИ исходя из многих оснований – по тематике и степени уникальности контента, по их профилю, по региональной принадлежности СМИ [1, 45].

М. Кашникова в своей статье «Сетевые СМИ – основные группы, виды и формы их функционирования» предлагает такое деление медийных ресурсов [4]:

- Оригинальные медийные ресурсы и аналоги или эквиваленты традиционных СМИ;

- Интернет-СМИ новостного характера без возможности комментирования, с возможностью комментария и смешанного характера;

- Интернет-СМИ монотематического характера и политематические ресурсы;

- Интернет-СМИ, подразделяющиеся по принадлежности на государственные Интернет-СМИ, Интернет-СМИ медийных групп, Интернет-СМИ, принадлежащие политическим образованиям (партиям, группам, лицам), либо бизнес-группам и независимые Интернет-СМИ;

- По ориентации на ключевую аудиторию – Интернет-СМИ, ориентированные на общероссийский охват и региональные Интернет-СМИ

Однако, как мы можем видеть, данная типология обладает рядом недостатков, в частности, принадлежность Интернет-ресурса к бизнес-группе часто нельзя назвать Интернет-СМИ. Сайт, по-

вестующий о новостях группы компаний скорее следует относить к разряду сайта-визитки, чем к разряду полноценного Интернет-СМИ с ценными для широкой аудитории сообщениями массовой информации.

И. Давыдов в статье «Масс-медиа российского интернета. Основные тенденции развития и анализ текущей ситуации» дает достаточно обширную и разветвленную классификацию Интернет-СМИ [2]. Рассмотрим ее подробнее:

1. По способу подачи информации:
 - Исключительно Интернет-СМИ – издания, информация которых доступна только в on-line режиме
 - Сетевые версии «родительских», традиционных версий СМИ
 2. По типу контента (подразделяются по основанию возможности комментирования и по авторству информации):
 - Новостные, комментарийные, смешанные;
 - Авторские, редакционные, смешанные.
 3. По тематике предлагаемого контента:
 - Монотематическимедийные ресурсы. Внутреннее деление в этой группе не представляется целесообразным, поскольку круг тем, которые могут охватить специализированные СМИ, очень широк, и его систематизация не будет функционально помогать классификации Интернет-СМИ.
 - Политематические медийные ресурсы
 4. По принадлежности:
 - Государственные Интернет-СМИ
 - Интернет-СМИ, принадлежащие медийным группам
 - Интернет-СМИ, принадлежащие политическим или бизнес-группам
 - Независимые Интернет-СМИ. Здесь стоит отметить, что истинно независимые Интернет-СМИ назвать довольно сложно, в основном все СМИ так или иначе обладают определенной принадлежностью – либо к государственному сектору, либо к политическим, медийным или бизнес-образованиям
 5. Географический признак деления Интернет-СМИ
 - Общереспубликанские ресурсы (в статье автора – общероссийские, но применимо к республике Беларусь мы, разумеется, говорим о территориальной принадлежности общереспубликанского масштаба), равно как и в случаях других стран.
 - Региональные Интернет-ресурсы. К данным Интернет-СМИ относятся, в первую очередь, региональные новостные порталы, ресурсы на белорусском языке, ресурсы, ориентированные на узкие целевые аудитории по региональному признаку.
- Также стоит отметить классификацию Ю. Костыговой, которая предлагает классифицировать Интернет-СМИ следующим образом[5]:
- Профессиональные Интернет-СМИ и любительские медийные ресурсы

тельские медийные ресурсы

- Новостные Интернет-СМИ и аналитические медийные ресурсы
- Общетеатические Интернет-СМИ и узкоспециализированные
- Популярные Интернет-СМИ и Интернет-СМИ «не для всех», с узким кругом аудитории, к которым применен термин «элитарные»
- Коммерческие Интернет-СМИ (с точки зрения доступа к ресурсу и его функциям) и общедоступные ресурсы

Эта классификация также несовершенна, хотя в том аспекте, что многие любительские авторские Интернет-СМИ вряд ли стоит относить к СМИ в полном понимании, а узкоспециализированные ресурсы могут иметь не более полусотни подписчиков, что также не может подходить под определение средства массовой информации.

Существует также отдельная классификация Н.Э. Шишкина, которая подразделяется по функционалу и целям существования того или иного медийного ресурса.

Так, он выделяет следующие типы медийных проектов в сети Интернет [8, 88]:

- Информационные медийные ресурсы. К этому типу можно отнести on-line агентства новостей, новостные порталы, сетевые СМИ, как гибриды и копии, так и оригиналы – Интернет газеты, журналы, радио и ТВ.
 - Прикладные Интернет-СМИ. К этим ресурсам он относит те ресурсы, которые могут предоставлять пользователю полезную информацию массового назначения – например, это может быть архив печатных СМИ, библиотека, поисковик и т.п.
 - Коммуникационные медийные ресурсы – это форумы, социальные сети, сообщества. Строго говоря, такие ресурсы не отнесешь к СМИ, однако они также выполняют функцию опосредованного общения, и через данный канал коммуникации люди также могут получать сообщения массовой информации.
 - Развлекательные медийные ресурсы – к таким ресурсам он относит как on-line СМИ развлекательного характера, например, отдельные развлекательные телеканалы или радио, так и сайты браузерных игр.
 - Коммерческие медийные ресурсы – сайты СМИ, функционал которых подразумевает в первую очередь оказание платных услуг того или иного рода.
 - Презентационные медийные ресурсы. К такого рода сайтам автор относит рекламные, корпоративные, сайты-визитки и т.п. ресурсы, назначение которых подразумевает в основном только сведения об издании, вариантах подписки, тематике СМИ – т.е. презентационную информацию.
- С точки зрения типа собственности Шишкин ограничивается двумя вариантами: государствен-

ные и частные, а с точки зрения создания сайта он подразделяет сайты на авторские и коллективные.

Однако это актуальная задача, поэтому мы подошли к структуризации и описанию СМИ с точки зрения создания собственной типологии сайтов, на основании которой мы сможем описать актуальное состояние Интернет-СМИ в постсоветском пространстве.

За основу классификации Интернет-СМИ мы возьмем признак характера размещаемого на сайте СМИ контента. На наш взгляд, именно тематика, а также способ ее подачи – наиболее важная характеристика для СМИ.

Соответственно, по данному признаку можно выделить две наиболее крупные группы Интернет-СМИ:

1. Дайджест – т.е. сайт, на котором собраны новости и статьи из других источников

2. Информационный сайт Интернет-СМИ – сайт СМИ, который сам продуцирует информацию. Это может быть:

- Информационное агентство
- On-line версия (копия или гибрид) традиционного родительского СМИ
- Оригинальное Интернет-СМИ
- Информационный портал, представляющий организацию, компанию.

Разделив СМИ на две большие группы, мы можем уже более детально описать каждое СМИ с позиции рассмотренных классификаций по следующей схеме:

1. Регистрационные данные. Интернет-СМИ должно быть аккредитовано в системе СМИ.

2. Количество посетителей сайта либо ТИЦ – показатель популярности ресурса и охвата аудитории.

3. Тематика и уникальность контента – наличие авторского контента, наличие заимствованного контента, в т.ч. со ссылкой на первоначальный ресурс и без таковой.

4. Способы подачи информации – интегрированность в сайт возможности просматривать его с мобильных устройств.

5. Интерактивность – наличие связей с соцсетями, возможности комментирования.

Стоит отметить, что активное развитие сети Интернет в целом и Интернет-СМИ в частности проходит интенсивными темпами, однако не везде есть обеспеченность тарифными условиями и высокоскоростным соединением, соответственно, более крупные регионы и региональные центры представлены лучше, чем более отдаленные и менее развиты как по инфраструктуре, так и по численности города и региональные центры.

Итак, охарактеризовав Интернет-СМИ и проведя их классификацию, мы можем сказать о том, что эпистолярное пространство Интернет-СМИ будет в корне зависеть от места конкретного СМИ в про-

странстве разработанной нами классификации, а также от включенной или отключенной возможности присылать письма, писать под новостной лентой комментарии, присылать собственные материалы в СМИ.

В большинстве Интернет-СМИ есть возможность обратной связи ровно в той же мере, что и в традиционных СМИ – читатель может написать редакции отзыв на материал, может предложить свой, может написать письмо с выражением собственного мнения, или своей историей.

Однако особенность Интернет-СМИ как эпистолярного пространства заключается еще и в том, что читатель новости может сразу при включенной функции комментирования новости написать своего рода письмо – короткое сообщение-комментарий, в котором он может выразить свое собственное мнение. И чем более популярен новостной ресурс, чем выше у него ТИЦ, чем более интегрирован он в различные технологические схемы – имеет свои группы в соцсетях, свою мобильную версию – тем ценнее его функциональные ресурсы в качестве пространства для развития современного эпистолярного жанра, развивающегося в условиях технического прогресса и высоких технологий.

Заключение. С появлением альтернативы и расширения сети провайдеров многие СМИ только начали свою работу, соответственно, их аудитория только формируется, соответственно, описание ситуации в области Интернет-СМИ будет актуально на достаточно короткое время, с учетом динамики развития сети. Таким образом, Интернет-СМИ – это все более, и более набирающее рост медийное пространство, которое служит для развития и эволюции эпистолярного жанра.

Использованная литература

1. Акопов А.И. Глобальное средство массовой информации. Литература в Интернете. - Ростов-на-Дону, 2013. – С.45
2. Давыдов И. Масс-медиа российского интернета. Основные тенденции развития и анализ текущей ситуации. / http://www.russ.ru/politics/20000928_davydov.html
3. Калмыков А.А., Коханова Л.А. Интернет-журналистика. – М.: Юнити-Дана, 2009. – С.118-122
4. Кашикова М. Сетевые СМИ - основные группы, виды и формы их функционирования. / – Режим доступа: <http://www.relga.rsu.ru/n35/net35.htm>
5. Костыгова Ю. Сетевые СМИ: занимательная типология. http://www.iworld.ru/magazine/index.phtml?do=show_article&p=99781639
6. Лукина М.М., Фомичева И.Д. СМИ в пространстве Интернета. - М.: Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2015. – 210 с.
7. Носик А.Б. Введение в Интернет-журналистику: Лекции на ф-те журналистики МГУ./ Электронный ресурс. – <http://www.joumaiuga.com/lectures/l/35>
8. Шишкин Н.Э. Основы журналистики. – Т.: Издательство Тюменского государственного университета, 2010. – С.88

Токтагазин Мурагбек

доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева,
кандидат филологических наук

ИСТОКИ И ЭВОЛЮЦИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Резюме: Данная статья рассказывает об интеграции письма в художественную и публицистическую литературу в исторической ретроспективе, начиная со времен Античности. Рассмотрены особенности эпистолярной публицистики в Средние века, в эпоху Возрождения, в настоящее время. Рассмотрена структура письма и виды современного публичного письма. Цель исследования – проследить истоки и эволюцию возникновения, интеграции и развития эпистолярного жанра в публицистике. Новизна статьи заключается в том, что до настоящего времени интеграция эпистолярного жанра в публицистику не подвергалась подробному изучению и типологизации как самостоятельное явление, влияющее на информационное пространство печатных СМИ.

Ключевые слова: письмо, эпистолярный жанр, история, Античность, Средние века, эпоха Возрождения, романтизм, сентиментализм, современность, публицистика, журналистика, виды публичного письма

Summary: This article explores the integration of writing into fiction in a historical retrospective, beginning with Antiquity. Describes the features of the epistolary journalism in the Middle ages, the Renaissance, at the present time. The structure of the letter and the forms of modern public letter. The purpose of the study is to trace the origins and evolution of the emergence, integration and development of the epistolary genre in journalism. The novelty of the article is that to date, the integration of the epistolary genre in journalism was not subjected to detailed study and typology as a distinct phenomenon impacting on the information space of print media. Works that would analyze the substance, not the form of appearance of letters in journalism and the impact on the end recipient of the published information is not presented. structure of the letter and the modern public letters.

Keywords: Letter, epistolary genre, epistolary form, history, Middle Ages, the Renaissance, Romanticism and sentimentalism, modernity, publicism, journalism, types of public letters

В современной журналистике исследователи посвятили значительное количество внимания эпистолярному жанру как отражению языкового, творческого, личностного наследия великих людей (О.О. Рогинская, Т.В. Туманов). В публицистике феномен письма изучен такими исследователями,

как Е.П. Прохоров, П.С. Карасаев, П.Е. Копин, А.А.Тертычный, В.М. Горохов и другие.

Между тем интеграция эпистолярного жанра в публицистику не подвергалась подробному изучению и типологизации как самостоятельное явление, влияющее на информационное пространство печатных СМИ (в период начального развития средств массовой коммуникации), а затем и других каналов СМИ. Работ, которые анализировали бы сущность, а не форму появления эпистолярности в публицистике и воздействие на конечного адресата публикуемой информации не представлено.

Эпистолярная публицистика, будучи средством активного воздействия призывного, социального характера, часто и активно использовалась публицистами как средство идеологизации массового сознания (публикация писем советских деятелей на страницах крупнейших советских газет), как средство актуализации социальной активности и патриотических настроений граждан той или иной страны (например, письма от простых граждан, повествующие о трудной жизненной ситуации с призывом дать совет или помочь), как средство психологического воздействия на людей.

Понятие эпистолярного жанра в публицистике означает, как указывает А.А. Тертычный: «это специфическое выступление, обращение автора к адресату с призывом, предложениями, мыслями и чувствами»[5, с.38]. Как пишет нам Е.Прохоров [4, с.88], возник эпистолярный жанр в публицистике в результате насыщения форм личной и деловой переписки элементами социально-политической литературы.

Эпистолярная публицистика берет свое начало еще с античных времен. Классики посланий, носивших элементы эпистолярного характера – то есть послания, в которых представлен монолог диалогического характера, есть элементы постоянного обращения к читателю как участнику диалога – это, в первую очередь, написанные в эпистолярной форме послания античных мыслителей и философов как друг к другу, так и к широкому кругу читателей. Среди такого рода образцов эпистолярной литературы можно назвать письма Эпикура, письма Цицерона, письма Плиния Младшего, письма Сенеки.

Первоначально эпистолярный жанр в античной литературе приобрел развитие именно в публицистике, а также в риторике – письма были удобной формой донесения до читателей результата рито-

рических и философских размышлений античных мыслителей. Широко известны образцы античной эпистографии: произведения Исокрит, Платона, Аристотеля. Письма Исокрита и Платона непосредственно связаны с политической теорией их авторов и общественными событиями времени; письма Аристотеля возникли из потребности его школы и после его смерти бережно хранились учениками как наставительная литература. Письма Аристотеля содержат ряд философских рассуждений на тему нравственности и искусства государственного управления.

Наиболее отчетливо выражена эпистолярная форма донесения публичной информации у Эпикура и его учеников – основные постулаты своей философии Эпикур в эпистолярной форме изложил в письмах к Геродоту, Пифоклу и Менекею. С течением времени эпистолярный жанр приобретает все большую и большую свободу, и приобретает скорее форму изложения научных мыслей, чем действительно характер переписки между двумя мыслителями, пусть и имеющей публичный характер.

Поучительные письма с риторическим и философским содержанием приобретают скорее фактографический характер, в отличие от них письма, затрагивающие этические вопросы, приобретают более эмоциональный, отвлеченный характер, беря на себя функции донесения до читателя произведений ораторского искусства.

Вообще, наука риторики включала в себя искусство составления писем, поскольку в принципе регламентировала речевое поведение человека. Практика развития навыка риторики путем освоения эпистолярного жанра привела к тому, что уже в античные времена начинает возникать жанр фиктивного письма, а также начинает зарождаться жанр эпистолярного романа.

Грамматик Артемон называл такого рода письма «половиной диалога», поэтому постепенно в риторике выработался ряд требований к составлению письма, которые включали в себя, во-первых, отличие от устного разговора стилистикой и использованием приемов риторики и ораторства, во-вторых, отличие от ораторского трактата или речи – краткостью и сжатостью изложения, в-третьих, от научных фактографических сухих посланий – своей эмоциональностью. Соответственно, лексика и эмоциональное наполнение письма должно было соответствовать тому, кто должен был получить письмо.

Часто в античные времена письма носили заказной характер – их составление поручалось отдельному человеку – писцу.

В дальнейшем эпистолярный жанр развивался по законам христианизации Европы, и письмо как переходный вид между эпистолярным жанром, художественными произведениями и публицистическими текстами выполняло интересную функцию

– в форме публичной переписки на латыни монастыри отстаивали нюансы теологических позиций, а также выполняли роль отложенного диалога с прихожанами – письма были в том числе и проповедями.

Для периода эпистолярной культуры конца Средних веков, а именно XIV-XV века, характерен выраженный прагматический характер письма – крайне редко можно встретить частную любовную или дружескую переписку, это скорее деловая или риторическая переписка.

Далее, в эпоху Возрождения, письма стали уникальным инструментом для выражения общественно и политической мысли, своих позиций, письмо приобретает барочный стиль и обязательно пишется на французском языке, редко можно встретить отсутствие излишних речевых конструкций и простоту письма.

К XVIII веку письмо – это упражнение во владении речью, каждый уважающий себя дворянин и мыслитель обязан писать письма к друзьям, но к середине века возникает течение немецких пиетистов, и постепенно вычурность сменяется естественностью и простотой.

Значительное влияние на характер жанра оказали всевозможные прокламации, листовки, воззвания, распространявшиеся среди населения в периоды восстаний, бунтов, революций. Такие воззвания, прокламации, листовки публиковались и в газетах, что не прошло для журналистики бесследно.

Эпистолярная культура всегда существовала в неразрывной связи своей частной стороны и публичного характера – от писем к друзьям через публичные письма к общественным деятелям или группам лиц мы переходим к эпистолярной, обращенной к широкому кругу лиц и просто к текстам в эпистолярной форме.

Эпистолярная культура в публицистике имеет четко выраженную структуру – оно всегда адресно обращено к читателю, что во многом определено выражением в письме тех идей, которые важны для политической или социальной обстановки конкретного времени.

Использование письма в средствах массовой коммуникации должно быть строго мотивировано необходимостью немедленно вмешаться в ход дела, заняться той или иной ситуацией, процессом, проблемой, которые в противном случае могут привести к нежелательным последствиям для отдельных людей, их групп или общества в целом.

В современной эпистолярной публицистике различают несколько видов письма:

- Открытое письмо. Для этого вида письма характерно адресование конкретному лицу, оно обладает ярко выраженной эмоциональной составляющей, для него характерен призыв к действиям или апелляция к чувствам и возможностям адресата.

Чаще всего открытое письмо носит социально-политический характер, затрагивает острые социальные, политические, нравственно-этические проблемы. Поэтому адресатами открытых писем чаще всего являются руководители государства, крупные общественно-политические деятели.

- **Безадресное письмо.** Для этого вида письма характерно адресование достаточно крупной группе лиц, оно также носит социально-политический характер, затрагивает острые социальные, политические, нравственно-этические проблемы, однако по чувствам гораздо менее эмоционально, поскольку отсутствие точного адресата подразумевает взывание к чувствам, но не обязательно – решение обозначенной проблемы.

- **Письмо в редакцию.** Этот вид письма подразумевает отклик читателей данного СМИ на ту проблему, которая была затронута в публикации ранее, либо подразумевает привлечение внимания журналистов к той или иной проблеме

Что же касается размеров письма на газетной полосе, то здесь нет никаких ограничений. Все зависит от значимости поднимаемой проблемы. Есть письма в пять газетных строк, есть – на целый разворот.

Свойство диалогического монолога, свойственное для использования эпистолярного жанра, приводят нас к мысли о том, что эпистолярный жанр сейчас – крайне востребованный уникальный инструмент донесения сообщений массовой информации посредством СМИ, между тем жанр эпистолярной публицистики, да и сам эпистолярный жанр в последние несколько десятилетий кардинально изменился.

В современном информационном пространстве эпистолярная публицистика нередко применяется в качестве репрезентации реального диалогического коммуницирования человека с человеком по принципу «прочитайте письмо – его автор рассказывает вам о своей ситуации. А если бы вы оказались на его месте?», но эпистолярная публицистика в лице одного автора обращается сразу к массовому сознанию.

Заключение. Итак, в ходе исследования были сделаны следующие выводы:

1. Эпистолярный жанр в публицистике возник в результате насыщения форм личной и деловой переписки элементами социально-политической литературы.

2. Эпистолярная публицистика берет свое начало с Античных времен (письма Эпикура, письма Цицерона, письма Плиния Младшего и др.) и развивается согласно законам христианизации Европы. Также огромное влияние на становление эпистолярной публицистики как ее поджанра оказали всевозможные прокламации, листовки, воззвания, распространявшиеся среди населения в периоды восстаний, бунтов, революций.

3. Эпистолярная публицистика имеет достаточно выраженную типологизацию и структуру: бывают открытые письма, безадресные письма и письма в редакцию.

4. В современном информационном пространстве эпистолярная публицистика нередко применяется в качестве репрезентации реального диалогического коммуницирования человека с человеком.

Использованная литература

1. *Акопов А. И. Аналитические жанры публицистики. Письмо. Корреспонденция. Статья: учебно-методическое пособие.* - Ростов н/Д.: Изд-во Института массовых коммуникаций, 1996. - С. 12-28.

2. *Астафьев В. П. Нет мне ответа.: эпистолярный дневник.* - М.: Эксмо, 2012. - 896 с.

3. *Каминский П.П. Жанровые формы публицистики С. Залыгина, В. Астафьева и В. Шукина: проблемы типологии//Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2012. № 4 (20).*

4. *Прохоров Е.П. Эпистолярная публицистика.* - М.: Знание, 1966. – 280 с.

5. *Тертычный А. Жанры периодической печати.* – М.: Аспект-пресс, 2014. – 352 с.

Амангелді Айгерім Әбдіғалиқызы
Шетел филологиясы (ағылшын тілі) мамандығының магистранты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, e-mail: aigera_11460@mail.ru

Сахитжанова З.О.
Ф.ғ.к., доцент м.а., Филология ғылымдарының кандидаты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті
e-mail: sakhitzhanova@mail.ru

И.ГЕТЕНИҢ «ФАУСТ» ЖӘНЕ Б.МАЙЛИННИҢ «РАУШАН-КОММУНИСТ» ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Түйін: Мақала неміс жазушысы Гетенің «Фауст» мен қазақ жазушысы Б.Майлиннің «Раушан-коммунист» шығармаларына арналып жазылды. Жұмыс әдебиет әлемінің керемет екі шығармаларының пайда болу тарихын және проблематикасын, көтерген мәселелерін талдау мақсатымен жазылды. «Фауст» және «Раушан-коммунист» шығармаларының сюжет желісінде айқын көрініс тапқан әлеуметтік, адамгершілік және психологиялық қиыншылықтар мен келеңсіздіктерді зерделеніп, нәтижесі осы мақалада сипатталды. Мақала мазмұнында отандық әдебиетшілердің осы шығармалар жайлы, оларда көтерілген өшпес мәселелер туралы толғанған ойлары да ескерілді.

Резюме: Данная статья посвящена трагедии немецкого поэта Гёте «Фауст» и повести Б.Майлина «Раушан-коммунистка». Этот труд был написан для выявления истории создания, проблематики и поставленных задач этих двух прекрасных мировых произведений при помощи исследования их сюжетной линии. Хотя с первого взгляда трудно отметить социальные, моральные и психологические проблемы и сложности в содержании в работах «Фауст» и «Раушан-коммунистка», при полном изучении появляется возможность их полного выявления. В статье также были учтены мысли и отношения отечественных писателей к вечной проблематике этих двух произведений.

Summary: This article is devoted to the tragedy of the German poet Goethe «Faust» and the story of B. Maylin «Raushan-Communist». This work was written to identify plot similarities and features in the content of these two beautiful world's works by comparing their storyline. This work was written to reveal the history of the creation, problems and objectives of these two wonderful world works by researching their storyline. Although at first glance it is difficult to note the social, moral and psychological problems in the work of «Faust» and «Raushan – Communist», while fully studying the possibility of their full disclosure. The article also took into account the thoughts and attitudes of Russian writers to the eternal problems of these two works.

1790 жылы Гетенің «Фауст, фрагмент» атты шығармасы баспадан жарық көрді. Сол кезде еуропалық оқырмандар алғаш рет оның ең басты шығармасының жазылу мақсаты жайлы хабардар болған болатын. Турасын айтқанда, «Фауст» трагедиясын (1773 -1831) Гете «Вертеромен» бір уақытта бастады деуге де болады. Бірақ осы жұмысының аяғына ұзақ та, құнарлы өмірінің соңында ғана жетті. Гете небәрі төрт жасар бала болған шағында әжесі оны Фауст дәрігер жайлы қуыршақтар қойылымына ерте барып, кейіннен немересіне ойыншық қуыршақтар театрын сыйлығын. Гете бұл ойыншық көмегімен кейін де өзінің өміріне қатысты қойылымдар қойып өтті. Сонымен, Гете өзінің «Фаустын» біз ойлағандай алпыс жыл емес, бүкіл сексен жылдық ғұмыры бойы жазды десек те болады.

Сұрақ туғызатын мәселе. Дәрігер Фауст деген кім болғаны? Не себептен оның бастан кешкен оқиғалары жас балаларға да, ересектерге де бірдей қызық болды?

Оған дейінгі де көптеген классикалық шығармалар сияқты, «Фауст» халық шығармашылығында дүниеге келді. Халықтық Фаусттың прототипі болып сиқыршы, кара сиқыр тәрбиешісі Фауст есімді кісі болған көрінеді. Ол шын мәнісінде де XVI ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген, әдебиет әлемінің тұтас бір ағымына түрткі болған, Фаусттардың басын бастаған адам болған. Ең алғаш Фауст жайлы аңыз XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басында пайда болды. Халық аңызы оны біресе сиқыршы, біресе ақын, енді біресе гуманист ретінде бейнелейді. 1587 жылы Фауст жайлы алғашқы әдеби баспа Йоганном Шпистің «Атақты кара сиқыршы дәрігер Йоганн Фаусттың оқиғасы, ібіліспен құрған шарты, оның шытырман оқиғалары мен іс-әрекеті, көбінесе өзінің қағаздарынан алынған жазбаларына сай алған жазасы» деген тақырыпта жазылған жұмысы. Дінге берілген автор Фаустқа «жер мен көкті толықтай зерделеп, еш нәрсені мүлт қалдырмау үшін өзіне бүркіттің қанаттарын жалғағаны» үшін кінә таққан болатын.

Шписа Рафаэльдің шығармасында қанмен бекітілген келісім шарттың өз мәресіне жеткен

мезетте Фауст құрдымға кетеді. Неміс әдебиетінің XV - XVII ғасырлардағы келесі туындылары Шпитстің жазған Фауст жайлы аңызының деңгейінен көтерілмейді. Аңызға басқаша түсінікті XVI ғ. Қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілі, В.Шекспирдің замандасы Кристофер Марло берді. Ол өзінің «Дәрігер Фаусттың өмірі мен өлімі» (1589 - 1592) трагедиясында Фаустты ескішіліктен арылу мақсатында сиқырға жүгінген титандық образ ретінде бейнелеген.

XVIII ғасырда протестант ғалым ретіндегі Фауст бейнесі ерекше танымал бола бастады. Жалғыз неміс ағартушысы Лессинг ғана өзінің «Фауст» драмасында ғалымды үлкен ұнамдылықпен бейнеледі. Осы нұсқада ібілістің Фаусттың көзін жою мақсаты ақталмайды. «Дауыл мен қысым» сенімінің өкілдері өзінен жоғары ешқандай заңды мойындамайтын данышпаңға аса масаттанушылықпен қарайды. Ондаған жылдар бойы осы қозғалыстың драматургтері «Фаусттың» жаңа нұсқаларын жасаумен айналысады. 1778 жылы Фридриха Мюллердің «Фаусттың өмірі» атты шығармасы, ал 1791 жылы Клинкердің «Фауст, оның ғымыры, іс-әрекеті және қазасы» деген жұмысы жарық көреді.

XVIII ғасырда 70-жылдардың басында «Фаустты» жазуға Й.В. Гете кіріседі. Ол бала шағында қуыршақ театрында халықтық «Фаустты» таныған болатын. Жас «Дауыл мен қысым» тобының көшбасшысы болған Гете, Фаусттың титандық образына аса тамсанып, 1774-1775 жылдары өзінің «Фаустының» «Прафауст» аталатын алғашқы нұсқасын жасады. «Дауыл мен қысымның» рухына сәйкес, «Прафаусттағы» Фауст – табиғаттың сырларын ашуға ұмтылған, бірақ дегенмен жеңіліске ғана жететін бүлікшіл.

«Фаусттың» аяқталған нұсқасы «Кіріспе» (бұл өмірден өткен жастық шақ мен жолдастар жайлы азалы еске түсіру де, болашақ шығармасының тағдыры мен жаңа оқырмандар алдындағы қоркыншы сезімі туралы лирикалық өлең), «Тестрлық кіріспе» (бұл жерде Гете өзінің өнердің маңызы мен рөлі жайлы теориялық идеясын бейнелейді), «Аспандағы пролог» (бұл жерде шығарманың басты идеясы анық көрінеді). Пролог әрдайым қимыл, даму, шайқас үстінде болатын табиғаттың құрметіне арналған мерекелік әнұраннан бастау алады.

Жанры бойынша бұл – бойына шынайылық пен қиялды, лирика мен философияны біріктірген драмалық поэма. Гетенің өзі шығарманы «трагедия» деп атады. Бұған себеп, поэмада әлеммен бірге жасап келе жатқан Жақсылық пен Жамандықтың бітіспес шатағы. Бас кейіпкер өзінің тағдырын жоғыры күштерге қарсы шыға отырып жеңуге тырысуда.

Түйіндей келе, Фауст Гетенің қызығушылығын Қайта өрлеу дәуірінің тарихи тұлғасы ретінде емес, ағартушылыққа қол созған даулы бейне кей-

пімен оятты. Жазылу тарихына сүйенер болсақ, Гетенің «трагедия» ұғымы шығарманың соңында көрініс тапты.

Бейімбет өмірде де, шығармаларында да лепірме қызыл сөзден тіпті аулақ болған адам. Ол туралы сөз айтқанда да көпіртіп сөйлеу келіспейтін сияқты. Әйтсе де осы жазушының туындыларын оқығанда, ол туралы ойлағанда көбіне-ақ сүйсініп қайран қаламын да тіліме асқақ теңеулер орала береді. Бейімбеттен қалған қазына — ұлан-байтақ тұтас бір өмір десек артық болар ма екен. Жазушы қалдырған дүниенің аумағы (кітабының санын ғана айтпаймын) қандай ірі суреткерге де жеңіл жүк емес. Онда қазақ өмірінің тұтас бір ең қызықты дәуірі жатыр. Ол дәуір Октябрь революциясынан бастап отызыншы жылдарды орталағанға шейінгі ел өмірі. Сол тарихи жаңару дәуіріндегі патриархалдық-рулық философиядағы қазақ шаруасының саяси, рухани өсуі, оның таптық, ұлттық психологиясындағы терең өзгерістер. Жазушы Бейімбетті — зерттеуші ғалымға теңеуге болар еді. Оның лабораториясы — бүкіл халық, зерттегені ел өмірі, адам характері, психологиясы. Майлин жасаған тамаша характерлерді санап шығудың өзі оңай емес. Оның шығармаларында сан алуан естен кетпес бейнелер жүр. Сол кезде заман туғызған біраз характерлер қазір біздің арамызда жоқ, заман өзгере келе адам да өзгереді. Сондықтан да соларды, кәдімгі арамызда жүргендей жанды қалпында сақтап қалған жазушыға көптен көп рақмет айтқың келеді. Жазушы болмаса сонау жылдардағы қазақ шындығы туғызған талай қайталанбас қызық-қызық бейнелер біздің әдебиетімізге келмес еді.

Жалбыр, Таңсық, Мұқыш, Айша, Раушан, Берен, Бәкен, көк сиырлы Дайрабай, Арыстанбайдың Мұқышы, Азамат Азаматыш... Бұл тізімді соза беруге болады. Солардың әрқайсысы типтік дәрежеге көтерілген жанды бейнелер. Бейімбет шығармаларын оқығанда бұлардың бәрін көргендей, бәрімен бірге жүргендей боламыз. Осы сияқты Бейімбет жасаған ондаған образдар болмаса қазақ әдебиетінің портреттер галереясы ойсырап тұрар еді. Бейімбеттің шыншылдығы мен көркемдігі, ұтқыр жинақылығы (лаконизм) осы заманғы ең алдыңғы қатарлы әдебиеттің дәрежесінде тұрған сан алуан әңгімелері мен повестері болмаса жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы қазақ өмірін көрсетуде біздің әдебиет дәл бүгінгідей мақтана алмас еді. Майлин өзі өмір сүрген өз заманын жазған адам. Бірақ ол сырттан барлап, суретке түсуші емес, өз дәуірінің тек жансыз айнасы ғана емес.

Сол кезде әдебиетіміздің жастығынан көп жазушылар схематизм мен примитивизмге бой ұрып өмірдегі сыртқы құбылыс, өзгерістерді жазса, өзгеріс процестерін көрсетудің орнына өзгерістердің нәтижесін ғана берсе, Майлин өмір диалектикасына терең үңіле білген. Көшпелі халықтың санасы мен психологиясындағы өзгерістерді жіті

көзбен, көңіл көзімен көріп, шынайы көркемдікпен аша білген. Сөйтіп шын мәнінде жаңалықтың жаршысы болған адам.

Бейімбет шығармаларының тағы бір абзал қасиеті азаматтық сарынының күштілігі. Шебер суретші өмір көрсетіп қана қоймайды. Бүкіл талантымен сол өмір үшін халықтың қамы үшін алысады. Өмірдегі кедергі болған жайларды, әділетсіздікті әшкерелейді. Жазушы өз халқы үшін, социалистік әділет үшін екі майданда күрес жүргізеді. Бірі тап жаулары — байлар, солардың құйыршықтары болса, екіншісі совет жолын бұрмалаушы жалған белсенділер, топас әкімдер, жеке басының қамы үшін елдің мақсатын сататын мансапқорлар. Бұларға келгенде жазушы ащы мысқылмен ғана шектелмей отты публицистикаға да ауысып кетеді.

Майлиннің көркемдік әдісі өз тұрғыластарының көбінен ілгері болды. Сондықтан да ол әр құбылыстың тереңіне үңілді. Социалистік өзгерістерді суреттегенде оны қалың бұқара халықтың тұрмысымен берік тамырластыра көрсетеді. Ондай шығармалар жазушыда көп. «Қара шелек», «Ұлбосын», «Берен» — бұл атауларды да жалғастыра беруге болады. Және олардың бірінің дәрежесі жоғары, бірінің дәрежесі төмендеу деп айтуға да кісі қиналады. «Раушан — коммунист» те осылардың санындағы шығарма; өзгелері сияқты осы шығарма да өмір құбылысын шыншыл да терең көрсетуге үлгі болар еді. Жазушы қараңғы қазақ әйелінің совет заманында санасы оянып, коммунист дәрежесіне дейін көтерілгенін тамаша суреттеген. Раушанның санасына кірген өзгерістер кездейсоқ нәрсе емес, әр беріден соң жеке адамның үгіт насихатының нәтижесі де емес, Октябрьден кейінгі өмірден туған, бүкіл халықтың санасына кіре бастаған өзгерістер. Екінші жағынан бұл коммунистік идеяның халықтың сана-сезімімен, ой арманымен қабысуы. Бұл айтар ауызға ғана жеңіл. Дәл осылай етіп идеяны көркем шығармада беру екінің бірінің қолынан келмейді, Бұл Бейімбет шеберлігі. Осы біз жылтырақты сұлу деп, жылтырата білгенді шебер деп ойлайтын болармыз; сырты жұпыны

қарапайым ғана жазатын Бейімбетті шебер деуге аузымыз бармайтын сияқты.

Шынында да Майлиннің әңгімелері, повестері әп-әдемі, шебер жасалған туындылар емес, тура өмірдің өзі сияқты. Раушан да өмірдің тура өзі. Оймақтай әшекейі, титімдей де бөгет қоспасы жоқ. Бірақ қараңызшы, қаншалықты сүйкімді жанды бейне. Көп мінезіне күліп, кейде оған жаныңыз ашып, бүкіл болмысына іштей сүйсініп отырмайсыз ба. Ал Раушанның күйеуі Бәкен ше? Оның мінезі мен ісіне ішек-сілең қатып күлесің де қиналасың. Надандығына күйінесің. «Өттең, өзіне түсіндіріп, жөн сілтеп жіберер ме еді», — деп кіжініп отырасың. Оқушыны суығына тоңдырып, ыстығына күйдіріп, толқыта білген шығарма, ежелгі бір дәуірдегі өмірді мөлдіретіп, сол қалпында көзіңе әкелген шығарма, шеберліктің шыңы емес деп кім айта алады? Бұл Бейімбет шеберлігі. Әшекей айшықсыз шынайы шеберлік. Мұндай шеберліктің заңын түсіну үшін ересек ой керек.

Кенже туған қазақ прозасының қырық-елу жылдық тарихы — реализмді, социалистік реализмді іздеу тарихы десек қателеспеспіз. Социалистік реализм аспаннан түскен жоқ. Ол дүние жүзі әдебиеті ғасырлар асып шыңға көтерген сыншыл реализмнің топырағында туған, соған жаңа социалистік мағына, бағыт беретін, заңды жалғасы. Сондықтан да жалпы реализмді меңгермей жатып, социалистік реализмнің құнды туындыларын жасау мүмкін емес. Ал, жас әдебиетке реализм бір күнде, оп-оңай келмейді. Осы орайда Майлин біздің әдебиеттегі ерекше құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Фауст. И.Гете*
2. *К. Тойлыбаева. «Фауст» таным трагедиясы.*
3. *А. Аствацатуров «Фауст» Гете: Образы и идея.*
4. *Б.Майлин Раушан-коммунист.*
5. *Н. Нүсіпжанов. «Істеген қарекетің кетпес бекер...»*

Василишина Е.Н.

к. филол. н. РФ, преподаватель кафедры языковой подготовки
Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
Караганда, helen-vasilishin@mail.ru

КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ «СВЕРХ-Я»: ИГРЫ РАЗУМА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Резюме: Значительная часть лингвистических исследований политического дискурса посвящена манипулятивному характеру политической коммуникации, способам коммуникативного воздействия на массовое сознание и их лингвистическим маркерам. Однако, такого рода исследовательский вектор позволяет рассматривать политический дискурс с учетом субъект-субъектных отношений, внося определенные ограничения на собственное Я политической фигуры. В статье предлагается рассмотрение категории имиджа, ее значимости в реализации коммуникативной стратегии «сверх-Я».

Түйін: Саяси дискурстағы лингвистикалық зерттеулердің басым бөлігі, саяси тілтабысушылықтың бақылаушы сипатына, көпшілік санасына коммуникативтік әсер ету әдістеріне және олардың лингвистикалық маркерлеріне арналады. Бірақ мұндай зерттеу векторы, саяси дискурсты субъект-қатынастар субъектісін ескере отырып, саяси тұлғаның өзіндік Меніне белгілі бір шектеулер енгізе отырып қарастыруға жол ашады. Мақалада бедел категориясы, оның «Меннен – жоғары» коммуникативтік стратегиясын жүзеге асырудағы маңыздылығы қарастырылады.

Summary: Much of the linguistic research of political discourse is devoted to the manipulative nature of political communication, the ways of communicative impact on mass consciousness and their linguistic markers. However, such research vector allows us to consider political discourse taking into consideration subject-subjective relations, introducing certain restrictions on one's own political figure. The article offers to consider the category of the image, its significance in the implementation of the communication strategy of the "super-ego".

Еще древнегреческий философ Аристотель подчеркивал важную составляющую государства – отношения в малой ячейке общества – семье, которая служит базовой единицей государства. Каузальная природа любого рода отношений внутри государства заключается в рационализации межгрупповых конфликтов и установлению межгруппового диалога. На сегодняшний день любое лицо, имеющее отношение к политике, работает в данном направлении.

Ультрамодный термин «дискурс» взял курс и на политику. Повсеместная тенденция наименования манеры говорения, думания «дискурсом» проникла

и в политическую сферу человеческих отношений, что находит свое подтверждение в многочисленных работах в данном направлении (Демьянкова В.З., Шейгал Е.И., Плотникова С.Н., Кожемякин Е.А., Чернявская В.Е. и др.). Солидаризируясь с номинаторами политических текстов в широком смысле слова политическим дискурсом, отметим, что политическая речь в сознании воспринимающего субъекта преобразуется, модифицируется с учетом уже имеющейся. При этом происходит дивергенция, контаминация, доработка поступающей информации, которая детализируется и обрастает оценками. Такого рода процессы происходят в ролевой оппозиции «политик» – «гражданин», что позволяет охарактеризовать данное явление как политический дискурс.

Беспорным является факт рассмотрения политики сквозь призму языка, так как неотъемлемым свойством ее является манипуляция, которая находит свою реализацию посредством речевого воздействия. В поддержку приведем мнение П. Чилтона, который полагал, что изучая феномен политики, зачастую не принимают во внимание детерминацию поведения на микроуровне лингвистическими действиями – дискурсом, в то время как деятельность институтов на макроуровне не находит свою реализацию в определенных типах дискурса (парламентских дебатах, радиоинтервью и т.д.) [1]. Греческое происхождение слова «политика» свидетельствует о том же – политика предполагает искусство управления государством, а в широком смысле – искусством отношений людей, принадлежащих к социальным группам, классам, нациям. Отношения людей естественным образом проявляются посредством вступления выше обозначенных категорий лиц в процесс коммуникации.

Казахстанские исследования политических процессов также характеризуются ориентацией на тесную взаимосвязь рассмотрения политики через язык (см. работы Т. Мамираимова [2]; В.И. Жумагуловой и Р.Г. Сейдахметова [3] и др.). Особое внимание в отечественных исследованиях уделяется общественно-политическому дискурсу, в котором подчеркивается медийная репрезентация, а значит отражательная функция происходящих общественно-политических событий. Другим постулатом казахстанских работ по политическому дискурсу является следующая мысль: конвенциональность словоупотребления связана не с изучением собственно языковых структур, а с обстановкой обще-

ния, тактиками коммуникативных партнеров [4].

Находясь в центре политического дискурса, политик – фигура мощного воздействия на сознание. Персуазивность политического дискурса реализуется посредством манипуляции, выраженной в речевом воздействии на массовое сознание с целью когнитивной трансформации картины мира. Используя персуазивную коммуникацию, субъект сознательно продуцирует высказывания, которые направлены на то, чтобы вызвать определенную реакцию у реципиента [5]. В этой связи и возникает необходимость применения различного рода стратегий и тактик, которые приведут к необходимым политическому деятелю изменениям в представлениях, эмоциях и, в целом, идеологии граждан.

Процесс заимствования терминологических составляющих любой науки оказался актуальным и в политическом дискурсе. Английское «image», переводимое как «образ», стало отправной точкой в ряде исследований политического дискурса. Объяснить данное обстоятельство можно, исходя из трактовок данного феномена: 1. совокупность характеристик политического деятеля; 2. намеренно создаваемый, активно используемый образ политика для достижения определенных целей. Отметим значимость второго понимания слова «имидж» для нашего исследования.

Цель любого политика – включение в длительный процесс взаимоотношений «Я – Социум – Государство», что и служит индикатором долговременности пребывания в политике. Аристотелевское представление о сверхчеловеке, который находится в постоянном преодолении собственной внутренней ограниченности, дает более масштабное понимание образа политика, так как реакция масс на его действия происходит намного быстрее. Проецируя данный постулат на себя, действительно, как только в репрезентативной сущности собственной самости мы выходим на иной – более широкий, исторический, духовный, культурный, национальный уровень, реакция социума на такого внутренне обновленного себя наступает незамедлительно, и ты оказываешься целиком и полностью принятым, в нашем случае – в политике.

Построение имиджевого «сверх-Я» необходимо рассматривать в коммуникативном аспекте, который представляет собой некую когнитивную структуру, существующую в сознании социума и репрезентирующую представления о различных аспектах личности политика – от политического до психофизиологического. Политик, будучи обычным человеком с присущим ему набором как положительных, так и отрицательных черт, сталкивается с барьером на пути к доверию социума. Так на арену выходит имидж, который и является связующим звеном собственной самости политика и требований социума. Гармонизирующая функция имиджа позволяет политику привести к консенсу-

су внутренние и внешние составляющие собственной личности.

Имидж позволяет политику достичь пика самореализации в преодолении тех черт, которые он хотел бы иметь, но не имеет в силу различного рода причин (гендерных особенностей, социальных, компетентностных и т. д.). В этой связи компенсационная функция имиджа является наиболее значимой в повышении самооценки.

Наработав желаемый имидж, политическое сознание идет дальше – оно стремится вживить имиджевый портрет в реальный, тем самым иллюзорное выдать за действительное. Происходит это намеренно – стремясь соответствовать зову массового сознания каких-либо социальных структур, или же определенных структур управленческого характера. Так, в основе информации с учетом имиджа лежат сконструированные на базе установок и стереотипов новые образы, которые и призваны вступать в конкуренцию по типу «имидж на имидж».

Становление «сверх-Я» детерминировано совокупной природой понятия «имидж», который формируется «под влиянием многих переменных, где соседствуют рациональное и иррациональное» [6, С. 21]. Те процессы самовозвышения для достижения высокой планки желаемого имиджа, о которых мы говорили выше, невозможны без учета информационно-коммуникативной реализации имиджа, о чем заявляют исследователи [7]. Действительно, положительное применение определенной стратегии, направленной на достижение «сверх-Я», а значит и создание желаемого имиджа – не имманентный процесс, а своего рода деятельность, которая имеет важное свойство функциональности, позволяющей решить поставленные задачи.

Осуществление функции воздействия на общественное мнение становится возможным при помощи особых приемов коммуникации, которые придают своего рода привлекательность имиджу с точки зрения электората. И здесь на арену выходит двуплановость имиджа, как результата положительной реализации стратегии «сверх-Я»: с одной стороны, имидж реализуется самим субъектом, а с другой – является результатом работы массового сознания. Воздействуя коммуникативными посылами на массы, политик в сознании субъекта восприятия облекает себя в необходимые характеристики. Каждый раз, оказывая такого рода воздействие, политик стремится к устойчивости, инвариантности собственных характеристик.

Другой важной мыслью, которую необходимо обозначить, является стремление к гиперболизации в политическом дискурсе. Коммуникативная тактика, нацеленная на своего рода преувеличение, вполне предсказуемая риторическая фигура, что продиктовано первопричиной ее использования – воздействие на адресата, удержание его ин-

тереса. Однако использование приема гиперболы в политическом дискурсе имеет свою специфику, в отличие, например, от художественного дискурса: она не призвана демонстрировать количественный состав предметов (что в редких случаях мы можем наблюдать), но выделить, усилить определенные признаки или характеристики предмета речи. В этой связи, целесообразно, на наш взгляд, говорить о приеме гиперболизации не как о свойстве предмета речи, а о специфике его применения.

В работе О.Л. Михалёвой приведена интересная, как нам кажется, и актуальная в рамках нашего предмета изложения классификация стратегий, применяемых политиками с целью построения речей и создания определенного имиджевого портрета:

- 1) стратегия на понижение;
- 2) стратегия на повышение;
- 3) стратегия театральности [8].

Среди выделенных стратегий нас интересует вторая – стратегия на повышение, которая также играет на формирование определенного имиджа: презентативность собственной политической персоны, связанная с увеличением собственной значимости в сознании масс.

Приведем фрагмент речи премьер-министра Республики Казахстан Бахытжана Сагинтаева на церемонии закрытия 28-ой Всемирной зимней универсиады:

- Эти дни стали торжеством молодости, волей к победе, больших спортивных достижений. Достойное выступление спортсменов является результатом их усердного труда, слаженной работы тренеров и команд. Эти Игры останутся в истории по нескольким причинам. Во-первых, 28-ая Всемирная зимняя Универсиада прошла на высоком уровне, несмотря на экономное расходование бюджета. Во-вторых, за Играми в Алматы следило свыше 1 млрд. телезрителей и любителей спорта. Универсиада запомнится всем любителям спорта как масштабное событие, собравшее спортсменов из 57 стран».

В приведенном выше отрывке речи премьер-министра Б. Сагинтаева используются в основном лексемы с положительной коннотацией: стали торжеством молодости, достойное выступление, прошла на высоком уровне (универсиада) и т.д. Однако имплицитно содержится и намек на процесс не очень положительный – недостаточное количество бюджетных средств (экономное расходование бюджета).

В рамках стратегии на повышение может быть использована и коммуникативная тактика презентации, призванная представить определенное лицо с положительной стороны. В этой связи, говорящий рассказывает о положительных качествах презентуемого:

- В связи с тем, что ведутся в фонде "Байтерек" следственные мероприятия по нарушению законов и финансовой дисциплины, руководители этого ведомства и министр экономики освобождены от должности до окончания этого следствия. В связи с этим на должность был назначен Тимур Сулейменов, очень образованный, подготовленный, проходивший обучение за границей, владеющий английским языком. Тимур Сулейменов работал в аппарате Евразийского экономического союза в Москве. Я думаю, что этот выбор неплохой.

(Из выступления Главы Республики Казахстан Н.А. Назарбаева)

Положительная характеристика нового министра экономики создается за счет эпитетов: очень образованный, подготовленный и т.д. Так же значимо и представление на должность министра использованием имени и фамилии (без отчества), что создает эффект приближенности к народу.

Итак, политический дискурс может быть представлен огромной театральной ареной, где исполнитель роли – политик – имеет суперцель: поразить сознание адресата путем использования коммуникативной стратегии. Специальная тематика политической коммуникации, отбор языковых средств имеют одну функцию – внушение (воздействие) с учетом взглядов аудитории; цель может быть определена как модификация (намерений, мнения) электората.

Создание / со-творение (элемент «со-» означает единение с адресатом) имиджа имеет помимо основной стратегии (базовой, основополагающей), обозначенной нами выше, ряд дополнительных микростратегий, так называемых спецэффектов, функции которых – сопроводительная, стимулирующая это самое воздействие на аудиторию. Вербальным средством основной коммуникативной стратегии выразительного характера является использование риторического приема гиперболизации, куда легко укладывается стратегия на повышение в классификации О.Л. Михалёвой.

Использованная литература:

1. Chilton P. *Analysing political discourses: theory and practice*. – London: Routledge, 2004. – 241 p. – P. 18.
2. Мамираимов Т. Политико-лингвистическое исследование характера функционирования казахского языка в политической коммуникации. URL:// <http://old.abai.kz/node/4578>
3. Жумагулова В.И., Сейдахметов Р.Г. Презентационность общественно-политического дискурса // *Культура народов Причерноморья*. – 2007. – № 110. – Т. 1. – С. 185-186.
4. Казиева А.Ж. О понятии дискурс. Политический дискурс. URL:// <https://library.wksu.kz/dmdocuments/Казиева.pdf>

5. Чернявская В.Е. *Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия*. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 134 с.

6. Байтурбаева А.Т. *К проблеме формирования имиджа лидера страны на примере Республики Казахстан // Вестник КазНПУ. Серия «Молодые ученые»*. – 2013. - № 1. – С. 18-27.

7. Чумиков А.Н., Бочаров М.П. *Актуальные связи с общественностью: сфера, генезис, технологии, области применения, структуры: Учебно-практическое пособие*. – М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – 744 с.

8. Михалёва О.Л. *Политический дискурс. Специфика манипулятивного воздействия*. – М.: Либроком, 2009. – 256 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МӨЛШЕР ЕСІМДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСТАРЫ*

Түйін: Грамматика теориясында қазірге дейін қазақ тіліндегі мөлшер есімдердің өзіндік шекарасы айқындалмаған, құрылымдық жүйесі де біршама күрделі. Мақалада қазақ тіліндегі мөлшер есімдердің лингвистикалық мәселелері сөз болады, соның ішінде олардың мағынасының абстрактылығы, образдылығы, оралымдылығы және артаралтылығы т.б. секілді ерекшеліктеріне талдаулар жасалған және тіл біліміндегі өзіндік орны анықталып, маңыздылығы мен этномәдени сырларына назар аударылады.

Резюме: В теориях грамматики до сегодняшнего дня нет конкретно определенных границ имен измерений казахского языка и составная система сложна. В статье идет речь о лингвистических проблемах имен измерений, в том числе анализ особенностей, таких как абракции их значений, образность, приемлимость, разносторонность и др., особое внимание уделено их значимости и этнокультурой природе.

Summary: The definition and form of constitution of Kazakh quantifiers is complex. The article analyzes the fuzziness, iconicity, flexibility, diversity and semantic features of Kazakh, which discusses the important role of Quantifiers in Kazakh language and unique cultural charm.

Кілт сөз: Қазақ тілінің мөлшер есімдері; семантика; мәдениет

Ключевые слова: имена измерений казахского языка, семантика; культура

Key words: Kazakh quantifiers, the semantic, culture

Тіл мамандары қазақ тілі өзінің жалпы ерекшелігі жағынан айқын тұратын дербес құрылым, ол қауымдық тіл, тайпалық тіл және ұлттық тіл сияқты сатыларды бастан кешіру арқылы біртіндеп дамып, кемелденіп бүгінге, яғни ұлттық тіл дәрежесіне көтерілген деп қарайды. Қазақ тілінің сөз таптарында мөлшер есімдердің топқа бөлінуі мен құрылымдық ерекшеліктері біршама күрделі. Құрамындағы мөлшер есімдердің тарихы сонау 8 ғасырларда жазылған көне түркі жазба ескерткіштерінен басталады. Байырғы қорда бұрыннан бар сөздердің кейін көне ұйғыр дәуірінде саны біршама толығып, көбейген [1: 110-116 б.].

Оның себебі көне ұйғыр дәуіріндегі қоғамдық-экономикалық динамика және мәдени ауыс-түйістер тілдердің өзара ықпалдастығына және тілдің ішкі заңдылықтарының өзгеруіне алып келді. Көне ұйғыр жазбаларында көптеп кездесетін мөлшер есімдер міне осының дәлелі. Түркі тілдес ұлттарда мөлшер сөздерге қатысты зерттеулер жаңадан қолға алынған [2: 14-17 б.], ал қазақ тілінде мөлшер есімдерге қатысты зерттеулер тым аз. Мәкен Кәкенұлы, Гің Шымин, Жұматай Орынборқызының бірлесіп жазған «Қазіргі қазақ тілі» [3: 201 б.] кітабында: “мөлшер есім заттың өлшемдік белгісін білдіреді” деп анықтама береді. Сонымен қатар, профессор Уаң Юаншин «Қазіргі қазақ тілінің мөлшер есімдеріне қысқаша талдау» [4: 26 б.], «Қазақ тілінің мөлшер есімі жөнінде тағы да ізденіс» [5: 26 б.] сияқты мақалаларында қазақ тіліндегі мөлшер есімдердің даму тарихы мен сөзжасам шектемелілігінің байланысы және мөлшер есімдердің синтаксистік қызметтері туралы біршама жан-жақты таныстырулар жасаған. Нұрғабұл Сұлтаншәріпұлының «Қазақ тілінің мөлшер есімдерінің жасалу тәсілдері туралы ізденіс» [6: 46 б.] сияқты мақалаларында аталмыш ұғымның анықтамасы беріліп, түрлерге жіктелуі мен жасалу тәсілдеріне алғаш зерттеулер жүргізген. Түрлі ұлт өкілдерімен болып жатқан тығыз қарым-қатынас барысында бүгінгі тіліміз де өзге тілдер мен мәдениеттердің ықпалына ұшырап отырғаны белгілі, олай болуы әрі табиғи заңдылық. Мақалада қазақ тілінің мөлшер есімдеріне, олардың мағынасының абстрактылығы, образдылығы, оралымдылығы және әрсипаттылығы т.б. ерекшеліктері бойынша бірнеше тараптан талдаулар жасалып, аталмыш сөздердің маңыздылығы мен этномәдени ерекшеліктері туралы сөз болады.

2. Қазақ тілі мөлшер есімдерінің семантикалық ерекшелігі

1) Мағынасының абстрактылығы

Мөлшер есімдер көбінесе адамның, заттың немесе қимылдың өлшемдік белгісін білдіреді, осы барыста сыртқы объектив тұлғаның шектемесіне де ұшырап отырады. Қазақ тілінің мөлшер есімдерінің конкретті және абстрактті мағыналары болады да, алдыңғысының мағынасы көбінесе нақты, образды және айқын болады. Мысалы: бір

*Қаржылық жоба: Іле педагогикалық институты Шыңжан қазақ мәдениеті және ұлттық осы замандану орталығының ашық форматтағы жаңашаландыру жобасы. Тақырыбы: Тілдік оқытуды ұлттық танымының осы замандану ыңғайына бейімдеу жөніндегі зерттеу. Жоба нөмірі: XJEDU080112C11

тал ағаш; бір тұяқ қой; бір бас сыиыр. Сонымен бірге, мөлшер есімдердің мағынасы кейде абстрактілі болады. Әр түрлі сыртқы фактордың әсеріне ұшыраған жағдайда, оның мөлшерін өлшеу қиынға түседі, осы барыста мөлшер есімдердің мағынасы абстрактілі болады. Абстрактілі мөлшер есімдер заттың немесе қимылдың мөлшерін өлшегенде көбінесе зат есім мен етістіктің көмегіне сүйенеді де, оның бейнелейтін семантикалық мағынасы жалпыламалық ерекшелікке ие болады.

а) Ұзындық пен қашықтықты білдерін мөлшер есімдердің мағынасының абстракттылығы

Ұзындық бірліктері белгілі бір зат үшін алғанда айналмалы шама болғандықтан, әрі бұл бірліктерді адамдар белгілі бір затпен байланыстырып, межемен белгілеуі себепті, қазақ тілінде мөлшерді білдіретін сөздер көбінесе адам дене мүшелерімен, әсіресе “қол, аяқ” т.б. қатысты есім сөздермен келеді. Айталық, “қолдың” көмегімен болатын ұзындық пен қашықтықты өлшейтін мөлшер есімдер: бір елі ішек — қалыңғыды немесе ұзындығы мөлшерімен 1, 5 сантиметр; бір тұтам жіп — қалыңғыды немесе ұзындығы 7-10 сантиметр; бір сүйем жер — қалыңғыды немесе ұзындығы бас бармақ пен балан үйректің аралығындай, мөлшерімен 15-18 сантиметр; сынық сүйем орын — қалыңғыды немесе ұзындығы бас бармақ пен балан үйректің ортасындағы аралығындай, мөлшерімен 10-13 сантиметр; бір қарыс жер — қалыңғыды немесе ұзындығы бас бармақ пен ортан саусақтың ортасындағы аралықты бейнелейді, мөлшерімен 20-25 сантиметр; бір құлаш арқан — екі қолынды кең жайғандағы әр екеуінің аралығындай, мөлшерімен 1,5-2,5 метр.

Сонымен бірге, аяқ та көбінесе абстрактілі ұғымдағы ұзындық пен қашықтықты білдіреді. Айталық: бір табан жер — ұзындықты білдіретін мөлшер есім орнына жұмсалады, мөлшерімен 20-28 сантиметр аралығында; бір адым жер — екі аяқтың аттаған аралығын білдерді, мөлшерімен 10-50 сантиметр; бір аттам жер — мөлшерімен 50-80 сантиметр; бір шақырым жер — 1000 метр қашықтық.

Адам дене мүшелерінен тыс, еңбек құралдарының да абстрактілі ұғымдағы мөлшер есім ретінде жұмсалатын кезі болады. Мысалы: таяқ тастам жер — төте мағынасы таяқ лақтырғанда жететін жер болады да, мөлшерімен 10-15 метр аралықтағы қашықтықты бейнелейді; бір арқан заңғар — төте мағынасы мал байлайтын арқанның ұзындығы, көбінде 15-20 метр қашықтықты бейнелейді.

Жоғарыдағы ұзындықты бейнелейтін мөлшер есімдер құрамы жағынан “қол, аяқ, таяқ, жіп” сияқты жалпылама мағына беретін есім сөздердің көмегіне сүйену арқылы қазақ тілінің образды әрі нақты бейнелеуге қабілетті ерекшелікке ие екенін танытады.

ә) Ауырлықты білдертін мөлшер есімдердің мағынасының абстрактілілігі

Қазақ тілінің ауырлық мөлшер есімдерінің саны біршама мол, қолданылу аясы да кең. Мысалы:

Бір мысақ дәрі — 5 грам айналасында.

Бір сәрі күміс — 10 грам айналасында.

Бір қадақ алтын — 400 грам мөлшерінде.

Бір батпан көмір — мөлшерімен 160 килограмм.

Бір шымшым тұз — бас бармақ пен сұқ саусақ арқылы қысып алғандағы мөлшер.

Бір уыс бидай — бірнеше грам мөлшерінде.

Мөлшер есімдер контекстегі қолданысына қарай да түрлі мағыналарда жұмсалады. Мысалы:

Бір қап темекі — кішкене, 12 тал темекісі бар қорапша.

Бір қап астық — 60 килограмм айналасында.

Мөлшер есімдердің абстрактілі мағынасы адамдардың объектив заттарға қатысты танымнан пайда болады да, бірте-бірте тілдік қолданыста тұрақты шама мөлшер ретінде қолданылады. Мөлшер есімнің жалпы тіл біліміндегі, әсіресе хан тіліндегі дамуы қазақ тіліндегі мөлшер есімдерінің дамуына ықпал етіп отырады.

2) Қазақ тілі мөлшер есімдерінің образдылығы

Тілдің образдылығы дегеніміз бір атаудың немесе сөздің әсеріндегі сезімдік таным мен ақылдық танымның адам санасында жанды бейнесінің пайда болуы. Қазақ тілі мөлшер есімдерінің образдылығы көбінесе қимылдың күй-жайы мен заттың пішіні сияқты екі жақтан көрінеді. Образды мағына беретін мөлшер есімдер негізінен зат есімдер мен етістіктерден жасалады.

а) Күй-жайды бейнелейтін мөлшер есімдер

Бұл түрдегі мөлшер есімдердің дені малшаруашылығына қатысты лексикадан тұрады. Малды түрге айырып, мал атауларынан сәйкесті мөлшер сөздер жасайды да, мал түлігінің түрлеріне қарай түрліше күйді бейнелейді. Мөлшер есім құрайтын сөздер қойға, жылқыға, қонысқа байланысты есімдермен бірге де, қашықтықты білдіреді. Мысалы: козы көш жер — мөлшерімен 3-4 шақырым; тай шаптырым — мөлшерімен 2-3 шақырым; құнан шаптырым — шамамен 4-5 шақырым; ат шаптырым — шамамен 6-7 шақырым; бір көшім жер — жолда бір күн жүріп, бір күн қонып баратын аралық, шамамен 20-30 шақырым.

Жоғарыдағы қолданыстарда “козы, тай, құнан, ат, жер” сияқты есім сөздерге қосымша жалғанып келу арқылы “шаптыр, көш” сияқты етістік сөздермен тіркесіп күрделі тіркесті мөлшер есім құраған.

Төрт түлік малдан басқа өте алыс аралықты “ит өлген жер” тіркесімен де береді. Қазақтың ұлттық танымында жақсы ит өлігін көрсетпейді, иесіне адал иттер өлетін кезінде жоғалып кетеді, міне осы ұлттық таным көбінде өте алыс аралықты, аяқ жетпес жерді бейнелейтін мөлшер есім ретінде қолданылады.

ә) Заттың форма-пішінін бейнелейтін мөлшер есімдер

Қазақ тілінде заттың форма-пішінін бейнелейтін мөлшер есімдердің саны біршама мол, әрі олардың дені көбінесе есім сөздерден құралады да, белгілі бір заттың үлкен-кішілігін, салмағын көрсетеді. Мағыналық жағынан формалық ерекшелігі басым тұрады. Бұл мөлшер есімдердің құрылымы көбінесе -дай,-дей,-тай,-тей сияқты қосымшалардан тұрады.

Салмақты бейнелейтін мөлшер есімдер: тұздай ауыр; тастай зіл; зілдей ауыр; шойындай ауыр т.б.

Өлшеуге келмейтін күшті бейнелейтін мөлшер есімдер: өгіздей күшті; бұқадай күшті; түйедей күшті; нардай күшті.

Мөлшер есімдердің құрылымы жоғарыдағылардан тыс тұяқ, құмалақ, аттың ізі, үй, тау секілді есім сөздермен де жасалып, қазақтың этникалық дәстүрін бейнелейді. Мысалы: құмалақтай дүние; ат ізіндей орын; от орнындай жер; аумақыдай үй орын; етектей жер; таудай үлкен; шыныдай тас; ат басындай алтын т. б.

Мөлшер есімдердің негізгі құрылымы ертеде сөзбен сөздің тіркесуі арқылы келетін, қазақ фольклорындағы кездесетін мөлшер есімдердің басым көпшілігі осы әдіспен жасалады. Қазақтың көшпелі тұрмысында төрт түлік маңызды орын алады. Көшпелі дәуірдегі қазақтардың ішер ас, киер кім, мініс көлігі болған төрт түлік малға қатысты мөлшер есімдер қазақтың дәстүрлі мәдениетінің айғағы болып табылады.

3) Қазақ тіліндегі мөлшер есімдердің оралымдылығы

Қазақ тілінде мөлшер есімдердің жасалу формасы алуан түрлі. Кейде зат есімдер де, етістіктер де мөлшер есімнің рөлін атқарады, сонымен бірге есім сөздер мен етістіктердің қосылып, мөлшер есім ретінде жұмсалатын кезі де болады. Тіпті кейде есім сөздердің қайталанып келуі арқылы да мөлшер есімдер жасалады.

а) Зат есімдер арқылы заттың мөлшерін білдіретін мөлшер сөздердің құрылымы

Қазақ тілінде зат есімдердің мөлшер есім рөлін атқаруы жиі ұшырайды. Мәселен: бұлақ – бір бұлақ су; кесек – бір кесек ет; көз – бір көз су; ауыз – бір ауыз сөз; шыны – бір шыны тамақ; сандық – бір сандық киім; шелек – бір шелек су т.с.с.

Уақытты бейнелейтін есім сөздерге -лық, -лік, -дық, -дік қосымшалары жалғану арқылы мөлшер есім жасалады. Мысалы: күндік - бір күндік жол; айлық - бір айлық жер; түндік - бір түндік жол; жылдық – бір жылдық кіріс.

ә) Етістіктер арқылы заттың мөлшерін білдіретін мөлшер сөздердің құрылымы

Бұл тәсіл көбінесе етістіктің соңына қосымша жалғану арқылы жүзеге асады. Қазақ тілінде етістік негізді мөлшер сөздердің мынадай екі түрлі формасы бар:

- Етістік сөздердің соңына -ым/-ім/-м қосымшасының жалғану арқылы жасалатын мөлшер сөздер. Мысалы: шоқы-ым — бір шоқым тары; тісте-м — быр тістем ет; тіл-ім — бір тілім дарбыз; кес-ім — бір кесім ет т.б.

- Етістіктің соңына -ар/-ер/-р қосымшасының жалғануы арқылы жасалатын мөлшер сөздер. Мысалы: бас-ар — бір басар киіз; сал-ар — бір салар сырмақ; күй-ер — бір күйер қазан; түй-ір — бір түйір дән т.б.

б) Күрделі мөлшер есімдердің жасалу формасы

- Есім сөз бен етістіктің сөз тіркесін құрауы арқылы жасалатын мөлшер есімдер. Мысалы: таяқ тастам — таяқтастам жер: ауылға таяқ тастам жер қалды; ет асым — етасым уақыт: жұмысты етасым уақытта істеп болды; шай қайнатым – шайқайнатым уақыт: тапсырманы шай қайнатым уақытта-ақ жазып болды.

- Есім сөздердің қайталануы арқылы жасалды да, көптік немесе қимылдың жалғастылығын білдіреді. Мысалы: қора — қора-қора қой; тай — тай-тай шөп; құшақ — құшық-құшақ гүл; сандық — сандық-сандық ақша; дүркін — дүркін-дүркін дауыс т. б.

4) Қазақ тілі мөлшер есімдерінің көп түрлілігі

Қазақ тілі мөлшер есімдерінің көптүрлілік қасиеті әдетте қоғамның дамуы барысында сол ұлттың мәдениетімен сабақтас дүниеге келеді. Екінші сөзбен айтқанда, ұлттық таным кеңістігіндегі бір құбылыстардың екіншісіне балама атау ретінде қалыптасуынан пайда болады. Белгілі бір уақытты бейнелейтін мөлшер есімдері адамдардың нақтылы объектіге талдау жасауы, оны бақылауы, сондай-ақ айталық, ай, күн, жұлдыз секілді аспан денелерінің қозғалыс заңдылығын танып, оны дәстүрлі ұғымдармен байланыстыру арқылы ғана бүгінгі қолданып жүрген тілдік қалыпқа келген. Мысалы: жұлдыз шыға біз сапарға атандық; түс ауа жолаушылар қайтып келді; ай туа атызға су жібердік т.б. Мұндағы жұлдыз шыға, түс ауа және ай туа сияқты сөз тіркестерінің бәрі аспан денелерінің қозғалыс заңдылығы туралы ұлттық танымның тілде бейнеленуінің нәтижесінде қалыптасқан.

Бұдан тыс, қазақ тілі мөлшер есімдерінің құрамынан Ислам дініне қатысты сөздерді де көптеп кездестіруге болады.

Мысалы: бесін намаз уақыты өткен соң жинала бастадық; екінті кезі болатын, екі адам келді; ақшам намазын оқып бола бере алдыға ас та келді. Мұнда жоғарыдағы сөйлемдердегі бесін, екінті, ақшам сөздері жеке-жеке белгілі бір мезгілді білдергенімен, намаз сөзімен тіркесіп келгендіктен тұрақты діни қолданыстағы сөздердің қатарынан орын алады.

Дәстүрлі мәдениетпен байланысты ұлттық тілдің қорындағы мөлшер есімдерден басқа, кірме мөлшер есімдер де тіліміздің маңызды бір бөлігін құрайды. Шама, мөлшер, өлшем бірліктері мен

ғылым-техникаға қатысты мөлшер есімдер тіліміздегі кірме сөздердің басым бөлегі болып танылады. Мысалы, ұзындық өлшемінің микрометр, миллиметр, сантиметр, метр; километр т.б. көптеген атаулары қазіргі сөздік қорымыздан орын алған. Сол секілді, шаршы миллиметр; шаршы метр; шаршы километр; шаршы шақырым; шаршы шақырым; гектәр; шың (Қытай тілінен); мұу (Қытай тілінен) т. б. ауданды бірліктері; миллилитр, литр, килолитр, дадан т.б. секілді сыйымдылық бірліктері; миллиграм, грам, килограм, тонна, жың, сәрі т. б. ауырлық бірліктері қазіргі заманға сай дамыған ғылым білім жетістіктерін айғақтайтын нақты өлшем бірліктерінің атауы. Тілімізден кеңінен орын алып, ұлттық тілдің төл бірліктерімен қатар жұмсалыады.

Жоғарыдағы кірме мөлшер есімдердің құрылымы қарапайым, көбінесе сан есімдердің байлансуы арқылы жасалады, қазақ тілінің дәстүрлі мөлшер есімдерімен салыстырғанда бұлар дәлел әрі жүйелі. Қоғамның дамуы мен ұлтаралық қатынастың тереңдеуі мәдениеттердің алмасуын жиілетті. Тілдік ортада қазақ халқы бір жағынан өзінің салт-дәстүрін сақтап, оны әйгілеумен бірге, екінші жағынан өзге ұлттар мәдениетінің құнды мәйегін қабылдап, қазақ тілінің сөздік қоры мен мәдени сапасын арттырып келеді.

3. Қорытынды

Әрбір ұлт тілінің өзіндік ерекшелігіне қарай, тілдік құрылымының да өзгеше жүйесі болады. Қазақ тілі мөлшер есімдерінің семантикалық табиғатына талдаулар жасау барысында сөздердің байланысуы арқылы қалыптасқан тұрақты атау-тіркестердің мазмұнында ұлттық мәдениет пен дәстүрдің, байырғы таным-түсініктердің қамтылып жататындығы анықталды. Қоғам дамуының түрлі сатыларын басынан кешірген лексикалық түзілімдер әр кезеңде жаңаша түрленіп, жетіліп отырғаны байқалады. Дүниенің сырларына тереңірек білген сайын ондағы ұқсас заттардың бейнесі мен құбылыстардың елесі айқындала түсті.

Оларды бір-біріне теңеу, бейнелей айту барысында түрлі мөлшер-өлшем атаулары қалыптасты. Ерте замандарда туып қалыптасқан бұл атаулар ғасырлар қалтарысында, өткелекті тұстарда қалып қоймай бүгінгі дәуірімізге де жетті. Қазіргі кезде де мағыналық даму мүмкіндігінен айырылмағандықтан қоғамның экономика, ұлтаралық қатынас, діни наным т.б. сияқты түрлі салаларында термин ретінде қолданылып жүр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ф. Габайын, Гың шымин аудармасы, «Көне түркі тілі грамматикасы», *Ішкі Моңғол білімберу баспасы, 1984 жыл.* (冯·加班, 耿世民译:《古代突厥语语法》,【M】内蒙古教育出版社, 2004, 第115页。)

2. Жаң йүйтиң, «Үйгүр тілі мөлшер есімдерінің обыраздылығы мен күңгірттігі туралы», *Тілі және аударма журналы, 3-сан, 2001 жыл,» 14 бет.* (张玉萍,《维语量词的形象性与模糊性》【J】语言与翻译(3), 2001年, 第14页。)

3. Мәкен Кәкен, Гің Шымин, Жұматай Орынборқызы, «Қазіргі қазақ тілі», *Ұлттар баспасы, Пекин, 1999, маусым.*

4. Уаң Юаншин, «Қазіргі қазақ тілінің мөлшер есімдеріне қысқаша талдау», *Ұлттар тілі журналы, 3-сан, Ішкі Моңғол, 1984 жыл, 26 бет.* (王远新,《现代哈萨克语量词浅析》,【J】民族语言(3): 1984年, 第26页。)

5. «Қазақ тілінің мөлшер есімі жөнінде тағы да ізденіс», *Ұлттар тілі журналы, 3-сан, Ішкі Моңғол, 1995 жыл, 26 бет.* (王远新,《再论哈萨克语的量词》,【J】民族语言(3): 1995年, 第26页。)

6. Нұрғабыл Сұлтаншәріпұлы, «Қазақ тілінің мөлшер есімдерінің жасалу тәсілдері туралы ізденіс», *Тілі және аударма журналы, 2-сан, 2004 жыл, 46 бет.* (努尔哈毕,《试谈哈萨克语的量词构成方式》【J】语言与翻译(2), 2004年, 第46页。)

Ахметова М.К.

к.филол.н., и.о.профессора кафедры казахского языкознания
Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана

Аюпова Г.К.

к.филол.н., и.о.доцента кафедры теоретической и прикладной лингвистики
Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, bagira_03_05@mail.ru

Галиева Б.Х.

к.пед.н., доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики
Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева

К ВОПРОСУ О ПОЛИЯЗЫЧИИ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Мақалада бұқаралық ақпарат көздері арқылы таралған пікірлердің мазмұны сараланып, жалпы орта білім беретін мектептерде көп тілде білім беруді қолдаушылар мен қарсы уәж айтушылардың келтіретін дәлелдері жан-жақты талданып, жинақталып берілді. Көптілділікті енгізудің қажеттілігі ҚР-дың стратегиялық мүддесімен байланыстырыла қарастырылып, көптілді білім беруді дамытуда ұлттық құндылықтарды ескеру - басты шарттардың бірі екені, сонда ғана көптілді білім берудің тиімді болатыны айтылды.

Резюме. В статье проанализированы различные мнения граждан РК о полиязычии, представленные в средствах массовой информации, приводятся аргументы как сторонников, так противников полиязычного образования. Необходимость внедрения полиязычия рассматривается в контексте стратегических задач РК, отмечается, что главным требованием при этом остаётся учёт национальных особенностей – только тогда полиязычное образование может быть эффективным.

Summary. The topicality of multilingualism has found reflection in the considerable amount of materials published in mass media, and the complexity of the problem is discussed. The content of opinions spread through the media, the expressed arguments of supporters and opponents of multilingualism in general educational institutions are analyzed comprehensively and collected in the given article. The necessity of these changes is considered in correlation with strategic interests of the Republic of Kazakhstan. Additionally, it is concluded that recognizing national values as one of the most important criterion in the development of multilingual education will lead to effective study of foreign languages.

Расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка во всех сферах общественной жизни при одновременной поддержке функционирования русского языка как основного источника информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации

с ближним и дальним зарубежьем, языков других этносов нашей страны, обучение английскому языку как средству международного общения, языку науки и образования, информационных технологий – тренды стратегического развития Республики Казахстан. Политика триязычия рассматривается в тесной взаимосвязи с формированием полиязычной, поликультурной личности, с освоением передового мирового опыта и отражает реализацию проводимой в настоящее время в стране языковой политики.

Полиязычие – требование общества, обусловленное социально-экономическими и политическими запросами. По мере того, как в обществе растёт спрос на свободно владеющих несколькими языками специалистов разных профессиональных областей, учёных, обучающейся молодёжи, формируется и развивается пространство обмена информацией как на родном языке, так и на других языках, расширяется сфера применения языков в мировом масштабе, в ряде сфер общественной жизни общение на нескольких языках с уровня устного общения качественно переходит на дипломатический и академический уровень.

В исследованиях Национальной академии образования имени Ы.Алтынсарина, занимающейся проблемами развития полиязычия на научно-методической основе отмечается: «В настоящее время Национальной академией образования имени Ы.Алтынсарина поликультурной личностью определена личность, которая владеет тремя языками и адаптирована в рамках повседневных взаимоотношений и будущей профессии, а также стремится к мировым достижениям в профессиональной сфере, повышению качества отечественной продукции до мирового уровня и выше. Таким образом, полиязычие является основным условием воспитания поликультурной личности. Полиязычие следует рассматривать как фактор, приносящий пользу не только отдельному человеку, но и казахстанскому обществу в целом» [1, 12].

Принятие Казахстаном Болонской декларации предоставило широкую возможность молодежи и

студентам получать образование за рубежом, осваивать знания и навыки, необходимые для формирования профессиональной компетентности. В основных программных документах по полиязычному образованию говорится о необходимости качественного владения иностранным языком - это назревшая жизненная необходимость, поскольку интенсивные темпы и уровень развития науки и техники в мире требуют свободного владения иностранными языками для более качественного и полноценного получения необходимых теоретических и практических знаний, умений и навыков. На сегодняшний день наблюдается востребованность в обучении и знании английского языка, тем самым практически в каждой сфере науки и образования повысились возможности для расширения компетенций специалиста, желающего получить информацию на ином языке. Так, студенты и квалифицированные специалисты, обучающиеся и стажирующиеся за рубежом по программе «Болашак», молодежь, получающая образование на английском языке в полиязычных группах в стенах «Назарбаев университета», КБТУ и других вузах – яркий пример реализации полиязычной языковой политики и формирования полиязычной личности. Возможно, не обязательно всем членам общества быть полиязычными. Это – проблема, имеющая сложное социальное значение, возникающая из потребностей отдельного человека в духовном развитии, в профессиональном, интеллектуальном, карьерном росте и т.д. Формирование полиязычной личности определяется гармоничным сочетанием требований общества и самосознания человека.

Сегодня полиязычие не ограничивается рамками одной страны, одного государства. Это – глобальный процесс, закономерно охвативший современный мир. И не случайно, по инициативе ЮНЕСКО XXI век провозглашен эпохой многоязычных личностей. В соответствии с установочным документом ЮНЕСКО «Полиязычное образование» предполагает использование в образовательном процессе как минимум трех языков: родного, регионального или национального и международного [2]. Программа полиязычного образования, внедряемая в Казахстане, предполагает параллельное и одновременное обучение на трех языках: государственном, русском и казахском языках. Идея триединства языков сформирована как ответ на вызовы времени, как решение жизненной потребности общества, активно интегрирующего в глобальный мир. Данный процесс мирового масштаба повлиял на реализацию новых реформ в языковой политике Казахстана, в вопросах выбора языков обучения, обучения языкам на всех уровнях системы образования, начиная с дошкольных учреждений. По информации МОН РК, в соответствии с обновленным содержанием образования, к 2023 году наша страна должна полностью перейти

на трехязычное образование. Согласно программе развития образования на 2016-2019 гг., запланировано, независимо от языка обучения в школе, обучение предметов «Казахский язык», «Казахская литература», «История Казахстана» на казахском языке; «Русский язык и литература» (планируется их объединение), «Всемирная история» – на русском языке; предметов естественнонаучного цикла: «Информатика», «Химия», «Биология», «Физика» – на английском языке. Следует отметить, что первым шагом реализации этой программы стало параллельное обучение на казахском, русском, английском языках учеников первого класса 2013-2014 года поступления.

В Плате мероприятий по реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 – 2019 годы, утвержденном Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2016 года № 243, предусмотрены следующие меры:

- Разработка учебно-методических комплексов развития трехязычного образования, проведение семинаров по методике трехязычного образования (декабрь 2016-2019 гг.);

- поэтапное внедрение трехязычного обучения с 5 класса (декабрь 2016-2019 гг.);

- Внедрение элементов программы полиязычного образования с изучением казахского, русского и английского языков в организациях дошкольного воспитания и обучения (декабрь 2017 г.);

- Открытие классов с английским языком обучения в регионах (I квартал 2018 г.);

- Разработка и оценка образовательных программ, учебников и учебно-методических комплексов, в том числе для приоритетных отраслей ГПИИР на английском языке с внедрением инновационных технологий и опыта Назарбаев Университета совместно с зарубежными вузами-партнерами (II квартал 2016-2019 гг.);

- Разработка новых образовательных программ бакалавриата и магистратуры по педагогическим специальностям на английском языке, включая Назарбаев Университет (IV квартал 2017 года);

- Осуществление приема по государственному образовательному заказу в профильную магистратуру и бакалавриат для обучения на английском языке (III квартал 2017-2019 гг.);

- Развитие национального каталога цифровых образовательных ресурсов на трёх языках (декабрь 2017-2019 гг.);

- Проведение мероприятий по переходу на новую систему аттестации учителей, в том числе в рамках трехязычного образования: учителя истории Казахстана – сертификаты КазТест, английского языка, информатики, химии, физики, биологии – TOEFL, IELTS и IT-компетенций педагогов (декабрь 2016-2019 гг.) [3].

Проблема внедрения обучения некоторых пред-

метов в общеобразовательных школах на русском и английском языках стала предметом широкого обсуждения в обществе, вызвав серьёзный резонанс и породив различные мнения и взгляды. Одни критиковали полиязычное образование в школах, другие поддерживали трехязычное образование и отмечали положительные стороны. В обществе сложились противоречивые мнения, в средствах массовой информации в последние годы было опубликовано множество материалов по данной тематике. В результате их анализа мы выявили, что сторонники так называемого «чистого» образования на казахском языке (без вмешательства английского языка) приводят несколько доводов нежелательного внедрения иностранного языка в казахских школах. Обобщая эти мнения, можно выделить следующие:

- Богатство казахского языка полностью позволяет дать образование детям, следовательно, существует необходимость обучения всем областям науки (различным предметам) на родном языке;
- Высокий уровень образования на казахском языке: по результатам ЕНТ казахские школы стабильно достигают высоких показателей;
- Методика обучения предметов в казахских школах полностью сформирована;
- Дефицит квалифицированных англоязычных специалистов по обучаемым предметам;
- Необходимость рассмотрения вопроса подготовки специалистов на государственном уровне;
- Недостаток учебников и методических пособий на английском языке, низкий уровень учебно-методической обеспеченности;
- Избыточное количество детей в классах (в некоторых школах дети обучаются предметам без разделения на группы, имеет место ситуация с двумя и тремя сменами в школах) породит препятствия в обучении языку, овладению другими предметами на английском языке;
- Одновременное трехязычное обучение начиная с 1 класса отрицательно отразится на здоровье ребенка, поэтому следует обучать детей иностранному языку только с 5 класса или с 12 лет (так как желательна формирование мышления ребенка до 12 лет на одном языке);
- Различные способности детей в обучении языкам;
- Предлагается ограничить полиязычное образование, внедрив практику только в специализированных школах;
- Необходимость научно-методического, психофизиологического обоснования обучения языку, психоаналитического анализа, всесторонней комплексной подготовки;
- Не следует обучать на английском языке тем специальностям, которые не нуждаются в этом;
- Обучение истории Казахстана на казахском языке, всемирной истории на русском языке не

сформирует необходимые знания, умения и навыки у детей, которые не понимают соответственно русский и казахский языки;

- Преподавание естественнонаучных дисциплин на английском языке может отрицательно повлиять на развитие и совершенствование казахского языка как языка науки;
- Сужение сферы использования государственного языка и опасность замещения казахского языка английским языком вследствие его предпочтения молодым поколением;
- Риск превращения казахского языка в смешанный (невнятный) язык; снижение престижности, потеря уважения к национальному языку;
- У ребенка, получившего образование на родном языке, формируется более высокий уровень мировоззрения, понимания, сильный характер, национальное самосознание, менталитет; в то же время молодое поколение, не получившее образование на родном языке, несмотря на образованность и талант, имеет более хрупкое национальное самосознание и миропонимание, менталитет. В связи с этим в детских садах и начальных классах общеобразовательной школы необходимо обучать детей только на родном языке;
- Из-за того, что в годы независимости проблемы казахского языка не нашли полного разрешения, возникают отрицательные взгляды по отношению к английскому языку и т.д.

Итак, среди высказанных мнений можно выделить две важные проблемы, которые вызывают беспокойство у членов общества. Первое – сужение сферы применения казахского языка как государственного языка, снижение его развития как языка науки; второе – национальный язык, самосознание, национальная культура, культурные приоритеты останутся в тени других языков и культур, т.е. возникнет риск падения престижности государственного языка, падение уровня национального самосознания.

В то же время, наряду с противниками полиязычного образования в нашей стране, имеются и его сторонники. В опубликованных материалах СМИ, научных трудах, большинство населения позитивно настроено по отношению к изучению иностранного языка, проявляется явный интерес к полиязычию в нашей стране. Особое внимание родителей обращено на качество изучения детьми английского языка, что подтверждает наличие высокого спроса на иностранные языки. Таким образом, в чем заключается необходимость в полиязычном образовании? Из множества различных мнений можно выделить следующие выводы и предложения:

- Полиязычное образование является велением времени, объективной необходимостью;
- Доступность ускоренного обучения государственному языку представителей других этносов

посредством совершенствования процесса обучения казахскому языку и повышения эффективности используемых методик обучения в контексте полиязычия;

- Появление возможности для развития интеллектуального потенциала человека; возможность формирования компетентной, разносторонней, конкурентоспособной личности;

- Полиязычие – один из главных индикаторов адаптированности человеческой жизни к новым социально-политическим и социокультурным условиям;

- Возможность совершенствования качества полиязычного образования посредством поэтапного внедрения английского языка; повышение уровня образования в стране;

- Организация и проведение работы в направлении повышения качества и увеличения количества учебников, учебно-методических комплексов, инновационно-методических видеуроков по английскому языку для организаций основного среднего и общего среднего образования;

- Появление возможности обучения на английском языке благодаря организации переподготовки, дополнительного образования, повышения квалификации учителей; организация онлайн-семинаров;

- В рамках реализации государственной программы «Индустриально-инновационное развитие» востребованность англоязычных специалистов в области инженерно-технических и естественнонаучных наук растёт, поэтому изучение дисциплин естествознания на иностранном языке будет наиболее эффективным;

- Возможность входа в число 30 конкурентоспособных стран посредством овладения английским языком в соответствии с целью стратегического развития страны;

- Английский язык – язык будущего, технологии, науки, бизнеса; 33% всех произведений, всей информации в мире переведено с английского языка, 15% - с французского, лишь 1% - с немецкого; это, безусловно, подчеркивает важность владения английским языком;

- Предметы на английском языке преподают в основном выпускники программы «Болашак» (формирование кадров);

- Полиязычная культура основана на постулате «развиваем государственный язык, поддерживаем русский язык и изучаем английский язык»;

- В зависимости от языка обучения 1–9 классы следует обучать либо на русском, либо на казахском языке;

- Начиная с 5 класса следует изучать терминологию на английском языке;

- В 10-11 классах обучение следует проводить на трех языках;

- В связи с высоким уровнем обучаемости и

способности детей младшего возраста к восприятию языка, целесообразно внедрение обучения иностранному языку уже в начальных классах;

- Обучаясь на английском языке, одаренные дети из сел при поступлении в ведущие вузы страны и мира не столкнутся с языковым барьером, как это зачастую случается сейчас;

- Часы казахского языка в школьных программах не должны быть сокращены.

Следует отметить, что министр образования и науки РК Е.Сагадиев также приводит аргументы в пользу необходимости внедрения полиязычия, изучения английского языка: «Самая актуальная проблема – необходимое подрастающему поколению образование формируется не только на казахском языке. Такое образование создается на различных языках стран мира. Если быть точнее, можно сказать, страны мира признали тот факт, что основным каналом информации об образовании будет является английский язык. Давайте обратимся к некоторым сведениям. Оказывается, что в 2011 году было выпущено на английском языке 550 тысяч книг. Это – новые книги и переводы. А значит – новые мнения, идеи. Новая и новейшая информация для человека, стремящегося быть грамотным. В том же году на русском языке было выпущено 97 тысяч книг. Сравнительный коэффициент книг, выпущенных на двух языках, – 1:5 (один к пяти); выпущенных французами изданий чуть меньше, чем у соседней России: 65000 (коэффициент «один к восьми»). В 2011 году на казахском языке было выпущено 2300 книг. Таким образом, против двухсот книг на английском языке приходится лишь одна книга на казахском языке. Количество научных работ, выпущенных для различных сфер на английском языке, составляет 14000, на казахском языке 147; по экономике и социологии выпущено 29000 книг против 191, по новым технологиям – 35000 против 191. Это не только наша проблема. Такая же ситуация в Азербайджане, Грузии, Узбекистане, возможно, еще хуже. Поэтому многие страны мира, начиная от Египта и до Мексики, Швеции, имеют одну общую проблему – необходимость перевода огромного массива мировой информации на свои языки. Однако ни одна страна, ни один бюджет не способны это реализовать» [4].

Вывод, вытекающий из собранных мнений, – полиязычие является одним из факторов, определяющих стратегическое развитие страны, при полиязычии появляется необходимость сохранения национального языка, тем самым развития национальных духовных ценностей и при этом возрастает прямая ответственность семьи, детского сада, школы, организаций технического и профессионального образования, вузов.

По мнению учёных, непосредственно занимающихся вопросами полиязычия, в процессе полиязычного обучения необходимо особое вни-

мание уделить патриотическому воспитанию. Современная школа как базовый элемент системы образования, средние профессиональные учебные заведения, а также высшие учебные заведения ответственны за то, чтобы молодое поколение, осваивая другие языки, изучая другую культуру, гордилось и высоко несло культуру своего народа. С этой целью лабораторией воспитания и развития личности Академии на системной основе разрабатывается концепция воспитательной работы. Ещё одна актуальная проблема – нормирование учебной нагрузки обучающихся в целях её непревышения сверх нормы в ходе развития полиязычия. Интеграция и преемственность содержания языковых предметов – одно из важных направлений работы в этой области [1].

В обществе сложилось понимание того, что изучение английского языка и преподавание отдельных предметов на этом языке – необходимость, продиктованная требованием времени. Есть уверенность и в том, что нет и не будет препятствий для желающих обучаться на английском языке. Возражения в связи с внедрением полиязычия возникают лишь по поводу низкого уровня кадровой, учебно-методической, материальной обеспеченности этого процесса в учебных заведениях, а также с риском сужения сферы употребления казахского языка, к которому может привести распространение английского языка. Мнение, созвучное этой точке зрения, высказывает в статье «Тілдердің үштұғырлылығы» («Триединство языков») учёный Ш.Құрманбайұлы [5].

Образование и наука – основной фактор перспективного развития государства, следовательно, новые реформы, предпринимаемые в этой сфере, должны осуществляться на научно обоснованном фундаменте, в условиях достаточной укомплектованности учебно-методическими средствами, сформированного кадрового потенциала и отсутствия угрозы сохранению целостности языка нации. В настоящее время в вузах, осуществляющих подготовку кадров, которые будут вести преподавание на трёх языках, в соответствии с новыми реформами выдвигаются новые требования. В более чем 30 институтах и университетах нашей страны работают специализированные подразделения по внедрению полиязычного образования, студенты обучаются в многоязычных академических группах.

Таким образом, полиязычие, с одной стороны, – необходимый процесс, связанный с геополитическими, социально-экономическими факторами, с другой стороны, – сложный социальный, духовный феномен, приводящий к смещению отдельных языков и культур. Поэтому языковой плюрализм должен стать основным принципом языковой политики нашей страны. Благодаря такой языковой политике можно достичь сохранения своеобразия и самобытности языков и культур всех этносов, проживающих в Казахстане [6, 187-188], а также сохранения сферы использования государственного языка.

Литература

1. *Орта мектепте оқыту процесінде көптілділікті дамыту мәселелері. Әдістемелік құрал.* – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 85 б. // Электронный ресурс: <http://ansya.ru/health/orta-mektepte-oitu-procesinde-kptildilikiti-damitu-mseleleri/main.html>
2. *Образование в многоязычном мире: Установочный документ ЮНЕСКО.* – Париж, 2003. – 38. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.unesco.org/ru/media-tpl/u/www.unesco.org/new/rmedia-services/single-view/news/multilingualism_key_to_inclusive_education/#.VNbyXufqCJU
3. *Об утверждении Плана мероприятий по реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2016 года № 243* // Электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000243>
4. Сагадиев Е. Үш тілді үйрену – үлгі етер үрдіс // *Егемен Қазақстан*, №1 (28225), 2014. – С. 8.
5. Құрманбайұлы Ш. «Тілдердің үштұғырлылығы» жағдайындағы мемлекеттік тілдің қоғам өміріндегі қолданысы туралы // *Материалы работы Круглого стола «Поликультура и полилингвизм как факторы межэтнического согласия и политической стабильности.* – Астана: Академия гос. управления при Президенте РК, 2008. – С. 35-39.
6. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. *Словарь социолингвистических терминов / Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х.* – Астана: «Арман-ПВ», 2008. – 393 с.

Таблица №3

Оценка по буквенной системе	%-ное содержание	Оценка (оценка по традиционной системе)
A	95-100	Оптимальный (Отлично)
A-	90-94	
B+	85-89	Высокий (Хорошо)
B	80-84	
B-	75-79	Средний (Удовлетворительно)
C+	70-74	
C	65-69	
C-	60-64	
D+	55-59	
D	50-54	Низкий (Неудовлетворительно)
F	0-49	

Преимущества рейтинговой оценки:

- более точная оценка успеваемости за счет использования дробной (100-балльной) шкалы оценок:
 - более 90 баллов – отлично,
 - 75–89 – хорошо,
 - 50–74 – удовлетворительно,
 - менее 50 – неудовлетворительно;
- рейтинг – основа для дифференциации студентов;
- повышение объективности контроля (вместо субъективной предвзятости);
 - снижение вероятности получения незаслуженной (случайной) оценки по изучаемой дисциплине (так как результирующая оценка учитывает работу студента в течение всего семестра);
 - планомерность и систематичность контроля вместо внезапности и непредсказуемости (график контроля и описание его форм студенту предоставляется в начале семестра в технологической карте) → стимулирование систематической самостоятельной работы → повышение качества усвоения знаний;
 - воспитательный момент: способствует развитию инициативы и соревновательности в получении знаний;
 - учет индивидуальных особенностей студента: студент может сам определять темп освоения учебной программы;
 - «правила игры» неизменны в течение семестра.
- Принципы оценки успеваемости студентов:
 - единство требований, предъявляемых к работе студентов;
 - регулярность и объективность оценки результатов работы студентов;
 - открытость и гласность результатов успеваемости студентов для всех участников образовательного процесса;
 - строгое соблюдение трудовой и учебной дисциплины всеми участниками образовательного процесса: студентами, преподавателями, учебно-вспо-

могательным и административно-управленческим персоналом [10]

В образовательном процессе в системе контроля знаний учащихся можно выделить следующие виды: текущий, рубежный, промежуточный, итоговый.

Текущий контроль – наблюдение за уровнем усвоения знаний и формированием умений и навыков в течение семестра или учебного года в ходе учебных (аудиторных) занятий, проводимых по расписанию.

Рубежный контроль – контроль, осуществляемый с целью определения результатов формирования у студентов знаний, умений и навыков по заранее установленным видам работ (контрольным точкам), проводимый в течение семестра по дисциплине в рамках графика контрольных мероприятий. В качестве форм рубежного контроля могут быть использованы коллоквиумы, контрольные работы, тестирование, выполнение проектов и кейс-стади с защитой в установленный срок и др.

Таким образом, все вышеуказанные преимущества технологии оценивания заключаются в том, что они совместимы с технологиями компетентного подхода, так как каждый контрольный срез (текущий контроль, рубежный контроль, итоговый контроль) в качестве объекта оценивания предусматривает сформированность компетенции в целом.

Литература:

1. Образцов П.И., Иванова О.Ю. *Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов: Учебное пособие/ Под ред. П.И. Образцова. - Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.*
2. Мендубаева, З. А. *Педагогическая диагностика. Критерии и показатели экспертизы учебной книги// Молодой ученый. — 2012. — №7. - С. 291-299*

3. Ed.D. Karin Hess. *A Guide for Using Webb's Depth of Knowledge with Common Core State Standards*// Common Core Institute, 2013.
4. Darling-Hammond, L., Herman, J., Pellegrino, J., et al. (2013). *Criteria for high-quality assessment*. Stanford, CA: Stanford Center for opportunity Policy in Education. June 2013.- 30 p. https://edpolicy.stanford.edu/sites/default/files/publications/criteria-higher-quality-assessment_2.pdf
5. Pacific Policy Research Center. 2010. *21st Century Skills for Students and Teachers*. Honolulu: Kamehameha Schools, Research & Evaluation Division.-25p. http://www.ksbe.edu/_assets/spi/pdfs/21_century_skills_full.pdf
6. Юрчук Г.В. *Формирование профессионально ориентированной языковой компетенции студентов медицинского вуза*. Дисс.канд.пед.наук, Красноярский государственный педагогический университет им.В.П.Астафьева, Красноярск, 2014.- 203 с.
7. *Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment*// Language Policy Unit, Strasbourg. www.coe.int/lang-CEFR
8. Образцов П.И., Иванова О.Ю. *Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов*. Орел: ОГУ, 2005. 114 с.
9. С.С.Кунанбаева. *Теория и практика современного иноязычного образования*. -Алматы, 2010.- 344с.
10. Л.А.Мизринь, Н.Н.Быкова, Е.В.Зарукина. *Современные образовательные технологии в вузе: учеб. -метод.пособие*. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2015. – 169 с.
11. О.Ю.Искандарова. *Проблемно-коммуникативный подход как фактор активизации познавательной деятельности студентов (на материале изучения иностранного языка)*: дисс.к.п.н.-Уфа, 1997. -197с.

Исақұлова Ш.Қ., Ілиясова Д.С.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
shopi_81@mail.ru d.ilyasova.enu@gmail.com

ГАЗЕТ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ

Резюме. В этой статье рассматривается исследование стилистики газеты, красота ее языка и нормы культуры речи.

Summary. On this article considers the research of the newspaper style, the beauty of its language and norms of language culture.

Түйін. Еліміз егемендік алғалы бері Қазақстан халқының алдында тұрған ең бірінші мәселе мемлекеттің тәуелсіздігін баянды ету және шешуші факторлардың бірі және бастысы – қазақ ұлтының тарихи және мәдени мұраларын сақтау, құрметтеу болып отыр. Оның себебі ұлттың тұтастығын сақтай отырып, оның құдіреттілігін әлемге айғақтайтын осы аталған тарих пен мәдени мұра. Ал осы басты факторларды тану, білу тек ұлттық әдеби тілдің негізінде ғана жүзеге аспақ.

Соңғы ғасырда ғалымдар әлеуметтік-мәдени даму процесін тікелей ақпарат алмасу құралдарының өзгерістерімен байланыстырады. Мұндағы ақпарат құралдары деп отырғанымыз – тіл, баспасөз, ғылым, компьютер, теледидар т.б. Мысалы, канадалық ғалым М.Маклюэннің тезисі - «Мәселенің бәрі – ақпарат құралдарында!» (М.Маклюэн. Вся суть в средстве. Лондон, 1967). Ғалым адамзат дамуындағы қарым-қатынастың дамуын үш кезеңге бөледі: бірінші кезең – тас дәуіріндегі жабайлық кезеңі. Бұл кезеңде адамдардың өзара қарым-қатынас құралы – ауызекі сөз, тіл. Екінші кезең – жазу-сызудың пайда болуы, баспа ісінің дүниеге келуі. Ал, үшінші кезең немесе аудио-визуальды кеңістік кезеңі – жаңа қарым-қатынас құралдарын – телеграфты, радионы, телефонды, компьютерді және басқа ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін ала келді. Адамдардың көп ойланып, көп толғанатын кезден кеткен кезеңі осы дейді ғалым. Ал, тілдің коммуникация құралына айналған кезеңі адамдардың бір-біріне тікелей қатысты болып, үнемі байланыс жасап отыратын кезеңі екендігі ғалым атап көрсеткен екінші кезеңге тұспа-тұс келіп отыр. Расында да тіл – сананың, ойдың құралы ғана емес, тіл – адам болмысының ең негізгі тәсілі. Сондықтан да ХІХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап тілдің мәніне көзқарас өзгере бастады. Тіл – тек денотативті (белгілі, сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннотативті (әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал екендігі анықталды. Демек, тілдің астарында сол тілде сөйлейтін халықтың тарихы, өмір тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр.

Қазақтың ұлттық әдеби тілінің жетіліп, дамуына мәдениет, ғылым, қоғам қайраткерлері зор үлес қосты. Қазақ сөз мәдениетінің дамуы мен оның пән ретінде қалыптасуының жайы жөніндегі ақпараттарды біз алғашқы қазақ тілі бойынша жазылған А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, т.б. еңбектерінен аламыз.

Қоғам өміріндегі әдеби тілдің ауызша және жазбаша түрінің қызметінің өрістей түсуі “сөз мәдениеті” деген ғылыми-теориялық пәнді өмірге әкелді. Бұл, тікелей алғанда, әдеби тілдің тарихымен, жалпы құрылымымен тығыз байланыста келіп, қазақ тіл білімі ғылымындағы парадигмаға жаңаша көзқарас қалыптастырды. Қазақ әдеби тіліндегі сөз мәдениеті мәселесін көтерген М.Томанов, Е.Жанпейісов, М.Балақаев, Р.Сыздықова, т.б. болды. Бұл ғалымдардың еңбектері әдеби тілдің дәстүрлі нормалары жайлы бұрынғы қалыптасқан пікірлерге жаңа ғылыми тұжырымдар қосты.

Ел ішіндегі «көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып отырады» деп А.Байтұрсынұлы баға берген баспасөз тілі қазір «газет лексикасы» деп аталып жүр. Тіл біліміндегі бұл мәселе ғылым ретінде өз арнасын тапты деп айта аламыз.

Газет лексикасы мен оны зерттеу жұмысының алғашқысы ретінде қазақ баспасөзінің тілін зерттеген еңбек – Н.Қарашеваның ғылыми зерттеу жұмысы болды [1]. Ғалым «Айқап» журналының тіліне талдау жасай отырып, ондағы грамматикалық ерекшеліктерге тоқталды. Ал газет тіліне әдеби тіл нормасы тұрғысынан алғаш рет зерттеу жұмысын жазған Б.Әбілқасымов болды.

Көрнекті тілші-ғалым С.Исаев газет тілінің жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін зерттей келіп, ондағы мәдени қолданыстарға шолу жасаса, А.Алдашева, Қ.Қадырқұловтар баспасөз тіліндегі жаңа қолданыстарға зерттеу жұмысын жүргізді. Газет лексикасын жүйеге түсіріп, оның әдеби тілді дамытудағы рөлі Б.Момынованың еңбектерінде талданып өтті [2]. Ал, О.Бүркітов өзінің зерттеу жұмысында қазақ әдеби тілі стильдерінің бірі - публицистикалық стильге тоқталды [3].

Публицистикалық стильде жазылған шығармалар коммуникацияның түрі ретінде ең көп таралған және ол атқаратын міндеттердің әрқелкілігіне орай, күрделі құбылыстардың бірі болып табылады. Газет тілі ақпараттық және үгіт-насихаттық функция атқарады. Сонымен қатар, газет тілі журналистің ойын экспрессивті түрде де жеткізеді де, осы тұста газеттің өзіндік стандарты мен штампы экспрес-

сиямен тоғысады. Зерттеуші ғалымдар мұндай тоғысуды газетте «ойды нақты жеткізудің стильдік принципі» дейді (В.Г.Костомаров). Тағы да бір ескерте кететін жай, публицистикалық стильде жазылған шығармаларға императивтік (үстемдік) тән, өйткені ол көпшіліктің назарын аудару мақсатында жазылады (Б.Момынова).

А.Н.Гвоздев, сонымен қатар, бұл стильдің интеллектуалдықты, көркем тілдік құралдарды таңдап алу мен оларды орынды қолдануды талап ететінін [4,25]. Ал, тілші ғалымдар А.Алдашева, Б.Момынова, О.Бүркітов, Г.Смағұлова т.б. газеттегі экспрессивті функцияны “Бағалаушы лексика” терминімен атаған. Б.Момынова бағалаушы субъектінің (коннотациялық объект) үш түрлі функция атқаратынын анықтайды, олар – танымдық, баға берушілік, және прагматикалық іс-әрекетпен байланысты квалификативті функция. Журналист газет мәтінінде коммуникативтік мақсатқа жету үшін осы бағалаушылық лексиканы, мәтіннің тақырыбын (заголовок), басқа да синтаксистік құралдарды іріктеп алады.

Газет әлеуметтік өмірдегі оқиғаларға тікелей араласып, пікір тудырып отыратын болғандықтан, оның тілдік ерекшеліктері қоғамдағы жағдайлардың қайсысын болмасын нақты әрі әсерлі суреттеуге тиіс болады. Газет тілінің оқырманды тәнті ететін көркемдігі мен ой-тұжырымының нақтылығы оны басқа стильдегі жанрлардан ерекшелендіреді. Әрбір журналист сондықтан да әлеуметтік шындықты терен түсіне отырып, шұғыл ойлауға, ой-тұжырымын да жылдам жасап, халыққа әсерлі жеткізуге міндетті (А.Н.Гвоздев).

Газет лексикасында тағы бір көңіл аударатын мәселе - журналистік еркіндіктің болуы. Газет тілін қаншалықты стандартты десек те, баспасөз бетінде оқырман мүддесін көздеу мақсатымен материалдарды тартымды етіп беру қажеттігі туындап отырады. Сол себепті газет жанрында да стильдік бояудың деңгейінің қалыңдағаны жөн. Бұл журналист осы мақсатты көздеп, қарапайым, ауызекі сөйлеу стиліне бой ұруға жол береді деген сөз емес, керісінше, халық тілін орынды пайдалана отырып, баспасөз тілінің талабынан (деректілік, ақпараттық сипат) алшақтамауы керек деген сөз. Қалай болғанда да журналистің басты мақсаты - идеялық көзқарас пен адамгершілік бағыттың айқын болуы, өмірде белең алып отырған аса маңызды мәселені көтеруі мен оны шешуге ат салысуы.

Публицистикалық шығармалар тілінің басты ерекшеліктері де бар екендігі белгілі. О.Бүркітов мұндай ерекшеліктерге материалдардың деректілігі мен көпшілікке түсінікті болуына қоса, материалдың оқырманға әсерлі болуын да атайды [3,10]. Ал, тілдің әсер етушілік ерекшелігі, ол тіл қолданудағы мәдениеттілікке келіп саяды. Бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалалардағы адам эмоцияның тілдік құралдар арқылы

берілу жайы да зерттеушілердің назарын аударған (А.Мұсабекова). Өйткені газет материалдарының тақырыптары әр алуан, соған орай олардың эмоционалдығы да әрқилы болып келеді.

Тіл анағұрлым күрделі және көп қырлы құбылыс, ол зерттелгенде, тұтас күйінде емес, белгілі бір қырынан: логикалық, құрылымдық-жүйелік немесе психологиялық қырларынан зерттеледі. Бұл ғылыми танымның объектіні бөліп қарайтынының көрінісі. Газет лексикасын зерттеу барысында газет тілінің мәдениетін де тілдік норманы сақтап сөйлеу, дұрыс жазу ретінде қарастырған абзал. Алайда бұл ұғым-түсінікке тереңірек ой жүгіртсек, сөздік қоры дамыған оралымды, бай тілдің ұлт мәртебесін асқақтатуға, қарапайым сөйлеу тілінің сан түрлі бояуға қанығып, көркем, әдеби тілге айналуына мән бере қараймыз. Бұл – сөз жоқ, ұзақ процесс және оның газет тіліне де қатысы зор.

Баспасөз әлеуметтік өмірде болып жатқан оқиғалардың қай-қайсына болса да араласып, пікір тудырып отырады дедік. Ал, еліміз егемендігін алып, ана тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып отырған бүгінгі таңда қоғамдағы өзгерістерді оқырмандарға жеткізуде баспасөз басты тұлға болып отырғаны рас. Өйткені осынау өтпелі кезеңдегі түрлі жағдайларды оқырмандарға мақсатты түрде жеткізу мүмкіндігі газет тілінің еншісіне берілген.

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлеу тілі. «Халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Сондықтан олар, ең алдымен, өмірде қолданылатын сәттерінде кейіпкерлер тілінде бұлжытпай қолданылып келеді», - деген Р.Сыздық [5,220]. Публицистикалық шығармаларда автор кейіпкер бейнесінде келеді де, өзінің жеке-дара көзқарасын көрсетеді. Ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын тілдік құралдар газет материалының мазмұнын тереңдетеді және автордың көңіл күйін білдіреді. Қазақ тіліндегі сирек қолданылатын сөздер, сөйлеу тіліне тән тұрақты тіркестер, варваризмдер, қарғыс сөздер т.б. мақала авторының өзі баяндап отырған мәселеге көзқарасын айқындай түседі. Бір нәрсеге сүйсіну немесе жек көру, менсінбеу немесе мақтаныш т.б. сезімдер осылайша тіл қолданыстан айқын көрініп тұрады.

Мысалы, 90-жылдардың басында кенет, тез байып кеткен қазақ іскерлеріне берілген «жаңа қазақтар» ұғымы әр түрлі мағынада қолданылады. Біріншісі, кәсіпкер – элита да, екіншісі - кәсіпкер – жымқырушылар. «Жаңа қазақтар» метафорасының мағынасына талдау жасаған кезде, оны кімнің айтқаны, кімге арналып айтылғаны және кім туралы айтылғанына байланысты эмотивтік компоненттер айқындала түседі. Олар мысқылдау да, кемсіту де, құптау да, немесе құптамай, жек көру де болуы мүмкін. Бұған қоса бұл сөз тіркесі сын есім ретінде «бай» деген мағынаға да ие бола алады. Бірақ осы баспасөз бетінде көрінген «жаңа қазақ» ұғы-

мының тұрақты болып қалу, қалмауы болашақтың үлесінде. Орыс тілі арқылы тілімізге еніп отырған «жаңа қазақ» сөз тіркесі заман өзгерісіне орай қолданудан шығып қалса, оған таңдануға бола қоймас. Дегенмен, бұл сөз тіркесінің бүгінгі күні қазақ басылымдарының лексикалық қорына еніп отырғанын жоққа шығара алмаймыз.

Тағы бір ескеретін мәселе - бұқаралық ақпарат құралдарының күнделікті тәжірибесіндегі тіл қолданымдарының ішкі ерекшеліктері болатыны, сол сияқты табанда сұхбат алынатын жұмысшылар мен қызметкерлердің аузына әр кез сауатты, жатық, көркем тіл түсе бермейтіні. Бұл қазіргі баспасөздің жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне жалпы сипаттама беру барысында баспасөз тілінің мәдениетіне тоқтала кетуді қажет етеді. Күнделікті баспасөз тілі, тұтастай алғанда, бұқаралық ақпарат құралдары, жоғарыда аталып өткендей, қазақ оқырманының сөз түзейтін негізгі арнасы. Сондықтан баспасөзде қазақ әдеби тілінің лексикалық-грамматикалық, емлелік нормаларының сақталуы аса маңызды.

Бұқаралық ақпарат құралдары - тілдік жүйені қалыптастырудың маңызды құралы және ол, біздің пайымдауымызша, мына жағдайлардан көрінеді:

- біріншіден, баспасөз, телеарна материалдары өздерінің ақпараттық мазмұнына сәйкес кең географиялық кеңістікті қамтиды, сондықтан да онда сол ортадағы сөйлеу тілінің жекелеген диалектілік элементтері көптеп кездеседі;

- екіншіден, кез-келген бұқаралық ақпарат құралдарының жарияланымдарында ресми ақпараттардан бастап, әртүрлі дәрежедегі лауазымды адамдармен жүргізілетін сұхбаттарға дейін ресми тілдің элементтері қатысып отырады;

- үшіншіден, журналистер кейбір мақалаларда суреттелетін оқиғалардың шытырмандық реңкін қанықтыра түсу үшін «жаргон» сөздер қолданады;

- төртіншіден, «Эйр Қазақстан», «Қазақ ойыл» корпорациялары, «Шеврон», «Джелайн» компаниялары, маркетинг, менеджмент, «Паблик рилейшис» тағы басқа мемлекеттік және бірлескен кәсіпорын атаулары, жарнама жаңалықтары сағат сайын, тіпті минут сайын ақпарат эфиріне тарайды;

- бесіншіден, кез-келген кәсіби басылымдар мен таралымдар сол салада қолданылатын терминдерді кейде өңдеп, кейде өндемей ақпарат арнасына қосады (м: «Спорт+», «Европа+», «Шлягер» т.б.). Бұл көріністер спорттық басылымдар мен музыкалық арналарда жиі кездеседі. Олар сырт қарағанда, ешкімге күштеп таңылмайтын ақпараттық мәнге ғана ие хабарлар, атаулар, терминдер, кірме сөздер болып көрінеді. Олармен күнделікті тәжірибеде ылғи бетбе-бет кездесеміз, тыңдауға да үйренгенбіз, сондықтан оларды ауызекі сөйлеу тілінде де еркін қолданамыз да. Ал, олардың ұлт тіліндегі баламалары уақыт өткен сайын көмескіленіп, тіпті

архаизмге айнала бастайды. Міне, бұл - бұқаралық ақпарат құралдары таралымдарындағы тілдік жүйенің қалыптасуына әсер ететін, көзге көрініп тұратын тиімді тұстары. Мұнан басқа хабарлардың әдеби тіл қорына елеусіз еніп, орнығып алып, бейне бір жаңа лептің бастауындай көрінетін тұстары да кездеседі.

Қазіргі қазақ жастарының тілі тым қарапайым, кей тұстары мүлде қарабайыр, олардың қолданыны көбінесе жай сөйлемді тіркестер, әрі кетсе бірнеше еркін тіркестерден құралған күрделі сөйлемдер. Тіліміздегі «қол ұшын беру, көз қырын салу, бас-көз болу, жоғын жоқтау, қанатының астына алу» фразеологизмдері «көмектесу, қорғау, сүйеу» ұғымдарын білдіреді. Бірақ жастар мұның бірін де білмейді, білсе де қолданбайды. Олардың өз фразеологизмдері бар: әлгіндегі «қорғау», «сүйеу» дегендерді «танкісі бар» немесе «крышасы бар» деп те түсіндіріп жеткізеді. Кейде тұрақты сөз тіркестерін дыбыстық өзгеріске ұшыратып та айта береді. Мысалы, «айна-қатесіз» деген тұрақты тіркесті олар «айнадай қатесіз» деп те айта береді.

Сөйлеу тілінде кездесетін қате қолданыстар мына жағдайларда аңғарылады:

- сөздерді, тұрақты сөз тіркестер тобын әр түрлі нұсқамен айту кездесіп отырады. Мысалы, «Көкірегің текірек қаққызар» деген сөйлемдегі «көкірек» пен «текірек» сөздерінің екеуі шала білімді адамға екі түрлі ұғым болып көрінуі де мүмкін;

- үнемдеу тәсілі. Кейде тұтас сөйлемнің жартысы түсіріліп айтылады. Мысалы, «тіс жарып ешкімге айтпау» деген сөйлемнің алғашқы жартысы түсіріліп, «ешкімге айтпау» болып айтылуы жиі кездеседі;

- әдейі, бұзып сөйлеу, жаргондармен айту, мысалы: «Базар жок»;

- кейбір тұрақты тіркестердің өзін дұрыс білмеу. Мысалы, «тең теңімен, тезек қабымен», «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» деген тіркестердің мағынасын білмеген адам оны өз бетінше басқа нұсқаға әкеліп, «Қап қабымен, тұрымтай тұсымен» деп айтуы да кездеседі;

- жергілікті тіл ерекшеліктерін пайдалану.

Міне, осындай себептер - газет лексикасының ұсқынын кетіріп, бұқаралық ақпарат құралдарының бетінде тіл мәдениетіне қолдан нұқсан келтіретін жағдайлар. Әдеби тіл осылайша қойыртпаққа айналады.

Біздің айтайық деп отырғанымыз газет бетінде жарияланатын сөздік қор (газет лексикасы) әбден екшеліп, сұрыпталып пайдаланылуы керек. Газет материалы оқырман қауымына тұтастай түсінікті болғанда ғана өз мақсатына жетері сөзсіз. Оқушы түсінігіне қиындық әкелетін сөздер газет лексикасының қорына енбегені жөн. Б.Момынова: «... Газет тіліне тән ерекшеліктер әлеуметтік негізді болып келеді, белгілі бір мақсатқа қызмет етеді» дей

келіп, оны әлеуметтік тұрғыдан бағалаушылық, жалпылама коммуникативті, мақсатты экспрессиялы деп үш топқа бөледі [2,79]. Бұдан ұғатынымыз, газет материалы сыни тұрғыдан да, қарым-қатынастық тұрғыдан да, сондай-ақ оқырманға беретін әсерлілігі тұрғысынан да аса маңызды.

Қазақ тілінің сөздік құрамында алуан мақсатта жұмсалатын неше мыңдаған сөздер бар. Жалпы халықтық, ауызекі, қарапайым сөйлеу тіліне тән сөздермен қоса, мамандық, кәсіпке қатысты қолданылатын және түрлі ғылым-білім саласына телінетін термин сөздер бар. Кәсіби сөздермен қатар, әр аймақтың өз қазағы ғана түсінетін, білетін, диалект сөздер де жиі кездеседі. Кез-келген ұлттың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен, қала берді, ұлттық менталитетінен хабардар ететін тұрақты тіркестер де молшылық. Осының бәрін журналист тілшілер жеке игілігіміз деп есептеп, кейде оңды-солды қолданысқа түсіреді. Біз өз ұлтымыздың әдеби тілін аяқ асты етпеуіміз керек және ол өзімізге ғана байланысты. Енді кейбір газет беттерінен ұшырасқан фактілерге жүгінейік.

«Жас алаш» газеті – қазақ басылымдарының ішінде өз оқушыларын ұлт мүддесі тұрғысынан топтастыра білген мықты басылымдардың бірі. Жастарға арналған болса да бұл газет үлкен-кіші, жас-кәрі, түрлі мамандық иелері іздеп жүріп оқитын басылымға айналды. Алайда жасалаштықтар кейде әділдікті тура айтып, әрі принципке бару керек деп жағымсыз, қазақ сөздерін тым еркін қолданатын тұстары бар. Мысалы, «Жас алаш» газетінің 1999 жылғы 6 ақпандағы санында жарияланған М.Ақдәулетұлының «Көтеннің буффондасы» деген мақаласындағы Котэн атты кейіпкер адамдарды еріксіз бақытты етемін дейтін жағымды кейіпкер, соған қарамастан қазақша аталуы анандай, сірә, мұнда редакция авторлық құқықты қалдырғанға ұқсайды.

Сол сияқты осы газеттің 1999 жылғы 20 сәуірдегі санының бірінші бетінде «Бізде өз еркімен отставкаға кету деген жоқ-ау, сірә, міндетті түрде біреу кет деуі керек, кет дегенше ешкім кетпейді. Креслоға көтені клейленіп қалғандай» деген сөйлемдерді оқығанда, ащы шындықты тауып айтқанына риза да боласың. Біраздан соң: «тура жол көрсететін газет беті осылай баттитып жаза берсе не болады? Қазақ болмысы әркез бейпіл, былапыт сөздерді тура айтудан сақтанып, сөйлеу мәдениетіне қатты мән беруші еді. Мынадай сөз қолданыс бірте-бірте әдетке айналып кетпесе игі еді» деген ой мазалай бастайды. Соңғы жылдарда жалпы оқушы қауым, әсіресе жасөспірім балалар мұндай

сөздерді өз араларында жиі қолдануға әуес екені белгілі. Олар түгіл, басқа тілді үйренушілердің арасында да былапыт сөз айтушылар кездесіп қалады. Ал, бұқаралық ақпарат тілінде осындай өрескелдіктің кездесуі ұлт тілінің мәдениетін өшірмесе, өсірмейді. Өйткені, бұқаралық ақпарат тілінде ұрпақ тілін тәрбиелеу міндеті де басым тұр. Қазіргі, адам өмірінің бүкіл рухани мәдениетін өтеуге көгілдір экран мен газет еркін бет бұрған заманда, мұны мойындамасқа шара жоқ. Ұлттық болмысымыз бен ұлтымыздың шешендік өнерін тіл арқылы ғана сақтай алатынымыз аян.

Жалпы мәдениет дегеніміз «бұл адамның ақылы, таланты, еңбек таңбалары бар бізді қоршаған заттар мен құбылыстар әлемі» [6,43]. Ғалымдар мәдениеттің бірнеше функциясын атайды және соның ішінде екеуі «мәдениеттің рухани шығармашылықты өндіру қызметі» мен «коммуникативтік қызметі» - тікелей тілге байланысты. Біз шағын зерттеу мақаламызда қазақ тілінің әлеуметтік ахуалын жақсартып, мәртебесін көтерудің жалпы сөз мәдениетіне тікелей қатысы бар екенін анықтай түсуге тырыстық. Өйткені мәдениеті жоғары тіл ғана ұлттық тіл, мемлекеттік тіл ретінде қызметін мінсіз атқара алады. Осыған орай сөз мәдениетін зерттеу өзекті сипат алып, оның мынадай келелі-келелі мәселелерін айқындап, оларды ғылыми негізде шешуді күн тәртібіне қойылып отыр.

Газет лексикасының әдеби дәстүрлі нормаларын сақтау, оның дамуындағы негізгі үрдістерді айқындау, газет тіліндегі жаңа нормалардың сипаттамасын жасаудың теориялық қағидалары мен басты ғылыми принциптерін қайта қарап, айқындау қазақ сөз мәдениетін зерттеудегі өзекті мәселелер болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Қарашева Н. *Грамматические особенности языка казахской публицистики начала XX века* Дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата: 1959.
2. Момынова Б. *Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)*. Алматы: Арыс - 2000.-228 б.
3. Бүркітов О. *Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі*. Фил. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. -Алматы: 1996. – 25б.
4. Гвоздев А.Н. *Очерки по стилистике русского языка*. М: Просвещение -1965.- 407 б.
5. Сыздық Р. *Сөз құдіреті*. Алматы: Санат-1997.- 224 б.
6. Төкенов Ө.С. *Мәдениеттану негіздері*. Алматы: Дайк Пресс- 2001.

Сұлтанғалиева Р.Б.

ф.ғ.к, М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры,
r.sultangalieva@mail.ru

Мұханбетова Ж.Ө.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ
6M011700 «қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистрі, janim.03.95@mail.ru**ЗОБАЛАҢ ЖЫЛДАР ЗАРДАБЫ ЖӘНЕ С. ЕЛУБАЙДЫҢ «АҚ БОЗ ҮЙ»
РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ**

Түйін. Бұл мақалада өзіндік жазушылық үнімен, ұлт тарихының қилы кезең көріністерін, ұлттық болмысты, ұлттық кейіпкерді шебер сомдауымен дараланған жазушылардың бірегейі Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» романының негізгі көтерген проблемасы, тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктері талданады. Ашаршылықтың ащы дәмін татып, аяусыз қырғынға ұшыраған бейкүнә қазақ халқының басына туған зұлмат күндерді, зобалаң жылдардың ауыр зардаптарын, қылышынан қан тамған озбырлықтарын суреттеу ерекшеліктерін талдау арқылы, жазушының қазақ көркем прозасындағы өзіндік алатын орнына, көркемдік-идеялық жаңашыл ізденістеріне көз жеткізіледі. Романның өн бойында шебер сомдалған Пахраддин, Сырға, Шеге, Хансұлу, Дау ана, Әзберген сынды кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі жан-дүниесі, болмысы айқындалады. Маңдай терін төге еңбек етіп, адал астарын тауып отырған жазықсыз халықты қорқытып, зорлық-зомбылықтарын көрсеткен опасыздардың іс-әрекеттеріне талдау жасалынады.

Кілт сөздер: көркем проза, ұлы нәубет жылдары, ашаршылық, зорлық-зомбылық, ұлттық болмыс, тарихи шындық, көркемдік шешім.

Резюме. В статье рассматриваются роман известного казахского прозаика Смагула Елубая «Одинокая юрта» и его главные подымавшие проблемы, тематические особенности, внутренний мир героев в романах.

Общество которое потерпело крах, духовность, бедствие во время голодания, все эти аспекты описываются в данных произведениях. С особым мастерством и талантом автор характеризует персонажей Пахраддин, Сырға, Шеге, Хансұлу, Дау ана, Азберген. В романах четко анализируют плодотворность труда и неблагодарное обращение безрассудных отступников к трудолюбивому народу.

Ключевые слова: художественная проза, великие несчастные годы, голодовка, бесчинства, национальное действительность, исторический факт, художественное решение.

Summary. The consequence of painful years and about the novel «Akbozui» (Lonely yurt) of Smagul

Elubay: historical fact and artistic solution

In the article the novel «Akbozui» (Lonely yurt) of Smagul Elubay and raise its main problems, case features inner world of characters in the novel.

Society is collapsed, spirituality, distress during fasting all these aspects are described in this novel with great skill and talent of the author describes the characters Pahraddyn, Syrga, Shege, Hansulu, Dauana, Azbergen.

In the novel clearly analyze the fruitfulness of labor and the ungrateful treatment reckless apostates to laborious people.

Key words: fiction, the great unfortunate years, the hunger strike, atrocitises, national reality, a historical fact, an artistic decision.

«Роман әрқашан халық өмірінен, ой-ниетінен қуат алады. Есік- терезесін халық даусын, пікір- ойын жеткізу үшін айқара ашып тастайтын жанр».

Шериаздан Елеуқенов

Қазақ көркем прозасына көркемдік-идеялық жаңашылдық әкелген көрнекті жазушы Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» романы ХХ ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдарындағы ашаршылықтың ащы дәмін татып, аяусыз қырғынға ұшыраған бейкүнә қазақ халқының жай-күйін баян етеді.

Романда байларды кәмпескелеуді мақсат тұтқан қызыл үкіметтің асыра сілтеушілігінен туған зобалаң жылдардың ауыр зардаптары, қылышынан қан тамған озбырлықтары шынайы бейнеленеді.

Жазушының бұл романын орыс жазушысы, сценарист Олег Осетинский «Смағұл Елубаевтың «Ақ боз үй» роман-трилогиясы сөзсіз ұлттық озық үлгі, қазақтың «Тынық Доны» [1], – деп бағаласа, қаламгер, драматург Баққожа Мұқай «Мен Смағұлдан мұндай қатыгездікті күтпеген едім. Ол Қобыландының қайратындай алапат күшпен бір-ақ ұрып, Сталин тіккен қан сасыған «қара үйдін» шаңырағын ортасына түсірді-ау» [2] – дейді. Халық әртісі Асанәлі Әшімов «Смағұл Елубаевтың «Ақ боз үй» трилогиясы – сол қайғылы тарихтың бетін ашқан күрделі шығарма. Мұхтар Әуезовтің

«Абай жолы», Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер» эпопеялары сияқты «Ақ боз үй» де заман тарихын ашып көрсеткен тамаша эпопея» [3] екендігін атап өтсе, қоғам қайраткері, ғалым, мәдениеттанушы Мұрат Әуезов «Ол алғаш рет отызыншы жылдардағы ашаршылық жайлы «Ақ боз үй» романын жазды. Қилы заманды суреттеген туынды. Смағұл Елубаев бұл шығармасы арқылы әдебиетіміздің қадір-қасиетін, арын сақтап қалды. Егер ол қазақ халқының тарихындағы ең қайғылы оқиға туралы әңгімелегенде, бұл шығарманың жарыққа шығарылмауы мүмкін еді» [3] – деп өз бағасын береді.

Шындығында да, Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» романы – аштықтың күйін кешіп көрмеген бүгінгі ұрпақтың санасына ой саларлықтай, оқырман жүрегінен үлкен орын аларлықтай туынды.

Смағұл Елубаймен жүргізген сұхбат кезінде жазушы «Ақ боз үй» романын, яғни қаны сорғалап тұрған ашаршылықтың тарихын жазу себебін айтып өтті.

«Оған баруыма себеп, жиырмасыншы жылдары Голощекиннің тепкісі шыдатпай, қазақ халқы жан-жаққа бытырап қаша бастады. Сол кезде біздің ауыл Ақтөбенің Байғанин ауданынан қашып, Үстірт арқылы Қарақалпақстанға барып түсіп, сол жерде ашаршылыққа ұшырады. Өке-шешеміздің, үлкендердің айтуымен бұл оқиғалар құлағымызға сіңіп қалды. Алайда тарихты ашып қарасақ, осынау ұлы қасірет туралы ештеңе жазылмаған. Сол себепті жиырмасыншы-отызыншы жылдардың шындығын жазғым келді. Материал іздестірсем, оңды деректер табылмады, содан кейін сексенінші жылдары Ақтөбенің Байғанин ауданына барып, ашаршылықты көзбен көрген ескікөз қарияларды сөйлеттім. Үстірт арқылы Қарақалпақстанға дейін жол жүріп өттім. Кезінде Қарақалпақстанға қоныс аударған қазақтарды сөйлеттім. Сонда бұл ақиқаттың шын бет-бейнесі ашылып шыға келді. 1982 жылы Алматының батыс жағында Ақсай деген сайдағы бір бұлақтың басына үй тігіп қойып, үш жаз бойы жалғыз жатып, «Ақ боз үй» атты отызыншы жылдардағы ашаршылық жайлы романымды жазуға отырдым. 1985 жылы кітап толықтай жазылып бітті, бірақ 1990 жылы ғана Кеңес үкіметі құлаған кезде жарық көрді» [4].

Роман басында қыбырлаған жан жоқ, тым-тырыс жатқан мидай даланы қоңырау сыңғырымен бұзған керуенді суреттеу арқылы, автор керуеншілердің көңіл-күйінен хабар береді. «Елсіз жым-жырт бос жатқан құла түз. Көз байланып, қараңғы үйіріле бастаған... Төңіректі қоршап, қоймалжың ұйыған осынау тыныштықты сәл дір еткізе елендетіп, әлден уақытта әрегірек қалтарыстан сыңғыр етіп тұншығып қоңырау үні естілді... Көп ұзамай қоңырау ашық сыңғырлап, жақындай берді. Түйелері шұбап тізіліп, түн ішінде келе жатқан керуен шалынды» [5, 6 б.]

Қаз-қатар тізіліп, Темірдегі жәрмеңкеден келе жатқан қалашылар керуені елге көңілсіз оралады. Оған басты себеп – «Тасқұдық» басындағы ауылдың би-болыстары Пахраддин мен інісі Әзбергеннің жәрмеңкеде естіген «Өкімет кедейдікі», «Байлардың күні батуға таяу» деген әңгімелер. Оған қоса, ауылдағы етікші Шәріптің қолына мөр тиіп, ауылнайлық қызметке орналасқалы бері «Өкіметпін» деп кеудесін қағып адам танымай кеткені, Шәріптің ұлы Шегенің Пахраддиннің жалғыз қызы, өзінің қарындасы Хансұлуға көңілінің ауғаны Әзбергеннің әбден титығына тиіп, ашуға бұлықтырады.

Ағасы қызғыштай қорып жүрген мойыл көз, қайқы кірпік, сопақша бет, түрік ерін Хансұлуға Шеге түгіл, сол ауылдың бозбала, жігітсымақтарының бәрі ынтық. Ақ боз үйде сыланып бой жеткен, еш таршылық көрмеген Пахраддин байдың жалғыз қызы Хансұлудың романда суреттелуі тіптен ерекше.

«Ат жалына сәл еңкейіп, қабағын түйіп алған. Қаракер құнаны бейне аяғы жерге тимей ұшып келе жатқандай. Қарсы беттен ысылдап соққан жел ашаң жүзді, әдемі бидай өңді, көз қиығының құйыршығы қайқылау сұлу қыздың көзінен жас парлатты. Кішкентай танауы қусырыла түсіп, сонда да алдына тура қарап құйғытады» [5, 18 б.].

«Кәмшат бөркінің үкісі ағарандап, шалбарлы, шоңқайма етіксі сыйда бой, бұраң бел Хансұлу ақ тісі жарқырап күліп, төңірегін қоршап сықылық атқан жастарға әлсін-әлсін ұмтылып жүр» [5, 20 б.].

Осылайша романға өң беріп, шебер суреттелген сұлу десе сұлу, ерке десе ерке Хансұлудың өмірінің бір күнде астан-кестені шығады. Өмірлік қорғанындай көретін әкесі Пахраддиннің Хансұлуды қорасындағы малын бағып, күнелтіп жүрген жалшысы Қозбағарға күйеуге беруі еді. Бұған ойын үстінде күшке салып, Хансұлудың бетінен сүйіп алған Қозбағарды, ағасы Әзбергеннің соққыға жығуы себеп болады. «Өкімет – кедейдікі. Кедей кім? Кедей – Қозбағар. Ендеше, Қозбағарға Әзбергеннің қол жұмсағаны, өкіметке қол жұмсағаны» [5, 27 б.] – деген шешіммен Әзбергенді Сібірге «Барсақелмес» түрмесіне айдамақ болады. «Бай-бағланды кем көрер, құл-құтанға дем берер» заманның келгені осы бір оқиғадан айқын көрінеді. Әзбергенді жапқан жаладан арашалап қалу үшін, екі жақты бітістірмек үшін Пахраддин қызын Қозбағарға беруге тоқталады. Бір жағынан, «Алтын басты бай-мырзадан, бақыр басты кедей артық» боп тұрған заманда қызының кедеймен табысып, кедейдің күні туып жатқан заманда қиындық көрмегенін қалайды.

Романдағы оқиғалар одан әрі шиеленісе түседі. Мамыражай күн кешіп жатқан ауыл адамдарының ендігі хал-жағдайы күрт өзгереді. «Бәрін де нөлден бастау керек» деген Қазқрайком хатшысы Голо-

шекиннің айтқан сөзін орындауды мақсат тұтқан аудан бастықтары мен өкілдері әр үйге бас сұғып, халықтың жай-күйін, тұрмысын тексеруді сылтау-ратады. Алайда, олардың көксегені ауыл адамдарының үйіндегі дүние-мүлкі, зергерлік бұйымдары, алтын, күміс, асыл тастары, жаюлы дастарханы, қорасындағы малы екендігі айқын.

Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Калашников Семен Харитонович ауылды түгелдей аралап, кедейдің күйін кешіп жүрген бірде-бір үйдің жоғына танданады. Пахрадиннің ақ боз үйіне енгенде ғажап музейге кіргендей күй кешеді. Үй ішіндегі байлыққа қана емес, сырбаз талғамға, жинақылыққа, отағасының қонақжайлылығына, отанасының сыпайылығына таңқалады. «Қу жапанда бұ не шіренген салтанат?» деген ойда қалады. Пахрадиннің өкіметтің мал-мүліктерін алуына, кедей-кепшіктерге таратып беруіне келісетіндігін, бірақ бала-шағасымен қаңғыртып жіберетіндей байлардың не жазығы бар екендігін сұраған сауалына Калашников былайша жауап қайтарады.

«Біріншіден, сіздің халықта «мал – баққандікі, дүние – тапқандікі» деген мақал бар көрінеді. Бұл халықтың көкейтесті сөзі. Партияның бүгінгі саясаты халықтың осы арманын іске асыру ғана. Ықлымнан байдың малын батырақ баққан. Партия, енді сол батырақ өзі баққан малына өзі қожа болсын дейді. Рас, жалшы ұстаған ірі байлардың маңдайынан Совет өкіметі сипамайды. Өйткені, бай – бай, жалшы – жалшы болғалы бері өз жалшысының басынан бай да сипамаған. Өкімет – кедейдікі» [5, 56 б.]. «Іс-әрекеттің барлығы заңға сәйкес әділ түрде жасалады» деген құр сөз ғана. Байларға 120 кілә жүн, 60 кілә сарымай, 80 кой терісі есебінде салық салудан бастаған өкімет, одан әрі мүліктерін кәмпескелеп, бала-шағасымен жер аударады. Ауыл ішіне мешіт, мектеп салдырып «жаңа өмірге» бет бұрғандай кейіп танытады. «Жойылсын жеке меншік! Сенікі - менікі» болмасын! Жасасын кәллектип!» деп ұрандатады. Жастайынан билікке араласып, әділдігімен «би» атанған Пахрадинді де «құлақ» деп айыптайды. Бір жетінің ішінде «құлақтарды» жою туралы жоспар да іске асып, Пахрадин қарақалпақ еліне қоныс аударады.

Пахрадиннің қызы Хансұлуға үйленген Шеге Қаспақов та айыпталады. Айқын қателігі болмаған соң, оған тағылған айыптар тіптен ақылға сыймайды. «Бір топ белсенді кедейлердің» хатын сылтауратқан тексерушілер біріншіден – Шегенің Совет өкіметінің жауы, Пахрадин құлақтың қызын алды десе, екіншіден – Бұлыш бандының бажасы болып келеді, ал үшіншіден – Бұлыш бандыға іші бұрады, бір қапшық астықты бандының атына өңгеріп беріпті десе, төртіншіден – Пахрадинді кәмпескелеген уақытта алтын-күміс, асыл тастарын күйеу баласы Шегенің үйіне тығып кетіпті деп айыптайды. Кездейсоқ жағдайлар болғанымен, сол кезең үшін осынау тағылған төрт айып Шегені «таптық

жау» деп жазалауға жеткілікті болғаны анық. Шеге қамалғаннан кейін, бөпесі Түгелханын құшақтап жалғыз қалған Хансұлудың қиын кезеңдегі шырғалаң сапары басталады. Ақыры, «Жаңа жол» ауылы сан-саққа бөлініп, тентіреп көше бастайды.

«Автордың бізге әкелген олжасы – осы аласапыран жайларды аса бір жан тебірентер хикаялық тілмен жеткізіп отыруы. Бір-біріне ұқсас кештер, қалаға азық-түлік қамымен кеткен кірекештер, ошарыла көшкен ауыл, босқан ел, аштық, жоқтық қысқан жандардың үрей жайы әрдайым өзіне лайық суретпен, өзіне тән сезім, әсермен баяндалады да, жалпы мал баққан қазақ ауылының адам айтқысыз мүшкіл халін көз алдына әкеледі. Сол жылдар трагедиясын бұлай жалаңаштап көрсету бұрын болмаған» [6, 56 б.]. Жазушы одан әрі ашаршылыққа ұшыраған небір зұлмат күндерді, аласапыран түндерді басынан кешкен, қиындықтың сан түрін көрген халықтың хал-ахуалын шынайы, әсерлі суреттейді. Роман басында көрініс тапқан сән мен салтанат, көтеріңкі көңіл-күй, қазан-қазан асылған ет, шашбауы сылдыраған қыз-келіншектер, сандық толы жалтылдаған алтын-күміс, қаз-қатар жарыса тігілген үйлер, енді мұның бірі де жоқ. Аштықтың азабын тартқанауыл тұрғындары, бір жұтым су мен бір тілім нанға зар болған, бұрынғының би-болысы Пахрадин, сырбаз жары Сырға, етегіне шаң тимеген Хансұлу, өлімге қарсы тұрар қайсар-ана Дәу апа және шырылдаған Түгелхан мен Едіге ғана бар.

Тал шыбықтай бұралып, ойын-сауықтың ортасында қол жетпес жақұттай жарқырап жүрген Хансұлудың да сұлу жүзін аштықтың ызғар лебі соғып өтеді. «Күнге, желге тотыққан сопақша сұлу өңінде көптен ойын-күлкіні ұмытқан қалып бар. Ерні сәл түріліп, ұзын қайқы кірпігінде шаң іркілген. Назары тұнжырап шаңыт көшіп буалдырланған көкжиекке қарайды. Кімді, нені күтеді, оны өзі де білмейді» [5, 86 б.].

Алтын, күміс, гауһар, жақұттардың біреуінің де бір тілім қызыл бидайдың нанына жетпейтіндігін бұрын түсінбегендігіне таң қалады. Жаюлы дастарханында жұмсақ нан жатса, өзге тауқымет тауқымет емес екен ғой деп ойлайды. «Хансұлудың күткені бірақ басқа еді. Нан бар ма, сол еді білгісі келгені. Есеңгіреген күйі тек нанды іздейді. «Нан» деген ғажайып үнді естігісі келеді» [5, 230 б.].

« – Нан?!

– Апа, нан?! – деп, балалар жамырап қоя берді. Нанның иісі келген тарапта дуалдың ішінен түгін будақтап жатыр екен. Балаларда ес жоқ. Жемге ұмтылған арық қойдай топырласып сол үйдің есігіне қарай жүгірді» [5, 233 б.]. Хансұлу көрмегенді көреді, балшық төбешіктің астынан қаз-қатар тізіле шығып жатқан жалаңаш адам аяқтарына да, қызын базарда саудалап тұрған ата-анаға да куә болады. Ата-анасының тірі не өлі екенін білмей өзегі өртенсе де, Хансұлу сәбиі үшін, жырақта жүрген Шегесі

үшін қиындыққа әл дәрмені жеткенше қарсы тұрады, келер күннен үміттенеді, алға ұмтылады.

«Дүзген түбінде әлі құрып талықсып жатқан Сырға көзін ашса Пахраддин келіп отыр екен жанына. Сырға ыңырысып қозғалды. Сексеуілдің шырпысындай жіңішке әлсіз саусақтарын дірілдетіп ауа қармап әлдене іздеді. Неде болса тіске басатын нәрсе іздеді. Жұмырына жартымды нәр қонбағалы қанша заман. Біліп болмайды. Күннің, түннің есебінен жаңылған Сырға. Сағыздай созылып бітпейтін бір бейнет мезгіл. Бар үміті – Пахраддинде» [5, 248 б.]. Әйел атаулының падишасы болған, аяғын керіле басатын кербез де сұлу Сырғаның қазіргі күйіне Пахраддиннің жүрегі қан жылайды. Пахраддин тірі бола тұрып, асыл жарына нәр боларлық бір үзім нан тауып бере алмайтындығына қамығады, көкірегі қарс айырылады. «Көз алды қарауытып, басы айналып теңселіп кетті Пахраддин. Одан арғысын білмейді. Қанша мезгіл өткенін білмейді. Есі кіріп бір кезде көзін ашса Күн ыстығы қайтып, көлеңке басы ұзарып қалған екен. Еріндері көнектей ісік. Еңсесін көтеріп тіктеліп отырып ес жинады. Аштықтан да жаман шөл өртеп барады өзегін. Көзі көк шөпке түсті... Бір тал жуа. Түрегеліп бару қайда. Шөп арасындағы тал жуаға қарай тырбандап еңбектеді Пахраддин» [5, 251 б.]. Бір кездері ауылдың бетке ұстары болған үлкен ақ боз үйдің тұрғындарының жағдайы осындай күйге дейін жетеді. Аштықтан, ұзақ жолдан шаршап біткен, құр сүлдесі қалған Пахраддин мен Сырға иен далада қаза табады. «Құм басында қалған екеу осылай өтті дүниеден» [5, 253 б.]. Бұл да бір бойында жаны бар адамның өзегін талдырып, күш-қуатынан айырған, аштықтың ащы дәмін татқызған сұрапыл заманның сұсты көріністері еді.

«Смағұл Елубай қаламгерлік тәжірибесі мол жазушы. Жастайынан жадында сақтап, байқап-түйгендерін көркем тілмен келістіре кестелей білген. Туған жерінің тұрмыс-тіршілігі, адамдардың бір-біріне ұқсамайтын характерлері айшықты тілі мен тартымды детальдарға құрылып, жарасымды да нанымды диалогтар арқылы өрбіп отырады. Зобалаң жылдардың зардаптары, қылышынан

қан тамған қызыл империяның озбырлықтары көз алдыңнан өтіп жатады» [7, 9 б.] – деген болатын жазушы Төлек Тілеуханов. Жазушы Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» романында ұлт тарихының қилы кезеңі, ел басқарып отырған билік өкілдерінің опасыз қылықтары, ашаршылыққа тап болған бейкүнә халықтың мұң-зары, қиыншылықтан шыға алмай адасқан, ертеңіне күмәнмен қарап, бейбіт күн үшін арпалысқа түскен халық өмірі шынайы суреттеледі. Қаламгер туындысы қилы заман көрінісін, қазақ еліне нәубет болып төнген ашаршылықты реалистік сипатта шынайы суреттеуімен құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Осетинский О. Мақалада: Ж.Шыныбеков. «Ақ боз үй» // Алматы ақшамы. 2015 жыл. 27 қаңтар.
 2. Мұқай Б. Мақалада: Ж.Шыныбеков. «Ақ боз үй» // Алматы ақшамы. 2015 жыл. 27 қаңтар.
 3. Ақ боз үй / Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы / С.Елубаев. – Алматы: «Ан Арыс», 2016. – 480 бет.
 4. Қаламгермен сұхбат. Алматы, 23 тамыз, 2016 жыл.
 5. Елубай С. Ақ боз үй: Роман-трилогия. Алматы: Атамұра, 2008. – 520 бет.
 6. Базарбаев М. // Ақ боз үй // Кітапта: Р.Нұрғали. Жеті томдық шығармалар жинағы. Қазақтың 100 романы. Астана: Фолиант, 2005.
 7. «Ақ боз үй» ХХ ғасырдың қасіреті: Проза кеңесі мүшелері мен «Әдебиет айдыны» газеті қызметкерлерінің «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Ақ боз үй» роман-трилогиясы төңірегіндегі «дөңселек үстел» басындағы сұхбаттары // Әдебиет айдыны. №15, 2006 жыл. 20 сәуір.
- Султанғалиева Р.Б., Муханбетова Ж.У.
Последствия тягостных годов и о романе Смагула Елубая «Одинокая юрта»: исторический факт и художественное решение

Игнатова Елена Руфовна

кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Толмачева Диана Семеновна

кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Саденова Айгуль Ескермесовна

доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ПАРАДИГМА КАК ЧАСТЬ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

***Резюме.** В статье анализируются принципы создания межкультурной парадигмы в Казахстане, как части языкового образования. Рассматриваются особенности формирования межкультурной компетенции у иностранных студентов, которые изучают казахский и русский языки.*

***Түйін.** Мақалада қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің мәдениетаралық құзыреттіліктерін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады.*

***Summary.** The article analyzes the principles of creating an intercultural paradigm in Kazakhstan, as a part of language education. The peculiarities of the formation of intercultural competence among foreign students that study Kazakh and Russian languages are considered.*

Любой язык нации всесторонне отражает историческое развитие, социальные отношения, духовный облик народа. Чтобы в достаточной мере освоить иностранный язык, необходимо овладеть определенными знаниями, касающимися прошлого народа, его материальной и духовной культуры.

При обучении второму языку, в нашем случае русскому как иностранному, преподаватель не ограничивается узкими языковыми знаниями, а организует и подает языковой материал таким образом, чтобы приобщить иностранных учащихся к культуре изучаемого языка с помощью текстов из области культуры, этики, искусства, текстов из художественной литературы.

В настоящее время в процессе обучения иностранным языкам, в том числе и русскому языку как иностранному, весьма актуальным является вопрос о межкультурной коммуникации. Процессы и проблемы межкультурной коммуникации в методической литературе рассматриваются в контексте межнациональных отношений.

Чтобы овладеть чужим языком, необходимо осознавать, что носитель чужого языка является и носителем чужой культуры, необходимо научиться общаться с ним в формате его культуры, а именно, овладеть межкультурной коммуникацией. Межкультурная коммуникация – это процесс вербаль-

ного и невербального общения между носителями разных языков и культур. Главным в общении людей является их стремление понимать друг друга. Каждая культура формируется в соответствии со своими базовыми признаками, одним из которых является язык.

Язык – это не только система знаков, но также исторически сложившаяся форма культуры народа.

Культурная речь всегда помогала людям найти взаимопонимание как в производственных видах деятельности, так и в духовном общении.

В современном мире многоязычие является основной составляющей его существования и функционирования. Изучение нескольких иностранных языков в настоящее время вызвано не только экономическими но и общеобразовательными факторами развития личности.

Культурнообразующая функция образования играет важную роль при обучении казахскому и русскому языкам иностранных студентов.

Языковое образование базируется на межкультурной парадигме. Межкультурная парадигма сформирована в Казахстане государственной политикой, что позволяет сохранять и развивать межэтнические отношения, основанные на взаимном уважении всех этносов, населяющих Казахстан.

Иностранные студенты, приехавшие для учебы в КазНУ им.аль-Фараби попадают в среду полиязычного образования. Это позволяет учащимся не только овладевать языковыми навыками, но и развивать познания об окружающем мире, творчески интерпретировать эти познания, осознать себя поликультурной личностью современного мира.

Межкультурное обучение направлено на взаимосвязанное коммуникативное, социокультурное и когнитивное развитие учащегося.

Культурообразующая компетенция обучения казахскому и русскому языкам иностранных студентов должна быть направлена на формирование толерантного восприятия мира. Толерантность должна формироваться не только как терпимость другой культуры и мировосприятия, но и как понимания существования другого мировоззрения, развитие собственной личности.

Межкультурное обучение основывается на диалоге между преподавателем и студентом, а также между студентами, обучающимися в одной группе. Изучая казахский язык, студенты знакомятся с историей Казахстана, с традициями, обычаями и культурными достижениями.

Современные учебники русского языка «Дорога в Россию» (1, 2, 3) построены по принципу межкультурного обучения. Уже с первых страниц студенты не только изучают русский язык, но и погружаются в атмосферу русской культуры. Интересная информация об исторических и культурных деятелях заставляет студентов сравнивать родную и русскую культуру, стараться осознать различия в восприятии мира.

Преподаватель должен создать творческую, образовательную среду, которая помогает не просто усваивать лексику и грамматику русского языка, но и формирует развитие индивидуальной личности студента, способности его воспринимать другую культуру.

Студенты-иностранцы, изучающие русский язык в Казахстане, одновременно начинают изучать казахский язык, который является государственным, знакомятся не только с русской культурой, но и с культурой казахов, культурой многонационального Казахстана.

Преподаватель должен создать на занятиях доброжелательные, диалогические, партнерские отношения. При этом преподавателю необходимо самому хорошо знать культурологические особенности студентов разных национальностей и с уважением относиться к этим особенностям. В коллективе, который предоставляет собой студенческая группа, должна быть атмосфера сотрудничества, взаимопонимания и взаимопомощи.

При обучении казахскому и русскому языкам происходит диалог разных культур. Студент, изучающий казахский и русский языки, одновременно изучает другую культуру, что в дальнейшем будет способствовать взаимопониманию при общении с представителями этой другой культуры. При этом студент в полной мере сохраняет свою культурную самобытность. Национальное мышление и коммуникативное отличается у представителей разных национальностей, студент должен не только получать определенные знания, но и совершенствовать эти знания, чему будет способствовать индивидуальный лингвокультурный опыт.

Образовательный процесс обучения казахскому и русскому языкам иностранных учащихся должен быть направлен на выработку следующих умений: студент должен говорить, читать, писать, слушать на казахском и русском языках.

Определить знание казахского и русского языков позволяет взаимопонимание с другими партнерами по обучению.

Результат обучения иностранцев казахскому и русскому языкам не должен быть направлен только на выработку лингвистической компетенции (умению пользоваться различными видами речевой деятельности). Студента нужно учить пониманию другой лингво-этнокультуры, знанию не только лингвистических правил, но и социальной среды изучаемого языка. Процесс обучения казахскому и русскому языкам иностранных студентов способствует их интеграции в различные области общественной, научной и культурной жизни. Социально-политические и экономические условия играют большую роль в образовательном процессе.

Изучение казахского и русского языков способствует тому, что студенты-иностранцы начинают лучше ориентироваться в современном обществе, выполнять свои профессиональные функции. Большинство иностранных студентов, обучающихся на факультете довузовского образования КазНУ имени аль-Фараби, будут продолжать свою учебу в университете на разных факультетах.

Языковое образование студентов должно быть направлено на способность к жизнедеятельности в другой социальной среде.

Казахстан является уникальной страной, где на государственном уровне провозглашен принцип трехязычия (казахский, русский, английский языки), где проживают люди разных национальностей, разных вероисповеданий, уважающих друг друга, где толерантность является не пустым словом, а необходимостью современной жизни.

Преподаватели казахского и русского языков являются не только людьми, объясняющими грамматические правила, но и проводниками, позволяющими студентам погрузиться в другую социальную среду.

Студенты из разных стран приезжают с разной общеобразовательной подготовкой. Именно язык является средством взаимодействия между представителями разных лингвосоциумов.

Преподаватели казахского и русского языков должны хорошо понимать, что носители чужого языка, являются и носителями чужой культуры.

На факультете довузовского образования КазНУ имени аль-Фараби учатся студенты из разных стран, которые отличаются такими признаками, как язык, национальный характер, традиции, обычаи, нормы поведения, ценностные ориентации.

Вступая в коммуникацию друг с другом и с гражданами Казахстана, студенты осознают, что они должны изучать не только языки, но и узнать историю, традиции, национальные ценности Казахстана.

Межкультурная парадигма Казахстана позволяет мирно сосуществовать представителям разных религий (мусульманской, христианской). В современном мире это имеет большое значение.

Список литературы:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969.
2. Бельчиков Ю.А. Культура речи и обучение иностранцев русскому языку. «Русский язык за рубежом» - 1988. - №2.
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М., 1965.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурологические принципы презентации учебного материала. – М., 1993.
5. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд. М., 1990.
6. Гальскова Н.Д. Современные методики обучения иностранным языкам. – М., 2000.
7. Иванова М.А. Психологические аспекты адаптации иностранных студентов к высшей школе. – СПб., 2000.
8. Мамонтов А.С. Сопоставительное лингвострановедение в обучении иностранным языкам. Язык и культура в филологическом вузе. Актуальные проблемы изучения и преподавания. – М., 2006.
9. Прохоров Ю.А. Культуроведческие основы обучения русскому языку как иностранному. – М., 2004.
10. Сафонова В.В. Изучение языков межкультурного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж, 1996.

Пангереев Абат Шамович

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, e-mail: pan.abat@mail.ru

ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Мақалада топонимдердің ежелгі мәні мен маңызы айқындалады. Фольклор сюжеттерінде қолданысқа түскен топонимдердің атқаратын танымдық, эстетикалық қызметтері зерттеледі. Фольклор мен топонимиканың өзара байланыстылығы негізделеді.

Кілт сөздер: Топонимдік атаулар, фольклор жанрлары, топонимика, танымдық маңызы, эстетикалық сыры, аңыз, эпсана, баяндау әдістері.

Резюме. В статье определяются глубинное значение и значимость топонимов.

Исследованию подвергаются познавательные, эстетические, номинативные функций топонимов, встречающихся в фольклорных сюжетах. Устанавливает связь между фольклором и топонимикой.

Summary. The article defines the ancient meaning and significance of toponyms. It studies the habitat, cognitive, aesthetic functions of place names displayed in folklore episode. The article is devoted to the relationship between folklore and toponymy.

Адам баласы жер бетінде тіршілік ете бастаған уақытынан бастап кеңістікті игеру барысында қоршаған орта, табиғат, дүниедегі заттар мен құбылыстар төңірегінде көп ойланып, олардың жаралу, пайда болу, аталу сырлары жөнінде көп толғанып келгендігі белгілі. Жер-суға ат қойып, айдар таққан уақыт адамның табиғаттан өзін бөлектеп, енді оған қожалық ете бастаған мерзі болса керек. Өйткені болмысты, қоршаған ортаны танып-білу санамен тікелей байланысты. Академик С.Қасқабасовтың: «Алғашқы қауым адамының ойлау қабілеті абстракті түсініктерді қабылдамаған, сол себепті ол дәуірде субъекті мен объектіні, зат пен оның атауын, көп пен азды, кеңістік пен уақытты дәл айыра алмаған. Соған қарамастан, алғашқы қауымдық логика айтарлықтай абстрактілікке бара алған, әйтпесе мифологиялық түсінік бола алмас еді» [1,74] – деп жазуы, профессор Қ.Жұбановтың: «Сөз хабарласу үшін керек, егер осы керекке жарамаса, ол сөз емес. Сөйлеп хабарласқанда әр нәрсенің аттарын (номинативтерді) құрап, хабар беріледі. Атты неге қоямыз? Оны заттардың өздері жоқ жерде сөз қылу үшін қоямыз. [2,99] – деп сана мен сөздің ара салмағын дәл пішіп айтқан пікірі жоғарыда келтірілген «болмысты тану санамен тікелей байланысты» деген сөздің мейлінше мағыналы екендігін білдіреді. Олай болса, өзін табиғаттың бір бөлшегі санап жүрген адам баласы ой-санасы жетілуі арқылы

енді айнала қоршаған дүниеге, олардың байқалған өзіндік сапа ерекшеліктеріне байланысты ат қойып, айдар тағып, заттар мен құбылыстардың, табиғат дүниесінің бір-бірінен айырмашылығын тани бастайды.

Адам баласының табиғатында әуелі басқаны біліп алып, өзін кейіннен тану ғадеті бар. Ежелгі дәуір адамдарының алдымен өзінен басқа заттарға ат қоятыны, өзін сол басқаларға ұқсата атайтыны – өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған, осы таным тілге де әсер еткен деп есептеуге болады.

Біз топонимдік атауларды алғашында жалпылама су, тау түріндегі географиялық атау ретінде аталды деп ұйғарып, ал олардың төбе, жота, қырат, теңіз, өзен, көл т.б. жіктеле бөлініп таныла бастауы, адамның қоршаған ортаны меңгергендігінің белгісі деп білеміз. Затқа, құбылысқа ат қою, табиғатты өзіндік бедер-белгісімен ұқсата атау өмір тәжірибесінен уындайтыны, белгілі бір себептерге, құбылыстарға байланысты болатындығы аян.

«Тіл дыбыстарының қазіргі дәрежеге жетуі үшін көп себептер керек болған. Арбау, айқайлау, құс шақыру, аң үркіту, қырман басында жел шақыру, табиғатты балталау, күн жайлату – магия. Магиядан келіп әдебиет, пәлсапа туады» [2,113]. Бұның бәрі қауымдаса өмір сүрудің нәтижесі. Кейбір зерттеушілер қауымнан басқа да үлкен қоғамдық бірлестіктердің болғанын болжайды, бірақ ол бірлестіктердің нақты сипатын анықтау қиын. Әйтеуір соңғы палеолитте тайпаның (племя) пайда болғандығы қазіргі күнде көлденең дау туғызбайтын сияқты дей келе Е.Тұрсынов: «Соңғы палеолиттегі адамдардың рухани өмірі де күрделене түсті. Тотемизм, бұ дүние мен ол дүние туралы ұғымдар пайда болып инициациялар әдеті қалыптасты» [3,45] – деп пікір білдіреді.

Ғалымның айтуынша, инициация аңшылықпен, терімшілдікпен күн көрген қауымның жеткіншектерді ересектер қатарына қосу ырымы. Одан өткен жеткіншек өз қауымының, руының, тайпасының мифтік және шежірелік тарихын, бүкіл әлемнің, адамның, жан-жануарлардың, жер-судың, аспанның, тау-тас, орман, жазықтардың т.б. қалай пайда болғандығын баяндайтын мифтері мен әңгімелерін... жер-су, ормандардың иелеріне бағыштап айтылатын арнау-арбау сөздерін, түрлі пайымдалардың мәнін түсіндіретін әңгіме, аңыздарын, түрлі ырымдармен байланысты орындалатын ән, билерін біліп, меңгеруге тиіс болған. Қоғам мү-

шелері өз тұсындағы фольклорды жақсы білуге міндетті, онсыз кеңістікте өмір сүру қиын, яғни фольклор тіршілік етудің қажетті шарттарының бірі [3,56] – дейді автор. Бұдан фольклордың бағзы бір кездерде шығармашылық өнер ғана емес, сонымен бірге кеңістікте әрекет ету амалы екендігін көреміз. Адам баласының ерте кезден-ақ барар жер, басар тауының сипаты, физика-географиялық ерекшелігі қандай екендігін біліп, алдын-ала болжап отырудағы жер-су атауларының мәні қандай болғандығы осындай мысалдардан аңғарылады. Себебі жер-судың аталуы белгілі бір объектінің өзіндік ерекшелік белгісін ашып көрсетіп тұратын индикатор сықылды.

Сонымен қандай бір елді мекен, жер атаулары болсын, ол алдымен халық тарапынан қойылатын географиялық жер атаулары болса, екінші жағынан, ол халықтың тарихи жадының көрінісі ретінде өз ішіне әуелі тілді, рухани ұғым-наным мен дүниетанымды, тіпті әдет-ғұрыпты да қоса қамти отырып, кешенді түрде ақпарат берудің қайнар көзіне айналады.

Тарихта кез-келген халықтың жоғалып, не жойылып кетуі мүмкін, бірақ сол халықтың авторлығымен қойылған географиялық жер атаулары сол халықтың тарихынан тынбай хабар беріп жататын халық жанының жанды индикаторы тәрізді құбылысқа айналмақ дей келе ғалым М.Мырзахметов: «Мысалы, Солтүстік Кавказда ғасырлар бойы өмір сүріп келген ұбық халқы 1817-1864 жылдар ішінде отарланып, өздері туған жерінен қуылды. Шетке қашып, ана тілінен де айырылып, рухани өмір сүруін тоқтатты. Бірақ ұбық халқы жоғалғанымен, соның авторлығымен қойылған кейбір жер атаулары өмір сүруде. Қазіргі Сочи (ру аты) қаласы – соның нақтылы айғағы» [4,220] – деп пікір білдіреді. Бұл топонимдік атаулардың жалпы жер бетінде сақталуының мысалы.

Ал, оның фольклор сюжеттеріне арқау болуы, фольклорлық мәтіндерде сақталуы ерекше құбылыс. Жер бетінде сақталған атаулар жоғарыда көрсетілген мысалдағыдай соғыс, жаугершілік әрекетінен, халықтар миграциясы әсерінен, саяси-әлеуметтік себептерден өзгеруі мүмкін, ал фольклор мәтіндерінде сақталған жер-су атаулары тұрақтылығымен ерекшеленеді, олар сол фольклор туындысымен бірге туып, бірге жасамақ. Бұл мәселенің бір жағы.

Екінші жағынан фольклор сюжеттеріне арқау болған жер-су аттарының өзгермейтін тұрақтылығы, өміршеңдік қасиеті олардың атқарар танымдық, эстетикалық қызметіне және қоғамдық-әлеуметтік жүгіне тікелей байланысты.

Жер-су атауларының танымдық қыр-сырын танытуды көздеген еңбегінде А.Сейдімбеков оның мына секілді өзекті буындарын ашып көрсетеді: «Жер атауларында халықтың тек қана қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы, сол орта тура-

лы ұғым-түсінігі ғана емес, сонымен бірге жеке адамдарынан бастап тұтас ру, тайпа, ел өміріне қатысты алуан түрлі шежіре-сырдың жаңғырығын сезуге болады.

Көне түркі жазуы қашалған Орхон ескерткіштеріндегі (VIII ғасыр) Ертіс, Селенгі, Қарақұм, Бұқар, Қаракөл, Көміртау сияқты жер-су атаулары бүгінгі күнімізге еш өзгерместен жетіп отыр. Сонау V-VIII ғасырдан жып-шырғасы шықпастан тозбай жеткен дәл осындай тарихи «ескерткішті» кезіктіре қою оңай болмас. Міне, топоним атауының тарихи мән-маңызы осы тұрғыда назар аудартады» [5,74]. Топонимдердің танымдық сыры жеке тұрғанда, жер бетінде әлі күнге сол байырғы атауымен аталуында ғана емес, оның әуелі халық шығармашылық өнерінің өзегіне айналып фольклор сюжеттерінен мызғымастай орын алып, кейіннен әдебиетте жер-суды тақырып ету дәстүрінен де анық байқалады.

Танымдық сырымен қатар сөз өнері болғандықтан фольклордың эстетикалық функциясы да айрықша екендігі белгілі. С.Қасқабасов бұл жөнінде былай дейді: «Жалпы, фольклор жанрларының өмірге қатынасына байланысты атқаратын қызметін сөз қылғанда, өте маңызды нәрсе – фольклордың көркемдігі. Көркем өнерге айналмаған фольклордың басты мақсаты – танымдық. Бұған халық прозасының ертегіге жатпайтын тобы кіреді, атап айтқанда: ауызекі әңгіме, хикая, аңыз, шежіре, миф, эпсана-хикаят. Бұлардың міндеті – жас ұрпаққа белгілі дәрежеде маңайдағы табиғат, елдің өткен-кеткен өмірі жайлы «білім» беру, тыңдаушыларды ел тарихынан хабардар ету. Сол себепті бұл жанрларда асыра көркемдеу, әсірелеу суреттеу өте аз болады» [1,29].

Осы айтылғандай фольклор сюжеттерінде орын алатын топонимдік атаулардың қызметін қарастырсақ екі түрлі ерекшелік анықталады. Бірі – топонимдік фольклор құрамында қызмет жасайтын жанрлардың бір қатарының танымдық, енді бірлерінің эстетикалық функция атқаратындығы. Мәселен эпоста танымдық та, эстетикалық та сипат бар. Қазақ халық прозасы жанрларының ішінде аңызға қарағанда көркем, бірақ көркемдігі ертегіден төмен деп анықтама берілген эпсана жанрында да танымдық сипат пен көркемдік ғибрат беруші ерекшелік қатар жүреді.

Сондықтан фольклор сюжеттеріне арқау болатын жер-су атауларының атқаратын функциясын белгілеуде біз танымдық пен эстетикалық қызметті қатар атаймыз.

Айта кететін тағы бір жәйт жер-су туралы шығармашылықтардың орындалу қызметінің бірдей еместігі. Яғни айтушы (орындаушы) адам бір жанрлық түрдің өзінде екі түрлі әдіспен пайдалана алады. Яғни бірде оқиғаны өз атынан тарқатып айтса, бірде өзін ол оқиғаға қатыссыз қылып, екінші жақтан әңгімелейді.

С.Қасқабасов фольклор шығармаларын баяндау әдістерін трансформативті (өзгерте баяндау), презентативті (нұсқай көрсете баяндау), экспозитивті (түсіндіре баяндау) [1,34] деп бірнеше түрге бөледі.

Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалға жүгінелік. Халық арасында қазақ пен қалмақ соғыстарының куәлі жаңғырығындай жер-судың қойылу себебін нұсқай көрсететін аңыздар айтылады. Соның бірі – «Құл мен қыз» аңызы. Аңыз бойынша қалмаққа тұтқынға түскен қазақ жігіті қалмақ байының қызымен көңіл қосады. Қыздың шешесі жаугершілікте қолға түсіп, қалмақтың бір байына еріксіз тоқал болып келген қазақ қызы екен. Ол қызына бір кезде қалмаққа қолға түсіп, құлдықта жүрген қазақ жігітімен бірге елге қашуын өтінеді. Содан бір күні түн жамылған екеу – құл мен қыз – қазақ елі қайдасын деп қашып шығады. Алайда межелі жерге жақындағанда арттарынан қуғыншы келеді. Оны көрген жігіт қызды ілгері оздырып, талайынан көрмек болып, қалмақтармен айқасқа кіреді. Алайда қарасы көп қуғыншыға шамасы келмей сол жерде мерт болады. Құлды өлтіріп, енді өзінің соңынан түскен қалмақтарды көрген қыз жарқабақтан суға секіріп өледі.

Сол кезден бастап құл өлген төбе – «Құл» деп, қыз суға кеткен көлдің биік жағасы – «Қыз» деп аталыпты деп баяндайды аңыз. Қарасаңыз бұл аңызда фольклор шығармаларының орындалу әдістерінің барлық түрі де аралас орын алған. Аңызда нақтылы тарихи факты жоқ. Қазақ пен қалмақ арасындағы қақтығыс жалпы фон ғана. Бірақ сенімді баяндалады. Өйткені ондай соғыстардың болғандығын, оның зардаптарын әркім де біледі, сондықтан сеніммен қарайды. Ендеше аңыз оқиғасы жалпы шындыққа сай баяндалады. Жер атының «Құл» мен «Қыз» қойылу себебі ешқандай мифтік түсінікті қатыстырмай, ғажайыпты бір жағдай киліктірілмей тарихи шындықпен білдіріледі. Аңыздың бастамасы оптимистік сипатта болғанымен жалпы мазмұны қайғылы оқиғаға құрылып, жастардың мерт болуымен аяқталады. Жердің атының аталу себебін түсіндіріп тұруына байланысты болғандықтан бұл фольклор сюжеті танымдық қызмет атқарып тұр.

Жалпы топонимдік аңыздарда оқиға сюжетін баяндаудағы тіл көркемдігін айтпаса, басқадай эстетикалық қызмет атқаратындай нысан болмайды. Оның негізгі функциясы – танымдық. Бұл қызметпен қоса кейбір аңыз мағлұматтық, тәрбиелік функция да атқарады.

Ақтөбе облысы, Ырғыз өңірінде осы «Құл мен қызға» сюжеті ұқсас келетін «Мәні» деп аталатын төбе жөнінде аңыз бар. Бұл аңызды түгел келтірмей тек бір мәселені ғана айтып өтпекпіз. Ол берілген аңыздардың сюжетіне байланысты ой. Екі аңыздың да сюжеті ұқсас болғанымен соңғысында экспозитивті мотив басым. Осы «Мәні» төбеге

байланысты бірнеше вариантты сюжеттер болса да, олардың барлығы да төбенің не үшін «Мәні» аталғандығын түсіндіреді.

Аңыз әр елдің басынан өткен тарихи жағдайларына байланысты туындайды. Зерттеушілер атап көрсеткендей аңыздардың сюжеті көп жағдайда ұлттық қана болады, бір елдің аңызы екінші елге ауыспайды, тіпті аңыздың көпшілігі аймақтық (локальный) қана болады.

Жоғарыда берілген аңыздар еліміздің барлық жерінде түсінікті, өйткені қалмақпен соғыс барлық аймақты қамтығаны тарихи шындық. Оның белгісі ретінде қазақ даласының қай түкпірінде де жер-су аттары сақталып қалды.

Енді жер-суға байланыста айтылатын әпсана жанрына, оның атқаратын қызмет ерекшелігіне келсек, оның негізгі функциясы ғибраттық болып келеді. Біз бұл әпсана жанрын іштей тарихи-мекендік әпсана және утопиялық әпсана деп екі топқа бөлдік. Бөлу себебіміз әпсаналардың бұл екі түрінде топонимдік атаулардың қолданылуы бір сарында болғанымен, олардың атқаратын функциялары әртүрлі: мәселен тарихи-мекендік әпсанада белгілі бір мекеннің, жер-судың шығу себебі, кейде оған елге белгілі тарихи тұлғаның қатысы айтылады. Оның орындалу қызметінде осы шарт міндетті түрде атқарылуы тиіс. Өйтпеген жағдайда ол тарихи-мекендік функция атқара алмас еді.

Сонымен тарихи-мекендік әпсананың қызметі жер-суға байланысты туындаған халық прозасының түрін көркемдеп айту, оған ғибраттық сипат беру болып табылады. Мысалы, «Кәлкен» деген жер атын алып қарайық. Кезінде «Тұздықөл» деп аталатын көлдің жағасын жайлаған бір байдың Кәлкен атты жалғыз қызы болады. Қыз бой жетіп, көрші рудың бір жігітіне ғашық болады. Екі жас көңіл қосып, үйленбекші болған кезінде қыздың әкесі қарсы болып, қызын үйінде қамап ұстап шығармаған екен. Сондағы себеп – жігіт кедей, бір байдың жылқышысы екен.

Сүйгеніне қосыла алмаған Кәлкен сұлу көп қайғырып, құсадан қайтыс болады. Ал үш күн өткеннен соң, бай судың жиегіне барса, мөлдіреп жатқан көл қара суға айналыпты. Еш нәрсенің мәнісін түсіне алмаған бай бәйбішесіне айтып, жалшыларына суды батпақтан тазартуды бұйырады. Онысынан түк шықпай байдың өзі де, адамдары да батпақтың арасынан шыға алмай өледі. Жалғыз қызының көз жасынан қорықпаған бай азаппен жаһаннамға аттанған жерді халық қыздың есімімен «Кәлкен» деп атап кеткен екен [6,74].

Бұл әпсанада тарихи факты байқалмайды. Тек қана Тұздықөл, Кәлкен деген жердің аттары болмаса, шындықты таяныш етер ештеңе жоқ. Ал Кәлкен деген атау кісі атынан ауысып қойылғандығы анық, әйтпесе ол жер бедерінің, табиғат белгісінің атауы емес. Көріп тұрғанымыздай бұл жер атының аталу себебі қиял негізінде баяндалады.

Ел ішінде қиялға құрылған әпсаналар көп. Мәселен Қобыландының басында тығулы жатқан ат басындай алтын бар екен деген де әпсана бар.

Осы ат басындай алтынға байланысты әпсанының бір варианты Қобыландының айнымас жары Құртқа есімімен байланысты былайша сабақталады: Бір күні салт атты адам желе жортып келе жатырғанда алдынан бір түлкі қашады. Жолаушының аты жүйрік екен. Түлкіге жетіп-ақ қалады. Алайда құйрығын олай бір аударып, былай бір аударып қашқан түлкі межелі бір жерге жеткенде інге кіріп кетеді. Түлкіге жете алмай опынып қалған салт атты іннің аузын біраз қарауылдап, енді кетпекші болып тұрғанда әлгі түлкі іннен шығып, құбылып басқа бір мақұлықтың кейпіне еніп, өзін қуған адамға тіл қатады.

– Мен Құртқа едім, – дейді ол. Мен өлместің суын ішкенімнен мәңгі жасайтын болдым. Қобыландыға іш дегенімде, ол батырлығына сайып ішпей қойды. Енді мен оның басындағы (бейітіндегі) ат басындай алтынды күзетіп жүрмін [6.91].

Бұл айтылған сюжет орындалуы жағынан әпсана-хикаятқа келеді, құбылушылық, өлместің суын ішу жағынан мифтік сипаты да бар.

Міне, фольклор сюжеттерінде қолданысқа түсетін жер-су атауларының атқаратын қызмет ерекшеліктері негізінен осындай болып келеді. Ұлтымыздың фольклорының кейінгіге жалғасып келе жатырған өміршендігінің бір себебі де осында деп санауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002.-584 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.-581б.
3. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: Ғылым, 1976.-200 б.
4. Мырзахметов М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998.-368б.
5. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер. – Алматы: Жалын, 1981.-240 б.
6. Пангереев А.Ш. Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. –Ақтөбе: Nobel,2014.-465 б.

Абилхасимова Б.Б.

к.филол.наук, доц. кафедры русской филологии
КазНУ им. аль-Фараби, bahit.babashevna@mail.ru

РЕЧЕВАЯ АГРЕССИЯ В РЕВОЛЮЦИОННЫХ ГАЗЕТАХ КАЗАХСТАНА

Резюме. В статье рассматривается система большевистских идеологем в процессе её формирования. Наблюдение за извлечёнными из казахстанских газет компрессивными демагогическими текстами показало, что каждый такой текст содержит соединение двух или более идеологем – суждений, предписанных тоталитарной системой в качестве официальных догм (врага, вредительства, уничтожения, лжи, классовости и т. п.).

Ключевые слова: идеологема лжи, идеологема уничтожения, демагогические тексты, тоталитарный язык, лингвокультурное сообщество.

Summary. One of the most common ideologies is an ideologem of confrontation on the basis of which the picture of the new world is simulated. It is introduced as mandatory and is motivated by a number of extra-linguistic factors: the revolution, the class contradictions, external threat, internal threat, reaction victory. Ideologem of enemy is identified and described in this article. It also includes the ideology of class (class struggle), although the image of the enemy is much broader than concept of the class enemy.

Key words: lie ideologue, totalitarian language, demagogic texts.

Түйін. Мақалада большевиктік идеологемалар жүйесі, оның қалыптасу үдерісі барысында қарастырылады. Қазақстандық газеттерден алынған компрессивті демагогиялық мәтіндерді бақылау нәтижесінде кез келген осындай бір мәтіннің белгілі бір идеологемді беретінін көрдік: біріккен екі немесе одан да көп идеологемдерді мазмұндайды, яғни тоталитарлық жүйе белгілеген ресми догма ретіндегі (жау, зиянкестік, жалған, таптық, т.б.) пайымдауларды насихаттайды.

Түйін сөздер: жалғандық идеологемасы, демагогиялық мәтіндер, тоталитарлық тіл, лингвомәдени қауымдастық.

Государственная идеология неразрывно связана с определенной политической терминологией, которая отражает как сущность этой идеологии, так ее цели и задачи. Государственная пропаганда в той или иной форме воздействует и изменяет посредством этой терминологии общественное сознание. Зачастую политические термины оценочны и эмоционально окрашены, опять же, в силу принадлежности к идеологическим конструкциям. Таким образом, целенаправленное применение терминов идеологем является средством управления и манипулирования общественным сознанием.

Основным проводником идеологии и распространителем пропагандистских сообщений вы-

ступают средства массовой коммуникации. Право отбирать, комбинировать и транслировать ту или иную информацию, а значит, и формировать повседневную картину мира человека, открывает для СМИ практически безграничные возможности манипулирования сознанием человека. Таким образом, конечным звеном в реализации манипулятивной стратегии выступают именно средства массовой информации.

Выбор советского периода не случаен для данного исследования: советские идеологемы наиболее удобны для изучения. Поскольку в советский период идеология стремилась подчинить себе все сферы человеческой жизни, монополия на средства массовой информации усиливала пропагандистский эффект и практически исключала влияние иных идеологий.

Тоталитарный язык воплощает состояние русского языка в период с 1917 по 1985 гг. Начало формирования тоталитарного языка связано с поворотным в русской истории событием – Великой Октябрьской социалистической революцией, о чём свидетельствуют демагогические тексты газет первых послереволюционных лет. Именно в этот период формировались мировоззрение и система ценностей советского человека, а также особое лингвокультурное сообщество, основа которого заложена не в национально – культурной, а в государственно – политической сфере. Формирование и поддержание особого идеологизированного языка является эффективным средством пропаганды, позволяющим создать определённую картину социальной действительности. [5,13] Все исследования на данную тему доказывают, что использование языка властью характеризуется «не столько стилистикой и словарем, сколько особым отношением к реальности» [3,93]. Это особое отношение к реальности определяется, прежде всего, идеологией. «Идеология – многокомпонентная содержательная сущность, представляющая собой совокупность политических, правовых, нравственных, религиозных, художественных и философских взглядов, являющихся духовным выражением коренных материальных интересов и экономических условий жизни социальных групп» [6,7] Язык может быть использован для искажения информации в целях контроля за сознанием и поведением людей. Манипулирование языком становится важным средством воздействия на общественное сознание. [7,41]

Самое действенное средство для распространения идеологии – средства массовой информации.

Ведь пропаганда скорее обращена к массам, нежели к индивидуальности, к эмоциям, а не к разуму и логике. Журналисты широко используют стереотипы восприятия, присущие аудитории, такие как методы «навешивания ярлыков», ложь через умолчание, ложь, манипуляция статистикой, бесконечное повторение лжи, построение ассоциации, обращение к «высшим принципам», игра на эмоциях (вина, патриотизм, гордость, амбиции, жажда власти, надежда.) [3,88]

Анализируемый корпус демагогических текстов газет «Семиреченские ведомости», «Туркестанский коммунист», «Голос Семиречья», «Джетысуйская правда», «Правда» охватывает события 20-х годов XX века. В статье рассматривается система большевистских идеологем в процессе её формирования.

Для усиления эффекта воздействия на адресата использовалась речевая агрессия. Речевая агрессия - это форма речевого поведения, мотивированного агрессивным состоянием говорящего, преследующего цель вызвать или поддержать агрессивное состояние адресата. [9,82] Чаще всего объекты агрессии могут создаваться целенаправленно, в угоду определенным идеологическим установкам. «В раздражающих ситуациях, которые наилучшим образом вызывают воодушевление и целенаправленно создаются демагогами, прежде всего, должна присутствовать угроза высоко почитаемым ценностям. Враг или его муляж могут быть выбраны почти произвольно и - подобно угрожаемым ценностям - могут быть конкретными или абстрактными» [5,252]. Идеологема противостояния внедряется как обязательная и мотивируется рядом экстралингвистических факторов: революция, классовые противоречия, два мира, угроза извне, внутренняя угроза, победа реакции и др.

Анализ исследуемых казахстанских газет показал, что идеологема уничтожения структурируется с помощью определённых лексико-семантических глаголов: глаголов уничтожения: ликвидировать, искоренить, истребить, полностью устранить, уничтожить/уничтожать; глаголов разрушения: взорвать, сломать, сокрушить, разрушить; глаголов давления: давить, подавить, раздавить; глаголы лишения жизни : убить, задушить, перерезать; глаголов прекращения бытия: обезглавить, покончить, свергнуть, низвергнуть, кончать;

В анализируемых текстах глаголы различных лексико-семантических групп в первичных и вторичных значениях употребляются в значении истребления- уничтожения, которое может мыслиться как физическое, политическое или нравственное..

-У нас мало оружия, но его хватит, чтобы уничтожить тех белогвардейцев и спекулянтов, которые его прячут. (Джет. правда №15,1920).

- Разгром Юденича, Колчака и Деникина, взя-

тие в плен верховного правителя создают новые условия борьбы с контр-революцией...Для самообороны советской республики против двинутых на неё Антантой, контр-революционных сил рабоче-крестьянское правительство вынуждено было прибегнуть к самым решительным мерам в подавлении шпионской дезорганизаторской, мятежнической деятельности агентов. (Правда №18,1920).

Наша задача: как можно скорее раздавить Семиреченскую белую банду, которая даже не задумалась мобилизовать Алаш-орду и башкир, пообещав им автономию и самые лучшие земли, так как на русских они больше не надеются. (Голос Сем. №58.1919)

Идеологическое значение идеологемы уничтожения/ истребления всегда вводится при поддержке слов с семой должествования, интерпретируется как необходимая закономерность. В роли субъекта истребляющего, уничтожающего первично выступает враг – прежде всего классовый.

-Съезд объявил борьбу кулацко – байско – манапским стремлениям. В этой борьбе должна быть проявлена готовность трудящихся масс стать твёрдой деловой стеной вокруг Советской власти. (Джет. правда №28.1923)

. -Став в ряды красных войск, в красные казачьи полки, помня времена атамана Степана Разина, беспощадно должны ради порядка и святого будущего смести с лица земли всю контр-революцию, Колчаков, Аненковых, Семёновых и всю сволочь, грабящую Россию и весь трудовой народ. (Голос Сем. №21.1919).

«Демагогический текст «Умрем или победим» (Голос Сем. №35. 1919) отражает реальную ситуацию борьбы за власть. Сталкиваются ситуации, отражающие идеологему классовой борьбы. Непримиримость, невозможность компромисса, соглашения приводят к однонаправленному выбору: диктатура пролетариата - единственно возможная форма государственной власти, отражающая интересы народа. Формируется идеологема безальтернативного выбора. Неявная идеологема разрушения-свержения выступает как условие победы пролетарской власти Советов.

-Станичники! Жизнь или смерть, помните это, пойдете с Колчаком – смерть беспощадная. Пойдете с народом за Советы, за осуществления социализма – жизнь справедливая, бесконечная, если не нам, то детям, которые дождутся осуществления идеи. (Голос Сем №,? 1919).

-«Тьма, злоба, страх, сомнение, подлый обман, клевета, ненависть, трусость – неотлучные спутники белогвардейских отрядов, выступающих для порабощения восставших рабочих и крестьян. Свет, вера в правоту дела, крепкая братская сплоченность, желания жертвовать собой для общего дела – спутники наших красных отрядов, борющихся против черной своры собак за светлый день, за

мир и свободу для всех трудящихся мира, за возможность всем народам мира жить, трудиться и свободно строить своё новое царство труда и справедливости» (Голос Сем. №6, 1919г.).

Обобщённое понятие врага возвышает и облагораживает идею разрушения, отчуждая её от конкретного лица, от конкретики физического уничтожения, от образа крови.

- Контр-революция всех мастей и оттенков, не могущая ещё успокоиться, распространяет эти слухи, желая спровоцировать, взбудоражить население, а «обиженные» революцией кулаки-колонизаторы хватаются за такие слухи и раздувают их. (Джет. правда №11, 1923).

-Контр-революция собирает последних припешников. Насильно мобилизует рабочих для борьбы, но рабочие всего мира при соприкосновении с нашими войсками переходят на нашу сторону. (Голос Сем. №10. 1919).

Всё буржуазное предидируется как лживое. Демагогические тексты, сконструированные по модели: Буржуазное есть (суть) ложь; ложь есть буржуазное, заполняют полосы исследуемых газет:

- Всё это говорит за то, что буржуазная идеология не хочет сдавать без боя свои позиции. Везде (Алма-ата исключения не представляет) чуть ни в каждой школе, сидят закоренелые зубры буржуазной культуры, которые, скрепя сердце, преподают даже новое правописание «сетуя» не забывая старое. (Джет. правда №16, 1923)

- Притаившаяся бюрократия – все эти гады, лжесоциалисты и т. п. , старается провоцировать , выступая со всякой безответственной критикой, выливая всю гадость на наше чистое и святое знамя Коммуны. (Турк.ком. №11. 1919).

- Если хорошо посмотреть, то мы видим, что они входили даже в советские учреждения. Прикрываясь « фиговым листом» специалистов, а также буржуазно – корыстной интеллектуальной умственной силой, старались всё разрушить, всё довести до полного развала. (Турк. ком. №11. 1919).

Субъект истребляющий выражен непосредственно, но сама идеологема уничтожения угадывается благодаря семантике слова- идеологемы контрреволюция, включающего смысл «уничтожение»: «Общественно- политическое движение, ставящее себе целью уничтожение результатов революции и восстановление старого, дореволюционного порядка»(ТСУ).

-Товарищи, наша задача - скорее все под ружьё, и единым последним ударом раздавить контр-революцию и освободить угнетённый и истекающий кровью от Колчаковского ига трудовой народ Сибири. (Голос Сем. №22. 1919).

Субъект, отражающий ситуацию уничтожения, истребления врагом всего, что в битвах завоевал народ, выражен существительными, которые

передают образ врага с разной степенью обобщённости.

-Тем не менее басмачество не уничтожено, и остатки его имеются в виде утративших политическую физиономию отдельных шаек, не имеющих ничего общего теперь с коренным населением. (Джет. правда №10. 1923)

-Съезд объявил борьбу кулацко – байско – ма-напским стремлениям. В этой борьбе должна быть проявлена готовность трудящихся масс стать твёрдой деловой стеной вокруг Советской власти. (Джет. правда №28. 1923).

- Мы являемся свидетелями того саботажа, вытекающего со стороны бюрократического слоя , мы определённо видим, что по большей части вся интеллектуальная сила оторвалась от рабочего класса, она всецело придерживается правосоциалистического течения, она ещё желает стать баринном, стать высшим по назначению и желает низкого поклона от бедных и тёмных рабов... Я здесь не говорю, чтобы возбудить травлю и негодование, я говорю от души истину, я говорю, потому что это неоспоримый факт и истина. (Турк. ком. №11. 1919).

Позицию субъекта - душителя часто замещает местоимение они, входящее в оппозицию мы – они(народ – вражеские силы):Они хотят уничтожить.....Они желают нам только смерти...

-А они всё продолжают заниматься провокацией. Они – чуждые Советскому строю элементы у нас внутри. Провокация, потерявшая почву, опору в их надеждах «на лучшие перемены» вырождается в брюзгливые глупости . (Джет. правда №31. 1923).

Народ, партия, страна – вынужденные субъекты истребления, уничтожения. Ответные шаги выглядят, как народное сопротивление, возмездие: Смерть за смерть, кровь за кровь .Не допустить удушения Советов... Отомстим...

-Пусть помнят банды Колчака, что мы будем бороться до последней капли крови. И завоеванную свободу мы дешево не отдадим. (Голос Сем. №33, 1919).

- Нужно помочь красной армии добить белогвардейщину, только в этом спасение от голода и холода. (Правда №15, 1920).

Уничтожение, истребление – следствие ситуации постоянной угрозы со стороны врага, его агрессии, разного рода коварных деяний:

- Шайка Ахмат Палвана, почти совершенно разложившаяся в результате проводимых операции, мечется по Маргеланскому району Ферганы, тщетно пытаясь уйти от преследования Красных частей.

Красные герои неуклонно проводят порученную задачу уничтожения басмачей, ведя упорную борьбу с остатками шаек. (Джет. правда №65, 1923)

- Враждебные классы до конца останутся врагами. (Голос Сем. №34. 1919).

- За последнее время джгысуйское кулачество зашевелилось, ходит провокационный слух, что будут возвращать имущество, конфискованное по земреформе или в порядке раскулачивания. В особенности это наблюдается среди кулаков-казаков станиц Исык и Чилик. (Джет. правда №11, 1923).

- Товарищи трудовая, беспартийная интеллигенция и полуинтеллигенция! Уже более двух лет, как рабочие и крестьяне России, Туркестана и других отдельных Республик Социалистической Федерации проливают кровь в борьбе с капиталом, защитником коего являются в большинстве случаев лица, принадлежащие к бывшему привилегированному классу, классу получившему образование – интеллигентному. Класс этот красивыми словами сумел увлечь за собою часть трудового народа, заставил его бороться против своих братьев – рабочих и крестьян; обманывает его, лжет ему, извращает стремления и задачи Советской власти и Коммунистической партии. (Правда №17, 1920).

В исследуемых текстах газет авторы публикации прежде чем призвать к физическому истреблению, уничтожению всегда использовали развёрнутую мотивировку:

- Казаки и гонимое офицерство идут на нас под плетью, жгут наши хлеба, топчут поля, вырезают рабочих. (Голос Сем. №10, 1919).

- Заговоры против Советской власти один за другим партии, которая представляет из себя защитницу, так называемого «трудового народа», лучше всего говорят о её идеалах и за её мелкобуржуазную корыстно-классовую сущность. (Турк. комм. №5, 1919)

- Зверь международного империализма в мировой войне тяжело ранен и издыхает, но он ещё не погиб и может причинить чудовищные страдания человечеству. (Правда. №3, 1920).

- Просмотрев письмо Ц.К.КПТ., Облгорком КПТ принял ряд практических мероприятий, которые без сомнения помогут во многом улучшению молодого хозяйства вновь вселённой бедноты и подлежащей землеустройству в дальнейшем. Одно из них - беспощадная борьба с кулацким и байско-манапским наступлением на бедноту в связи с НЭП и вытекающими из неё «свободами» и другое, не менее важное – объявление беспощадной борьбы ликвидаторам. (Джет. правда. №3, 1923).

- Но слащаво – дипломатическая буржуазия пока сильна и хитра; добровольно она не сдаст свои позиции, и наша первоочередная задача – немедленная и усиленная организация своих пролетарских рядов для борьбы с ней. (Джет. правда №40, 1922).

- Интеллигенция Семиречья ещё не получила необходимый революционный урок, поэтому она не прекратила свою антисоветскую или выжидательную (нейтральную) тактику. Для нас является тактика выжидания глупейшим и презренным методом во избежание неприятностей и несча-

стий, связанных с революцией, это хуже открытой контр-революции. Советская Россия воспитывает здоровую новую интеллигенцию, из пролетарской массы, в таком количестве, что старая, привыкшая к паразитизму интеллигенция окажется в положении «не нужной». (Голос Сем. №63, 1919).

В данных статьях журналисты использовали обобщённое понятие врага, которое возвышало и облагораживало идею разрушения, отчуждая её от конкретного лица, от конкретики физического уничтожения, от образа крови.

- В настоящий момент – момент напряжённой борьбы труда с капиталом, все силы народа трудящегося и эксплуатируемого народа должны быть соединены и направлены только к одной общей цели – полной победе и сокрушению капитала и представителей его буржуазии. (Голос. Сем. №43, 1919).

«Враг всегда пользуется ложью как главной тактикой – практической и коммуникативной. Умело используя постулат русской речевой этики о греховности лжи, публицистика первых после-революционных лет создаёт особый поворот идеологемы лжи. Ложь, интерпретируемая как «козни врагов революций и социализма», погружается в ситуацию классового, борьбы двух миров, в ситуацию социального, политического противостояния.» [4,71]. Официальная языковая политика любого государства сознательно концентрирует речевые средства, выражающие идею лжи в зоне вражеского, буржуазного, антинародного.

Идеологема ложь и её различные синонимы приобрели в данных демагогических текстах оценочно – идеологический смысл «провокационные, коварные помыслы, действия буржуазии и её приспешников, направленные против нового социалистического строя». Этот смысл воспринимается и при отсутствии слов из гнезда буржуазный:

Гнусная ложь манапов и баев; Неслыханные приёмы лжи и клеветы; Грубая, гнусная ложь правящего класса; Кляузная речь белогвардейцев и т. п. Газеты пестрят заголовками типа: Долой клеветников – кулаков! Клеветники – колчаковцы! Обвинение во лжи! Клевещите, клеветники! Не верьте врагам революции! Вокруг провокаторы и их приспешники – недобитые буржуи!

– Всем «господам», которые распространяют провокационные, лживые слухи о какой – то сибирской «рай – жизни», рекомендуется побеседовать с прибывшими в Пишпек из Сибири беженцами крестьянами, которые и обрисуют Вам житей – бытё Сибири. Крестьяне Сибири, наконец таки, испытав жестокости Колчаковщины, поняли, что единственная власть справедливости для трудового народа – это власть Советская, рабоче – крестьянская власть. (Голос. Сем. №17, 1919). Неподх!

– Углубляясь в психологические причины этой революционной отсталости мы определённо мо-

жем зафиксировать один факт: Семиреченская буржуазия и её лакей интеллигенция играют по-видимому крупную роль в общественной жизни Семиречья, имеющую непосредственно влияние на ход революционного развития. (Голос Сем №63. 1919)

«При конкретизации образа врага – носителя лжи – семантико-идеологическая сфера «буржуазное» [7,33] выходит за пределы собственно языковой семантики». Буржуазия, господствующий класс капиталистического общества, являющийся собственником орудий и средств производства и живущий капиталистическим доходом, получая прибавочную стоимость. (МАС).

Сочинительные словосочетания буржуазия и помещики; казаки, кулаки и буржуазная свора; баи и манапы – молодая буржуазия; помещики, кулаки и буржуазия; степная аристократия и буржуазия; расширяют семантико – идеологическую сферу «буржуазное». Любой человек, кто не поддерживает идеи социализма, автоматически переходит в разряд врагов, а его действия и помыслы оцениваются как лживые, свойственные буржуазии. Ложь, клевета, обман, фальшь заговор,, неправда, коварство, лганьё, враньё, враки, брехня, провокация активно используются в демагогических текстах на фоне прилагательного буржуазный и однокоренных образований:Коварство кулаков и манапов; Лживая политика буржуазной прессы; Буржуазная фальшь и провокационные утверждения колчаковцев; Провокаторские лозунги денкинецев; Коварные потуги буржуазной прессы; Враньё наших манапови баев и т. п.

– Заговоры против Советской власти один за другим партии, которая представляет из себя защитницу, так называемого «трудового народа», лучше всего говорят о её идеалах и за её мелкобуржуазную корыстно – классовую сущность. (Турк. комм. №5. 1919)

– Церкви никто в Советской республике не может осквернять, но церкви, в виду того, что религия дело всякого гражданина, отделены от государства. Советская власть, выдвигая в лозунг «свобода совести», запрещать не может кому то ни было совершать религиозные обряды, а также отбирать иконы не может. Всё это подлая буржуйская клевета. (Голос. Сем. №17. 1919).

Обычный приём – это включение в простые информационные сообщения скрытых механизмов интерпретации. Случаи открытой лжи редки; как правило, достигается определённый компромисс между верностью истине, с одной стороны, и идеологическим установкам, с другой, – в результате у адресата должна возникнуть новая концептуализация реальности»[8,56]. С этой целью используются, например, такие средства, как замена слов, указывающих на конкретные реалии, но находящиеся на более высоком уровне абстракции (им-

периализм строит планы, силы реакции сопротивляются переменам); подобные приёмы позволяют маскировать поведение реально действующих лиц.

– Зверь международного империализма в мировой войне тяжело ранен и издыхает, но он ещё не погиб и может причинить чудовищные страдания человечеству. (Правда. №3. 1920).

– Мир разделён на два непримиримых враждебных лагеря. Борются два Интернационала: чёрный и красный. На одной стороне красное знамя революции с эмблемой серп и молот, а на другой – чёрное знамя реакции. Одно несёт освобождение человечеству, другое – рабство и угнетение. (Джет. правда. №36. 1923).

– Политика советской школы состоит в том, чтобы дать государству гражданина, могущего рассматривать все общественные явления под углом определённого материалистического мировоззрения. Создание в ученике другого мировоззрения – тоже политика, но политика антисоветская, допустимая в старой школе и нетерпимая в современной. (Джет. правда. №26,1923).

И, как только большинство рабочих уяснили себе оборонический обман, как только рассеялся мираж буржуазной демократии и эсеро – меньшевистской коалиции партия большевиков ведёт рабочий класс России в решающий бой и приводит его к победе над буржуазией. (Джет. правда №21,1923).

Анализ исследуемых газетных демагогических текстов первых послереволюционных лет, предписывающих физическое и духовное уничтожение, подтверждает вывод о том, что « Октябрьская революция быстро выродилась в самую ужасную тиранию, которую когда – либо видела человеческая история». [4, 69]. На базе описанных идеологем в сознании народа формируется один из «фундаментальных мифов, через которые люди пытаются осмыслить и внешний мир, и свою собственную деятельность... миф разрушения и создания всего заново, священного убийства, ритуального жертвоприношения, делающего возможным рождение, миф спасительной катастрофы.»[4,32]. В настоящее время когда,казалось бы, изменился политический и экономический курс в стране и проводятся новые радикальные рыночные реформы, тем не менее на страницах газет «демагогические приёмы в политическом дискурсе газеты носят регулярный характер и используются в комплексе: суггестивность общения, констатирующий характер речи обуславливает употребление приёма солидаризации и бездоказательных утверждений» [1,34]. Феномен тоталитарного языка требует конкретного системно – лингвистического осмысления, т. к. тоталитаризм представляет собой политическую систему, в которой «государственная власть достигает полного или тотального контроля над обществом» [7,90] и над языком.

При воспроизведении газетных демагогических текстов сохраняются орфографические и пунктуационные особенности источника.

Сокращения

ТСУ – Толковый словарь русского языка. Под ред. Д. Н. Ушакова. – В 4 – х т. – М., 1935.

МАС – Словарь русского языка. – В 4 – х т. – М., 1957 – 1961.

Голос. Сем – «Голос Семиречья» (Верный) за 1923 г.

Джет. правда – Джетысуйская правда (Алма – Ата) за 1923 г.

Джет. искра – Джетысуйская искра (Верный) за 1919 г.

Тур. ком. – Туркестанский коммунист (Ташкент) за 1919 г. .

Правда – Правда (Алма-ата)

Список использованной литературы:

1 . Ахизер а.С. Россия как большое общество // Вопросы философии.1993.№1

2 . Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.- М. 1990

3. Берлова О.А. Захарова В.В. Игра в информационное поле. – М.:2014

4. Земская Е.А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества.//Вопросы языкознания № 4.1996.

5. Колесов В.В. Отражение русского менталитета в слове.//Человек в зеркале наук.Л.:19917

6. Клемперер В, ЛТН. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога. М., 1998. С.266.

7.Купина Н.А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург, Пермь,1995.

8. Купина Н.А. Лексическая система русского языка в поисках примитивов.// Язык и культура// Вторая межд.конф.Доклады. –Киев, 1993. –с.69.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ
(Ә.Құрышжанұлының еңбектері бойынша)

Түйін. Мақалада М.Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» ескерткішіне негізделген ғылыми мақалалар, соның ішінде Ә.Құрышжанұлының еңбектері қарастырылып, көрсеткіші ұсынылған. Ғалымның мақаласындағы ой-пікірлерінің қазіргі адамзекті ғылыми тұжырымдармен сабақтастылығы дәлелденген.

Резюме. В статье представлены научные статьи А.Курьшжановы, основанные по письменным памятникам М.Кашкари «Словарь тюркских языков», в том числе составлены перечень его научных трудов. Выводы в статье ученого-тюрколога подтверждены современными антропоцентрическими научными выводами.

Summary. The article presents the scientific articles of A. Kuryshzhanov based on the written monuments of M. Kashkari «Dictionary of Turkic languages», including a list of his scientific works. Conclusions in the articles of the scientist-turkologist are confirmed by modern anthropocentric scientific conclusions.

Махмуд Қашқари: «Түркілер садағының оғынан сақ болудың парасатты адам үшін ең лайық та оңтайлысы – олардың жүрегіне жол тапқыларың келсе, оның бір-ақ жолы бар, ол – түркілердің тілінде сөйлеу».

«Дивану лұғат ат-түріктің» (1072-1074) авторы, энциклопедист-түркітанушы Махмуд ибн әл-Хусейн ибн әл-Қашқари шамамен 1029ж. Қашқари қаласына жақын Азық деген жерде туылып, 1126ж. 97 жасында ол Қашқариядағы Опал деген жерде дүниеден өткен. «Хазрати Моллам» деген мазары әлі күнге дейін сақталыпты. Бабасы Бұхараны саманидтерден азат еткен Абул Хасан (Қылыш Боғрахан), атасы Жүсіп Қадыр хан Хотанды күтқарған, әкесі Хусейн бин Мұхамед Барысханның әмірі болған.

А.Н.Кононов М.Қашқаридың «Сөздігіне» қарағанда жоғары білім алған болуы мүмкін десе, кейбір зерттеушілер ол бірнеше түркі тілін және араб, парсы тілдерін жетік білуі мұсылман әлемі өркениеті Отанының бірі Бағдатта энциклопедиялық білім алуы да ғажап емес деген болжамдар айтады. Оның Бағдаттан 29 жасында елге қайта оралуына 1057-1058ж. атасы мен әкесінің бірінен соң бірінің қастандықпен өлтірілуі себеп болды деген жорамалдар бар.

М.Қашқаридың «Сөздікті» жазу үшін ел аралаудағы мақсатын А.Н.Кононов, біріншіден, арабтар мен саманидтердің ығыстырылып, түркі тайпалырының тәуелсіздікке ие болуы, екіншіден, 1056-

1058ж. Қараханидтер мемлекетінің екі бөлініп қырқысуы себеп болды дегенді айтады. Алғашқы пікір ойға қонымды, себебі: тілдік ізденіс пен зерттеудің қажеттілігі белгілі бір халықтың не ұлттың ел болуымен, мемлекет құруымен, «түркі араб тілінен бір мысқал да кем емес екенін» дәлелдегісі келуімен де тікелей байланысты. «Сөздікті» алғаш рет түрік ғалымы, әрі библиофилі Әлі Әмірі 1914-1915ж. Стамбул ескі кітаптар базарының тізімінен көріп, қолжазбаны ретке келтіруді Килисли муаллим Рифат Білгеге тапсырады. Рифат Білге «Сөздіктің» араб тіліндегі түпнұсқасын 1915ж. II том, 1917ж. III томын бастырып шығарады. Түрік тіліне алғаш аударушы Бесим Аталай болды. Автордың еңбектеріндегі ескертпесіне қарағанда, бұған дейін де «Түркі тілінің 86 синтаксистік жүйесінің негіздері» («Китаб-и джавахир аннахв фи лұғат ат-түрк») атты трактаты болған көрінеді. Осыған келіп, зерттеушілер М.Қашқаридың «Сөздікті» құрастырудағы мақсаты түркі тілдерінің морфологиялық негіздеріне арналған трактат жазбақ болды деген ой тастайды. «Сөздіктегі» сөздер буындағы дыбыстардың орналасу ретіне қарай тізбелеп, оларға шешендік сөздерден, мақалдардан, өлеңдер мен қара сөздерден мысал келтіреді. Кітапты 8 тарауға бөліп, әрқайсысын есімдер мен етістіктерге жіктейді: Хамза кітабы («а» дыбысынан басталатын сөздер); Дұрыс салым кітабы (құрамында а,б,и дыбыстары жоқ сөздер); Қосарланған музааф кітабы (құрамында бірдей екі дыбыс бар сөздер); Дұрыстыққа ұқсас-мисал кітабы («и» дыбысынан басталатын сөздер); 3 әріпті (дыбысты – М.Ж.) сөздер кітабы, 4 әріпті сөздер кітабы; мұрын жолды дыбысы (назализация – М.Ж.) бар сөздер кітабы; екі дауыссыз бар өздер кітабы. М.Қашқаридың «Сөздігін» И.Ю. Крачковский араб метрикасының негізін салушы Халил ибн Ахмадтың «Китаб ул айн» еңбегіне, неміс шығыстанушысы Г.Бергшрессер Ибраһим әл-Фарабидің (961ж. қайтыс болған) «Араб тіліндегі шығармалардың жинағы» атты еңбегіне ұқсатады. Дегенмен олар М.Қашқари «Сөздігінің» лексикографиялық мұра ретіндегі ерекшелігін де нұсқайды. 1.М.Қашқари араб лексикографиясын үлгіге алғанмен, түркі тілдері лексикасының морфологиялық құрылымына негізделген әдістемес жасады. 2. Халил ибн Ахмадтың сөздігі фонетикалық-физиологиялық ұстаным бойынша (көмей, таңдай дыбыстары, содан соң шұғыл, ызың, тіл, ерін, жартылай дауысты дыбыстары бар сөздер орналасады) құрастырылса, М.Қашқаридың сөздігі құрылымдық-әліппелік ұстаныммен, сөздердің сөз

таптарын есепке ала отырып жасалған. Сонымен қатар ұлы лингвист түркі тілдерінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктерін салыстыру тұрғысында беруді де қамтыған. Сондықтан да Н.А.Баскаков М.Қашқариды «түркі тілдерін өзара салыстыра зерттеудің пионері» деп атаған. Сонымен қатар «салыстырмалы-тарихи әдістің қарапайым түрде болса да қолданылуы түріктануда үндіеуропа тілдерінен бірнеше ғасыр бұрын іске асты». М.Қашқаридың «Сөздігінің» мазмұндық 87 байлығын сөздердің қай тайпа тіліне жататыны; түркі тайпаларының орналасуы жөніндегі мәліметтер; түркі тілдерін классификациялау; түркі тілдерінің тарихи фонетикасы мен грамматикасынан деректер; түркілердің тарихы, географиясы, этнографиясы, поэзиясы мен фольклоры жайындағы деректер; түркі тайпаларының ең көне әлемдік картасын жасауы толық дәлелдейді. Сөздікке тайпа аты, тайпалар орналасқан жерлер мен тарихы, поэзиясы мен ауыз әдебиеті, түркі тарихы туралы мағлұматтар, әлемдегі ескі түркі картасы («Дойра») берілген. А.Н.Самойловичтің сөзімен айтсақ, «М.Қашқари – XIғ. Радловы». «Сөздікте» 7500-дей сөз қамтылып, түркі тайпаларының тілдерінің тілдеріндегі түбір сөздердің құрамы 6 дыбыстан аспайтындығын ескертеді. М.Қашқари түркі тілдерін классификациялауда тіл мен сөйлеудің тазалығы және фонетикалық-грамматикалық деген екі ұстаным қолданады.

Тіл тазалығына қарай: 1) таза тілдер, 2) таза емес тілдер деп бөліп, таза тілдерге бөгде тілдердің сөзі араласпаған тілдерді, таза емес тілдерге кірме сөздері бар тілдерді жатқызады. Тілдердің таза, таза емес болуының себептерін түсіндіреді.

Фонетикалық–морфологиялық белгілеріне қарай түркі тілдерін: шығыс тобындағы және батыс тобындағы тілдер деп бөледі. Шығыс тобындағы тілдерге Қашқаридың қала тұрғындарынан Машынға (Қытайға) дейінгі жерді мекендеген тайпалар (чигил, тухси, йағма, хақан, түркі) тілін, Батыс тобына Үрімнен (Византиядан) шығысқа қарай орналасқан тайпалардың (йемек, қыпшақ, оғыз, печенек, бұлғар, сувар) тілін жатқызады. Олардың фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктерін тілдік фактілер арқылы дәлелдейді. М.Қашқари ұйғырлар туралы айта келіп, олардың 24 әріптен тұратын түркі жазуын пайдаланатынын, араб әліппесіндегі кейбір әріптердің түркі сөздеріне ондай дыбыстар болмағандықтан пайдаланылмайтын, яғни араб әліппесінің түркі тілінің дыбыстық құрамын қамтамасыз ете бермейтіндігін алғаш болып айтты.

Автор түркі тілдері мен араб тілінің әр алуан екенін жақсы білген (ол түркі тілдерінің жалғамалы (агглютинация), ал араб тілінің ішкі флексия тәсіліндегі тіл екенін ажырата алғандығы еңбектен байқалады) варианттылығы туралы, сингармонизм 88 жөнінде мысалдармен дәлелдер келтіреді.

Сөздікте түркі тілдерінің өзара байланысы, иран және араб тілдерімен ара қатынасы да қаралған. Махмуд Қашқари дыбыс пен әріпті де ажыратқан. Сөзжасам және етіс аффикстерін талдау, сөз түрлендіруші форманттарды арнайы сөз еткен. Көп мағыналы сөздердің табиғатын ашқан мысалдары да баршылық. Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді бөліп қарастырған. Оны осы еңбегінде сөздердің этимологиясы жайлы мәліметтер де жеткілікті. Махмуд Қашқари түркі тілдерін зерттеушілерді алғашқысы емес. Дегенмен, осы еңбегінде түркі және араб тілдері тең, қатар тілдерекенін басымырақ айтып, дәлелдеген.

Ә.Құрышжанұлы – қыпшақ мәдениетінің асыл да құнды дүниелерін әлемге танытушы ғалым. Ғалымның түріктанудағы сара жолын профессор Ж.Манкееваның: «Қазіргі қазақ тілінің қалыптасу тарихын, даму жолдарын зерделеу - тек тілді зерттеу тұрғысынан ғана емес, тарих пен мәдениетіміздің өткен жолын танып, таразылап, қазіргі даму бағдарларымен сабақтастыруға септігін тигізер мүдделі қажеттілік. Бабаларымыздың өткен тарихының тілдік айғақтары сақталған асыл мұраларын танып білуге қатысты ізденістік іс-шараларының нәтижесінде ескі қазақ тілінің жазба үлгілерін игерудің, жоғын іздестіріп, ғылыми айналысқа тарту ісінің маңызы өте зор» деген пікірін қолдай отырып, осы монографиялық еңбекте қазақтың тілші ғалымдарының М.Қашқари сөздігін зерттеудегі үлесін көрсетуге ұмтылыс жасалды [1]. Ғалымның әліппесін үйреткен ардақты ұстазым Әбжан Құрышжанұлының «М.Қашқари еңбегінің зерттелу тарихынан (қысқаша шолу)» атты мақаласы (1963ж.) өзбек халқының зерттеушісі С.Муталлибовтың «Диуанның» өзбекше нұсқасын жариялаған кезінде жазылған. Зерделі ғалымның уақыт тынысына сәйкестігі ғана емес, қазақ халқының түркілерге ортақ мұрасын ерекше кезеңдерге бөліп, қазақша зерттеу еңбектердің дереккөзіне айналды [2].

1987 жылы «Сөз атасы» деген кітабында М.Қашқари ескерткішіндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді қазақшаға аударып, мағыналық топтарға бөліп береді [3].

«Махмұт Қашқари Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауындағы Барысқан қаласында туған. Олжасынан халықтардың тілін, шығу тегін, тарихын, ауыз әдебиетін білуге аса құштар болады. Түркі тілдес халықтардың сөздеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табады, оларға ғылыми талдау жасайды. «Түркі сөздерінің жинағы» сөздігінде түркі тайпаларының шығыстан батысқа қарай географиялық орналасу реті нақты көрсетіледі және картасы беріледі. XI ғасырдағы түркі тайпаларының мекендеген жерлерімен, олардың кімдермен көрші болып, кімдермен қатынас жасағандығымен таныстырады. Сөздікте түрлі терминдерге түсінік береді. Жинаққа түркі тілдес халықтар қолданып жүрген 270 мақал-мәтел енгізілген» [4, 79-80].

54 жыл бұрын М.Қашқари еңбегінің зерттелуі ғылыми мақала нысаны болған [5]. Ә.Құрышжанов пен шәкірті Р.Қайырбаеваның «ХІ ғасырда жасаған түркі тайпаларының тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар» (М.Қашқари еңбегінің материалдары бойынша). – Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, 1980, №9, б. 47-53. (Резюме орыс тілінде),

Профессор Әбжан Құрышжанұлының М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінің негізінде диссертация қорғаған шәкірттері үшеу:

1. Каирбаева Роза. Броккельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашқари): Дисс. КФН: 10.02.06 - тюркские языки. – 1980. с. 25.

2. Бейсенова Мәнет «Төрт түлік, мал атаулары»: ФГК дисс.: 10.02.06 - тюркские языки. – 1997. 24б.

3. Жүнісова Майра «Ескі түркі тілдеріндегі етіс категориясы»: ФГК дисс.: 10.02.06 - тюркские языки. – 1999. 24 б.

Ескерткіш тілін қазіргі қазақ тілінің морфологиялық жүйесімен салыстыра зерттеген екі диссертациялық жұмыстың және бір лексика саласы бойынша жұмыстың ғылыми жетекшісі болды. «Жоғарыдағы мәліметтерді қарай келе, қазақ кеңестік тіл білімінде ескерткіштің тілі жан-жақты қаралғанына көз жеткізу қиын емес» - дейді ғалым [3].

Түркілік жазба ескерткіштер – өркениет өлшемі «ХІ ғасырдағы белгілі түркі лингвисті М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі оғыз тайпаларының жазба тілінде жазылғанын, сонымен бірге қыпшақ, печенек, йемек, бұлғар диалектілерімен бірге аралас түркі әдеби тілінің компоненттері де барын көрсетеді» [6, 979].

«Диуани лұғат-ит түрктегі қыпшақ сөздері» атты мақаласында М.Қашқаридың 51 мысалды қыпшақтар осылай айтады деп бергенін жинақтайды, сонымен қатар з/й сәйкестігіне ысал келтіріп дәлелдейі. «М.Қашқари қыпшақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерінің арасында қыпшақтардың й дыбысының орнына дж (ж) дыбысы қоланатындығын айтады» [7, 275]. Ғалым й-мен басталатын сөздердің қазіргі тілімізде ж-мен басталатынына көз жеткізген.

«Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігін қазақ тіліне аудару арқылы қазақ тілінің рухани мұрасының өркендеуіне үлкен үлес қосты» [8, 111].

Ә.Құрышжанұлының мақал-мәтелдерді аударғандарын талдай келе былай баға берді: «Ғалым түркі тілдеріндегі көнерген қаншама сөздерге жан бітіріп, олардың халық арасында кеңінен қолданылуына көп еңбек сіңірді. Және де түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдерді аударып қазақ тілінің лексиконын байытты» [8, 113].

«М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түркі» еңбегін шын әнінде әлемдік тіл білімінің маржаны деп бағалауға болады» [9, 158]. деген пікір айта келе, ар, арлик, ал, алчи, ар сөздеріне талдау жасаған. «М.Қашқари сөздігі бүгінгі тіліміздегі лексика қабатының тереңде жатқан құпия сраларын ғылыми лингвистикалық тұрғыдан саралауға таптырмас құнды материал және жалпы түркілік дереккөз болып қала береді» [9, 163].

М.Қашқаридың жазба ескерткішінің тілі бойынша жазылған Ә.Құрышжанұлы еңбектерінің көрсеткішін ұсынамыз:

1. Құрышжанов Ә. Түркі тілдерінің ең алғашқы зерттелуі жайында (М. Қашқаридің еңбегінің 900 жылдығына). – «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы», 1 шығуы, 1972, б. 79-81.

2. Құрышжанов А.К. Махмуд Кашғари о кыпчакском языке. – «Советская тюркология», 1972, №1, с. 52-60.

3. Құрышжанұлы Ә. Махмуд Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» келтірілген халық өлеңдерінен үзінділер мен аталы сөздер (транскрипциясы және көркем аудармасы) // Әлем, II т.

4. Райымбекова Майра Қазақ елінің ежелгі ғалымдары // Қазақ тарихы. №2. 2001. 79-80 б. – 80 б.

5. Құрышжанов Ә. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштердің тілі. Етіс категориясы // Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, 1971.

6. Құрышжанов Ә. Махмұт Қашқари және оның «Диуаны» туралы/ Ә.Құрышжанов: [Ғұлама ғалым, энциклопедист М.Қашқари туралы]. // Қазақ тарихы.-1994.- N 4.- 56-60 б.

7. Құрышжанов Ә., Қайырбаева Р. ХІ ғасырда жасаған түркі тайпаларының тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар (М. Қашқари еңбегінің материалдары бойынша). – Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, 1980, №9, б. 47-53. (Резюме орыс тілінде).

8. Құрышжанов Ә. Сөз саптау дегеніміз не? // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1952, №2.

9. Құрышжанов Ә. Түркі тілдерінің ең алғаш зеттеуші ғалымдары (М.Қашқари еңбегінің 900 жылдығында). Изв. АН Қаз.ССР, қоғамдық серия, 1972, № 1, 89-91 бб.

10. Құрышжанов А. К. Махмуд Кашғари о кыпчакском языке. – «Советская тюркология», 1972, №1, с. 52-60

Қорыта келгенде, ғалым Фарук Чолахтың сөзімен: «Түркі әдебиетінің алғашқы туындылары деп танылған «Диуани лұғат-ат түрік ... Түрік әлемінің ортақ туындылары деп танылады. Бұлар түрік әлемін біріктіре алатын жалғыз туындылар болып есептеледі. Ұлы Түркістан жерінің ұрпағы Махмұт Қашқари болмағанда, бүгін біздер зікір, жұмбақ, бесік жыры, түркі жырлары, мақалдар мен мәтелді, дастандарымыз бен түркі фоль-

кларлық туындыларымыздың тарихи тамырынан жүрдай болар едік» [10, 102]. Ә.Құрышжанұлының 1963 жылы жазылған жоғарыдағы мақаласы тарихи грамматикамыздың тілін қараудың өзгеше ғылыми үлгісі бар, қашқаритану саласының негізін қалыптастырған еңбек деп танылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Манкеева Ж. Профессор Ә.Құрышжанов зерттеулеріндегі антроповзектік үрдіс. //Ә. Құрышжанұлының 85 жылдығына арналған «Профессор Ә.Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 27.11.2015. 12 б.

2. Жүнісова М.Ә. Қашқаританудың әліпбиі (Ә.Құрышжанұлының 80 жылдық мерейтойына орай) // Қазіргі заманғы түркітану: даму бағыттары мен көкейкесті мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - 2011. -173-176 бб.

3. Құрышжанов Ә. Түркі тілдерінің ең алғашқы зерттелуі жайында (М.Қашқаридің еңбегінің 900 жылдығына). – «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы», 1 шығуы, 1972, 79-81 б.

4. Жүнісова М.Ә. Қазақ тіл білімінде «Түркі тілдері сөздігі» - нің зерттелуі. //III Халықаралық Түркі Әлемі Зерттеулері Симпозиумы жинағы. – Алматы: Қыздар университеті, II том. 2015. – 405 бет.

5. Жүнісова М.Ә. Қазақстандағы Қашқаритану (қазақ тіл білімі бойынша) // «Мемлекеттік

тілді оқытудың ұлттық моделі: әлемдік тәжірибе және замануи әдістер» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 27 қаңтар 2017 ж. – 72-76 б.

6. Ермекова Т., Оданова С. Түркілік жазба ескерткіштер – өркениет өлімі. // I Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы. I том, 18-21.3.2014. 969-985б. – 3074 б.

7. Атабай Б. Диуани лұғат-ит түркітегі қыпшақ сөздері // «Қазіргі заманғы түркітану: даму бағыттары мен көкейкесті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 17-18.05.2011. 273-276 б. - 350 б.

8. Жұмағұлова А.Б., Мырзахмет Г. Ә.Құрышжановтың «Диуани лұғат-ат түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің аударылуы // Түркітанудың өзекті мәселелері филология ғылымдарының докторы, профессор Әбжан Құрышжанұлының 85 жылдығына арналған жоғары оқу орындары аралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Қарағанды. 2015. 110-113 б. (148 б.).

9. Қалыбаева Қ.С. М.Қашқари сөздігіндегі кейбір сөздердің құпиясы // Р.Сыздықтың 90 жасқа толу мерейтойына орай өткізілген «Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. А.: Елтаным. 2014. 158-161 б. - 380 б.

10. Фарук Чолах, П.Қ.Ертаева Түркі әдебиетінің тарихи дамуы және ұлы тұлғалардың көзқарастары // Хабаршы/Вестник. Филология сериясы / Серия филологическая. №5 (41) 2012. 101-104 б. - 153б.

СИНГАРМОНИЗМНІҢ ТІЛДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ, МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕҢГЕЙЛЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ ЖАЙЛЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Резюме. В этой статье рассматривается актуальность проблемы сингармонизма в тюркских языках. Дано сингармоническое описание уровня развития фонетических и морфологических теорий.

Кез келген тілде номинативтік бірлік ретіндегі сөздің фонетикалық және фономорфологиялық құрылымы түрлі тілдерде өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталады. Соның бірі – сөздегі дыбыс тіркестерінің ерекше заңдылықтары. Бұл тұрғыда түркі тілдеріндегі сөздің өзге тілдердегі сөзден айырмашылығы бар. Оның типтік ерекшелігі сингармонизм болып табылады.

Сингармонизм – дыбыстардың үндестігінің ерекше түрі. Түркі тілдерінің жалғамалылық сипаты бұл үндесімнің сипатын анықтайды. Түркі тілдеріндегі сөзжасам мен сөзөзгерімнің түбір морфемаға аффикстердің жалғануы арқылы жасалатыны белгілі. Олар нақты бір тілдің құрылымдық-семантикалық заңы негізінде белгілі бір реттілікпен өнігіп отырады. Аффикстердің линиялық өнігу сипаты түркі сөзінің дыбыстық бейнесіне де әсер еткені белгілі [1, 433 б.]. Қазіргі кезде түркі тілдеріндегі сингармонизм құбылысына, оның фонетикалық (артикуляциясы) және фонологиялық (қызметі) сипатына қатысты түрколог-ғалымдар тарапынан айтылған пікірлер мен жасалған зерттеулер жинақталып, фонетикалық теориялардың даму деңгейіне лайық фонетикалық сипаттамасы айқындалды.

Түркі тілдеріндегі сингармонизм проблемасының зерттелу тарихына көз жүгіртер болсақ, түркі тілдеріндегі бұл ерекше құбылыс көптеген зерттеушілердің, тек түркологтар ғана емес, жалпы тіл білімі теоретиктерінің де назарларын аударғанын көреміз. Соңғылары, өзге генеалогиялық топтағы тілдермен салғастырмалы-типологиялық талдау жүргізу арқылы, сингармонизм толық күйінде тек түркі тілдерінде ғана көрініс тапқан деген байламға келеді. Проф. А.А. Реформатский – сингармонизмді іргелі тіл заңдылықтарының қатарына жатқызған алғашқы ғалымдардың бірі. Сонымен қатар, сингармонизмнің тілдердің жіктелім белгісі ретінде жүретінін де көрсетті. Мұның өзі сингармонизм теориясының дамуына қосылған үлкен үлес болды [2, 434 б.]. А.А. Реформатский былай деп жазады: «Сингармонизм же в таких языках, как тюркские, - не просто фонетическое явление и тем более не только разновидность ассимиляции, а фундаментальное структурно-типологическое явление, затрагивающее не только все уровни фоне-

тического яруса структуры языка, но и ярус морфологический» [3, 198 б.]. Ғалымның бұл келтірілген пікірінен біз сингармонизмді морфонологиялық құбылыс ретінде қарастыру қажет екендігін аңғарамыз.

Дауысты дыбыстар үндестігінің пайда болуы сөздің мағыналық тұтастығын дыбыс тіркесімдері арқылы білдіруден шыққан деген негізінен бір ғана көзқарас бар. Оны алғаш айтқан А. Шлейхер және ол пікір В.В. Радлов, Л. Адам, И.А. Бодуэн-де-Куртенэ және басқа ғалымдар тарапынан қолдау тапты [4, 70 б.]. Ф.А. Джалилов дыбыс үндесімін морфонологияның аясында қарастырып, оны аблаут құбылысы өзінің қызметін тектүркі тілінде жоғалтқандығымен түсіндіреді [5, 63 б.].

Қазіргі кезде көптеген түрколог ғалымдар дауысты дыбыстар үндесімінің сөздің шегін көрсететін және сөзді жеке, тұйықталған фонетикалық кешен екендігінен көрінетін шоғырландыру қызметіне назар аударуда. Т. Садыков та түркі тілдерінде сингармонизмнің алломорфтардың басты қайнары екендігін көрсете отырып, сингармонизмді морфонологияның құбылысына жатқызады [6, 19 б.].

Сингармонизм заңының пайда болуында дауысты дыбыстардың өзара байланысу заңдылықтары басты рөл атқарады. Үндесім заңының басты факторларының бірі – олардың ішкі байланыстарының негізгі принципі болып табылатын қарқынды-қарқынсыз дыбыстардың иерархиясы. Теңдес және қарқынды дыбыстардың өзара әрекеттесулері де осы иерархияның негізінде жүзеге асады. Сингармонизм заңында қарқынды дыбыстардың қарқынсыз (әлсіз) дыбыстармен тіркесулері де кездеседі, бұдан аталған байланыс жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар екендігіне де көз жеткіземіз [7, 25 б.].

Жалпытүркологиялық бірқатар еңбектерде және нақты бір түркі тілдеріне арналған зерттеулерде сингармонизм құбылысын ассимиляцияның бір түрі деп қарастыру кейінгі жылдары оны зерттеу аспектілерін де анықтады. Бір тілдің (оның диалектілерін қоса отырып) және өзге түркі тілдерінің материалдары негізінде дауыстылардың алмасу заңдылықтары вокализмді сипаттаудан барып қалыптасты. Сингармонизм сөздегі дауыстылардың үндесуі деп танылып, жалпы дыбыстардың ассимиляциясы (үйлесім) заңдылығына еніп кетті. Бұл салада В.А. Богородицкийдің еңбегін атап көрсеткеніміз жөн. Ол дауыстылардың үндесу заңдылығын синхрондық және диахрондық аспектілерде тұжырымдады және дауыстыларды түркі

тілдерінің осы құбылыс аясында қарастырды. Сондай-ақ әрбір жеке дауыстыға тән ортақ белгілерді бөлді және осы ортақтық арнайы зерттеу ретінде қарастырды [1, 435 б.]. В.А. Богородицкий сингармонизм жайында жаңаша көзқарас ұсына отырып, оны фонологиялық деңгейде қарастырды.

В.А. Богородицкийдің пікірінше, түбірдің үндестігі қосымша морфемалар үндестігімен сәйкес бір нақты ерекшелікті білдіреді: әр дауысты басқа дауыстылармен жеке түрде өзгеріссіз қолданылады, себебі қосымша морфемалар негізгі екі дауыстымен шектеледі – ұзын не қысқа дауыстылар; түбір үндестігімен палатальды не палатальды емес қатынаста, сондай-ақ еріндік немесе оның қатысынсыз түрін өзгертеді. В.А. Богородицкийдің бұл пікірімен келісе қою қиын, себебі түбірдегі дауыстылар да өзара алмасады және түркі тілдеріндегі сингармонизм тек түбірдегі дауыстыларға ғана бейімделмейді, кейінгі буындардағы дауыстыларға да бейімделеді. В.А. Богородицкий түркі тілдерінің түбірінде дауыстылардың «классикалық сегіздігін» (а/ä, ы/і, о/ö, у/ü) және аффикстік (Богородицкийде – суффикстік) – ашық дауысты (а/ä) және қысаң дауысты (ы/і) екі негізгі типті бөліп көрсетеді [1, 436 б.].

Н.С. Трубецкой вокализмнің типтері туралы мақаласында (1929), кейін өзінің «Фонология негіздері» (1939; орысша аудармасы 1960) атты классикалық еңбегінде түркі сөзінің түбірі мен қосымшаларындағы дауыстылар туралы заңдылықтың тұжырымын негіздеді. Н.С. Трубецкойдың бірінші еңбегіндегі түркі тілдерінің аффикстерінде екі дауысты фонема бар: жуан және жіңішке («а» және «і»), ал өзге дауысты дыбыстар түбір вокализміне негізделген сингармонизмнің фонетикалық көрінісі [8, 137 б.] деген пікірі әлі күнге маңыздылығын жойған жоқ.

Бұл құбылыстың типологиялық маңызына кезінде А. Шлейхер де назар аударған. Дегенмен бұл құбылыстың акценттік маңыздылығы И.А. Бодуэн де Куртенэ еңбектерінде барынша нақты тұжырымдалды. Ғалым ұсынып отырған басты идея буындардың басын қосып, бүтін сөз етіп тұратын лингвистикалық заңдылық сингармонизм дегенге келіп саяды. Ғалымның сингармонизмді сөздік екпінмен салыстыруында үлкен мән жатыр. Өйткені екеуінің де тілдік қызметі бірдей, ендеше сингармонизмнің бұған дейін көзге ілінбей келе жатқан басты белгісін екпінмен салыстырып барып түсінірген әдісі өте анық және ұтымды шыққан. И.А. Бодуэн де Куртенэнің бұлайша салғастыруын «тамаша» деп бағалаған В.В. Радлов сингармонизмнің «морфологиялық сөзтудырушы амал ретінде қолданылатынын», сондай-ақ «дауыстылар үндестігінің пайда болу себебінің морфологияда жатқанын және орал-алтай тілдерінің ішкі формаларымен тығыз байланыста болатындығын» көрсете кетеді [9, 50-51 бб.].

Дегенмен түркі сингармонизмінің екі деңгейлі табиғаты жайындағы түсінік, В.А. Богородицкий өзінің түркология үшін негіз болған «Введение в татарское языкознание» атты теориялық еңбегінде түркі тілдеріндегі сингармонизм заңдылығын тұжырымдап бергенге дейін, жалпы қағида болып қала берді. В.А. Богородицкийге дейін де, сондай-ақ одан кейінгі жылдарда жарияланған жалпытүркологиялық еңбектерде және белгілі бір түркі тіліне арналған зерттеулерде сингармонизм құбылысын ассимиляцияның бір түрі ретінде қарастыру оны түрлі аспектілерде зерттеудің алғышартын түзді. Атап айтсақ: вокализмді сипаттаған кезде бір тілдің (оның диалектілерімен қоса) материалы және түрлі түркі тілдерінің материалдары негізінде дауыстылардың алмасу заңдылығы қалыптасты. Сингармонизм сөздегі дауыстылардың үндестігі ретінде қарастырылды да, дыбыс алмасуларының жалпы құбылыстарының арасына жұтылып кетті. В.А. Богородицкийдің бұл салада сіңірген еңбегі – дауыстылардың сингармонизм заңдылығын синхрондық және диахрондық аспектілерде тұжырымдап беруі. Ол дауыстыларды осы түркілік ерекше құбылыстың призмасы арқылы қарастыра отырып, әрбір дауысты дыбысқа тән жеке сипаттардың ортақтығын арнайы зерттеудің тақырыбына айналдырды.

Бұл салада қазақтың көренкті қайраткері А. Байтұрсынұлының да пікірлері әлемдік тілтанымның озық үлгісі болып табылады. А. Байтұрсынұлының негізгі фонетикалық еңбектері лингвистикада фонология теориясының туындап, тыңнан қалыптаса бастаған тұсына тура келеді. Ол пайдаланған теориялық ұстаным фонологиялық деңгейде болғанымен, оның зерттеу әдісі ретінде пайдаланылған-пайдаланылмағанын нақты білмейміз. Өйткені ғалым өзінің еңбектерінде зерттеу амалына тоқталмай, зерттеудің нәтижесін ғана ұсынып отырады. Сөйтіп біздің қолымыздағы мәлімет фонологиялық теорияның (үндесім, сингармонизм) өзі емес, сол теорияның нәтижесі болып отыр. А. Байтұрсынұлының фонетикалық мұрасын көптен бері арнайы зерттеп келе жатқан профессор М. Жүсіпұлының «қазақ тілінің дыбыстарын А. Байтұрсынұлы фонологиялық мағыналы единицаларға» бөліп жіктегенін баса айта келіп, «...қазақ тілінің просодиялық доминантасы деп А. Байтұрсынұлы сингармонизмді түсінген...» [10, 56 б.] деуі бүгінгі күнгі зерттеушілердің берген әділ бағасы болып табылады.

В.А. Богородицкий мен Н.С. Трубецкой еңбектерінде сингармонизмнің табиғаты теориялық дұрыс түсіндірмесін тапты және сингармонизм мәселесі туралы кейінгі зерттеушілердің еңбектеріне бұл теория негіз болды. Зерттеулердің міндеті күрделенуде, мақсатты бағыттары өзгеруде, жаңа әдістер қолданылуда және т.б., бірақ В.А. Богородицкий тұжырымдаған сингармонизм заң-

дылығы, сондай-ақ түркі тілдеріндегі сингармонизм проблемаларының Н.С. Трубецкой ұсынған фонологиялық шешімі дау туғызбайтын ғылыми ақиқат күйінде қалып отыр. Бұған осы саладағы Ф.Г. Исаков, Г.П. Мельников, М.А. Черкасский, И.А. Оглоблин, Ә. Жүнісбеков, Н.З. Гаджиева және т.б. зерттеушілердің еңбектері куә болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука, 1984. – 484 с.
2. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. – М., 1970. – С. 101-105.
3. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. // Исследования по фонологии. – М.: Наука, 1966. – С. 186-198.
4. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Издательство “Наука”, 1970. – 204 с.
5. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. – Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1988. – 286 s.
6. Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. Автореф. на соиск. докт. фил. наук. – Алматы, 1995. – 43 с.
7. Юсифов М.И. Сравнительная фонетика тюркских языков огузской группы. Автореф. на соиск. докт. фил. наук. – Баку, 1986. – 38 с.
8. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 372 с.
9. Radloff W.W. Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Phonetik. – Leipzig, 1882. 318 s.
10. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 215 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ

(лингвистикалық аспект)

Түйін. Мақалада Қазақстандағы қашқаритану ғылымына арналған еңбектердің бастауы болып табылатын Х.Досмұхамедұлының ескерткіші туралы жазған мақаласы екені дәлелденіп, Алаш қозғалысының 100 жылдығына орай жазылып отыр. Автордың монографиясының құрылымы таныстырылған. Қазақстандағы қашқаритану ілімінің әдебиеттер көрсеткішіне 500-ге уық материалдар барлығы айтылған.

Резюме. В статье рассматривается и доказыва-ется что статья написанной Халелом Досмұхамедұлы является первым источником исследования письменного памятника М.Кашғари, и написана в честь 100-летия движения Алаша. Представлена структура авторской монографии М.Жунисовой. По материалам исследова-тельских работ ученых автор составила указатель исследовательских работ по кашқариоведению в Казах-стане и их число около 500 уникальных материалов.

Summary. The article examines and proves that the article written by Halel Dosmukhameduly is the first source of research on the written monument of M.Kashgari, and is written in honor of the 100th anniversary of the Alash movement. The structure of the author's monograph by M. Zhunisova is presented. It is said that the author made an index of research work on kasharkiovedeny in Kazakhstan and their number is about 500 unique materials.

Қазіргі қазақ тілінің өзіндік табиғатын танып, олардың ішкі даму заңдылықтарын аша түсу ба-рысында тарихи жазба жәдігерліктердің мәлімет-тері мен материалдарын оқып, зерттеу ісі – ерекше маңызы бар өзекті мәселе.

«Еліміздің әрбір адамы болашақтағы үлкен рухани қоғамды құрайды, сол қоғамның өзінің та-мыры тарихының тереңінен бас-тау алатын руха-ни коды бар» деп атап көрсеткен еді Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің мақаласында [1]. Осы мақаланы тікелей арқау ете отырып, қазіргі қоғам қажет-тіліктен туындаған осы зерттеу мақалам – әйгілі Қараханидтер мемлекетін билеушілердің тұқы-мынан тараған Махмуд ибн ул-Хусаин ибн Му-хаммед-ил-Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» (Түркі тілдерінің сөздігі) деген еңбегі Қазақстан лингвистикасында қай жағынан зерттелді, қандай теориялық мәселелер қаралды, нендей жаңалықтар ашылды деген сияқты сұрақтарға жауап іздеудегі ізденіс жұмыстарының нәтижесі. Қазақ тілінің тілші ғалымдары әлемдік қашқаритану ғылымына қандай үлес қосты деген сауалдарға жауап береді. Мәселен эзирбайжанның түркітанушы ғалымы 2006 жылы әлемдік Қашқаритану ғылымына «1000 жылдыққа мың еңбек» деп дүниежүзі ғалымдары-ның Қашқаритану ғылымы бойынша жазылған ең-бектерінің тізімін ұсынған болатын [2]. Өкініштісі,

осы тізімде Қазақстан ғалымдарының көптеген (біздің жинақтауымызша 500-ге жуық) еңбектері жазылмаған. Қазақстан ғылымында М.Қашқари еңбегінің қомақты бөлігі қазақ сөздері екені дәлел-денгенімен, әлемдік түркітануда қазақша зерттеу жасаған 8 автордың ғана еңбегі жариялануы ұлт-тық мүддеміз үшін үлкен намыс. Қашқаританушы ғалымдарды, олардың еңбектерін, тіпті қазақ халқының ұшан-теңіз ғылыми қашқаритану ілімін көзге ілмеу деген сөз.

Дүниежүзінің түркітану ғылымында өзіндік орны ерекше осы ескерткішті оқып үйрену – бү-гінгі таңда жасап отырған жас ұрпақтың алдында тұрған тиісті міндет, көшбасы ғалымдарға – парыз, жалпы жұртшылыққа – тағлым дейміз. Алғаш рет 2006 жылы жарияланған «Тіл тарихы: етіс катего-риясы» атты монографиям да М.Қашқардың «Диу-ани лұғат-ит түрк» деген еңбегіндегі етіс катего-риясын ғылыми нысан етіп, қазіргі қазақ тіліндегі етіс категориясымен тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша жазылып шыққан еді (толықтырылғаны 2014, 2016 жарияланды) [3]. Қазақ елі ғылымының көптеген салаларында М.Қашқари шығармасы-ның материалдары әртүрлі тұрғыдан қаралып, сан салаға бөлініп зерттелген. Мысалы, 2008 жылы жарық көрген қашқаританушы әріптесіміз Қ.А. Сарбасова мен Б.Әбдікерімұлының «М.Қашқари педагогикасы» деген оқу құралын қашқаритануды оқытудың бастамасы болды деуге әбден болады [4]. Осы мақала практикалық қажеттіліктен жазылып отыр, себебі Қашқаритану ғылымының көкжиек-терін белгілеп, адамөзекті парадигмада зерттелуі үшін және сол қажеттіліктен Қашқаритану ғылы-ми курсың ұсынуға жетіп артыларлық материалдар бар екендігіне көз жеткізілді.

Алаш зиялысы Халел Досмұхамедұлының Қашқари еңбегі туралы алғаш мәлімет берген және ғылыми негіздеп талдаған мақаласы біздің дереккөзіміз болып қарастырылып отыр. Мақала Алаш қозғалысының 100 жылдығымен де орайлас жазылып отыр. Оның себебі, Ұлы Дала еліндегі лингвист ғалымдары М.Қашқари сөздігін зерттеу-де қандай ғылыми нәтижелерге қол жеткізді, бола-шаққа бағдар қалай болмақ деген мақсатты ашуға ұмтылыс жасау. Қазақстан Республикасының кіта-пханаларындағы М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегін тікелей не жанама зерттеу нысаны еткен зерттеуші лингвист ғалымдардың еңбектері өте көп. Қазақстандағы Қашқаритану мәселесі қазақ тіл білімінде қарастырылуы Х.Досмұха-медұлының мақаласынан бастау алатыны зерде-

ленді. Өйткені Махмуд Қашқаридың «Диуаны» – күллі түркі жұртына ортақ мәдени мұрасы, орта ғасырлық адамтану ғылымының негізгі ескерткіші деп білеміз. Х.Досмұхамедұлының әрбір айтқан мәселесінің болашақтағы адамтанымдық зерттеулерге баспалдақ, сүйеніш, тірек бола алуы. Қазақстандағы Қашқаританудың лингвистикалық аспектісін анықтау арқылы антропоөзектілік мәселелерін қарастыруда құнды дайын материалдық шығарманың әрі қарай пайдалану жолдарын үйрету үшін болашақта ғылыми дәрістер кешені мен «Қазақ тіл біліміндегі қашқаритану» деген таңдау пәнінің күнтізбелік-тақырыптық жоспарын ұсыну да қолға алынып отыр. Оның себебі Қазақстандағы қашқаритану мәселесі қазақ тіл білімінде кешенді түрде бұрын-соңды зерттеу нысаны болған емес. Дегенмен, біздің университетімізде соңғы екі жылдан бері, «Түркі тіл білімі: қашқаритану» курсы түркітану мамандығының магистранттарына жүргізіліп келеді. Мақала авторының, яғни менің жоғары аттестациялық комитет тізіміндегі жарияланымдары мен конференция жинақтарында, шетелдік журналдардағы ғылыми мақалаларым осы мәселе жөнінде жарияланып келеді. Бұл зерттеу еңбек XX ғасырдың басында ғана әлемге әйгілі болған қазіргі 40-қа жуық түркі жұртшылығының тілі мен тарихынан, әдебиеті мен мәдениетінен мәліметтер беретін тамаша сөздіктің грамматикалық құрылымын зерделеу Қазақстанда неден бастау алған деген заңды сұраққа жауап іздестіруден басталған ізденіс жұмыстарымның қорытындысы ретінде ұсынылып отыр. Жоғарыда аталған курсты жүргізу барысында пәнді үш модульге бөліп оқытып отырмыз: алғашқы модуль М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінің грамматикалық құрылымын зерттеу деп аталып, онда қазақ тіл білімінің грамматикасы мен Қашқари сөздігіндегі грамматиканы салыстыра қарастырған зерттеу еңбектерді зерделеуге арналған. Ал екінші модуль «М.Қашқари «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілін адамтанымдық тұрғыдан қарастырған зерттеулер» деп аталып, жазба ескерткіш тіліндегі антропоөзектік парадигманы қарастыруға арналған зерттеулердің жайы сөз болады. Үшінші модуль «Қазақстандағы Қашқаритану ілімінің лингвистикасы көрсеткіші ұсынылып келеді. Осы ғылыми курсты жүргізуші пән мұғалімі ретінде арнайы зерттеу жұмыстарын зерделеу арқылы қазір құрылымы дәл жоғарыдай үш бөлімнен тұратын монографиямды жариялауға ұсынып отырмын.

Әлем халықтарының ішінде өзінің озық ой-тұжырымымен ерекшеленетін біздің халқымыздың сан ғасырлық сөз саптау өнері, сөз шеберлігі, тіліміздің грамматикалық құрылысында да өзіндік әдемі өрнегімен сақталған. Сан ғасырлық тарихымызда қазіргі тіліміздің грамматикалық құрылысы арқылы тіліміз әрі қарай дамып, екшеліп, өзіндік тамаша қырларымен дамып келген.

Қазақ тілінің тарихи грамматикасында сөздің тарихын, өзегін танытуда қызмет етіп, талай сөздердің астары мен қай сөзден пайда болды, қандай мағынада айтылды, қай оймен қозғалды, не оқиға өзек болды деген мәселелер сөз жүйесіне көңіл бөлген халқымыздың ойы орамды перзенттерінің кітаптарында, сөйлеген сөздерінде, айтылған пікірлерінде талай рет дәлелденді.

Жалпы түркі тілдерінің лексика-грамматикалық және фонетика-морфологиялық мәселелерін дүниежүзінде бірінші болып зерттеген орта ғасырдың атақты ғұлама ғалымы Махмуд Қашқаридың энциклопедиялық «Диуани лұғат-ит түрк» деген кітабын зерттеу ісі Қазақстанда Алаш кезеңінен бастау алған. Оның үлкен себебі бар, сол кезеңдегі рухани жаңғырудың нышаны, рухани тамаша ғылыми ортаның болуы деп білеміз. Осы кезеңнен қалған зерттеу жұмысы – Алаш зиялысы Халел Досмұхамедұлының «Диуани лұғат-ит түрк» деп аталған мақаласы. Ол жөнінде кезінде ғылыми-көпшілікке талай мақалалар жарияланған: соның бастаушысы, яғни қазіргі әліппемізге алғаш рет аударушысы, профессор Әжібай Керімов [5].

Біздің кешенді зерттеу жұмысымыздың да бастауы осы деген атпен жарияланған мақаламызда айтылған [6]. Елбасы ұсынған «Рухани жаңғырту – болашаққа бағдар» атты мақаланың аясында жазылған. Ұлы Дала елінің «Мәңгілік ел» ұлттық идеясымен астарласа жазылған бұл жұмыс Алаш қозғалысының 100 жылдығына арналған болатын. Бұл кезек күттірмес мәселе – Алаш қайраткері Халел Досмұхамедұлының Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» атты сөздігі жөніндегі осы тақырыптас мақаласын қарастыру. Х.Досмұхамедұлының мақаласында не айтылғаны және ғалымның осы мақаласы Қазақстандағы Қашқаританудың бастауы.

Қазақ халқының әлем жұртшылығына көрсетіп, кез келген танымдық дүниесімен мақтана алатын бай тілі бар. Сол тіліміздің мемлекеттік заңның аясында қорғалып, арнайы дамыту бағдарламалары жасалып, Ұлы Дала елінің «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру үшін қызмет ететіні анық. Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты еңбегінде атап көрсеткеніндей, Елбасымыз рухани жаңғыруды «тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйле-сімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғыр-намасы» деп айтқан [1].

Ұлт жадында сақталып, қатталып қағазға түсіп, бүгінгі күндері әлемдік тіл білімінде талай зерттеу еңбектердің тікелей зерттеу нысанына айналған ұлы лингвист бабамыз – Махмуд Қашқаридың энциклопедиялық еңбегінің тілін қарауда Алаш зиялыларының ішінде ерекше көзге түскен, талантты ғалым Халел Досмұхамедұлы осы сөздік туралы алғаш жазған зерттеуші, мәліметке толы мақала жариялаған ғалым Х.Досмұхамедұлының ғылыми

жағынан салмақты мақаласы «Аламан» деп аталатын жинағында жарияланғаны белгілі [7].

Қазақ халқының өшкені жанып, кеткені қайтарылған осы заманда Алаш зиялыларынан бастап, грамматика тарихын қалай қарастырды? Қай жағына көп көңіл бөлді дегенде, Махмуд Қашқари бабамыздың сөздігі алғаш рет ғылымға белгілі болғанында, яғни 1914-1917 жылдары Карл Броккелман деген неміс ғалымы ғылыми жұртшылықты өзінің неміс тіліндегі баяндамасында түркінің тағы бір тамаша қолжазба еңбегі бар екенін мәлімдеп, ескерткіштің неміс тіліндегі нұсқасын ұсынғаннан соң, сол кездегі зиялы қауым, өкілі, бірнеше тілді жақсы меңгерген Халел Досмұхамедұлы осы мәліметті естіп, сол еңбекті оқып шығуға ұмтылған. Халел Досмұхамедұлының мақаласында не жазылды, не туралы айтылды, қандай мәлімет бар дегенде, Алматы қаласындағы Ұлттық кітапханамызда Халел Досмұхамедұлының «Шолпан» журналында жарияланған мақаласының түпнұсқасы төте жазумен сақталған.

«Аламан» жинағында: «Ол «Шолпан» журналының 1923 жылғы № 67 санында жарияланған «Диуани лұғат-ит түрк» атты мақаласында туған халқын әдеби, тілдік жағынан аса құнды көне жәдігермен таныстыруды ойға алады» деген мәлімет береді [7, 9]. Осы мақаланы іздеп, Ұлттық кітапханаға барып, онда осы еңбектің, яғни Халел Досмұхамедұлының мақаласының түпнұсқасы төте жазумен сақталғандығына көз жеткіздім. Сол қолжазбаны алып, Қытайдан келген шәкірттеріміздің бірі Жарқынға беріп, қазіргі графикамызға түсірттім.

Сонымен қатар 2008 жылы жарық көрген Х. Досмұхамедұлының Таңдамалы жинағындағы мәліметтермен салыстыра отырып, көптеген мәселелерге көз жеткізілді [8]. Мәселен, Х. Досмұхамедұлы жазғанымызды мынадай төрт бабқа бөлеміз деп қорытындылайды:

- 1) Махмуд Қашқари түрк тарихына ғана мағлұмат;
- 2) XI ғасырдағы түрк қабилалары туралы мағлұмат;
- 3) Түркілердің иктисадий, ижтимаий тіршіліктерше ғана мағлұмат;
- 4) Тіл уа әдебиет, ейр, мақалдар һәм түрлі ләһжелер арасындағы фарқ һәм мұның бұл күнгі ләһжелерге мунасабаты [5, 186-194].

«Диуани лұғат-ит түрк» деген тақырыптағы осы мақаласында: «кітаптың Ыстамбұлдан (1914 жылы) табылғанын хатпен білдіргендігін, дегенмен 1918 жылға дейін дүниежүзілік соғыстың кесірінен жауап хат ала алмадық» - деп мәлімет береді. Сонымен қатар Ыстамбұлда сол жылдарда Көпрұлы-заде Махмуд т.б. түріктердің «Милли татбу» лар меджумасы», «адабийат факультесі меджумасы» жрналдарда осы сөздік туралы басылғанығын хабарлайды. 1917 жылы «Диуани лұғат-ит

түрк» сөздігінің 1 томын 843 бет, 2-томын 320 бет, 3-томын 253 бет етіп бастырғанын Ахмад Рифаттың 3-кітаптың аяғындағы жазған сөзерінен кітпқа көп көңіл бөлініп жатырғаны белгілі болғанын айтады. Бұдан аңғаратынымыз Диуанның осы нұсқасы (әрі қарай түрікше нұсқасы – Ж.М.) Халелдің қолына түсіп, онымен тікелей танысқандығын көрсетеді. Сол кездің өзінде түріктер осы кітапты жақсылап әдебиеттен, тарихтан мәліметтер алып, бірталай сөздерді сөз қолданысқа енгізіпті. Қазанда, Ташкенде бастырылған «Қысас ул-анбия» кітабындай етіп баса салатын еді. Бұл жолы кітапты жанашырлықпен бастырғанына қанағаттанады. Ғылыми кітаптарды баспаханалардың корректорлары былықтырып қоятын еді. Ал Ахмад Рифаттың нұсқасында азын-аулақ сондай кемшіліктер бар екенін аңғарып жазған.

Халел Досмұхамедұлы: «Топан судай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске салғымыз келеді», - дей келіп, ол сингармонизм заңына тоқтайды. «Елдің қара тілі әдебиет тілімізге негіздікке алынды» - дейді [9, 71].

Қорыта келгенде, Халел Досмұхамедұлының қашқаританудағы алғашқы зерттеуші екеніне дау жоқ. Жоғарыда келтірілген материалдардың кез келгені жеке тұрып, М.Қашқаритану ілімін зерттеудің дереккөзі ғана емес, сол кезеңдердегі адамдардың танымы деп білуіміз керек. Сол себепті болашақта да ескерткіштің тілі адамзекті парадигма тұрғысынан жан-жақты зерттеле бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру <https://egemen.kz>
2. Кязимов Джахид Исмаилоглы «Махмуд Қашқари еңбегінің 1000 жылдық мерейтойына 1000 көрсеткіш». –Баку. 2009. – 52 с.
3. Жүнісова М.Ә. Тіл тарихы: етіс категориясы // Монография. – Алматы: «Дарын», 2006. – 124 б.
4. Сарбасова Қ.А., Әбдікерімұлы Б. М.Қашқари педагогикасы. Алматы, 2008. 120 б.
5. Керімұлы Ә. Халел Досмұхамедұлы – М.Қашқаридың «Диванын» тұңғыш зерттеуші // Яссауи ат. ХҚТУ Түркология журналы, №5 (19), 2005. Мұра рубрикасы. 106-117б.
6. Жүнісова М.Ә. Тіл тарихы: етіс категориясы // Монография. – Қарағанды: «Medet Group», 2016. – 234 б.
7. Досмұхамедұлы Х. Аламан // Құрастырушылар, алғысөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов, Шәмшиәдин Керімов. Алматы: Ана тілі, 1991, 176 б.
8. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. Избранные труды. –Астана: «Астана-Полиграфия». 2008. – 400 б.
9. Божбанова Ш. Халел Досмұхамедұлының инттертерминдер жайындағы ой-пікірлері. // Профессор С.М.Исаев және мерзімді баспасөз тілі. 2003. -184 б.

Жұбанов А.Қ.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері.

Жаңабекова А.Ә.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, bulakarb_83@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖАЗБА МӘТІНДЕРІНДЕГІ ӘРІП ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ СТАТИСТИКАСЫ

Резюме. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся определения наименьшего объема исследуемого текста, а также приводятся некоторые статистические данные графем, гласных и согласных звуков в трех стилях казахского письменного текста.

Жазба тілі сөйлеу тілі сияқты практикалық және теориялық тұрғыда аса маңызды зерттеу нысаны екені мәлім. Мысалы, ақпаратты автоматты түрде өңдеу мен шартты белгілермен таңбалау (кодтау) кезеңінде сол тілдің графемдерінің статистикалық сипааттамаларын білу керек болады. Графемаларды статистикалық әдіспен талдау арқылы алынған нәтижелер баспа ісін жетілдіруге және компьютерді ұтымды пайдалану шараларында да аса қажет. Сонымен қатар қазіргі өзекті болып отырған қазақ тілін латын қарпіне көшіруге қатысты мәселені шешудің ғылыми-практикалық алғышарттарын жасау ісінде маңызды болып табылады. Әліпби мәселесін шешуде әріптер мен қазақ сөздеріндегі, мәтіндеріндегі әріп тіркестерінің жиілігін білудің қажеттігі дау тудырмайды. Әріптер мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі бірнеше теориялық-практикалық бағыттағы мәселелерді шешуге септігін тигізеді. Біріншіден, әріп, әріп тіркестерінің жиілігі мәтінді қолмен теруде жылдамдықты арттыру үшін латын қаріпті қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастыруда қажет болса, екіншіден, қос әріппен белгінетін (диграф) қазақ дыбыстарын таңбалау кезінде қазақ сөздерінің ішіндегі бір дыбысқа бір әріп болып жазылатын сөздерден ажырату үшін жасалатын емле ережелері сияқты лингвистикалық мәселелерді шешуде жиілік бойынша реттеу, сонымен қатар нысанға алынған әріп тіркестері туралы сандық мәліметтер беру және нысанға алынған әріп тіркестерін мысалмен дәйектейтін сөздерді қазақ тілінің мәтіндер корпусынан іздестіріп, көптеген мысал сөздерді табу сияқты мәселелерді шешуде қажет.

Жазба тіліне тән ерекшеліктер, яғни жазба мәтіннің сандық және сапалық қатынастары қазақ тілінің әртүрлі әдеби жанрларынан орын алады.

Мақала қазақ тілінің жазба мәтінін әріптік (графемдік) деңгейде статистикалық әдіспен зерттеуге арналған. Себебі, әріп – табиғи тілді жазба мүмкіндігі арқылы бейнелейтін ең бір қарапайым түрдегі көрнекі тілдік бірлік болып саналады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін фонологиялық және фонетикалық деңгейде тілдің морфемдік құрылымын талдау мен тілдік бірліктерді синтагматикалық тұрғыда қарастыру жағдайларында аса маңызды. Әріптердің, әріп тіркестерінің жалпы және шептік (позициялық) орналасу мүмкіндіктерінің статистикасын анықтауда А.Х.Джубановтың “Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц” [1] атты мақаласында келтірілген алгоритмдік сызбасы компьютерлік программа жазуға негіз болды. Сонымен бірге, А.Жұбановтың “К вопросу о графемной статистике казахского текста” [2] атты еңбегіндегі әріптердің статистикасы жайлы мәліметтер де осы мақаланы жазуға ықпал етті.

Жиілік сөздіктерді құрастыруда қазақ тілінің үш түрлі стильдер материалдары зерттеу нысаны ретінде алынды. Олар:

1) М.О.Ауезовтің “Абай жолы” романы мәтіні (51290 сөзқолданым немесе 280812 әріп);

2) математика пәніне арналған мектеп оқулықтарының мәтіні (19467 сөзқолданым немесе 130388 әріп);

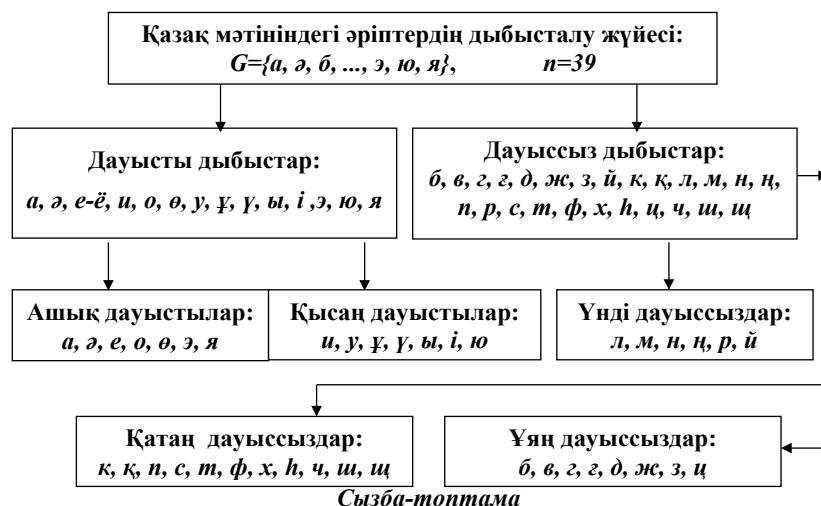
3) қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінің мәтіні (17585 сөзқолданым немесе 116317 әріп)

Әрі қарайғы пайымдауымызда, бұл стильдерді қысқаша түрде – роман, математика, сөздік деп атауды жөн көрдік.

Тәжірибе түрінде алынған стильдер мәтіндерінің тең көлемді болмауының себебі, олар толық түрдегі шығармалар болуымен түсіндіріледі. Сондықтан мәтіндер ішіндегі тілдік бірліктердің (әріптердің) сандық сипаттары жайлы мәлімет алу үшін олардың қатынастық жиіліктері (немесе пайыздық салмақтары) арқылы пайымдалды.

Мәтін әріптерін статистикалық әдіспен талдаудан бұрын олардың графемдік құрамын анықтап алған жөн. Мысалы, егер қазақ тілі әліпбиіндегі барлық әріптерді (графемаларды) G жиыны деп белгілесек, жиын элементтерінің саны n-ге тең болады. Бұл жиынға (G) мәтіндегі сөз бен сөздің арасын ажыратып тұратын “бос орын” белгісін және қос сөздер арасындағы “дефисті”, “тыныс белгілерін” есепке алмасақ, әліпбидегі жіңішкелік белгі (ь) мен қатаңдық белгіні (Ъ) бір графема деп есептесек, онда $n=39$ деуге болады. Яғни $G=\{a, ә, б, \dots, э, ю, я\}$ және жиын элементтерінің саны $n=39$.

Зерттеу барысында мәтінде кездесетін әріптер жиыны топ-топпен ірілі-ұсақты бөліктерге бөлініп, төмендегі сызба-топтама түрінде көрініс тапты.

Осы сызбада көрсетілген топтар арқылы ерекшеленетін мәтін әріптері (әріп тіркестері) мәтіндегі не сөздіктегі сөзқолданыстар мен реестрлік сөздердегі шептік орналасу тәртібімен (сөз басында, сөз соңында) және мәтін ішінде (шептік сипатқа қатыссыз) жайттардың статистикасын анықтауды зерттеудің мақсаты етіп алуды жөн көрдік. Оқырмандарға ұсынып отырған осы мақалада, біз тек қазақ әріптерінің белгілі көлемдегі мәтінді қамту пайызына байланысты кейбір статистикалық жайттарға ғана тоқталмақпыз.

Төменде 1-кестеде қазақ тілінің үш стилі бойынша компьютер көмегімен түзілген қазақ әріптерінің жиілік сөздігінен үзінді келтіріп отырмыз. Қысқаша пайымдасақ, аталған кестеде ең жиі кездесетін әріптер олардың жиіліктерінің кему тәртібімен орналасқан. Әрі қарайғы пайымдауымызда әріптердің үш түрлі стиль бойынша қарастырылған алғашқы 10 түрлі орнына қатысты сөз болады. Кестеде он әріптің әрбіреуінің және олардың жиынтықтарының мәтінді қамту пайыздық салмағы көрсетілген. Кестедегі мәліметтерге сүйенсек, қазақ әліпбиіндегі 40 әріптің тек 10-ы ғана әр стиль бойынша алынған мәтіндердің 64-66 пайыздарын қамтитынын байқауға болады. Ал көркем әдебиет (роман) стилі мен ғылыми-техникалық (математика) стилінде ең жиі қолданыс табатын: а, е-ё, ы, н төрт әріп (үш дауысты, бір дауыссыз) барлық мәтіннің 35-36 пайызын қамтиды екен. Бұл жерде әмбебап дауыстылар қатарына жататын 4-ші і дауысты дыбысы аталған әр стильде 5-ші және 6-шы орындарға (іргелес орындарға) ие болып тұрғанын байқаймыз.

1-кестедегі сөздік мәтін (қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі) бойынша алынған әріптердің жиілік сөздігіндегі ең жиі қолданылатын әріптердің алатын орны мен статистикасы жоғарыда қысқаша қарастырылған екі стиль бойынша алынған мәліметтерден белгілі дәрежеде айырым табатынын аңғаруға болады. Әсіресе, сөздіктегі

тұйық раймен берілген етістіктердің әсерінен “у” әріпін 3-орынға ие болуы және “қ” әріпін басталатын қазақ сөздерінің сөздіктегі басымдылығы бірден көзге түседі. Ал жиілік сөздіктегі алғашқы ең жиі кездесетін “у” пен “қ”-дан басқа 8 әріп орналасу орындарымен ғана айырым тапқанымен, мәтінді қамту пайыздық салмағы жағынан айтарлықтай ерекшеленбейді.

Әрине, қазақ әріптерінің толық жиілік сөздігіндегі мәліметтер жеке пайымдауды қажет етеді. Ал біз жиілік сөздік үзіндісіндегі мәліметтермен бірге, бұл мақалаға қазақ тілінің дауысты және дауыссыз дыбыстар топтарының қысқаша статистикасын да беріп отырмыз (2-кесте және 3-кестені қара).

Сөздің басында да, соңында да және ішінде де қолданыла беретін әріптерді – “сөз ішіндегі” қолданыс деп шартты түрде атауды ұйғардық. Міне, осындай дауысты және дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптердің статистикасын анықтауда, олардың қатынастық жиіліктерінің стильдік (жанрлық) айырым-белгі ретінде жүрмейтіндігін 2-ші және 3-ші кестедегі деректерден аңғаруға болады. Осы айтылғанға қатысты мәселені кезінде А.А.Исенгелдина “Факторы, определяющие относительную частотность фонем” атты мақаласында да айтқан болатын [3]. Бұл жайт қазақ тілінің графемалары мен фонемаларының арасындағы тікелей сәйкестік бар екендігін растаумен бірге, қазақтың жазба тілінің фонемалық сипатын дәлелдей түсетін тәріздес.

Әрине, сөздік мәтіндегі реестр сөздерінің дыбыс құрамының статистикасы қиындасқан сөздер тізбегіндегі статистикадан аздап болса да айырым табады.

Жеке графемалардың жиілігін талдай келе, кейбір дауысты және дауыссыздардың басқа дыбыстарға қарағанда жиі қолданылатынын байқау қиын емес. Оған мысал ретінде “әмбебап” дауыстылар деп аталатын (а, е-ё, ы, і) дыбыстарды айтуға болар еді. Мұндай графемалардың мәтін ішінде (сөз

ішінде) қолданылуының қосынды нәтижесі: романда – 34,8%; математикада – 32,0%; сөздікте – 29,0%. Егер біз қарастырған мәтіндердегі барлық дауысты дыбыстардың қолданылу жиілігінің пайыздық қосындысы – 43,14%; 43,19% және 44,60% екенін ескерсек, әмбебап аталатын а, е-ё, ы, і төрт дауысты дыбыстардың қолданылу дәрежесін өте жоғары деп санауға әбден болады.

1-кесте

Стильдердегі әріптің алатын орны	Әріптердің мәтінді қамту пайызы (%)								
	Роман			Математика			Сөздік		
	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %
1	а	13,2	13,2	а	11,0	11,0	а	13,0	13,0
2	е-ё	8,1	21,3	е-ё	8,3	19,3	т	7,1	20,1
3	ы	7,5	28,8	н	8,2	27,5	у	7,0	27,1
4	н	7,1	35,9	ы	7,4	34,9	е-ё	6,3	33,4
5	і	6,0	41,9	д	5,4	40,3	ы	6,1	39,5
6	т	5,0	46,9	і	5,3	45,6	р	6,0	45,5
7	р	4,8	51,7	р	5,3	50,9	л	6,0	51,5
8	д	4,6	56,3	т	5,2	56,1	с	4,5	56
9	л	4,2	60,5	л	5,1	61,2	қ	4,1	60,1
10	с	4,1	64,6	с	4,4%	65,6	н	4,1	64,2
Қосындысы:			65%			66%			64%

2-кесте

Дауыссыздардың топтары	Дауыссыз дыбыстардың мәтінді қамту пайызы (%)		
	Роман	Математика	Сөздік
Үнді дыбыстар	22,60%	24,60%	21,20%
Қатаң дыбыстар	19,95%	17,71%	23,20%
Ұяң дыбыстар	14,31%	14,50%	11,00%
Қосындысы:	56,86%	56,81%	55,40%

3-кесте

Дауыстылардың топтары	Дауысты дыбыстардың мәтінді қамту пайызы (%)		
	Роман	Математика	Сөздік
Ашық дыбыстар	25,93%	25,27%	24,40%
Қысаң дыбыстар	17,21%	17,92%	20,20%
Қосындысы:	43,14%	43,19%	44,60%

Дауыссыз дыбыстардың статистикасына байланысты айтатынымыз, ол қазақтың жазба және сөйлеу мәтіні сипатына үнді және жабысыңқы-шұғыл дыбыстардың тән болуы. Ал шұғыл (үзілмелі) дыбыстар көркем әдебиет мәтінінде 23,5% тең, математика мәтінінде – 22,19 және сөздік мәтінінде 22,2 пайызға тең екен және бұндай пайыздық шамалар барлық дыбыстардың ¼-не (төрттен біріне) жуық деуге болады.

Кейбір в, х, ч, һ, щ, ц сияқты дауыссыз дыбыстар, э, ю, я – дауыстылар және ь-ь белгілері басқа тілдерден (орыс, араб-иран) енген кірме сөздерде ғана кездесуінен, олардың пайыздық салмағы бір пайыздан да аз дәрежеде қолданылған.

1, 2, 3 кестелер бойынша басқа да мәліметтерді сөз етуге болатыны белгілі, бірақ олар келесі мақаламыздың нысаны болмақ.

Жоғарыда айтылғандарды қортындылай келе айтарымыз, қазақ тілінде ең жиі кездесетін а, е, ы, і дыбыстарын және сөз басында жиі кездесетін қ дауыссыз дыбыс әрпін, сонымен қатар 1-кестеде бастапқы жиі кездесетін 10 әріптің құрамына кірген н, т, р, д, л, с дауыссыз дыбыс әріптерін пернетақтада орналастыруда саусақпен басуда оңай басылып, икемді қимылдайтын саусақ саналатын сұқ саусақтың пернетақтадағы орналасуы мен басу ыңғайына қарай қойған дұрыс. Бұл пернетақтаның ортаңғы тұсына сәйкес келеді.

Сирек кездесетін жоғарыда аталған в, х, ч, һ, щ, ц сияқты дауыссыз дыбыстар, э, ю, я – дауыстыларын белгілейтін қаріптерді басуға икемсіз болып саналатын қол шетіндегі кішкентай шынашақ пен жанындағы аты жоқ саусақтың пернетақтадағы орналасу ретіне қарай, яғни пернетақтаның екі жақ шеткері бөлігіне орналастыру қажет.

Мұндай тәжірибе орыс пернетақтасын жасауда да негізге алынған. «Орыс пернетақтасында ең күшті әрі жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған» [4, 96]. Ал түрік тәжірибесінде алдымен жасалған пернетақтада, керісінше, мәтінде жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақпен басатын ауданнан қашығырақ орналастырған. Жиі кездесетін әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашық орналастырудың себебі саусаққа түсетін күштің жүктемсін азайту болған. Алайда түріктердің бұл пер-

нетақтасы тиімсіз болып, кейін өзгертілген. Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде пернетақта жасау қажеттілігі туса, осындай әлемдік тәжірибелер мен қазақ әріптерінің қолданылу жиілігіне сүйеніп тиімді пернетақта жасау қажет болады.

Әдебиет

1. Джубанов А.Х. Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц // Статистика казахского текста. Алма-Ата, 1973., – С. 263-299.

2. Джубанов А.Х. К вопросу о графемной статистике казахского текста // Вопросы казахской фонетики фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. – С.49-52.

3. Исенгельдина А.А. Факторы, определяющие относительную частотность фонем. – В кн.: Статистика казахского текста. Алма-Ата, 1973, – С. 659-662.

4. Карбозова Б. Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріп-түймешіктерді орналастыру реті туралы // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 560 б.

5. Байтанаева Д.А. Информационные характеристики казахского текста: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Алма-Ата, 1985. – 17 с.

6. Бектаев К.Б. Статистико-инженерные методы в тюркологии // СОПИЯЛ. – Чимкент, 1980. – С. 7-10.

7. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 183 с.

8. Головин Б.Н. Язык и статистика. – М.: Просвещение, 1971. – 191 с.

9. Нелюбин Л.Л. Перевод и прикладная лингвистика. – М.: Высшая школа, 1983. – 207 с.

10. Пиотровский Р.Г. Моделирование фонологических систем и методы их сравнения. – М.–Л.: Наука, 1966. – 299 с.

11. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.С. Математическая лингвистика. – М.: Высшая школа, 1977. – 384 с.

12. Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. – М.: Наука, 1964. – 116 с.

Жұбанов А.Қ.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филол.ғ.д., профессор

Карбозова Б.Д.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, PhD-доктор

ИНЖЕНЕРЛІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАЛПЫ ТІЛ ТЕОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ АТҚАРАТЫН КЕЙБІР ҚЫЗМЕТТЕРІ

Резюме. В данной статье речь идет о развитии роли языка в обществе в связи с ростом достижений науки и техники. Развитие языка проявляется и в коммуникативном отношении в повседневной жизни общества. Для этой цели необходимо также осуществить диалог между человеком и компьютером. Поэтому можно надеется, что в ближайшем будущем естественный язык и его виды составят основу коммуникативной системы в распространении информации в среде «человек-компьютер-человек».

Summary. In this article we are talking about the development of the role of language in society in connection with the growth of science and technology. Language development manifests itself in the communicative relations of everyday life. For this purpose it is necessary to bring the dialogue between man and computer. Therefore, it is hoped that in the near future natural language and its types form the basis of the communication system in the dissemination of information in the environment of «man-computer-man».

Соңғы кезде ақпараттардың өсу көлемі жайлы жаңа көзқарас байқалады. Ол – қысқа мерзімді ақпараттың көлемі арифметикалық прогрессиямен, ал ұзақ мерзімді ақпарат – геометриялық прогрессиямен ұлғаяды деген көзқарастарды қолдау. Сонымен қатар, ақпараттық процестерді компьютерлендіру (автоматтандыру) ғылым саласынан гөрі, өндірісте көбірек және тезірек іске асады деп есептеу тенденциялары.

Табиғи тілге байланысты төмендегідей екі түрлі теориялық проблемаларды сөз етуге болады. Олардың біріншісі – тілдің компьютер жадындағы қызметіне қатысты туындайтын сұрақ.

Табиғи тіл (ауызша не жазбаша) адам баласынан логикалық роботқа (компьютерге) түгелдей ауысу кезінде қандай сапалық өзгеріске ұшырауы мүмкін, әлде «тіл» өзгеріссіз алғашқы қалпында қала ма?

Екінші сұрақ – табиғи тілді зерттеу барысында формалдау процесінің шегі бола ма? Басқаша айтқанда, «тілді» мазмұнға қатыссыз бөлек алып суреттеу мүмкін бе? Егер олай қарастыруға болмаса, ондағы тілдік бірліктердің берілуі мен олардың мағынасының ара қатынасын анықтау болып табылады ма? - деген сұрақ туындайды.

Бірінші сұрақтың жауабы: «тіл» ұғымын әртүрлі тұрғыда қарастыруға байланысты түсіндіруге болады. Мысалы, «тілді» тек семиотика тұрғысынан анықтасақ, онда тіл – символдарға қатысты кодтар жүйесі деп есептелінеді. Бұл түсінік бойынша адам да, логикалық робот та кибернетикалық жүйе деп ұйғарылады. Осының негізінде «тілдің» адамнан роботқа немесе керісінше – роботтан адамға ауысу процесінде өзгеріс болмайды деп есептеу керек.

Енді «тілді» мазмұнды лингвистикалық тұрғыдан қарастырсақ, онда болмыста кездесетін «тілдің» екі түрі бар деп, яғни олардың жеке (дара) және ұлттық тіл түрлері болады деп ұсынған жөн. Тілдің кейбір қолданбалы есептерін шешуде тілге семантикалық көзқарас ыңғайлы болғанымен, ол жеткіліксіз. Себебі табиғи тілдің екі жақтылық табиғаты оны таңбалар жүйесінің теориялық аясында толық баяндауға мүмкіншілік бермейді. Екі жақтылық табиғат, біріншіден, жекелік және ұлттық жүйе түрінде байқалса, екіншіден, қарым-қатынастық (коммуникативтік) құрал ретінде көрініс табады.

Егер логикалық роботты (компьютерді) аса бір зор жазба кітапшасымен салыстыратын болсақ, оның ұқсастығымен қатар, айырмашылығын да аңғаруға болады. Ұқсастығы – екеуінде де табиғи тілдің жазба көрінісі болуында.

Компьютер мен адам арасындағы коммуникативтік (қарым-қатынастық) жүйе арқылы мәтіндік ақпараттың адамнан компьютерге ауысу процесінде табиғи тіліміз, оның көрінісі ретіндегі жазбамен алмасады, ал керісінше, ақпарат компьютерден адам назарына ауысқанда, жазба мәтінінің компьютердегі көрінісі, қайтадан, таңбалардың психикалық кескін үйлесімінің бұрынғы қалпына келтіріледі, яғни ішкі тіл (внутренняя речь) қалпына ауысады.

Сонымен, кез келген мәтін бойынша компьютермен жұмыс істеу – тілге психикалық әсер ету емес, ол мәтіннің формалды шартты белгілерінің оның өз таңбаларымен әрекет етуі деп түсінген жөн сияқты. Бұл әрекеттер, әрине, адамның ойлау қабілетіндегі процестерге ұқсай бермейді.

Табиғи тілдің құрылымын формалдаудың шегін анықтау қажеттігі – тілдің берілу пішіні (план выражения) мен мазмұндық көрінісі (план содержания) арасындағы қатынастарын арнайы зер-

теуді қажет етеді. Тілдік фактілердің формалдану байланыстарын зерттей келе, біз жазба тілдің берілу көрінісін баяндауда олардың формалдану заңдылығына бағынатынын байқаймыз. Ал, тілдік элементтердің берілу көрінісі мен мазмұндық берілуінің арасындағы байланысты зерттеу барысында, біз тікелей байқалмайтын нысандарға келіп тірелеміз. Бұл жағдайда «тілдік белгі» мен «белгіні білдіруші» өзара психикалық пішін үйлесімінде ғана байланысты болмай, олар мазмұнды тұрғыдағы үнемі өзгерісте болатын экстралингвистикалық ұғымдармен ықтималдық байланыстарға да ұшырайды. Тілдің мазмұндық болмысының толық формалдануына кедергі жасайтын, негізінен алғанда, тілдегі семантикалық құбылыстар.

Осы айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады.

Адам баласына тән сөйлеу не жазу тілі еш уақытта логикалық робот – компьютерге толық берілуі мүмкін емес. Компьютерлерді тілдің берілу көрінісін анализдеу мен синтездеу және мүмкіндігінше оларды формалдау жағдаяттарында пайдалануға болады. Ал мазмұнға тиісті зерттеулер белгілі бір семантикалық шектен аспайтын көлемдегі формалдануға тиісті жәйттерде ғана іске асуы мүмкін [1].

Компьютер көмегімен шешілетін жоғарыда сөз болған тілдік көріністерді формалдауға көнетін есептерді квазилингвистика саласына жатқызады. Мұндай есептер сан жағынан аз кездескенімен, олардың қолданбалық шеңбері айтарлықтай мол болады. Квазилингвистикалық есептер адам өмірінің көптеген жақтарын қамтиды. Мысалы, олардың ойдағыдай шешілуі экономикаға байланысты жұмыстарды басқаруда, әскери қорғаныс істерінде және басқа да көптеген ғылыми зерттеу жұмыстарында маңызы зор деп есептелінеді. Бүгінгі таңдағы осындай есептердің ең негізгісі ретінде – ақпараттық қор жинау мәселесін айтуға болар еді. Бірақ, бұл мәселені шешудің өзіндік қиындық жақтары бар. Ол, әсіресе, адам баласы мен компьютердің ара қатынастарын (функцияларын) дұрыс ажыратуға көп байланысты. Мысалы, жиі қайталанатын және оңай формалданатын тілдік бірліктерге қатысты амалдарды: сұрыптау, топтастыру, санау, реттеу және т.б. амалдарға жататын есептерді компьютерге жүктеген жөн. Ал, стандарттауға жатпайтындар – семантикаға қатысты тілдік құбылыстар. Мысалы, мәтіннің мазмұнын ашуға қатысты сөздердің көпмағыналығын айыру, омоним сөздердің мағынасын ажырату және сол сияқты кейбір формалдау процесіне көне бермейтін тілдік құбылыстар бар [1].

Тілдік құбылыстардың біркелкі еместігі, бір қарағанда, компьютерді тіл білімі саласындағы зерттеу жұмыстарында пайдалануға кедергі келтіретін сияқты. Егер біз компьютердің мүмкіндігін толық түрде ескере білсек, тіпті шешімі жоқ-ау деген

көптеген мәселелердің де шешімі табылар ма еді. Көбінде, компьютер жадында орындалатын амалдар тілшінің орындайтын формалды іс-әрекетіне ұқсас және олар – көрініс деңгейінде тіл мен сөйлеу аспектілерінің көптеген жақтарын қамти алатыны сөзсіз. Сондықтан, бұл жердегі ең бастысы, адам баласы өзінің ойлау процесін компьютерге бөлшектеп беріп, формалдау жолдарымен ұштастыра білуі қажет сияқты. Сонда ғана зерттеуші тілдік парадигмалық көріністерді, фразалық тармақтанудың заңдылықтарын ашуды және т.б. формалдануға қажетті жұмыстарды іске асырар ма еді [1].

Қазақ тіл біліміндегі зерттеу кезеңдеріне, әсіресе, лингвистикалық ақпараттармен жұмыс істеу, яғни оларды жинақтау, іздеу, сақтау, шет тілдегі ақпараттарды қазақ тіліне аудару, ақпараттық библиографиялық іздеу, қазақ тіліндегі мәтіннен реферат алу және т.б. істерге логикалық роботтың (компьютердің) араласуы жақын болашақта мемлекеттік тұрғыда қайта қаралып жатса, бұл мәселе өндірістік дәрежеге дейін көтерілуі де мүмкін.

Ғылым мен техниканың дамуы тіл қызметінің қоғамдағы коммуникативтік қолданыс аясын кеңейте түскені бәрімізге мәлім. Тіл өзінің адамдар арасындағы қарым-қатынастық қызмет атқаруымен бірге адам мен компьютердің қазақ тіліндегі диалогын да іске асыруы қажет деп білеміз. Осы себептен жақын болашақта табиғи тіл және оның түрлері ақпарат таратудағы «адам-компьютер-адам» аралығындағы коммуникативтік жүйе негізін құрайды деп сенім білдіруге әбден болады. Әрине, аталған жүйеде – тіл, өзінің адам баласының ойлау қабілетіндегі үйреншікті ассоциативті-эвристикалық мүмкіншілігінен басқаша, өзіне жат қалыпқа түсіп, компьютерлік тізбектік-алгоритмдік субстратына ауысады. Тілдің бұл құбылысы қазақ тіл біліміндегі ізденістерге біршама методологиялық қиыншылықтар туғызуы мүмкін. Осы себептен, қазіргі тілдік зерттеулердің, біріншіден, қатаң логикалық теорияға бағындырылуын, екіншіден, объективті және толық болуын барынша талап ету қажет [2].

Тіл қызметінің жоғарыда сөз болған шарттары тіл білімінің «инженерлік лингвистика» деп аталатын жаңа саласында қарастырылады. Инженерлік тіл білімі, негізінен, электрондық машина (компьютер) қажеттігі үшін тілдік белгілерді, тіл жүйесі мен оның атқаратын қызметін (функциясын) модельдеу мәселелерімен айналысады.

Тілдік объектілерді жасанды түрде қайта өндіру үшін тек қана жоғары дәрежедегі техникалық база болуы жеткіліксіз. Біздің ұйғаруымызша, қолданбалы есептер үшін, ең бастысы, күшті және объективті теория құру қажет. Сондықтан да әрбір зерттеушінің тәжірибе жүзінде алған нәтижелері сол лингвистикалық теорияға баға беретіндей өлшемге (критерийге) айналуы керек.

Инженерлік тіл білімінің қажеттігін дәлелдейтін проблемалық бағыт-бағдарлардың ең негізгісі – мазмұн бірлігін автоматты түрде айқындап білу және табиғи тіл мен жасанды тілдерді семиотикалық жағынан барынша жақындастыру проблемалары. Сонымен қатар ашық жүйеге жататын табиғи тіл және келісіммен алынған, жабық семиотикалық жүйедегі қарым-қатынастарды зерттеу – инженерлік тіл білімінің методологиялық және технологиялық мәселелерінің ең бір негізгілері. Бұл мәселенің дұрыс шешім табуы – семиотика, информатика, компьютерлік бағдарлама жасау және математикалық машиналар теориясы, ойлау процестерін модельдеу салаларындағы ғылымдардың қарқынды дамуының бірден-бір шарты [2].

Инженерлік лингвистиканың тіл біліміндегі басқа да пәндер қатарынан тең дәрежеде орын алуы – көптеген тілшілер мен математиктердің, инженер-программистердің жүргізген тәжірибелерінің, теориялық ізденістерінің нәтижесі деп түсінген жөн. Мәселен, қазіргі қазақ тілінің «статистикалық лингвистика» және «инженерлік лингвистика» салалары – физика-математика ғылымдарының кандидаты, филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Б.Бектаев есімімен және ол ғалымның шәкірттерінің көптеген ғылыми ізденістерімен тығыз байланысты. Сол сияқты қазақ тілі грамматикасын формалды сипаттауға байланысты соңғы кездегі ғылыми ізденістерімен танымал болып жүрген, математик-профессор А.А.Шәріпбаевты және т.б. атауға болар еді. Аталған зерттеу нәтижелері қазақ тілін инженерлік лингвистика әдіс-тәсілдерімен қарастыруда, мемлекеттік тілімізді оқытудың (үйретудің) автоматты түрдегі жүйесін құруда және қазақ тілінің формалды грамматикасының ғылыми негізін құру жолының бастамасы болатыны еш күмәнсіз.

Классикалық лингвистика, көбінде, ақпараттық процестің қандай материалдық ортада жүріп жатқанына мән бере бермейді. Ал, инженерлік тіл білімінде басқаша, яғни табиғи тілдің «адам-компьютер-адам» жүйесіндегі қызметінің ерекшеліктері стратегиялық және технологиялық ортаға тікелей қатысты. Сондықтан тілдік мәліметтерді компьютер арқылы қайта қарастыру жағдайында, адам баласының миы мен компьютер жадының құрылымды-функционалдық сипаттарын салыстыра отырып, оларға тән қасиеттерді ескерген жөн. Олай дейтініміз, тіл білімі саласындағы электрондық машиналар мен адам баласының мүмкіншіліктері жайлы көптеген тілшілер мен математиктер ғылыми әдебиеттер бетінде өз ойларын білдіріп жүрсе де, тіл білімі саласындағы компьютердің болашағы жайлы ойлары әлде де бірізді емес. Мысалы, біреулері компьютердің жады мен жылдамдығын місе тұтпаса, ал басқалары – компьютер арқылы семантика-синтаксистік, тіпті стильдік

ерекшеліктерге қатысты күрделі-күрделі мәселелердің болатынын сөз етіп, қалай болғанда да компьютерді тілден алшақтатуға тырысатындар да жоқ емес.

Қазір, компьютерлік техниканың барынша дамыған кезінде, оның жадының көлемі, жылдамдығы туралы сөз болмаса да, басқа ғылыми мәселелердің «кезек күттірмейтін» тұстары (мысалы, түрлі сөздіктер түзу) себеп болып, қазақ тілін зерттеуде компьютерлік тіл білімінің жолы болыңқырамай, қарқыны бұрынғыдан да бәсеңсігенге ұқсайды.

Адам мүмкіншілігіне қарағанда, компьютер, сырт кедергіге қарамай, жадындағы ақпаратты әрі тұрақты, әрі берік, әрі ұзақ мерзімге сақтайтыны және қажетті ақпаратты тез арада қағаз не монитор бетіне шығарып бере алатындығы көпшілікке мәлім. Ал, мәтін ішіндегі ақпаратпен (мысалы, мағына мен мазмұн) жұмыс жасауда адамның ми қызметі оның физиологиялық және психикалық қалпына байланысты болатын болса, мұндай қасиет компьютерге жат екені де белгілі [2].

Инженерлік тіл білімінің даму болашағын сөз еткенде, мысалы, жақын он жылдық ішіндегі зерттеудің стратегиясын анықтауда және үйлесімді технологияны таңдауда, тек қана бүгінгі күнгі кибернетикалық техниканың және белгілі шеңбердегі тіл білімі мен нейрофизиологияның ғылыми жетістіктеріне сүйенген жеткіліксіз деп есептейміз. Бұл жерде кибернетикалық техниканың даму қарқынын ескере отырып, кибернетиканың, тіл білімінің және нейрофизиологияның методикалық жақтарын ескеретін кең шеңбердегі, алдын болжай алатын ғылыми көзқарас қажет.

Осы айтылғандарға байланысты мәтіннің туындауы (порождение текста) жағдайтын және оны әртүрлі деңгейде қабылдаудың мүмкіншілігі жайлы қысқаша сөз етелік.

Мәтін – өзара қарым-қатынаста болатын тілдік жүйелердің «норма», «узус» деп аталатын ережелері мен шектеулеріне және тілдің өзіне байланысыз пайда болатын сырт жағдайларға байланысты туындайды. Мұндағы «сырт жағдай» деп отырғанымыз – мәтінде баяндалатын оқиға мен шектеулерге (узусқа) қатысты контекстік жағдаяттар [3].

Қабылдаушы адамның өзіне бағытталған хабардың мән-мағынасын анықтауы оның тілдік жүйені меңгеру дәрежесіне және тілдің ережелері мен шектеулерін («норма» мен «узус») айыра білуіне, әрі сол хабарламадағы сөз болатын жағдайлармен қаншалықты таныстығына да көп байланысты.

Қабылдаушы адамның мәтіннің мән-мағынасын жан-жақты анықтауы, оның тілдік жүйені және оның «норма», «узус» деп аталатын қасиеттерін толық игеруімен қатар, осы айтылуда пайда болған жағдайдың прагматикалық құндылығын ескере білуіне де қатысы бар.

Енді хабарламаны лингвистикалық тұрғыдан қабылдау деңгейлерін сөз етейік. Мәтінді лингвистикалық тұрғыдан қабылдаудың төменгі сатылары мыналар:

1) грамматикалық деңгей (бұл деңгейде тек сөйлемнің грамматикалық схемасы ғана қабылданады);

2) сөздік деңгей (мұнда сөзтұлғалардың лексикалық мағынасы ғана қабылданады).

3) сөздік деңгейдегі жоғарғы саты – ол қабылдаудың фразеологиялық деңгейі. Бұл қабылдауда сөз тіркестерінің мағынасы ашылады, ал тіркес арасындағы грамматикалық байланыстар ескерілмейді.

Келесі саты – жоғарыда аталған үш түрлі қабылдауды жалпылайтын саты – мәтін бойындағы лексика-грамматикалық деңгейді айқындау. Мәтін бұл сатыда да толық түрде лингвистикалық қабылдаудан өтпейді. Себебі қабылдаушы адам аталған деңгейлерде тек қана сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашып, мәтіннің грамматикалық құрылымын анықтағанымен, оның тереңде жатқан семантика-синтаксистік (әрі стильдік) байланыстарын аңғармай қалуы мүмкін. Мұндай байланыстарды анықтау үшін қабылдаушы адам мәтіндегі семантика-синтаксистік деңгейге көтерілуі қажет. Бұл деңгей, әрине, қабылдаушының тілді толық меңгеруін талап етеді.

Қазіргі кезде еуропа тілдеріндегі мәтіндік хабарламалардың грамматикалық, сөздік, фразеологиялық, кейбір лексика-грамматикалық және, тіпті, семантикалық деңгейлерін айқындайтын компьютерге арналып жасалған алгоритмдер негізіндегі бағдарламалары іске қосылған.

Осы айтылғандардың негізінде төмендегідей сұрақ туындауы мүмкін.

Электронды автоматтың (компьютердің) болашақтағы мәтінді түсіндіру мүмкіндігі қай деңгеймен шектелмек? Ол тек лексика-грамматикалық, лингвистикалық деңгей ме? Әлде компьютердің мәтін мазмұнын анықтаудағы мүмкіндігі маман аудармашының деңгейіне теңелуі мүмкін бе? Компьютерлік аударма проблемасына қатысты бұл сұрақты былай да қоюға болады: шетел тіліндегі белгілі бір сала бойынша алынған мәтінді әрі осы саланың маманы, әрі тәжірибелі аудармашы болып табылатын адамның аударуы мен компьютерлік аударманы салыстыруға бола ма? Әлде компьютерлік аударма еш уақытта жоғары сапалы болмай, оған тұтынушының амалсыз араласуы қажет пе? Әрине, қазіргі кездегі компьютерлік аудармалар әлде де маман аудармашының жәрдемі қажет етеді. Сондықтан да, кибернетикалық автоматтың мәтіндерді «адамша» аударуы бір адамның бойына біткен лингвистикалық білім дәрежесімен және басқа да табиғи мүмкіншіліктерімен шектелмеуі керек, ол компьютер үшін жеткіліксіз. Болашақтың лингвистикалық компьютері бүкіл бір ұйымға тән,

әлеуметтік кәсіби (профессионал) топтарға тән интеллектуалдық, мәдени-әлеуметтік және лингвистикалық тәжірибелерді өзіне игеруі қажет.

Қысқаша айтқанда, болашақ автомат-роботтың тілдік білім дәрежесі әлеуметтік деңгейде болуы тиіс. Бірақ мұндай дәрежедегі электронды автоматты құрастыру ісі, әзірше, көптеген күтпеген арақайшылықтарға ұшырауда. Осындай қиыншылықтардың негізгісі – адам баласының сөйлеу тіліндегі дискреттік (бөліктенулік) және үздіксіздік тәрізді қасиеттері болып табылады [3].

Мәтінге қатысты инженерлік-лингвистикалық жұмыстар, яғни мәтінді толық қабылдау және оны «туындату» (порождение) тек «адам-компьютер-адам» (A1-K-A2) коммуникативтік жүйесінде ғана іске асады. Бұл жердегі адам, яғни «A1» – хабаршы, «A2» – хабарды қабылдаушы рөлінде, ал компьютер яғни «K» – хабаршының хабарламасын қабылдаушы адамға жедел және ыңғайлы түрде жеткізетін аралық компонент.

«Адам-Компьютер-Адам» – хабардың берілу жүйесінің схемасы төмендегідей:

A1 → K → A2

Суреттегі A1-K-A2 хабардың берілу жүйесін екіге: (A1-K) және (K-A2) бөліп қарастыруға да болады. Бірінші процесте (A1-K) мәтіндік хабарлама адамнан компьютерге беріледі, ал екіншісі – (K-A2), керісінше, – компьютерден адам назарына қарай аударылады. Осы екі түрлі процестің әрбіреуін төмендегідей төрт блокқа бөліп қарастыруға да болады [3].

Бірінші процесс A1-K:

1.1) хабаршының (A1) назарында (ойлау процесінде) хабарлама мәтінінің «туындауы»;

1.2) «туындалған» мәтін белгілерінің (кодтары) импульстер тізбегі ретінде компьютерге берілуі;

1.3) қабылданған импульстер жиынтығының компьютерлік семиозис негізінде мәтінді айқындау және оның мағынасын (мазмұнын) формалдау;

1.4) компьютер жадындағы айқындалған мәтінді мақсатқа сай өңдеу (өзгерту), мысалы, басқа тілге аудару, мәтіннен аннотация, реферат алу, индексстеу және нәтижесін табиғи тіл түрінде қабылдаушыға ұсыну.

Екінші процесс K-A2 төмендегідей төрт блоктан тұрады:

2.1) компьютер жадындағы мақсатқа сай өңделген ақпаратты тұтынушыға ұсыну (яғни бұл блок жоғарыдағы көрсетілген 1.4-ке ұқсас);

2.2) компьютерлік нәтижені қабылдаушы адамның (A2) оқуы;

2.3) компьютерлік хабарламаның семиозисі;

2.4) қабылдаушы адамның (A2) хабарламадан алған әсері.

Хабардың берілу жүйесі қызметінің ең маңыздылары деп, компьютерлік семиозисті (1.3), мәтінді айқындауды және қабылдаушының компьютер ұсынған нәтижеге байланысты түсінігін айтады.

Осы аталған жағдайларда да семиозистің жетістігі табиғи тілдің, компьютерлік тілге, яғни жасанды математикалық тілге ауысу нәтижесінің дәрежесіне тығыз байланысты.

Инженерлік тіл білімінің келесі бір маңызды проблемасы – лингвистикалық алгоритмдер мен олардың программаларын құру мәселесі. Мұны басқа сөзбен, «компьютерді оқыту» деп те айтуға болады. Табиғи тіл мен жасанды тілдің қатынастық жақтарын дұрыс түсінбейінше, бұл мәселенің дұрыс шешіміне қол жеткізу қиын.

Табиғи тіл де, жасанды математикалық (компьютерлік) тіл де семиотикалық жүйеге жататындықтан, олардың негізгі қасиеттеріне тоқталып өтейік.

Тіл жүйесі деп тілдік бірліктерді және олардың арасындағы қатынастарын айтамыз. Ал табиғи тілдің бірліктеріне жататындар: дыбыс пен фонема, әріп, морфа мен морфема, сөз бен сөзтұлға және олардың құрылымдық түрлері, сөз тіркесі, сөйлем және олардың қаңқалық схемасы. Енді жасанды компьютерлік тілдің бірліктері – әріп, цифрлар мен символдар және олардың шартты белгілері (кодтары), компьютерлік түбір сөз, сөздер және сөйлемдер. Бұл жердегі компьютерлік сөз не түбір сөз деп отырғанымыз, белгілі бір түрде шектелген әріп тіркестері, ал компьютерлік сөз тіркес және сөйлемдер дегендеріміз, алдын ала келісім бойынша шектелген компьютерлік сөздер тізбегі деп ұққан дұрыс.

Табиғи тілдің мынадай үш түрлі функцияларын атауға болады [4]:

а) семантикалық және сигматикалық ақпаратты таратуға мүмкіндік туғызатын лингвистикалық символды қалыптастыратын тілдің номинативті функциясы;

б) тілдік белгілерді өзара байланыста ұстайтын және мәтіндік ақпараттың синтактикалық қасиетін сипаттайтын тілдің предикативті функциясы;

в) хабардың берілу кезінде тілдің номинативті және предикативті функцияларын хабарлаушы (A1) не қабылдаушы (A2) жеке адамның (жеке ұйымның) қалауымен ұштастыра алатын прагматикалық функция.

Жасанды математика тілінде және оның барлық тармақтарында, яғни компьютерлік тілдің берілуінің өзінде-ақ предикативті функция біте қайнасып жатады.

Жасанды компьютерлік тілдің номинативті функциясы белгінің (знактың) мағынасымен (десигнаымен) шектеледі. Ал, бұл жасанды математикалық тілде прагматикалық функция атымен жоқ деуге болады [3].

Сонымен, хабардың берілу жүйесі (A1-K-A2) жұмысының нәтижелігі, біріншіден, мазмұнды хабардың көлемдік мөлшеріне және екіншіден, көпшілік қабылдаушының дайындық дәрежесіне де көп байланысты демекпіз.

Қорыта келе, жоғарыда сөз болған «адам-компьютер-адам», яғни хабардың берілу жүйесінің салалық тілдермен жұмыс істеуі, табиғи тіліміздің коммуникативтік қызметін дамыта түсетіндігіне еш күмән жоқ деуге болады. Ал, қазақ тіл білімінің инженерлік саласының тиісті дәрежеде дамуын, оның қатаң ережеге бағынуынан, мәтін бойындағы тілдік бірліктерді тануға қажетті формалды қасиеттерінің айқындалуынан, омоним сөздер мен көпмағыналы сөздердің және синоним сөздер қатарын сирету мен реттеу мәселелерінің өз шешімін дұрыс табуынан байқауға болар еді.

Сонымен, инженерлік тіл білімінің жалпы тіл теориясына қатысты атқаратын кейбір қызметтері осындай.

Әдебиеттер

1. Андреев Н.Д. Язык в обществе, использующие кибернетические машины // Вопросы социальной лингвистики. Л.: Наука, 1969. С. 25-40.

2. Пиотровский Р.Г. Экстралингвистические и внутриязыковые вопросы при переработке текста в системе «Человек-машина-человек» // Вопросы социальной лингвистики. Л.: Наука, 1969. С. 40-63.

3. Пиотровский Р.Г. Текст, машина, человек. Л.: Наука, 1975. 327 с.

4. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 360 с.

О РОЛИ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЧТЕНИЮ

Резюме. В статье рассматриваются принципы профессионально-ориентированного чтения текста. Основное внимание уделяется профессионально-ориентированному информативному чтению текста, где единицей обучения выступает специальный текст, характеризующийся связностью, целостностью, логичностью, последовательностью, завершённостью, информационной насыщенностью и информативностью. Определяются основные источники получения профессионально ориентированных информативных текстов.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное чтение; вербальное письменное общение; подчинённость чтения профессиональной деятельности; диалогическая природа профессионально-ориентированного чтения; информативность чтения.

Summary. The authors reveal the principles of professionally oriented reading texts. Special attention is paid to professionally oriented informative reading of a text where a training unit is a special text in the language which is characterized by cohesion, coherence, integrity, consistency, succession, completeness, information richness and information value. The main sources of getting professionally oriented informative texts are determined.

Key words: professionally oriented reading; verbal written communication; subordination of reading to professional activity; dialogic nature of professionally oriented reading; information value of reading

Эпоха глобализации общества, переходящая к новому информативному уровню требует компетентного решения проблем опережающего развития системы образования на основе информационных технологий. Введение компьютерных технологий в процесс обучения предполагает глубокое изменение содержания, методов и организационных форм обучения. Компьютерные технологии являются результатом интеллектуальной деятельности человека и представляют собой совокупность данных, сформированных производителем и отражающих его информационную модель. Использование в образовании интернет-ресурсов понимается как процесс, направленный на повышение качества содержания образования, проведение разработок и исследований, сопровождение, внедрение и развитие, замену традиционных информационных технологий на более современные, эффективные виды деятельности.

Наши студенты стремятся к самостоятельности и независимости во всем. Главными условиями конкурентоспособности студента – это способность

реализовать профессиональные знания, умения, навыки и личностные качества на практике. И конечно же для реализации задуманного нужна грамотная, культурная речь, логика свободного изложения своих мыслей.

Использование профессионально-ориентированного текста на занятиях приводит к желаемому результату, так как, доработанный текст является основой для реализации всех видов речевой деятельности (аудирования, говорения, чтения и письма), а также для реализации поставленных образовательных и коммуникативных задач в процессе обучения студентов-филологов.

Проблемы совершенствования учебного процесса были рассмотрены в трудах В. Г. Костомарова, Е. М. Верещагина, и др., которые исследовали различные стороны организации учебного процесса: введение страноведческих сведений через, фразеологию, языковую афористику и текст [1, с. 26]. Профессионально-ориентированные тексты позволяют комплексно решить важнейшие задачи в обучении, а это дает нам право рассматривать весь материал как одно из возможных средств углубления взаимосвязанных разделов языкознания.

Между текстами и грамматическим строем языка существует тесная внутренняя связь. Один как бы является рычагом для другого. Таким рычагом для грамматического, лексического строя является профессионально-ориентированный текст.

По окончании учебы в вузе выпускник-филолог должен обладать следующими компетенциями: способностью приобретать новые филологические знания, используя современные образовательные и информационные технологии; способностью собирать, обрабатывать и интерпретировать текст с использованием современных информационных технологий; анализировать данные, необходимые для формирования суждений по соответствующим социальным, научным и этическим проблемам; способностью реализовывать перспективные линии интеллектуального, культурного, нравственного, физического и профессионального саморазвития и самосовершенствования.

Исходя из этого, можно сказать, что целью современного преподавателя высшей школы является не трансляция знаний от преподавателя к студенту, а создание учебной среды и формирование у студентов навыков самостоятельного решения возникающих проблем, используя современные информационные технологии, которые служат не только источником информации, но и способом использо-

вания своих базовых знаний на практике. Главное место на филологическом факультете отводится работе с профессионально-ориентированными текстами, представленными в электронном виде. В современных условиях специалист должен уметь пополнять свои знания, ориентироваться в потоке специальной информации, понимать и максимально эффективно использовать полученную информацию для своих профессиональных целей. В связи с этим профессионально-ориентированное чтение приобретает особое значение при подготовке современного лингвиста, филолога. Чтение и анализ профессионально-ориентированных текстов готовит студентов к их будущей работе, являясь одним из способов удовлетворения профессиональных и познавательных потребностей выпускника. Будущий филолог должен хорошо ориентироваться в текстовой среде, понимать специфику текста и оценивать с профессиональной точки зрения (стиль, структура, проблема, актуальность и новизна текста и т.д.).

Под профессионально-ориентированным чтением понимается «вербальное письменное общение, направленное на извлечение из текста новой для студента информации, осуществляющееся по словам, словосочетаниям и предложениям целостного текста и завершающееся удовлетворением профессиональных информационных потребностей, а именно оценкой, присвоением, последующим использованием необходимой информации и созданием собственного продукта» [2, с. 207].

Чтение профессионально-ориентированного текста должно соответствовать следующим принципам:

- информативность чтения (количество информации, которую конкретный реципиент в состоянии понять и присвоить в процессе чтения данного текста);

- подчиненность чтения профессиональной деятельности (направленность на получение профессионально значимой информации и использование ее в профессиональной деятельности);

- зависимость процесса чтения от объема профессионального тезауруса читающего;

- диалогическая природа профессионально-ориентированного чтения (обмен информацией с автором текста) [3, с. 163].

Таким образом, главным аспектом обучения профессионально-ориентированному информативному чтению с использованием компьютерных технологий является особая среда, в которой осуществляется процесс чтения, где студент учится мыслить, определять главное и намечать перспективы дальнейшего развития.

В современных условиях развития сети Интернет появилась целая группа новых умений: умение работать в Интернет-браузерах и офисных программах, умение грамотно и разнообразно сформулиро-

вать запрос в поисковых службах, умение работать в онлайн режиме, умение пользоваться некоторыми наиболее распространенными службами и ресурсами интернета, блоггерство и т.д. Преподаватель должен направить деятельность студента в нужное русло, обеспечить условия для эффективного решения поставленной перед студентом задачи, а также осуществлять своевременный контроль.

Основными источниками получения профессионально-ориентированных информативных текстов являются: 1) электронные сайты по филологии, лингвистике, педагогике и методике преподавания русского (английского, турецкого) языка; 2) профессиональные форумы; 3) электронные версии профессиональных конференций и презентаций; 4) периодические издания; 5) видеоматериалы.

Итак, одной из главных особенностей данной работы является обучение студентов-филологов работать с профессионально-ориентированным текстом и использование компьютерных технологий в вузе.

Реализация коммуникативной функции осуществляется с помощью выполнения комплекса упражнений, выполняемых до прочтения, во время и после прочтения текста. Система упражнений для работы с профессионально-ориентированными текстами включает также условно-речевые упражнения (лексические, грамматические и структурно-композиционные) и речевые упражнения (информативно-познавательные, коммуникативные, творческие). Циклическая повторяемость всех групп упражнений в процессе обучения профессионально-ориентированному информативному чтению обеспечивает динамику в развитии навыков и умений чтения специальных текстов.

Список литературы

1. Беспалый В.О. Вызовы современности в условиях глобализации: социальные аспекты // В. Беспалый // Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика: сб. науч. тр. - Минск, 2008. - С. 89-110.

2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Рус. яз., 1983. 269 с.

3. Обдалова О. А. Особенности новой педагогической среды при обучении языкам // Вестник Томского государственного университета. 2009. № 322. С. 207-212.

4. Серова Т. С. Тематически направленное референтное чтение в образовательной, научной и профессиональной деятельности // Педагогическое образование в России. № 6. 2013. С. 161-165.

5. Поспелов Г.С. Искусственный интеллект – основа новых информационных технологий. М.: Наука, 1988. 280 с.

Пангереев А.Ш.
филол.ғ.д., профессор

Умирбаев А.С.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің магистранты,
Ақтөбе қ. e-mail: lpan.abat@mail.ru

РОМАНДЫҚ ЭПОСТА ТОПОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ

Түйін. Мақалада романдық эпоста топонимдердің қолданысы қарастырылады. Талдауға негіз ретінде «Қыз Жібек» жыры алынады. Нәтижесінде топонимдік атаулардың жыр сюжетін нақты бейнелеуге, кейіпкерлердің мекен-тұрағын, бітім-болмысын ашуға тигізетін әсер, ықпалын анықтап көрсетеді.

Резюме. В статье рассматривается использование топонимов в романном эпосе. Для определения использования топонимов анализируется эпос «Кыз Жибек». В результате раскрывается влияние и воздействие топонимических названий на конкретное описание сюжета эпоса, описание образа и местоположения героев.

Summary. The article deals with the use of toponyms in the novel epic. To determine the use of toponyms, the epic «Kyz Zhibek» is analyzed. As a result, the influence and influence of toponymic names on the specific description of the plot of the epic, the description of the image and location of the heroes are revealed.

Романдық жырлардың өзіндік қасиетін танытатын ерекшелігінің бірі жыр сюжетінде жер-су атауларының орын алуынан деп білу керек. Эпоста топонимдердің жиі аталуы кездейсоқ жәйт емес, танымдық, иә болмаса ақпараттық тарапта жыр сюжетіне арқау болып айтылып отыруы – эпостың тыңдарманға берер әсерінің нығаюына септігін тигізетіні анық. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында кездесетін жер-су атаулары жыр сюжетін нақтылы көрсетуге септігін тигізіп тұратындылығы байқалады. Бұл топонимдік атаулардың өзі жырдың өне бойында бір емес, бірнеше жерде қайталанып кездеседі.

Жырдан байқалатын бірінші ерекшелік, жер-су атауларының қаһармандардың іс-әрекетімен тікелей байланысты болуында. Бар оқиғаның басы-қасында жүретін бас қаһармандардың шыққан ортасын белгілеу де этникалық атаумен тікелей байланысты. Бұл сөзімізге, Жағалбайлы елі, Жайықтың жері т.б жер-су аттарын бейнелейтін сөз тіркестері айғақ. Алайда қаһармандық эпоспен салыстырғанда, лиро-эпостық жырларда топонимдік атаулар сиректеу ұшырасады. Өйткені, бұл жайт жыр сюжетінің көп қабаттылығына байланысты нәрсе. Мәселен, батырлық эпостарда қаһарман алдыменен, жау еліне жетеді, одан жауларын тас-

талқан етіп жеңеді, осындай рыцарлық сапарында небір түрлі жер-судың үстінен өтеді, сөйтіп, топонимдік атаулар жыр сюжетінің жібін босатпай бір арнада жырлануына негіз болады. Ал ғашықтық жырларда жағдай сәл басқаша сипатта байқалып, салыстырмалы түрде алғанда жер-су атауларының айтарлықтай мол ұшыраспау себебі, лиро-эпикалық жырдың ішкі заңдылығына байланысты дер едік. Яғни сүйгеніне жету жолында кейіпкер қандай жерлерден, кедергілерден өтеді, ол тосқауылдар қандай географиялық объектілерде орналасқан, осы жәйттер жыршы қиялына қалай әсер еткен, мәселе осында. Сюжет қаншалықты қою, әрі күрделі болса, оқиға да соғұрлым мол, яки топонимдік атаулар да соншалықты қалың шоғырмен көзге түседі деген сөз.

Қазақ романдық эпосының классикалық үлгісінің бірі – «Қыз Жібек» жыры. Аталмыш жырды ғылыми тұрғыда алғаш зерттеген Мұхтар Әуезов еді. Ол 1927 жарық көрген “Әдебиет тарихы” атты еңбегінде “Ел поэмалары” деген тарау беріп, “Қыз Жібек” жырының қысқаша мазмұнын баяндап, мәнісін ашады [1,139].

Бұл жыр – ерте заманда туып, Қазақ хандығы тұсында өнерге айналған көркем шығарма. Мұның ең басты ерекшелігі – үлкен екі сюжеттен тұратындығы. Яғни «Қыз Жібек» – екі бөлікті шығарма. Бірінші бөлімінде Төлеген мен Жібектің сүйіспеншілігі мен Төлегеннің қарақшы Бекежанның қолынан мерт болғаны баяндалады. Ал, екінші бөлімнің мазмұны – Төлеген өлгеннен кейінгі Жібектің тағдыры және оның Сансызбаймен қосылуы. Оның алғашқысы нағыз романдық эпосқа тән болса, кейінгі бөлімі- батырлық эпос мәнінде баяндалады.

Жырдың пайда болу дәуірі туралы С.Қасқабасов: «Бұл жыр – тек қазақ халқының. Олай болса, «Қыз Жібек» жыры қазақ жұртының жеке мемлекет болып, оңаша өмір сүрген шағында пайда болған деп айтуға негіз бар. Басқаша айтқанда, «Қыз Жібек» жыры Қазақ хандығы тұсында қалыптасқан деп айта аламыз. Осы ойымызға қатысты аса көңіл бөліп айтатын бір жағдай бар: әңгіме «Қыз Жібек» жырының бізге жеткен көркем үлгісі жайында емес, ең бастапқы сюжеті туралы және ол сюжеттің қашан, қалай әдемі эпосқа айналғаны хақында болып отыр. Бәріміз жақсы білеміз, «Қыз Жібек»

жыры екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде Төлегеннің Жібекке үйленуі әңгімеленсе, екінші бөлімде Жібектің Сансызбаймен қосылғаны баяндалады. Екі бөлім – екі оқиғаны жырлайды, бірақ сюжет біреу: жігіттің үйленуі», - деп айтқан. Қыз Жібек жырының қазақтың ешкіммен енші бөліспеген туынды екендігі рас. Осы жағынан алғанда бұл туындының қазақ хандығы жеке шанырақ көтерген кезеңде туғандығы бұлтартпас шындық. «Қыз Жібектің» басқа жырлардан ерекшелігі де осында.

Дегенмен жыр Қазақ хандығы кезінде туғанмен оның сюжетіне көне заман белгілері алынғандығы байқалады. Ол эпоста өзіне теңдес жар іздеген жігіттің әрекеттерінен көрініп тұрады.

Осы мәселе жөнінде С.Қасқабасов айтқан пікір өте орынды деп білеміз: «Осы сюжет өте ерте заманда пайда болған. Оны ежелгі ертегіден де, көне эпостан да көреміз. Қай халықтың байырғы ертегісі мен эпосын алсақ та, әңгіме жігіттің үйленуі туралы. Рас, фольклорда жігіттің үйленуі екі түрлі жолмен болады. Бірінде ол ерлік жасап, қаһармандықпен үйленеді, екіншісінде – ғашықтық дертіне ұшырап, азап шегіп, сүйіспеншілікпен үйленеді. Осының алғашқысы – ең ескі деп саналады да, соңғысы – кейінгі замандардың жемісі деп есептеледі. Қаһармандықпен үйлену сюжеті – батырлар жырында айтылады, ал іңкәрлікпен үйлену сюжеті – ғашықтық жырда әңгімеленеді. «Қыз Жібек» эпосында айтылмыш екі сюжет қатар пайдаланылған: Төлеген мен Жібектің қосылуы – ғашықтық жырда айтылатын сүйіспеншілікпен үйлену болса, Жібек пен Сансызбайдың қосылуы – батырлық жырға сәйкес қаһармандықпен үйлену.

Демек, бір жырда әр дәуірде пайда болған, өзінше жеке жырланған екі сюжет біріккен. Осы бірігуі қай кезде жүзеге асқан? Біздіңше, Қазақ хандығы тұсында жүзеге асқан сияқты. Рас, дәл пәлен жылы деп кесіп айту мүмкін емес. Әйтеуір, Қазақ хандығы пайда болып, қазақ елі жеке өмір сүріп, өзіндік мәдениет жасаған заманда екені анық. Бұл – XV, болмаса XVI ғасыр. Егер қазақтың өз мемлекеті XV ғасырдың ортасында құрылған болса, «Қыз Жібек» жырының тұтас түрі сол ғасырдың соңында немесе XVI ғасырда шыққан деп қорытуға болады [2]. Демек, ғалымның дәлелдеуі бойынша, жыр жауһары XV- XVI ғасырлардың орта тұсында дүниеге келген. Біз бұл пікірге қосыла отырып осы мәселе төңірегінде айтылған басқа да ойларды ортаға сала кетпекшіміз.

Мәселен Қ.Жұмалиев поэманың қай дәуірде шыққандығы жайлы мәліметтің жоқтығы туралы айта келіп М.Әуезовтің мақаласына сілтеме жасайды. Онда поэмадағы ел аттары, оқиғаның болған географиялық жақтарына шолулар жасай келіп және ол елдермен шекаралас қалмақтардың да болғандарына сүйене отырып М.Әуезов оқиға XVII ғасырда болуы мүмкін деген топшылау айтады [3,179].

Еділ, Жайық бойына қалмақтардың сол ғасырда келіп орналасуы тарихи шындық нәрсе. Сондықтан, ғалымның бұл топшылауына да көңіл аударуға болады. Әсіресе оның мына айтылған тезисі құндырақ секілді: «Поэманың ішінде кездесетін кейбір атауларға, суреттелінетін тұрмыс жабдық, елдің салт-салтанаттарына қарағанда да, поэманың бергі заманда шығарылғандығын аңғару қиын емес» [3,179].

Не болғанда да, «Қыз Жібек» «Қозы Көрпеш-Баян сұлуға» қарағанда кешірек туғаны даусыз. Ол жәйтті біз жырда кездесетін жер-су аттарына қарап та айта аламыз.

Жырды оқып отырсақ, ең алдымен Жағалбайлы мен Шекті этнонимдерімен танысамыз. Бірі – Төлегеннің, екіншісі – Жібектің елі. Әр елдің өзінің мекен етіп отырған жерлері бар. Мәселен, жырда Жағалбайлының мекені – Ақ теңіз, жаз жайлауы – Қара теңіздің жағасы деп берілген. Сол секілді Ұлан, Жәмбіл атты бел-белестердің сол маңда екенін де аңғарамыз:

Кешегі өткен заманда,
Дін, мұсылман аманда,
Кіші жүздің ішінде,
Жағалбайлы елі бар.
Жағалбайлының мекені-
Ақ теңіз деген көлі бар [4,259].
Жаз жайлауын сұрасаң-
Қара теңіз жағасы [4,259].
Ұлан, Жәмбіл белі бар,
Жағалбайлы елінде
Базарбай атты байы бар [4,259].

Бұл топонимдердің берілуі жайдан-жай емес. Төлегеннің бет алып, қалыңдық іздеп шыққан бағыты – Ақжайықтың бойы. Жырда бұл мекен 10 рет айтылады.

Жайықтың қыздары сұлу дегенді естіген Төлеген жанына басшы, қосшы жүз жігіт, қызметкерге 5 жігіт, тоғыз нарға алтын мен күміс артып, қырық түйеге азық артып жолға шығады.

Елі бар Ақжайықта Алты Шекті
Аласың, жақсы қызды, барсаң соған.
Төлеген Ақжайыққа жүрмек болды,
Тәңірінің жазған ісін көрмек болды [4,262].

Төлеген Ақ Жайыққа бірнеше мәрте аттанады. Бірінде ата-анасын бір құдайға аманат етсе, екінші рет аттанарында Сансызбайға олай-бұлай болып кетсем, Жібекті қор қылмассың деп жарын аманат етіп кетеді:

Мен Жайықтан келгенше,
Жүзінді аман көргенше,
Тапсырдым ата-анамды
Жаратқан қадір құдайға [4,264].

Жыр сюжетінің көркемдігін арттырар тағы бір топоним – Көкбояушы. Жырда бұл жер Төлегеннің Жібектің еліне жақындаған тұсында, шатырын тігіп, жорғаларын жайып салып, жұртқа: «әркім

жақсы қызы болса әкеліп көрсетсін. Қызын алсам да, алмасам да берем бір жорға», – деп жар салып, жар таңдаған жері кейіннен Қаршығамен танысқан тұсы ретінде суреттеледі:

-Келеміз елімізден біз жолаушы,
Бет алып шыққан жерім Көкбояушы,
Үйірін қысырақтың жауға алдырып,
Келеміз сұрау салып, біз сұраушы [4,268].

Жырдың ең бір көмкем тұсы – Қыз Жібектің көші, ондағы бірінен-бірі асқан сұлу қыздардың көркі екендігін білеміз. Бұл жөнінде Қажым Жұмалиев: «Қыз Жібек» жырында асқан сұлу алты қыздың суреті беріледі. Төлеген бірінші қызды көргенде-ақ Жібек екен деп қалады. Қаршыға «Жібек осы десе» ол сенетін секілді. Бірақ, екінші қыз одан да асып түседі. Үшінші қыз соңғы қыздан да артық... Шынында, ақынның айтайын, суреттейін дегені – Жібек. Басқа қыздар сол үшін керек», – дейді. Осы көштің сәулетін беру мақсатында жыршы жер-су аттарын да ұтымды пайдаланған. Қараңыз:

Көш сәулетін қараса,
Асфәһаннің жауһарі,
Стамбулдың гәуһарі,
Тамашы қылған адамның
Тояды көзінің баһары [4,276].

Бұл жерде Асфәһан, Стамбул деген топонимдер нақты жер-су аттарын емес, асыл тастардың қай қалада жасалғандығын ол заманда одан артық тас болмайтындығын, ең әдемі нәрсені осы тастарға теңгере суреттейтіндігін айтып тұр. Яғни, бұл бейнелеу Жібектің көшінің сұлулығын көрсету мақсатында қолданылған көркемдік әдіс.

Жібек – өз теңін іздеген ару. Оның арманы – өзін құлай сүйген, махаббатқа адал адамға қосылу. Жібектің идеалы – бай да, батыр да емес. Оған керегі – жүрегін жалындата алатын, өзі сияқты жаны таза, ақылды әрі көрікті жігіт. Яғни Қыз Жібектің өзі қалай сүйсе, жігіт те оны солай сүйі керек. Міне, Төлеген осындай адам. Оны Жібек алғашқы кездесуде-ақ сынап, байқаған. «Жалғыз атты» адамсың дей отырып, Төлегеннің сөзінен, өзін қалай ұстайтын мінезінен оның парасатты бекзат екенін аңғарған. Жалпы С.Қасқабасов атап көрсеткендей, Төлеген мен Жібектің бір-біріне деген сүйіспеншілігі бірден ашылмайды. Жібекке деген Төлегеннің ынтықтығы сатыланып көрсетіледі. Ең алғаш Жібек туралы ол өз елінде жүргенде естіп, сұлуды іздеп шығады. Содан соң Жібек жайында Қаршығадан қанығып, оны көруге асығады. Сөйтіп, Қаршығаға ілесіп, көштің соңына түседі. Көш үлкен, аяғынан басына дейін баруға тура келеді. Міне, осындай ұзақ жол бойы кезіккен топонимдер жыр көркемдігін одан әрі аша түсуге мүмкіндік береді. Ал көшті түгел аралап, Қыз Жібектің күймесіне келгенде, жарқ етіп көрінген Жібектің керемет сұлулығы суреттеледі. Сұлу қыздың бейнесін ашуда жыршы

тағы да жер-су аттарына келіп жүгінеді. Мәселен:

Қыз Жібектің құрметі,
Жиһаннан асқан сәулеті,
Ләйлі-Мәжнүн болмаса,
Өзгеден артық келбеті...
Өзі он төрт жасында-ай,
Кебісінің өкшесі
Бұхардың гауһар тасындай [4,281].

Қыз Жібектің дидары-
Қоғалы көлдің құрағы,
Көз сипатын қарасаң-
Нұр қызының шырағы [4,281].

Мұндағы Жібектің кебісінің өкшесін Бұхардың гауһар тасына теңеу, оның бет-жүзін қоғалы көлдің құрағына теңеу басқа жырларда сирек кездесетін бейнелі сөздер.

Сонымен бірге Төлегеннің мерт болған жағдайы да ғашықтық жырға сай көрсетіледі: дұшпаны оны қырық күншілік шөлдегі Қособа деп аталатын жерде қапысын тауып өлтірді. Жердің Қособа аталуының өзі – трагедиялық оқиға болатынын аңғартады:

Шөл жазира ішінде
Қособа деген көл екен,
Ұры, кәзеп, қарақшы-
Мекен қылған жер екен [4,301].
... Төлеген енді келер деп
Қособаның көлінде
Жолын тосып жүр екен [4,301]

Жырдағы жер-су атауларының атқарып тұрған қызметі осындай. Бір жағынан олар тарихи тұрғыдан келіп, оқиғаның еліміздің қай жерінде өткендігінен хабардар етсе, екінші бір жағынан жырға көркемдік сипат береді.

«Қыз Жібек» жыры – бақытты жыр. Себебі ол ұрпақтан-ұрпаққа айтылып, мәні өзгермейтін, дәмі айнымайтын, ажары таймайтын махаббат символына айналған жыр. Осындай үлгі-қасиеті арқылы ол ұлттық шедевр ретінде кейіннен көркем фильмге де айналды. Сондықтан да «Қазіргі «Қыз Жібек» фильмінен біз жас ғашықтар махаббатының төңірегінде өрістейтін елдік, бірлік, отаншылдық, халықтың жарқын болашағын іздену талабы сияқты үлкен тақырыптардың да терең толғанысын көреміз» [2]

Жоғарыда келтірілген топонимдік деректердің романдық дастандардағы қолданысына байланысты ой түйіндесек, сюжетте топонимдік атау қолданысқа түссе сюжет соғырлым қою, әрекеті мол болады. Жалпы топонимдік атаулардың ата-бабамыздың, туған жеріміздің тарихын парақтауда атқаратын қадір-қасиеті ерекше. Басып жүрер қасиетті топырағымыздың небір тылсым сырларын ұғындыруда топонимдік атаулар біздерге көмек қолын бірінші болып сөзсіз.

Халқымыздың өзге ұлттан артықша көрінетін тамаша қасиеттері жетерлік. Ол қасиет – туған топырағының, туып-өскен жерінің, айдын шалқар көлінің, асқаралы тауының бел- белес пен асудың атын сыртқы сипатымен үйлестіре, үндестіре ағай білетіндігіне десек артық айтқандыққа жатпас. Қазақтың әрбір тауы мен тасының, өлкесінің ата-луының өзінде небір жұмбақ сырлар жатқандығы анық. Дүниеде себепсіз ештеңенің болмайтындығы секілді, эпостық туындыларда кездесетін жер-су атауларының өзі де негізсіз қойылып отырған жоқ.

Дастан, жыр атаулының қай-қайсысындағы топонимдік белгі мен атаулар – сол жырды тереңірек ұғынып, түсінуге, сюжеттік желінің қиюласып өрілуіне бірден-бір себепкер болатын басты айғақтардың қатарына жатады. Өйткені, әр атаудың халық өмірімен байланыстылығы, өзіндік дүниеге келу шежіресі бар. Әрбір атаудың өзіндік тарихы мен тағылымы бар. Міне, сондықтан да топонимдердің әрбір өлкенің шежіресі мен тарихын, аймақтық бедерін, сыр-сипатын айқындауда, әрі көркем шығарманың лингвопоэтикалық ерекшелігін ұғындыруда атқаратын маңызы аса зор деген қорытындыға келеміз. Ал көркем туындыдағы топонимдік атаулардың қолданыстық қата-

ры – ата-бабамыздың өткен өмірін, тіршілік халін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы мен сана-сезімін танытатындығын, дүниенің сұлулығын іңкәр көңілмен қабылдап аясынан хабардар туған жерге деген перзенттік махаббаты оятындығына көзіміз жетті. Жер-судың аталу тарихы – бір жыл мен бір ғасырдың көрінісі емес, сан ғасырлық жүріп өткен жолы бар еліміздің тарихы. Қорыта айтқанда, топонимдік атаулар халықтың, қоғам мен замананың тыныс-тіршілігімен әмәнда біте қайнасып, бірге дамиды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. - Алматы: Ана тілі, 1991.
2. Қасқабасов С. *Махаббат гимні // Егемен Қазақстан*, 2009.07. №29.
3. Жұмалиев Қ. *Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері*. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. 400б.
4. *Қазақ эпостары*. - Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2006-416 б.

СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАР ЖӘНЕ СТИЛЬ

Стиль қалыптастыруда, оның ішінде көркем әдебиет стилін тудыруда троптармен бірге синтаксистік немесе стилистикалық фигуралардың да орны айрықша екендігі әдеби тілді, лексиканы, грамматиканы, стильді зерттеушілер тарапынан әлдеқашан айтылған ақиқат. Троптардың фигуралардан ең басты айырмашылығы ауыспалы мағына жасау қабілеттілігімен байланысты болса, келесі бір айырым белгісі олардың мәтін жасауға қатысымен байланысады. Яғни троптар, айталық, метафора, метонимия, аллегория, синекдоха, кейіптеу болмаса гипербола мен литота мәтіннің лексика-семантикалық жүйесімен де тікелей сабақтастып жатса, стилистикалық фигуралар мағына тудыру, көркем әдебиет стилі үшін образ жасау міндеттеріне атсалыса отырып, ең бастысы мәтін түзу функциясын да атқарысады. Сол себепті олар лексика-семантикалық та, синтаксистік те құбылыс болады. Тіл білімі үшін оның осы соңғы функционалды мәні ерекше деуге де негіз бар. Сондықтан да синтаксистік фигуралар мәтінді синтаксистік жағынан ұйымдастыруға қатысады да, сөз тіркесі, сөйлем арқылы белгілі заңдылыққа бағынған тілдік проекциялар жасайды. Мәтіннің синтаксистік құрылымындағы осындай тілдік проекциялар синекдоханың жалпы заңдылықтары шегінде тұрып, көркем әдебиеттің образ жасаудағы семантикалық-стилистикалық өрісін кеңейтеді.

Синтаксистік фигураларды мәтіндегі тілдік проекциялар жасау сипатына қарай лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте: «қайталау ааа; кезектеу абаб; кейіптеу (эллипсис) аб; симметрия аб/ба; шеңбер абба, инверсия баба» - деп бөледі [1,543]. Осылардың ішінде қайталау мен инверсия көркем әдебиетте молырақ қолданылады.

Қайталау – көркем шығарма тілінде автордың белгілі бір сөзді екі немесе одан да көп рет қайталау арқылы сол сөзге айрықша мағына үстеуімен орайлас туған фигура түрі. Оны кезінде Ахмет Байтұрсынов «Ондай қайта-қайта айту-нәрсенің өзіне яки лұғатына көбірек назар салу үшін істеледі»-деген еді [2,169]. Қазіргі лингвистикада редупликация термині арқылы беріліп жүрген синтаксистік фигураның бұл түрі лексикалық мағынаның әр түрлі вариацияларын, ұғымның қарқындылығын (интенсивтілігін), заттың не құбылыстың көптігі мен аздығын, әрекеттің, кимылдың жүзеге асу сипатын көрсетуі мүмкін. Сондай-ақ, әсіресе, көркем туындыларда әрекетке, оқиғаға байланысты дамымалы, үдемелі ерекшеліктерді көрсете алады. Грамматикалық жағынан алғанда, қайтаулар бірдей немесе бір түбірлі морфологиялық тұлғалардан жасалады,

сөз тіркестерін, сөйлемді, сөзді байланыстыратын дәнекерлік қызметте болады. Б. Күлеевтің лирикалық және эпикалық шығармаларында да фигураның бұл түрінің лексика-семантикалық әрі грамматикалық маңызы едәуір. Ақынның қайталау ең көп кездесетін шығармасы – «Өзім» өлеңі. Мұндай қайталауға бай шығармалар Берниязға дейін Махамбетте («Мен, мен едім, мен едім...») және Мағжан Жұмабаевта («Мен кім?», «Күншығыс» т.б.) кездескен болатын.

Өз түбірінен жасалған сөздер қайталана келе белгілі стилистикалық өріс тудырып отырады:

Өзім бітем, өзім қайта толамын,
Өзім ұшам, өзім жүрем, қонамын.
Өз алдымда өзім келе бергенде,
Өзіме-өзім таң-тамаша боламын.

Жалпы жеті шумақтан тұратын өлеңде өз түбірінен жасалған сөздер қырықтан астам қолданылған. Бұл «сөйлеушіні не субъектіні өзге субстанциялар мен құбылыстардан бөліп алып көрсетуші сөздердің» [3,489]. жасалу жолына үңілсек, онда олардың негізінен алғанда бір тұлғада жиірек жасалғанын көрер едік. Ол – өз өздік есімдігіне тәуелдік жалғауы бірінші жағының -ім жалғауы жалғанған тұлғасы. Есімдіктердің стилистикалық қызметінің негізгі бір арнасы олардың қайталанып қолданылуымен де байланысты. Стилистиканы зерттеуші А.Н.Гвоздев: «Есімдіктің стилистикалық рөлі орасан зор және жан-жақты, ол оның семантикалық әркелкілігімен және жиі қолдану сипатымен қарайлас» - деп жазады [4,147].

Синтаксистік фигураның бір түрі-инверсияның, прозалық шығармалар тілімен салыстырғанда, өлеңмен жазылған шығармаларға тән екені тіл білімінде бұрыннан айтылып жүрген ақиқат. Инверсия, ғалымдардың айтуынша, поэзия тілінің кемелденуін байқататын көрсеткіштердің бірі. Белгілі тілтанушы ғалым, дәстүрлі қазақ поэзиясының тілін кешенді түрде зерттеген Қ.Өмірәлиев: «...Инверсия поэзия дамуының бір көрінісі. Өлең жолдарының, жол ішілік сөздердің инверсияға түсу дәрежесі-поэзияға тән ырғақ пен ұйқастың дамуының, мәдениеттенуінің дәрежесі. Ұйқастылық пен ырғақтылық – өлең техникасындағы күрделілік, мәдениеттілік, яғни искусстволық» - дейді [5,261]. Сондай-ақ, осы ғалымның айтуы бойынша, XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі қазақ өлеңінде аса көп ұшыраса бермейді. Қазақ поэзиясында синтаксистік фигураның бұл түрі Махамбет, Дулат және айтыс ақындарының өнімді қолданылуын Абай өлеңдерінен көреміз. Ұлы суреткер шығарма-

ларындағы бұл ерекшелікті Р. Сыздықова жаңалық ретінде танып: «Стильдік мақсатта инверсияны (сөздердің орнын алмастыруы) қолдануда да Абай үлгі көрсетіп, жол салды» - деп жазады [6,294].

Өткен ғасырдың басында қазақ поэзиясында инверсия тәсілінің белсенді қолданыла бастағанын көреміз. Жалпы XX ғасыр басында әдеби тілдің сараланып, дами түскенін тілдің көркемдік-стильдік өзге тәсілдерінен де көруге болатынын әдеби тілді зерттеушілердің барлығы дерлік жазған еді. Осы кезең жөнінде айта келіп, көрнекті ғалым М. Балақаев: «Оны жаңа кезеңнің басы дегуге болады. Бұл уақытта әдеби тілдің функциясы артты» - дейді [7,17]. Көркем әдебиет тілінің дамуы әдебиеттің жанрлық (проза, драма) жағынан дамуынан көрініп, оның жалпы тіл құрылысының, композициясының өзгерістерін байқатса, ал оның ішкі күрделі процесстерін лексикалық, грамматикалық өзгерістерден тереңдеп анықтауға болады. Солардың бірі-өлең синтаксисіндегі инверсияның ерекшеліктері.

Поэзияда инверсия, көбінесе, ырғақ, ұйқас тудыру мақсатында қолданылады. Сол себепті сөйлем мүшелері өзінің орныққан, қалыптасқан орныдарынан ауыстырылып, басқа позицияда қолданылады. Ол поэзиялық шығармада инверсия жасаудың кең тараған түрі болса, сонымен бірге бұл стилистикалық фигура бір сөзді немесе сөз тіркесін автордың ерекше бөліп айту мақсатымен де сабақтасып, сөйлем мүшелерінің табиғи орналасу тәртібі бұзылып, «көбінесе сөйлемнің баяндауышы немесе баяндауыштық топты құрайтын «рема» көбінесе сөйлемнің бастауышы (немесе бастауыштық топ)» [8,386] болып жұмсалатын сөздің алдында тұрады да, сөйлемдегі мағыналық жағынан маңызды сөзді, сөз тіркесін айрықша бөлетін тілдік эмфаза құбылысын жасайды. Бернияз шығармаларында инверсия жасаудың осы түрлері де кездеседі.

Б.Күлеевтің өлеңдері мен поэмаларында, жалпы қазақ поэзиясында ең көп қолданылатын инверсияның түрі – баяндауыш болып тұрған сөздің бастауыштан бұрын орналасуы. Бастауыштың осылай қалыпты орнынан ауысып, тармақ соңында тұруы өлеңнің ұйқасын жасауға тікелей қатысуымен байланысты. Әдетте, тек зат есімнен жасалған мұндай бастауыштар морфологиялық жағынан алғанда әр түрлі тұлғада болып келеді. Бернияз шығармаларында тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған мұндай сөздер жиі кездеседі. Мысалы:

Ұшқандай боп талпынып тұла бойым,
Соған жетпек – тек қана жалғыз ойым,
Қызықтырмас көңілімді күлкі, ойын
Жеткізбейді ойдағым ойласам да

деген үзіндідегі үш бастауыш та тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған зат есімнен жасалып, инверсияға түскен. Ал инверсияланған

баяндауыштар тұлғалық жағынан әр түрлі. Бірі (талпынып)-көсемшенің -ып жұрнағымен келсе, екіншісі (жетпек) – мақсатты келер шақта, үшіншісі (жеткізбейді) – өзгелік етіс, болымсыз етістік, көсемше жұрнақтарын жалғап барып жіктелген. Инверсияға түскен бастауыштардың да, баяндауыштардың да бір морфологиялық тұлғада келуі Б.Күлеев өлеңдерінде кездеседі. Айталық, ақынның «Жүргенде еркімен еркін жайлап...» деп басталатын өлеңіндегі:

Тірескен аспанменен асқар тауы,
Аралас өскен ағаш, гүл, шөп, қауы.
Қабағын тастай түйіп қарағанда,
Үріккен айбарынан елдің жауы

деген шумақтағы тауы, қауы, жауы бастауыштары зат есімнің тәуелдік жалғауының III жағында тұрса, тірескен, өскен, үріккен баяндауыштары есімше тұлғасында тұр. Тармақтың соңғы сөздерімен бірге бастапқы өлеңдерінің бірдей тұлғада келуі өлең сөздің ырғағын күшейте түсетіні түсінікті. Бернияз өлеңдерінде зат есімнен өзге бастауыш қызметінде тұрған есімдіктердің де инверсияға түсуі ұшырасып қалады.

Инверсияланған бастауыш қызметіндегі мен, сен есімдіктері Б.Күлеев поэмаларында жиірек қолданыс тапқан. Айталық «Іңкәр жүрек» поэмасында, ілгеріде айтқанымыздай, есімдіктен болған бастауыштың екі түрлі мәнде жұмсалғанын аңғарамыз:

Бір жазбадым, көп жаздым,
Талай сырды қозғадым,
Бәрін қабыл алдың сен.
Шешпедің бе, шештің бе,
Бір-ақ жұмбақ бұл күнде,
Бір-ақ ойға қалдың сен.

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің орындарын алмастырып келуі жөнінде Р.Сыздықова: «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» еңбегінде: «Бұл жалпы қазақ поэзиясы синтаксисіне тән құбылыс. Бұл инверсияны тудыратын мотивтер көбінесе ырғақ пен ұйқас. Демек, бұл-жалпы өлең табиғатынан туатын кәнігі инверсия» - деп жазады [9,111]. Зерттеуші, сонымен қоса, пысықтауыш, толықтауыш мүшелердің орын алмастырып келуінің де «әрі жиі, әрі үйреншікті» екенін айтады. Аталған тұрлаусыз мүшелердің қалыпты орнынан басқа позицияда тұруын Б.Күлеевтің кейбір өлеңдерінен де аңғарамыз:

Қой басында төсіме,
Жатайын мен көсіле,
Шын перизат көр мені
Түссін ғилман есіңе

деген «Сүйгеніме» өлеңінен алынған шумақта кимыл-сын және мекен пысықтауыштар мен тура толықтауыш инверсияланған. Ақын өлеңдерінің басым көпшілігі аәә ұйқасты қара өлең ұйқасына құрылады да, әдетте ұйқасты сақтау үшін автор бірде бастауышты, бірде пысықтауышты, енді бір-

де толықтауышты өлең жолының соңына жібереді. Инверсияланып барып ұйқас құруға қатысу толықтауышқа да жат емес.

Жалпы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде пысықтауыш пен толықтауышқа қарағанда анықтауыштың орны мейлінше тұрақты болатыны белгілі. Сол себепті баяндауышқа және өзге тұрлаусыз мүшелерге қарағанда анықтауыштың сөйлемдегі тұрақты, дағдылы орнына ауысып, басқа орында тұруы аса кең тараған құбылыс емес.

Анықтауыштың сөйлемдегі орны туралы жоғарыда аталған монографиясында Р.Сыздықова: «...анықтауыш тек қана анықтайтын сөзінен бұрын орналасады және екі араға өзі тектес өзге анықтауыштар болмаса, басқа мүшелерді енгізбейді. Анықтауыштың осы қасиетіне поэзия синтаксисі де қорғана қарайды. Өлеңде анықтауыштың инверсиялануы әлдеқайда кем ұшырайды.

Дегенмен, орын алады» - дейді де [10,112], оны өлеңдегі ырғақ жасау мақсатымен байланыстыра кетеді. Анықтауыштың инверсиялануы, аз да болса, біз шығармаларын қарастырып отырған ақынның өлеңдері мен поэмаларында ұшырасып қалады. Мысалы:

Күн келер қуанышты сендерге де
Аш, жетім жылап жүрме түнде іргеде

Деген қос тармақтың алғашқысында қуанышты анықтауышы анықтайтын күн сөзінен бұрын емес, кейін келіп тұр. Ақын туындыларында анықтауыштың инверсияланып, өлең жолының соңында келуі де сирек болса да кездесетін жай:

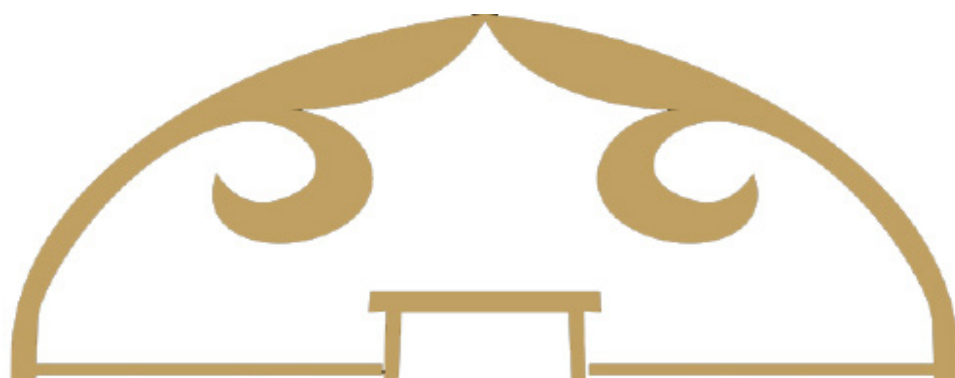
Жастығымда жоқ нәрсеге алдандым,
Кім біліпті бүйтерін бұл жалғанның

Байқап отырғанымыздай, бір шумақта немесе алынып отырған қос тармақта анықтауыш сөздердің қатар келуі, өзара ұйқас жасауы кездесе қоймайды. Б.Күлеев поэзиясында ондай инверсиялық құбылысты мүлдем ұшырата алмадық.

Инверсия жөніндегі мәселені қорыта келгенде, Б.Күлеев шығармаларындағы инверсия грамматикалық салада бірқатар ерекшеліктерді қалыптастырған синтаксистік фигура болып табылады.

Әдебиеттер

1. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Москва, «Русское слово», 2000*
2. *Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1984.*
3. *Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002.*
4. *Гвоздев Н.А. Очерки по стилистике русского языка. Москва, «Просвещение», 1965.*
5. *Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. Москва, «Прогресс», 1990.*
6. *Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, «Мектеп», 1970.*
7. *Балақиев М. Қазақ әдеби тілі. Алматы, «Ғылым», 1987.*
8. *Шалабай Б. Рема. Тема // Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы, Қазақстан даму институты. IDK – ТІРО редакциялық баспа орталығы. 1998.*
9. *Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, «Мектеп», 1970.*
10. *Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, «Мектеп», 1970.*

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICS**

ANALYSIS OF FORECASTING METHODS

Summary: Forecasting is used in many contexts including predicting the weather, the economy, the advancement of technology, the effect of medicine on a patient, and even changes in fashion. Numerous forecasting methods have been developed and applied in these areas, ranging from judgmental opinions to complex econometrics models. Given the large variety of forecasting methods, determining the optimal forecast method is a rather complex science, especially across a large product line. However, sophisticated forecasting software can within seconds test multiple methods for each item to determine which method will give you the most accurate results.

Keywords: forecasting, forecasting methods, Moving Averages, Exponential Smoothing, Regression Analysis models

Түйіндемe: Бүгінгі күні болжау өндірістік қызметінің көптеген салаларында пайдаланылады, мысалы ауа райын болжау, экономика саласындағы өзгерістерді, техника дамуын, дәрі-дәрмектердің науқасқа әсерін, және тіпті сән өзгерістерді болжауға болады. Осы салаларда түрлі болжау әдістері әзірленді, және де қазір пайдаланылады. Олардың бірқатар түрлерін бар екенін ескере отырып, оңтайлы болжау әдісін анықтау қиын. Алайда, қазіргі заманғы бағдарламалық қамтамасыз ету бір мезгілде бірнеше болжау әдістерін талдай отырып, ең тиімдісін анықтауға мүмкіндік береді. Ұсынылған мақаланың негізгі мақсаты, үш түрлі болжау әдісіне қысқаша түсініктеме беру.

Түйін сөздер: болжау, болжау әдістері, жылжымалы орташа, экспоненциалды тегістеу, регрессиялық талдау

Аннотация: На сегодняшний день прогнозирование используется во многих сферах рабочей деятельности, включая прогноз погоды, экономику, развитие технологий, влияние медикаментов на пациента и даже изменения в моде. В этих областях были разработаны и применяются многочисленные методы прогнозирования. Довольно сложно определить оптимальный метод прогнозирования, учитывая их большое разнообразие. Однако, современное программное обеспечение способно одновременно тестировать несколько методов прогнозирования, чтобы определить какой метод даст наиболее точные результаты. Цель данной статьи дать читателю краткое объяснение трех основных методов прогнозирования.

Ключевые слова: прогнозирование, методы прогнозирования, простое скользящее среднее, экспоненциальное сглаживание, регрессионный анализ.

1. Moving averages

One of the easiest, most common time series forecasting techniques is that of the moving average. A moving average is a technique to get an overall idea of the trends in a data set; it is an average of any subset of numbers. The moving average is extremely useful for forecasting long-term trends. Moving average methods come in handy if all you have is several consecutive periods of the variable (e.g., sales, new savings accounts opened, workshop attendees, etc.) you're forecasting, and no other data to predict what the next period's value will be. Often, using the past few months of sales to predict the coming month's sales is preferable to unaided estimates. However, moving average methods can have serious forecasting errors if applied carelessly [1].

In operations management, the data set is sales volume from historical data of the company. This technique is very useful for forecasting short-term trends. It is simply the average of a select set of time periods. It's called "moving" because as a new demand number is calculated for an upcoming time period, the oldest number in the set falls off, keeping the time period locked. The formula of moving average is illustrated as follows:

$$\text{Moving average} = (n_1 + n_2 + n_3 + \dots) / n \quad (1)$$

where n = the number of time periods in the data set. The sum of the first time period and all additional time periods chosen is divided by the number of time periods.

2. Exponential Smoothing

Smoothing is a very common statistical process. In fact, we regularly encounter "smoothed" data in various forms in our day-to-day lives. Any time you use an average to describe something, you are using a smoothed number. If you think about why you use an average to describe something, you will quickly understand the concept of smoothing. For example, we just experienced the warmest winter on record. How are we able to quantify this? Well we start with datasets of the daily high and low temperatures for the period we call "Winter" for each year in recorded history. But that leaves us with a bunch of numbers that jump around quite a bit (it's not like every day this winter was warmer than the corresponding days from all previous years). We need a number that removes all this "jumping around" from the data so we can more easily compare one winter to the next. Removing the

“jumping around” in the data is called smoothing, and in this case we can just use a simple average to accomplish the smoothing.

In demand forecasting, we use smoothing to remove random variation (noise) from our historical demand. This allows us to better identify demand patterns (primarily trend and seasonality) and demand levels that can be used to estimate future demand. Exponential smoothing is a very popular forecasting method. It is taught to graduate and undergraduate business students in introductory courses in operations, management science, marketing, and sometimes statistics. It is easy to understand and use, and most commercial forecasting software products include it in their offerings [2].

In the case of moving averages, the weights assigned to the observations are the same and are equal to $1/N$. In exponential smoothing, however, there are one or more smoothing parameters to be determined (or estimated) and these choices determine the weights assigned to the observations.

Exponential smoothing forecasting methods use constants that assign weights to current demand and previous forecasts to arrive at new forecasts. Their values influence the responsiveness of forecasts to actual demand and hence influence forecast error. Considerable effort has focused on finding the appropriate values to use. One approach is to use smoothing constants that minimize some function of forecast error. Thus, in order to select the right constants for forecasting, different values are tried out on past time series and the ones that minimize an error function like Mean Absolute Deviation (MAD) or Mean Squared Error (MSE) that are the ones used for forecasting.

Two exponential smoothing models are popular, especially in classroom settings – simple exponential smoothing, and exponential smoothing with trend correction (often referred to as double exponential smoothing). Gardner (1985, 2006) provides a detailed review of exponential smoothing.

Simple Exponential Smoothing. Here, demand is level with only random variations around some average. The forecast F_{t+1} for the upcoming period is the estimate of average level L_t at the end of period t .

$$F_{t+1} = L_t = F_t + \alpha(D_t - F_t) = \alpha D_t + (1 - \alpha)F_t \quad (2)$$

where α , the smoothing constant, is between 0 and 1. The new estimate of level may be seen as a weighted average of D_t , the most recent information of average level, and F_t is the previous estimate of that level. Small values of α imply that the revision of the old forecast, in light of the new demand, is small; the new forecast is not very different from the previous one. The method requires an initial forecast F_1 which has to be either assumed or estimated [3].

Exponential Smoothing with Trend Adjustment (Double Exponential Smoothing). Here, the time series exhibits a trend; in addition to the level component, the trend (slope) has to be estimated. The forecast, including trend for the upcoming period $t+1$, is given by

$$F_{t+1} = L_t + T_t \quad (3)$$

Here, L_t is the estimate of level made at the end of period t and is given by

$$L_t = \alpha D_t + (1 - \alpha)F_t \quad (4)$$

T_t is the estimate of trend at the end of period t and is given by

$$T_t = \beta(F_t - F_{t-1}) + (1 - \beta)T_{t-1} \quad (5)$$

β is also a smoothing constant between 0 and 1 and it plays a role similar to that of α .

Again, small values of α and β imply that consecutive estimates of level and trend components do not differ much from each other. Any revision in the light of the new demand is small. This method requires estimation of the initial level component L_1 and the initial trend component T_1 to start off the series of forecasts.

In summary, then, when exponential smoothing methods are used in the situations for which they are appropriate (simple exponential smoothing where there is no underlying trend and double exponential smoothing where there is an underlying linear trend), along with good starting forecasts, the best smoothing constants tend to be very small, if not zero. Significantly large smoothing constants signal the presence of either trend (simple exponential smoothing) or changes in trend (double exponential smoothing). This is a strong argument for the use of adaptive smoothing methods – methods that monitor forecast errors continuously and change the smoothing constants to keep them within predetermined limits – and more coverage of them in forecasting classes.

3. Regression Analysis

Regression Analysis is a causal forecasting method. Some forecasting methods are based on the assumption that it is possible to identify underlying factors that might influence a variable that is being forecast. For example, including information about weather conditions might improve the ability of a model to predict umbrella sales. This is a model of seasonality that shows a regular pattern of up and down fluctuations. In addition to weather, seasonality can also result from holidays and customs such as predicting that sales in college football apparel will be higher during football season as opposed to the off season [4].

Regression analysis includes a large group of methods that can be used to predict future values of variable using information about other variables. These methods include both parametric (linear or non-linear) and non-parametric techniques. Classical assumptions for regression analysis include:

- The sample is representative of the population for the inference prediction.
- The error is a random variable with a mean of zero conditional on the explanatory variables.
- The independent variables are measured with no error. The predictors are linearly independent, i.e. it is not possible to express any predictor as a linear combination of the others.
- The errors are uncorrelated, that is, the variance–co-variance matrix of the errors is diagonal, and each non-zero element is the variance of the error.
- The variance of the error is constant across observations (homoscedasticity).

In statistics, regression analysis includes many techniques for modeling and analyzing several variables, when the focus is on the relationship between a dependent variable and one or more independent variables. More specifically, regression analysis helps one understand how the typical value of the dependent variable changes when any one of the independent variables is varied, while the other independent variables are held fixed.

Most commonly, regression analysis estimates the conditional expectation of the dependent variable given the independent variables — that is, the average value of the dependent variable when the independent variables are fixed. Less commonly, the focus is on a quantile, or other location parameter of the conditional distribution of the dependent variable given the independent variables. In all cases, the estimation target is a function of the independent variables called the regression function. In regression analysis, it is also of interest to characterize the variation of the dependent variable around the regression function, which can be described by a probability distribution.

Forecast Improvement. Regression analysis is widely used for prediction and forecasting, where its use has substantial overlap with the field of machine learning. Regression analysis is also used to understand which among the independent variables is related to the dependent variable, and to explore the forms of these relationships. In restricted circumstances, regression analysis can be used to infer causal

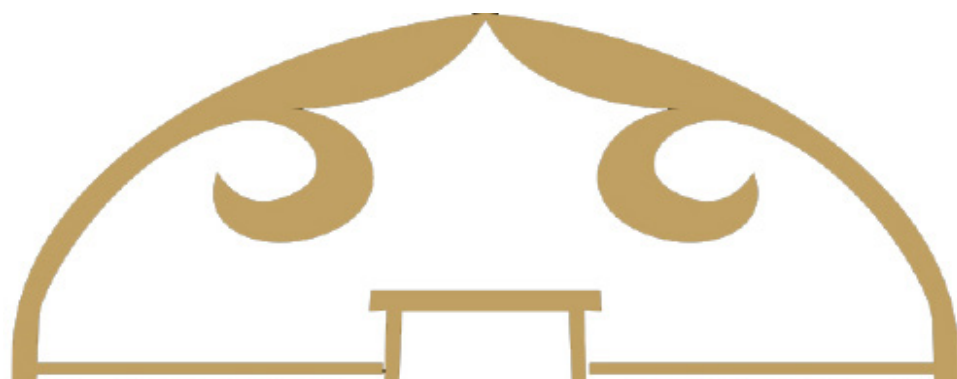
relationships between the independent and dependent variables. However, this can lead to illusions or false relationships, so caution is advisable [5].

A large body of techniques for carrying out regression analysis has been developed. Familiar methods, such as linear regression and ordinary least squares regression, are parametric, in that the regression function is defined in terms of a finite number of unknown parameters that are estimated from the data. Nonparametric regression refers to techniques that allow the regression function to lie in a specified set of functions, which may be infinite-dimensional.

The performance of regression analysis methods in practice depends on the form of the data generating process and how it relates to the regression approach being used. Since the true form of the data-generating process is generally not known, regression analysis often depends to some extent on making assumptions about this process. These assumptions are sometimes testable if a large amount of data is available. Regression models for prediction are often useful even when the assumptions are moderately violated, although they may not perform optimally. However, in many applications, especially with small effects or questions of causality based on observational data, regression methods give misleading results.

References

1. Stephen A.D. (1998), «Forecasting Principles and Applications», 44-45
2. Hyndman, R., Koehler, A.B., Ord, J.K., Snyder, R.D. (2008), «Forecasting with Exponential Smoothing», 30-31
3. Everette S. Gardner, Jr. (2005), «Exponential smoothing: The state of the art – Part II», 10-12
4. Norman R. Draper, Harry Smith (1998), «Applied Regression Analysis, 3rd Edition», 39-43.
5. George C. S. Wang, Chaman L. Jain (2003), «Regression Analysis: Modeling & Forecasting», 73-75.
6. Gardner, E.S. (2006). Exponential Smoothing – The State of the Art – Part II, *International Journal of Forecasting*, 22, 637-666.
7. Jacobs, F. R. and Chase, R.B. (2013). *Operations and Supply Chain Management: The Core, 3rd Edition, McGraw-Hill Higher Education*, 59

**МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ
MEDICINE**

Чегедекова Шолпан Баглановна
магистр бизнес-администрирования (МВА),
докторант Государственного медицинского университета г. Семей по специальности
6D110200 - Общественное здравоохранение, Республика Казахстан, г. Семей
email: ali_way@mail.ru

Хисметова Зайтуна Абдулкасимовна
к.м.н., руководитель Школы Общественного здравоохранения ГМУ
г. Семей, Республика Казахстан

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И СТРАНАХ СНГ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР

Резюме: *Охрана репродуктивного здоровья населения является одним из основополагающих залогов безопасности и будущего процветания государства. Достижения научно-технического прогресса в лечении бесплодия с помощью использования вспомогательных репродуктивных технологий (ВРТ) позволяет преодолеть различные морально-этические барьеры и дает возможность появиться новому человеку на свет. Однако применение ВРТ должно регламентироваться законодательно и только при углубленном изучении всех условий существования общества и его социальных норм.*

Түйіндемe: *Халықтың репродуктивті денсаулығын қорғау мемлекет қауіпсіздігінің және болашақта өркендеуінің негізін қалаушы кепілдердің бірі болып табылады. Қосалқы репродуктивті технологияларды (ҚРТ) пайдалану арқылы беделдікті емдеуде ғылыми-техникалық прогреске қол жеткізу әртүрлі адамгершілік-әдептілік кедергілерінен өту және жаңа адамға дүниеге келу мүмкіндігін береді. Алайда, ҚРТ қолдану заңнамалық тұрғыда регламенттелуі және тек қоғамның барлық өмір сүру жағдайлары және әлеуметтік нормалары түбегейлі зерделенген жағдайда ғана пайдаланылуы тиіс.*

Summary: *The protection of the population reproductive health is one of the fundamental guarantees of security and the future prosperity of the state. Achievements of the scientific and technical progress in the treatment of infertility with the use of Assisted Reproductive Technologies (ART) allows you to overcome various moral and ethical barriers and gives the opportunity to born a new person. However, ART usage should be regulated by proper legislation and only with deep conditions study of society existence and its social norms.*

Актуальность исследования в сфере регламентации применения вспомогательных репродуктивных технологий (далее - ВРТ). подтверждается малой степенью ее изученности. В настоящее время в Республике Казахстан есть немного работ, в которых исследовались проблемы применения ВРТ

и оценки морально-этических факторов. Практически нет ни одной фундаментальной работы, в которой бы обсуждались вопросы правового сопровождения указанной сферы. Все исследования проводились на базе зарубежных законодательств. Между тем, современный уровень развития ВРТ в РК требует разработки и предложения новых корректировок в современном законодательстве республики с учетом биоэтических принципов.

Охрана репродуктивного здоровья населения в последние годы стала одним из основных направлений деятельности и критерием эффективности социальной политики государства [1]. На сегодняшний день, достижения научно-технического прогресса в лечении бесплодия с помощью использования ВРТ позволяет преодолеть различные морально-этические барьеры и дает возможность появиться новому человеку на свет [2].

Вспомогательная репродукция – это одно из выдающихся достижений медицины XX века. Как и другие достижения науки, она поставила ряд проблем этического и юридического характера, очень сложных для восприятия обществом, не успевающего закрепить принципы, регламентирующие эти проблемы этически и юридически. Генетические и биологические родители, суррогатные матери, доноры гамет и родившиеся от них дети – все это требует пересмотра веками сложившихся этических представлений о семье, родителях и детях.

Как известно, проблема бесплодия берет свое начало в глубокой древности. Одним из первых правовых источников, закрепляющих процедуру заменяющего материнства, являются Законы царя Хаммурапи [3]. Смысл их можно свести к следующему: если жена оказалась бесплодна, то мужу полагалось взять себе наложницу для продолжения рода, но при этом она не равнялась с женой, а дети считались собственными обоих супругов. А в истории Древнего Рима имели место быть ситуации, в которых достойные мужчины отдавали своих жен «в наем» (ventrem locare) тем супружеским парам, где жена страдала бесплодием [4].

Исторический экскурс позволяет предположить, что вопросы бесплодия нерешаемые с по-

мощью медицины, решались с точки зрения определенных норм общества, часто коррелирующие с политикой и религией, чему находит свое объяснение принцип суррогатного материнства, а в современное время данный вопрос является видоизмененным с правовой точки зрения.

В истории медицины первенцем, зачатый методом *in vitro* (FIVETE – *fecondation in vitro et transfert embryonnaire*) является Луиза Браун, родившаяся 25 июля 1978 г. в Англии. Именно поэтому Великобритания считается одной из первых стран, принявших на законодательном уровне легализованное применение всех существующих технологий для репродукции [5].

Неотъемлемой частью репродуктивных прав человека является право на применение методов ВРТ, реализуемых в целях охраны репродуктивного здоровья и лечения бесплодия. Проблемы закрепления репродуктивных прав на законодательном уровне среди юристов-ученых в СНГ впервые затронула О.А. Хазова. Автор [6] считает, что «... это права граждан самостоятельно и свободно от какого бы то ни было принуждения решать вопросы деторождения, иметь доступ к необходимой для этого информации и медицинской помощи».

Развернутое описание репродуктивных прав человека указано в работе Ю.В. Павловой [7]: «Права, связанные с осуществлением человеком репродуктивной функции (репродуктивные права) - это права супружеских пар и отдельных лиц на достижение максимально высокого уровня репродуктивного здоровья, включающее в себя право свободно и ответственно принимать решения в отношении воспроизводства потомства без какой-либо дискриминации, принуждения и насилия, располагать для этого необходимой информацией и средствами и иметь доступ к наиболее эффективным и методам планирования семьи и методам преодоления бесплодия».

В Республике Казахстан (далее - РК) ВРТ регулируются Кодексом РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» (глава 17), принятым в 2009 году [8]. Кодекс включает в себя все существовавшие ранее законодательные акты, касающиеся охраны здоровья граждан. На его основании были приняты основные нормативные документы в сфере здравоохранения. Наиболее важным для развития и законодательного укрепления ВРТ в Казахстане стало принятие в 2011 г. Кодекса о семье и супружестве [9], определившего порядок проведения программ суррогатного материнства, права и обязанности участников этого процесса [10]. Поддержка развития ВРТ в стране приобрела мощный стимул после принятия решения Правительством РК о выделении средств на проведение программ ВРТ за счет средств республиканского бюджета. Только с 2009 года число бюджетных программ здравоохранения в сфере экстракорпорального

оплодотворения (далее – ЭКО) выросло со 110 до 650 в год, что составило почти 20% от всех проводимых в республике программ ВРТ. Средняя эффективность лечения бесплодия в программах ЭКО составила 38%, ИКСИ – 38,6%, программ с донорскими ооцитами – 42,1%. Показатель эффективности проводимых программ - *Take home baby* - соответствует среднеевропейскому и его уровень в 2012 г. составил 28,3%.

Способы прогнозирования [11] позволяют формировать группы риска по неблагоприятному исходу программы. Это дает возможность своевременно направлять супружеские пары на альтернативные методы вспомогательной репродукции. И, если ранее основным показателем программ ВРТ была частота наступления беременности, то сейчас акцент делается на получение в исходе рождения здорового ребенка (*Концепция Birth Emphasizing Successful Singleton at Term – Good Clinical Practice*) [12].

Религия, традиции, нормы этики и морали оказывают серьезное влияние на поведение мужчины и женщины в решении своих репродуктивных запросов. Поэтому будет не правильным выбирать для поддержки государством ту или иную современную репродуктивную технологию. Именно желание продолжить свой род во все времена давало человеку возможность преодолевать проблемы бесплодия, часто вразрез общественному мнению [13]. Поэтому современные ученые в области права, юристы стремятся к новым исследованиям, которые позволили бы повысить в целом понимание проблем материнства, семьи и брака с точки зрения законодательства. Однако следует отметить, что в Республике Казахстан отсутствует жесткое следование международным обязательствам по имплементации репродуктивных прав в отечественное законодательство. Возможно, это связано с еще не изученной до конца темой.

В некоторых странах бывшего советского союза были приняты специальные нормативные акты, посвященные именно ВРТ: Республика Молдова [14], Республика Армения [15], Республика Таджикистан [16], Киргизская Республика [17]. К примеру, особенность правового регулирования ВРТ в Кыргызстане заключается в неоднозначности данной проблемы, выражающейся в принятии соответствующего закона дважды, что может свидетельствовать о неоднозначности вопроса в соседней стране.

В Казахстане не так давно (до 2009 г.) действовал Закон «О репродуктивных правах граждан и гарантиях их осуществления» [18], где в статье 1 было указано, что: «репродуктивные права - права граждан на охрану их репродуктивного здоровья, принятие и реализация гражданами решения относительно рождения или отказа от рождения детей в браке или вне брака, методов зачатия и рождения

детей, их числа, времени и места рождения, интервалов между рождениями, а также на медико-социальную, информационную и консультативную помощь в этой сфере».

В данной статье заметно, что влияние государства на репродуктивную политику велико, и если схожие законы в Молдове и Армении оперируют категорией «субъективные права граждан», то непосредственно в РК Закон указывал только на наличие «государственных гарантий». Например, статьей 4 Закона предусматривались «государственные гарантии осуществления репродуктивных прав граждан». Статьей 5 Закона логика этицизации была продолжена дополнениями, что «государственное регулирование в области репродуктивных прав граждан основывается на принципах государственных гарантий осуществления репродуктивных прав граждан». При этом выделялись только основные направления государственного регулирования, без рассмотрения частных вариантов. Кодекс РК о здоровье народа и системе здравоохранения стал кодифицированным актом, впитавшим в себя законы, регулирующие правоотношения в сфере здравоохранения. Так, в Кодексе отдельная глава (глава 17) посвящена охране репродуктивных прав граждан. Однако, к сожалению, в ней отсутствует общее определение репродуктивных прав. Большая часть вопросов затрагивает лишь общие принципы оказания медицинской помощи. Но в то же время, статья 96 предусматривает права и обязанности граждан в сфере охраны репродуктивных прав. Необходимо отметить, что даже присутствие этой статьи существенно изменило законодательное регулирование в сторону улучшения. Например, ранее действовавший закон о репродуктивных правах закреплял государственную гарантию права граждан на свободный репродуктивный выбор. Однако и этот вопрос требует детального изучения, поскольку он затрагивает не только правовые нормы, но и в первую очередь этические.

Общеизвестно, что репродуктивные права являясь одними из фундаментальных прав человека, должны предоставляться независимо от пола, национальности, возраста, матримониального и экономического статуса, религиозных взглядов и состояния здоровья. Доступ к ВРТ во всем мире является одним из способов реализации репродуктивного права человека и имеет значительные размахи в вариации, однако по факту, ограничивается лишь социально-экономическим статусом и финансовыми возможностями человека.

Если государство заинтересовано в увеличении воспроизводства населения и рождении здоровых детей, то с помощью социальной и демографической политики, оно обеспечивает реализацию репродуктивных прав одним социальным группам, ограничивая права других, конструирует необхо-

димую модель семьи и способ воспроизводства населения. В связи с этим особую значимость и актуальность приобретают проблемы трансформации институтов семьи и родства, возникновения новых семейных ролей и статусов, осмысления участия третьей стороны в процессах зачатия и рождения ребенка. С появлением ВРТ репродуктивная функция семьи может осуществляться за пределами самой семьи, с участием третьих лиц (медицинского персонала, доноров, суррогатных матерей) или медицинских процедур. Материнство становится гибкой и нечетко определенной сферой с точки зрения различных социальных факторов; происходит проблематизация биологического и социального элементов родства. И теоретически, и практически в одной семье могут быть 5 родителей, а формирование новых типов семей и новых форм детско-родительских отношений становится реальностью. Безусловно, подобные изменения свидетельствуют о трансформации традиционных семейных и репродуктивных ценностей. Однако, нужно обратить внимание и на такие социальные последствия, как проблемы социальной идентичности детей, которые могут возникнуть в новых типах семей. Сегодня в области изучения воздействия ВРТ на социальные отношения и практики, социальную структуру накопилось огромное количество острых вопросов, требующих теоретического осмысления и практического решения. Наибольшую актуальность приобрели явления воспроизводства новых форм неравенства, а также трансформация института семьи.

При этом проблема суррогатного материнства стала одной из наиболее дискутируемых в обществе. Одна из острых проблем которых заключается в необходимости разграничения ответственности за нестандартные ситуации, которые могут возникнуть между врачами и пациентами, а также другими заинтересованными группами лиц, вовлекаемыми в подготовку и осуществление процедур ВРТ. Возможность получения «в пробирке» эмбриона человека требует четких определений его статуса, как живого существа, рассмотрения отношения к манипуляциям с ним *in vitro*, определение судьбы «лишних» эмбрионов. При решении этих вопросов необходимо исходить из общечеловеческих ценностей и, прежде всего – принципов уважения прав и достоинства личности, соблюдения прав пациентов на информацию и свободу выбора [19].

В законодательстве европейских стран: Франция, Дания, Норвегия, Швеция, Германия, Австрия, Италия, Латвия, Литва запрещается применение методов ВРТ лицами, практикующих нетрадиционную сексуальную ориентацию. В 12 странах Евросоюза ВРТ предлагаются только супружеским парам, в 16 странах к современным методам лечения бесплодия допускаются пары, живу-

щие в гражданском браке, как минимум, в течение 2 лет [20]. Однако, парадоксальная ситуация в законодательстве большинства стран СНГ приобрела формат, когда имеется запрет на однополые браки, но тем не менее не предъявляется специальных требований и/или ограничений к супругам (одиночким отцам и матерям) при получении ими льгот по программе суррогатного материнства (искусственного оплодотворения не биологической матери, усыновления). Удручает и то, что даже процедура легализации однополых браков не влечет за собой автоматического регулирования прав по усыновлению и доступу к репродуктивным технологиям. От этого принципа отступила лишь Голландия, где в 2001 г. была законодательно закреплена возможность усыновления и удочерения детей однополыми парами [21].

Что касается суррогатного материнства, то в мире нет единого мнения касательно этого вопроса. Моральные проблемы, которые предполагает рождение нанятой женщиной генетически неродного ребенка с последующим отказом от него в пользу других лиц, противоречит традиционному смыслу материнства. В некоторых случаях суррогатное материнство нивелирует феномен материнства из семьи полностью.

Сам термин «репродуктивные права» не может позволять открытие новых субъективных прав. В данном ракурсе следует говорить лишь о таких категориях как «регулирование репродуктивной деятельности», «репродуктивное здоровье», «репродуктивные возможности». В этом контексте необходимо рассматривать вопросы, касающиеся как прав на материнство, искусственное оплодотворение, так и на отсроченное отцовство и т.д. Именно такой подход необходимо использовать в установлении правовых и регулирующих норм в законодательстве РК. Тем не менее, право в рассматриваемой области динамично. Применение ВРТ должно регламентироваться законодательными нормами и обусловлено наличием строгих медицинских показаний для лечения бесплодия. ВРТ не должно расцениваться как альтернативный вариант реализации репродуктивных прав человека. Оно должно быть крайним методом преодоления бесплодия. Государственная политика в этой сфере должна исходить из необходимости полноценного обеспечения интересов будущего ребенка, что детерминирует изменение некоторых действующих правовых норм.

Обзорный анализ законодательных норм в сфере охраны репродуктивного здоровья граждан в странах СНГ и в РК позволил сформулировать следующие выводы:

1. Понятие репродуктивных прав человека имеет производные корни от закреплённого в международных документах определения, что свидетель-

ствует об интеграции стран СНГ в международное пространство.

2. Законы о репродуктивных правах посвящены в большей степени организации здравоохранения, чем регулированию определенных прав человека, открытию их особого содержания, что свидетельствует о малой вовлеченности общества и граждан к формированию индивидуального подхода применимости законодательных норм.

3. В законах о репродуктивных правах отсутствует особенность предмета регулирования, отличающая его от иных законов, принятых в сфере организации и деятельности системы здравоохранения.

4. В большинстве случаев присутствует ярко выраженный этатистский характер законов о репродуктивных правах.

5. В большинстве норм о репродуктивных правах ставится акцент на формулирование «новых» прав человека, которые на самом деле таковыми не являются.

Обобщая обзорный анализ и на основании выводов представляется правильным сформулировать следующие рекомендации:

- в РК необходимо на законодательном уровне регламентировать конкретизированный перечень всех категорий лиц, нуждающихся в ВРТ;

- представляется необходимым углубленное изучение законодательно регламентированного запрета на применение ВРТ для лиц с нетрадиционной сексуальной ориентацией;

- необходимо на республиканском уровне изучить все аспекты применения суррогатного материнства как одного из видов ВРТ, в частности возмездного, для нивелирования нарушений прав человека при разрешении споров;

- разработать и внести в Уголовный Кодекс РК круг новых уточняющих составов преступлений в рассматриваемой сфере, в частности за незаконное применение ВРТ, незаконные сбор, хранение и доставку донорских клеток, за не легальное возмездное суррогатное материнство и за нелегальную рекламу указанных биотехнологий.

Список использованных источников

1) Байбороша, Н. С. *Сущность института суррогатного материнства* / Н. С. Байбороша // *Журнал международного права и международных отношений*. – 2008. – № 3. – С. 20–25.

2) *Репродуктивные права как элементы конституционных прав и свобод человека и гражданина: автореферат дис. канд. юр. наук: 12.00.02* / Е. Г. Соловьев. – Владикавказ, 2010. – 22 с.

3) *Полный текст законов с комментариями можно найти на сайте исторического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm>*

- 4) Рулан Н. Юридическая антропология. М., 1999. С. 261.
- 5) Miller Ch. *Donated Generation*// *Ресурсы* <http://www.thenewatlantis.com/publications/donatedgeneration>
- 6) Хазова О.А. *Репродуктивные права в России: пределы законодательного регулирования* // *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2000. № 4. С. 16.
- 7) Павлова Ю.В. *Репродуктивная функция организма как форма реализации конституционного права человека на жизнь: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук*. М., 2007.
- 8) *Кодекс Республики Казахстан о здоровье на рода и системе здравоохранения (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.07.2017 г.)*
- 9) *Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г.)*
- 10) Локшин В.Н. *Вспомогательные репродуктивные технологии в Республике Казахстан. Перспективы государственной поддержки, Казахская ассоциация репродуктивной медицины, г. Алматы*
- 11) Мазуров Д.О., Ковалев В.В. *Способ прогнозирования исходов, ЭКО ФГБУ «НИИ ОММ» Минздрава России, Екатеринбург, Россия*
- 12) Синицына А.И., Ефимова М.С., Пекарев В.А., Шурыгина О.В., SET и DET: *Компромисс между эффективностью и безопасностью, ЗАО «Медицинская компания ИДК», Самара, Россия*
- 13) Рулан Н. Юридическая антропология. М., 1999 с. 262.
- 14) Закон № 185-ХV от 24 мая 2001 года «Об охране репродуктивного здоровья и планировании семьи»
- 15) Закон от 26 декабря 2002 года № 3Р-474 «О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека»
- 16) Закон от 2 декабря 2002 года №72 «О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах»
- 17) Закон от 13 января 2000 г. № 5 «О репродуктивных правах граждан», который впоследствии был заменен на Закон от 10 августа 2007 г. № 147 «О репродуктивных правах граждан и гарантиях их реализации»
- 18) Закон Республики Казахстан от 16 июня 2004 года № 565-III «О репродуктивных правах граждан и гарантиях их осуществления» (с изменениями по состоянию на 27.07.2007 г.) (утратил силу)
- 19) Никитин А.И. *Этические проблемы ВРТ, Балтийский институт репродуктологии человека, Санкт-Петербург, Россия*
- 20) Померанцева Е.И., Козлова А.Ю., Супряга О.М. *Законодательное обеспечение вспомогательных репродуктивных технологий: состояние проблемы (обзор литературы)* // *Проблемы репродукции*. 2000. № 2. С. 59-60.
- 21) Чернега К.А. *Правовые аспекты легализации «нетрадиционной семьи» в России* // *Гражданин и право*. 2003. № 4. С. 48-52.

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Венгерского государственного университета
4. Библиотека университета Карлова в Чехии
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека Стамбульского университета
7. Библиотека Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАГС)
8. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
9. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
10. Библиотека Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина
11. Библиотека Московского университета МВД России
12. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
13. Библиотека Белорусского государственного университета
14. Библиотека Киевского государственного университета
15. Национальная научная библиотека Грузии
16. Библиотека Ереванского государственного университета
17. Национальная библиотека Азербайджана
18. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
19. Библиотека Туркменского государственного университета им. Магтымгулы
20. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
21. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
22. Библиотека Таджикского государственного университета
23. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
24. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
25. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
26. Библиотека ВНИИ МВД России
27. Библиотека Российской академии правосудия
28. Библиотека Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
29. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
30. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
31. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
32. Библиотека Рязанской академии права и управления
33. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы (Ростов-на-Дону)
34. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
35. Библиотека Омской академии МВД РФ
36. Библиотека Томского государственного университета
37. Библиотека Саратовской государственной академии права
38. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
39. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
40. Библиотека Дальневосточного государственного университета
41. Библиотека Самарского государственного университета
42. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
43. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
44. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
45. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
46. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
51. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
52. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” Халық- аралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз) 2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.О. Алаухановтың ғылыми жетекшілігімен шығады. Журналға қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Мақалаға қойылатын талаптар:

1. Мәтін А-4 форматта, барлық шеттерінен – 25 мм қалдырылып, WORD редакторында, «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы – 1.

2. Мақаланың рәсімделу тәртібі: автор(лар) туралы толық мәлімет (аты-жөні, ғылыми атақ-дәре-жесі, қызмет орны, мансабы, E-mail, факс, телефон, мекенжайы), бір қатардан соң мақала тақырыбы бас әріппен және негізгі мәтін бір қатар тасталып жазылады.

3. Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілуі керек.

4. Мақалаларға қазақ, орыс, ағылшын тілінде түйін-резюме-summarу берілуі керек.

5. Авторлық резюме (андапта): ақпараттық, түпнұсқалық, мазмұнды, құрылымды, ағылшын тілінде қысқа нұсқа түрде берілуі қажет.

6. Материал көлемі 3-7 бет болуы керек. Сілтемелер рет саны бойынша мақаланың соңында беріледі.

7. Жекелеген авторлардың журналда жарияланған мақалаларындағы пікір-ұсыныстары редакцияның көзқарасын білдірмейді. Редакция оқырман хаттарына жауап бермейді, кері қайтармайды. Журнал материалдары басқа басылымдарда көшіріліп басылса, міндетті түрде сілтеме жасалуы керек.

8. Мақала үшін төлемақы - 10 000 теңге.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научно-популярный журнал «ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009, Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.) выходит 6 раз в год. Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфер образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки. Подписка производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией Е.О. Алауханова «Заслуженного деятеля Казахстана», доктора юридических наук, профессора, Президента Международного Казахстанского криминологического клуба.

Материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Текст статьи должен быть набран в редакторе WORD, шрифтом “Times New Roman”, размер шрифта – 14, интервал – 1. Отступы со всех сторон 25 мм.

2. Материал размещается в следующем порядке: на первой строке – полная информация об авторах (Ф.И.О., научная степень, звание, должность, учреждение, город, адрес, телефон, факс, E-mail),

через строчку – название статьи (заглавными буквами), на следующей – сам текст.

3. В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

4. Объем материала не менее 3-7 страниц (включая рисунки). Литература в конце основного текста с отступом в одну строку.

5. Статья должна содержать түйін-резюме - summarу на казахском, русском и английском языках.

6. Работы, оформленные без соблюдение правил, остаются без рассмотрения. Работы направляемые в журнал, должны быть изложены в сжатой форме и в определенной последовательности.

7. Резюме должны быть: информативными, оригинальными, содержательными, структурированными,

8. Оплата за статью - 10 000 тенге.